

Հ. Գ. ԺԱՄԿՈԶՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿՂԲԻՑ ՄԻՒԶԵՅ

Ք. Հ. Ա. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿ

Զորբորդ, բարեփոխված հրատարակություն

Խմբագրությամբ

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏՊ 941 (479.25)(07)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց73

Ժ 225

Ժամկոչյան, Հ. Գ.

Ժ 225 Հայ ժողովրդի պատմություն. սկզբից մինչև Ք. Հ. III դարի վերջը / Խմբագրությամբ Պ. Հ. Հովհաննիսյանի. – Եր., Երևանի համալս. Հրատ., 2006, 356 էջ:

Դասագրքում հեղինակը հանգամանորեն վերլուծել է նախնադարյան հասարակության, Արարատյան, Երվանդունիների, Արտաշեայնների թագավորությունների, Հայ Արշակունիների առաջին պատմաշրջանի Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային պատմության հարցերը, բացահայտել Հայաստանի տեղն ու դերը Հին աշխարհի պատմության ընդհանուր համակարգում, լուսաբանել վիճելի զանազան խնդիրներ, կատարել ժամանակագրական տարրեր հշպրտումներ:

Հասցեագրվում է սովորող երիտասարդությանը և ընթերցող հանրությանը:

Ժ 0503020913
2006 թ.
704(02)06

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց73

ISBN 5-8084-0776-1

© ԵՊՀ Հրատարակություն, 2006 թ.

© Ժամկոչյան Հ. Գ., 2006 թ.



50
1956
2006
anos

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

ՍՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

Գրքի և նրա հեղինակի մասին

Հայ ժողովրդի պատմության բուհական դասագիրքն անցել է երկար ու բարդություններով լի ճանապարհ: 1950-ական թվականների երկրորդ կեսին միայն հնարավոր եղան նման մի դասագրքի ստեղծումը, որին էլ ձեռնամուխ եղան Երևանի պետական համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի աշխատակիցները: Նախօրոք մշակված ծրագրի համաձայն նախ լույս տեսան «Հայ ժողովրդի պատմության» պրակեները (նախատեսված 12-ի փոխարեն՝ 7-ը), ապա, 1963–1970 թթ. լուրացրում, բուհական քառահատոր դասագիրքը: Ավելի ուշ՝ քառահատորյակի խմբագրման ու բարելավման միջոցով ստեղծվեց բուհական երկհատոր դասագիրքը (1975, 1979):

Այս դասագրքի միջոցով է, որ կես դար շարունակ բուհական ուսանողությունը և ընթերցող հանրությունը շփում է հայոց պատմական անցյալին, սովորում հայոց պատմության դասը: Անկասկած, դասագիրքը կարևոր ներ է խաղացել և ինչ որ շափով շարունակում է խաղալ նաև այսօր, երիտասարդության հայրենասիրական դաստիարակության գործում:

Բուհական դասագրի առաջին պրակի (1959), քառահատորյակի առաջին (1963) և երկիրական առաջին (1975) հատորների ստեղծման գործում մեծ է հայոց պատմության ամբիոնի երկարամյա ու սիրված դասախոս Հայկազ Ժամկոչյանի ավանդը: Նա հեղինակն է առաջին պրակի, որն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմության չափազանց հետաքրքիր, բարդ ու միևնույն ժամանակ ուսումնասիրության կարոտ, իրենց վերջնական լուսաբանությունը չատացած և շատ հարցեր ընդգրկող մի քանի պատմաշրջաններ: Հատորի բովանդակությունը վերաբերում է նախնադարյան, տոհմատիրական, ստրկատիրական և վաղ ավատատիրական հայկական հասարակությունների պատմության հարցերին: Այստեղ հատկապես առանցքային են հասարակական կացութածերին, ուրարտական հասարակությանն ու մասնավորապես հայ ժողովրդի կազմավորմանը վերաբերող հատվածները: Հասկանալի է, որ այդ հարցերը հեղինակը շարադրել է 1950-ական թվականներին խորհրդային պատմագրության մեջ տիրապետող տեսակետների համաձայն, տեսակետներ, որոնց մի նաև այժմ հնացել է և կարուտ է արմատական վերանայման: Խոստովանելի է նաև, որ հեղինակի կողմից առաջ քաշված շատ հարցեր էլ հիմնավոր են և բռնել են ժամանակի բննությունը: Իսկ ինչ որ հնացել է կամ մասամբ կարոտ է խմբագրման, ապա դա արդյունք է գիտական մտքի նոր արդյունքների ձեռքբերման, նոր մոտեցումների: Պետք է նաև շեշտել, որ հեղինակը հայոց պատմության հարցերը մեկնարանել է առանց գաղափարախոսական ավելորդ նիգերի ու ջատագովության և քիչ է առաջնորդ-

վել քաղաքական ու կուսակցական «գեկավար» դրույթներով: Դասագիրքը վերահրատարակելիս բավարարվել ենք միայն մասնավի ու անհրաժեշտ խնդրագրական միջամտություններով՝ հեղինակի տեսակետներն ու դրույթները բողոքելով անփոփոխ:

Հ. Ժամկոչյանի հեղինակած դասագրքի սկզբում անհրաժեշտ ենք համարել գետեղեղ անվանի աշխարհագետ Թադևոս Հակոբյանի գրչին պատկանող «Հայկական լեռնաշխարհի քննությունը և Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը» հատվածը, որն առկա է երկրորդ և երրորդ հրատարակություններում:

Թեև Հ. Գ. Ժամկոչյանի հեղինակած «Հայ ժողովրդի պատմության» դասագիրքը հանրահայտ է և ուսանողական միջավայրում հորջօրջվում է հենց այդպես՝ «Ժամկոչյան», ապա նոյնը չի կարելի ասել նրա հեղինակի մասին: Այսօր քերին է հայտնի այդ տաղանդաշատ, լայն ու հիմնարար գիտելիքների տեր մտավորականի անոնք, որ գերադասում էր ոչ թե գրելը, այլ՝ դասախոսելը:

Հայկազ Գևորգի Ժամկոչյանը ծնվել է 1909 թ. Մալարիա քաղաքում: Ծնածակել է Եղեռնի ամրող դաշնությունները և փրկվել հրաշքով: Նախնական կրությունը ստացել է Բեյրութի ամերիկյան որբանոցի վարժարանում (1918–1924): Այնուհետև տեղափոխվել է Ֆրանսիա: Փարիզում, Վալանսում և Բրյուսելում բանվորություն է արել, գործուն մասնակցություն է ունեցել Ֆրանսիայի և Բելգիայի բանվորական շարժումներին, անդամակցել համայնավար կուսակցությանը:

1929 թ. ներգաղթել է Խորհրդային Հայաստան: Սովորել է Երևանի մանկավարժական ինստիտուտի պատմատնտեսագիտական և Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետներում: Համալսարանի ասպիրանտուրան ավարտելու հետո (1938), անընդմեջ, մինչև իր կյանքի վերջին օրը (4 մարտի, 1981), որպես դասախոս աշխատել է համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնում: Այդ ընթացքում եղել է նաև հայ ժողովրդի պատմության ամրիոնի վարիչ (1941–1944), պատմության ֆակուլտետի դեկան (1941–1943, 1945–1955): 1941 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն, 1943 թ. նրան շնորհվել է դոցենտի, իսկ 1970 թ.՝ Գիտության վաստակավոր գործիչ կոչում:

Ընդարձակ չէ Հ. Ժամկոչյանի գիտական աշխատությունների ցանկը: Սակայն հեղինակ է պատմաբանասիրական բնույթի մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրությունների՝ «XII–XIII դարերի ազրեցությունը՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի տարրերակներում» (1939), «Պատմությին վասն ազգին նետողաց» երկի հեղինակը» (1946), «Անի քաղաքի XIII դարի երկու արձանագրության մասին» (1955), «Ֆրիկի երեք տաղերի մասին» (1956), «Պատմա-քանասիրական դիտություններ Ֆրիկի և նրա տաղերի մասին» (1958) և այլն: Անշուշտ, Հ. Ժամկոչյանի կյանքի գործը, նրա կարասի երգը եղավ «Հայ ժողովրդի պատմության» առաջին պարակ (1961), որն այժմ խմբագրական անհրաժեշտ միջամտություններով ու շոկումներով դարձյալ հասցեագրվում է բարձրագույն դպրոցների աշակերտներին, ուսանողներին, ուսուցիչներին և մտավորականներին: Սույն չորրորդ հրատարակության համար հիմք է ծառայել 1961 թ. տպագրությունը, միաժամանակ լայնորեն հաշվի են առնվել 1963 և 1975 թթ. տպագրությունների հեղինակային խմբագրումներն ու հավելումները:

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ այս շահեկան աշխատանքի վերահրատա-

բակությունը հնարավոր եղավ Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնարկության Հայկական բաժնի տնօրեն դոկտոր Զավեն Եկավյանի ազնիվ նախաձեռնության շնորհիվ:

Պետրոս Յովհաննիսյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՎԱՐՉՈՎԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Հայ ժողովուրդն ապրել ու իր բազմադարյան պատմությունը կերտել է այն տարածքում, որը հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհ անունով:

Հայկական լեռնաշխարհը հրաբխային և լեռնակազմական ուժերի գործողության հետևանքով առաջացած երկիր է, ֆիզիկա-աշխարհագրական մի ուրույն մեծ շրջան: Նա հարեան երկրներից ավելի բարձրադիր է և անվանվում է «լեռնային կղզի»: Հյուսիսում նրա սահմանը հասնում է մինչև Փոքր Կովկասի ծայրաշղթաները, հարավում՝ Կորդվաց և Մասիս լեռները, արևելքում՝ Ուրմիա լճի մոտերքը, իսկ արևմուտքում՝ Անտիտավրոս, զբաղեցնելով ավելի քան 300.000 քառ. կմ տարածություն:

Լեռնաշխարհի միջին բարձրությունը ծովի մակերեսույթից 1500–1800 մ է: Տարբեր ուղղությամբ ձգվող լեռնաշղթաներն իրար հետ հատվելով՝ երկիրը վեր են ածել բազմաթիվ փակ շրջանների: Լեռնաշղթաների միջև ձգվում են ձորեր, հովիտներ և դաշտեր: Երկրում հիմնականում տարածված են հրաբխային սարահարթեր և առանձին լեռնազանգվածներ, լեռներ, գետահովտներ ու դաշտեր:

Հայկական լեռնաշխարհը մտնում է երկրաշարժերի գոտու մեջ: Հայկական լեռնաշխարհում է գտնվում Առաջավոր Ասիայի միակ գործող հրաբուխը՝ Թոնդուրեկը (Մասիսից հարավ-արևելքուտք), որի խառնարանից գուրս են գալիս ջրային գոլորշիներ, ծծմբային ու ածխածնային գազեր և մանր քարակտորներ, իսկ ստորոտից բխում են հանքային տաք աղբյուրներ:

Երկրում հսկայական տարածության վրա ձգվում են Փոքր Կով-

կաս, Հայկական պար և Հայկական Տավրոս լեռնահամակարգերը: Դրանցից առաջնը սկսվում է Բաթումի մոտից և Հարավ-արևելյան ուղղությամբ ձգվում մինչև Արաքս՝ Մեղրու մոտ: Փոքր Կովկասը բաղկացած է Խոնավ, Վիրահայոց, Փամբակի, Սյունյաց և այլ լեռնաշղթաներից, որոնց միջև տարածվում են մեծ ու փոքր բարձրադիր շրջաններ: Փոքր Կովկասի ամենաբարձր լեռնագագաթը Կապուտծողն է (3916 մ): Փոքր Կովկասին կից են Գեղամա հրաբխային լեռնաշղթան և Արագած լեռնագագաթը՝ 4096 մ բարձրությամբ:

Հայկական պարը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր լեռնաշղթան է: Այն ձգվում է զուգահեռականի ուղղությամբ: Լեռնաշղթայի արևելյան ծայրակետում է գտնվում երկրի ամենաբարձր լեռը՝ Մեծ Մասիս (Արարատ՝ 5165 մ), որի գագաթը պատված է Հավերժական ձյան ծածկույթով: Հայկական պարի լեռնագագաթներից հայտնի են նաև Սինակը, Բարդողը, Սուկավետը (կամ Ջրաբաշխ) և Այծպտկունքը:

Լեռնաշղթայի հարավային մասով ձգվում են Ծաղկանց լեռները, որոնց լավաները արևելքում հասնում են մինչև Թոնդուրեկ: Հայկական Տավրոսը կազմում է Տավրոսյան լեռնահամակարգի արևելյան՝ ամենաերկար հատվածը: Նա ձգվում է ջահան գետի ակունքներից (Կիլիկիայում) մինչև Ուրմիա լճի մոտերքը: Սկզբնադրյուրներում հաճախ են հիշատակվում Հայկական Տավրոսի երեք գագաթները՝ Արտոսն ու Կապուտկողը՝ Վանա լճի հարավային ափին, և Անդոկը՝ լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածում:

Հայկական Տավրոսին են միանում գեղադիր Նեմրութ լեռնագագաթի (3050 մ) լավաները, իսկ Նեմրութից հյուսիս-արևելք՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին բարձրանում է Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր լեռը՝ Միփանը (4434 մ), որի գագաթից անկրկնելի տեսարան է ներկայացնում Վանա լիճն իր շրջակայքով: Լճի արևելյան կողմում՝ Վան քաղաքից ոչ հեռու, Վարագա լեռն է իր համանուն վանքով:

Հայկական լեռնաշխարհի տարածքի մեծագույն մասը կազմում են Արաքս, Արածանի (Արևելյան Եփրատ), Արևմտյան Եփրատ (Եփրատ) և Ճորոխ գետերի ավազանները: Արաքսի և նրա վտակների հովիտներում են տարածվում Տուարածատափի, Բասենի, Կարսի (կամ Վանանդ), Շիրակի, Արարատյան, Սուրմալուի, Կոգովիտի, Մակուի (որի մի մասը հայտնի էր Ավարայր անունով), Կարմիր գետի և Նախճավանի արգավանդ դաշտերը: Նույնպիսի արգավանդություն

ունեն Արածանիի հովտում սփռված Ալաշկերտի, Մանաղկերտի, Մուշի, Բալաշովիտի (Բալու) ու Խարբերդի և Կարինի (Էրզրումի), Դերջանի, Երզնկայի ու Կամախի դաշտերը:

Երկրի լեռնային ոելիքֆի և արտաքին աղդակների հետեանքով Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանները՝ կլիման, հողերը, բույսերը, կենդանիները բազմազան են: Այստեղ առկա են կիսանապատճերից մինչև լեռնային «սունդրան» և նույնիսկ լեռնային-«բևեռային» բնական բոլոր գոտիները: Եվ այդ բոլորը իրար հաջորդում են ընդամենը 15–20 կմ վրա: Բնական պայմանների այդպիսի տարատեսակությունն էլ պայմանավորել է երկրի առանձին շրջաններում տարրեր զբաղմունքների առաջացումն ու զարգացումը:

Հայաստանն ամբողջապես գտնվում է տաք, բարեխառն գոտում: Նրա կյիման ցամաքային է, տեղումներով սակավ և ունի ջերմաստիճանների մեծ տատանումներ: Համեմատաբար բավարար տեղումներ են ստանում երկրի միայն Հյուսիսա-արևելյան, Հյուսիսային, Հյուսիս-արևմտյան և մասսամբ Հարավային լեռնային ծայրաշրջանները:

Երկրի կենտրոնական մասում Համեմատաբար բավարար տեղումներ են ստանում միայն Հայկական պարի, Ծաղկանց լեռների, Սիփանի և այլ լեռների բարձրագիր լանջերը: Երկրում անհամաշափ է տեղաբաշխված նաև ջերմությունը: Ամռանը լինում են խիստ չող օրեր, իսկ ձմռանը՝ ցրտեր: Երկրի ամենաչող շրջանները Արարատյան դաշտն ու Արևմտյան Տիգրիսի հովիտն են, որտեղ ամռանը ստվերում ջերմատիճանը երբեմն անցնում է 41 աստիճանից: Ցրտության կենտրոնը Կարսի շրջանն է: Այստեղ արձանագրվել է մինչև -42 աստիճան սառնամանիք: Հայաստանի ցրտության այդ բևեռը իր հերթին սառեցնում է և հարևան շրջանների օղը:

Հայկական լեռնաշխարհը ջրառատ երկիր է: Այստեղ գտնվում են մի քանի խոշոր լճեր և բազմաթիվ լճակներ: Նա ունի բավական զարգացած գետային ցանց և Հայտնի է իր սառնորակ, հորդաբուխ աղբյուրներով ու հանքային բազմապիսի ջրերով:

Հայկական լեռնաշխարհի լճերից հայտնի են Վանա լիճը (Բըգ-նունյաց ծով, Աղթամարի լիճ), Աղթամար, Լիմ և Կտուց կղզիներով, Սևանա լիճը (Գեղամա ծով) և Ուրմիա լիճը (Կամ Կապուտան ծով): Վանա լիճն իր մեծությամբ Ուրմիայից հետո գրավում է երկրորդ տեղը (3733 քառ. կմ): Նրա բարձրությունը ծովի մակերեսութից 1720 մ է, փակ լիճ է, ջրերը աղի են՝ բորակով հարուստ: Հայտնի

Է իր տառելս ձկան տեսակով: Սևանա լիճը աշխարհի լեռնային ամենամեծ և ամենաբարձր լճերից է (մինչև մակարդակի իջեցումը բարձրությունը 1916 մ էր, իսկ մակերևույթը՝ 1416 քառ. կմ): Նրա ջրերը քաղցրահամ են և զարմանալի վճիռ: Նրա մեջ թափվում են Գավառագետը, Բախտակը, Վարդենիսը, Մասրիկը, Ձկնագետը և այլն: Լճի հյուսիս-արևեմտյան կողմում գտնվում է Սևանա կղզին, որը լճի մակարդակի իջեցման հետևանքով վեր է ածվել թերակղզու: Սևանը հայտնի է իր լիճան ձկով: Նշվածներից բացի, տնտեսական որոշակի նշանակություն ունեն նաև Արճակ (Վանա լճից արևելք), Նազիկ (Վանա լճից արևմուտք), Ծովք (Արևմտյան Տիգրիսի ակունքի շրջանում), Մեծամոր (Սև ջուր գետի ակունքում) և մի շարք այլ փոքրիկ լճակներ:

Հայկական լեռնաշխարհից են սկիզբ առնում Տիգրիս, Եփրատ, Ճորոխ, Կուր և Արաքս գետերը: Կուրը սկիզբ է առնում պատմական Տայք աշխարհի Կող գավառից:

Արաքսը Հայաստանի մայր գետն է: Նա աշխարհի ամենատղմոտ գետն է: Սկիզբ է առնում Բյուրակն բարձրավանդակի Սրմանց գագաթի լանջերից և թափվում է Կուրի մեջ Կասպից ծովի մոտակայքում: Ձկնառատ է և արագահոս: Վարարումների և հունի փոփոխման պատճառով պատմության ընթացքում նրա վրա կառուցված կամուրջներից միայն Հովկի կամուրջն է (Բասենում) պահպանվել մինչև մեր օրերը: Արաքսի ձախակողմյան վտակներից հայտնի են Ախուրյանը, Մեծամորը (Սև ջուր), Հրազդանը, Ազատը, Նախիջևանը, Երնջակը, Ողջին, Որոտանը, Հազարին (կամ Աղավնո գետ), իսկ աջակողմյաններից՝ Դեղին ու Կոտուր (Կարմիր) գետերը:

Եփրատը Հայկական լեռնաշխարհից սկսվող գետերի մեջ ամենաերկարն է, իսկ Տիգրիսը՝ ամենաջրառատը: Այդ երկուսն էլ կազմավորվում են երկուական ճյուղերից, Եփրատը՝ Արածանիից (Արևելյան Եփրատ) և Արևմտյան Եփրատից (Եփրատ), իսկ Տիգրիսը՝ Արևելյան Տիգրիսից և Արևելյան Տիգրիսից (նաև՝ Ջերմ): Արևմտյան Եփրատը սկիզբ է առնում էրզրումի սարահարթից, իսկ Արածանին՝ Ծաղկանց լեռներից: Երկու Եփրատներն իրար են միանում և կազմում Եփրատ գետը Խարբերդի դաշտի հյուսիս-արևմտյան կողմում: Արևմտյան Տիգրիսը սկիզբ է առնում Ծովք լճից:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերը լեռնային բնույթ ունեն, արագահոս են և փրփրալից: Դրանց անկման ուժը հին և միջին դարերում օգտագործվել է շատ չնչին չափով՝ ջրաղացներ գործի դնելու համար:

Գետերը արագահոսության և մեծ անկման պատճառով նավարկության համար պիտանի չեն: Գետերի նշանակությունը առանձնապես մեծ է եղել ոռոգման և ձկնորսության համար:

Ընդհանուր առմամբ Հայկական լեռնաշխարհի հողն արգավանդէ: Երկիրը հավասարապես նպաստավոր է զյուղատնտեսության երկու կարևորագույն ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության զարգացման համար: Հողն ու բուսականությունը այստեղ, կլիմայական պայմաններին համապատասխան, բազմազան են. դրանք ուղղաձիգ ուղղությամբ կազմում են մի քանի գոտիներ: Ցածրադիր մասերում՝ ծովի մակերեսույթից 500–1000 մ բարձրության վրա գտնվող հարթություններում (Արարատյան դաշտ, Մեղրու և Կապանի Հովիտներ, Արևմտյան Տիգրիսի հովիտ և այլն) արհեստական ոռոգման դեպքում հաջողությամբ աճում են չոր մերձարևադարձային մշակույթներ՝ բամբակ, նուռ, թուզ և այլն: Այս գոտում հացահատիկային մշակաբույսերի հետ միասին աճեցնում են բրինձ:

Հնագույն ժամանակներից ի վեր Հայաստանը մեծ համբավ ունի իր խաղողով, գեղձով, ծիրանով և պտուղների այլ տեսակներով: Ցածրադիր այդ գոտու բնական աղքատ բուսածածկը հիմնականում բաղկացած է օշինդրից և ճահճաբույսերից: Ցածրադիր գոտուց վեր՝ ծովի մակերեսույթից 1100–1500 մ բարձրության վրա ընկած է նախալեռնային գոտին, որի համար բնորոշ մշակույթները հացահատիկներն են՝ ցորենը, գարին, տարեկանը, հաճարը, կորեկը, խկ ցածրադիր մասերում՝ մինչև 1300 մ բարձրության վրա խաղողի ու կորիզավոր պտուղների մշակույթը: Հացահատիկներով առանձնապես աչքի են ընկել Շիրակը, Ալաշկերտը և Մուշը: Հայկական լեռնաշխարհի նախալեռնային գոտում տարածված են վայրի հացաբույսերի մի քանի տեսակներ: Հայաստանը վայրի ցորենի նախահայրենիքներից մեկն է:

Երկրում լայն տարածում ունեցող նախալեռնային գոտուց վերև տարածվում է լեռնային գոտին, որը ծովի մակերեսույթից ունի 1500–2000 մ բարձրություն: Այստեղ նույնպես տարածված են հացահատիկները, միայն այն տարբերությամբ, որ ցորենի փոխարեն գերիշխում են գարին և տարեկանը: Հացահատիկների ցանքերը այս գոտում երբեմն վնասվում են կարկուտից և ցրտերից: Լեռնային գոտու բարձր շերտերում՝ 1900–2000 մետրից վեր, տարածվում են ալպյան փարթամ ու հյութեղ մարգագետինները, որոնք գրավում են ընդար-

ձակ տարածություններ: Ալպյան մարզագետիններով առանձնապես Հարուստ են Բյուրակնյան, Խոնավ, Սևանի (Սևանա լճից արևելք), Գեղամա և Սյունյաց լեռների բարձրադիր լանջերը:

Անտառները Հայկական լեռնաշխարհում համեմատաբար քիչ տարածություն են գրավում: Նրա կենտրոնական շրջանները, եթե չհաշվենք տեղ-տեղ երևացող առանձին պուրակները, գրեթե անտառագուրկ են: Մեծ զանգվածներով անտառներ գտնվում են Արցախում, Սյունիքում, Գուգարքում, Տայքում, Չորրորդ Հայքում, Արեվելյան Տիգրիսի ավազանում: Հնում անտառներն ավելի ընդարձակ տարածություններ են գրավել, քան այժմ: Հայկական լեռնաշխարհի անտառներում առանձնապես տարածված են՝ կաղնին, հաճարենին, բոլին, թխին, հացենին և կեչին: Սյունիքի, Արցախի և Գուգարքի անտառներում կան մեծ քանակությամբ վայրի պտղատու ծառեր ու թփեր՝ տանձենիներ, խնձորենիներ, սալորենիներ և այլ ծառատեսակներ: Սյունիքի հարավային մասում, Վանա լճի ավազանում և մի քանի տեղերում անտառային պուրակներ են կազմում ընկուղենիները:

Հին Հայաստանում տնկվել են մի քանի անտառապուրակներ: Դրանցից առանձնապես նշանավոր են եղել «Սոսյաց անտառը» (Արմավիր մայրաքաղաքի մոտ), «Ծննդոց անտառը» (Ախուրյան գետի աջ ափին, Բագարան քաղաքի շրջակայքում) և, մանավանդ, «Խոսրովակերտ» անտառը, որը տարածվում էր Աղատ և Վեղի գետերի ջրամատական շրջանում՝ Գառնիի բերդի մոտից մինչև Դվին, ապա՝ Արտաշատ: Վերջինիս մնացորդները մինչեւ օրս էլ մնում են Արարատի շրջանում «Խոսրովի անտառ» անունով և որպես պետական արգելանոց պահպանվում են Հատուկ խնամքով:

Բազմագան է նաև Հայկական լեռնաշխարհի կենդանական աշխարհը: Ընտանի կենդանիներից այստեղ տարածված են ոչխարը, այծը, կովն ու եղը, ձին, գոմեշը, ջորին, էշը, և բազմազան թոշուններ: Վայրի կենդանիներից՝ աղվեար, նապաստակը, կղաքիար, գայլը, արջը, բորենին, քարայծն ու վայրի ոչխարը, եղնիկը, վարազը, ծայր հարավային մասերում՝ նաև առյուծ: Հին և միջնադարյան Հայաստանի համար տնտեսական մեծ նշանակություն է ունեցել միջատի մի տեսակը, որն աճում էր Արարատյան դաշտի Արաքսին հարող ճահճուտներում: Այդ միջատից պատրաստում էին արտաքին շուկայում մեծ համբավ ձեռք բերած Հայկական չգունաթափվող վառ կարմիր ներկ՝ «որդան կարմիր»-ը:

Հայկական լեռնաշխարհն աչքի է ընկնում իր բնական հարստու-

թյուններով, ամենից առաջ՝ սեղանի աղով: Աղի երեք նշանավոր հանքավայրերը՝ Կողբը, Նախիջևանը և Կաղզվանը, հայտնի էին վաղագոյն ժամանակներից:

Հայկական լեռնաշխարհը հայտնի է նաև պղնձի, կապարի ու ցինկի հանքերով: Պղնձի հանքավայրեր կան երկրի շատ մասերում: Առանձնապես հայտնի են եղել Գուգարքի Տաշիրք գավառը, Սյունիքի Վայոց ձոր, Բաղք և Զորք գավառները և այլն: Երկաթն ավելի լայն տարածում ունի: Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացուց»-ի (VII դար) մեջ հիշատակվում է, որ երկաթով հարուստ են Աղձնիք, Տուրուբերան և Ուտիք նահանգները: Առանձնապես նշանավոր էին Վանա լճի հարավային ափին գտնվող «Երկաթահատ» կամ «Երկաթահանք» կոչված հանքերը՝ Կապուտկող լեռան մոտ: Նավթը նույնպես հիշատակվում է Աղձնիք և Տուրուբերան աշխարհներում: Նավթային ավազաններ կան նաև Վանից հարավ, Բերկրի քաղաքի շրջանում և Կարինում (Էրզրում): Քարածխով աչքի են ընկնում Արևմտյան Տիգրիսի և Արևեմտյան Եփրատի ավազանները:

Ազնիվ մետաղներից հիշատակվում են ոսկին և արծաթը: Արծաթի հայտնի հանքավայրը գտնվում էր հին Հայաստանի հյուսիսարևմտյան մասում, իսկ ոսկու հանքեր ու ոսկերեր ավազներ հիշատակվում են Հայկական լեռնաշխարհի հինգ վայրերում՝ Սպեր գավառում, Արարատյան դաշտում, Ջորրորդ Հայք աշխարհի Պաղնատուն գավառում, Հայկական Տավրոսի Վանա լճին հարող հատվածում և Սյունիքում (Սողք գավառում): Դրանցից առանձնապես նշանավոր էին Սպերի ոսկու հանքերը, որոնք հայտնի են եղել և մշակվել են շատ հին ժամանակներից: Երկրի Հրաբխային շրջաններում և գունավոր մետաղների հանքավայրերում մեծ տարածում ունի ծծումքը: Լեռնաշխարհի տարրեր մասերում հանդիպում են տորֆ, գառիկ, քրոմիտ:

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է բազմատեսակ շինանյութերով: Երկրում ավաղը, կավը և կրաքարերը տարածված են գրեթե ամենուրեք: Կան տարրեր տեսակի ու գույնի մարմարներ (Երևանի մոտ, Արգականում, Խոր Վիրապում, Արարատ կայարանի մոտ և այլ տեղերում): Հրաբխային շատ շրջաններում հղոր շերտերով տարածված են բազմագույն (սե, գորշ, վարդագույն և այլն) տոտիքերը, որոնցից առանձնապես մեծ հոչակ է վայելում Արթիկի վարդագույն տոտիքը: Տոտիքերով (Երևանում, Շիրակում և այլուր), մարմարներով,

ինչպես և պեմզայով (Շիրակում) ու գիպսով (Արարատյան դաշտում) Հայտնի է եղել մանավանդ Այրարատյան աշխարհը: Պակաս տարածում չունեն նաև գրանիտը, բազալտը, ֆերգիտները: Շինանյութերի բարձր որակն ու առատությունը բնականարար նպաստել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների շինարարական արվեստի զարգացմանը, մի արվեստ, որի ամենատարբեր ժամանակներին վերբերող կոթողներն այսօր էլ պահպանում են իրենց հմայքը:

Հրաբուխների տարածվածության չնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր կողմերում բխում են բազմատեսակ ու բազմաթիվ հանքային տաք ու սառն աղբյուրներ: Դրանք հիմնականում ունեն ածխաթթվային, երկաթային, ծծմբային և ածխաթթվա-ալկալիական բաղադրություն: Հրազդան գետի ավագանում բխում են հանքային մի շարք սառն աղբյուրներ, որոնց մեջ պատմական շատ հին ժամանակներից ի վեր բուժիչ հատկություններով հայտնի է Արգնիի ջուրը: Տաք աղբյուրներից հայտնի են «Վարչակի ջերմուկը» (Բայազետ քաղաքից ոչ հեռու, Դիաղինի շրջանում), Ջերմուկը (Սյունիքի Վայոց ձոր գավառում), Կարինի (Էրզրում) և Երզնկայի ջերմուկները: Մեր օրերում լայնորեն օգտագործվում է Վայոց ձորի ջերմուկը, ուր կառուցվել են հիանալի առողջարաններ: Հանքային բազմաթիվ աղբյուրներ կան Փամբակ ու Աղստև գետերի ձորերում, Որոտան ու Ողջի գետերի ավագաններում և այլուր:

Հայկական լեռնաշխարհն իր կլիմայական ու հողային բարենպաստ պայմաններով, ձկնառատ լճերով ու արագահոս գետերով, հարուստ բուսական ու կենդանական աշխարհով, հանքային բազմատեսակ հարստություններով մեծապես նպաստել է տնտեսության զարգացմանը:

Հայաստանը քաղաքակրթված հին աշխարհի բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր և, իրքեւ այդպիսին, հայտնի էր պատմության վաղագույն ժամանակներից: Հայաստանի հնագույն շրջանի տարածքի և վարչական բաժանման վերաբերյալ հիշատակություններ են կատարել Հերոդոտոսը, Քսենոփոնը, Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը, Պտղոմեոսը և հայտնի այլ հեղինակներ: Սելևկան տիրապետության ժամանակներից մկանած (Ք. ա. IV-II դար) հայաբնակ բոլոր շրջանները բաժանված էին երեք խոշոր վարչական միավորների՝ Փոքր Հայք, Ծոփք և Մեծ Հայք, որոնք Ք. ա. III դարում զարձան առանձին-առանձին անկախ պետություններ: Դրանց մեջ ամենից գորեղը Մեծ

Հայքի պետությունն էր, որտեղ Ք. ա. II դարից մինչև Ք. հ. V դարը թագավորում էին նախ Արտաշեսյանները, ապա Արշակունիները:

Արտաշեսյանների օրոք, մանավանդ Արտաշես I-ի և Տիգրան II-ի թագավորության շրջանում, Մեծ Հայքի տարածքը՝ հարեան հայկական ու մասամբ ոչ հայկական շրջանների, ինչպես նաև Ծոփի ու Փոքր Հայքի հաշվին ընդարձակվելով, հասավ իր առավելագույն սահմաններին: Նրա սահմանները, որ գրեթե առանց էական փոփոխության մնացին նաև I–IV դարերում, Տիգրան II-ի օրոք հասնում էին արևելքում Կասպից ծով, արևմուտքում՝ Եփրատ, Հյուսիսում՝ Կուր գետը, իսկ հարավում Կորդվաց լեռների հարավային վերջավորությունները: Նշված սահմանների միջև ամփոփված երկիրը, որը, եթե բացառելու լինենք արևելյան մի քանի շրջաններ, հիմնականում համընկնում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ, պատմությանը հայտնի է Մեծ Հայք կամ ուղղակի Հայաստան անունով՝ անկախ ժամանակի ընթացքում նրա կրած տարածքային ու վարչական-քաղաքական փոփոխություններից:

Մեծ Հայքը վարչական առումով Արտաշեսյանների թագավորության շրջանում բաժանվում էր զորավորությունների (վարչատարածքային ու գինվորական միավորներ) ու բղեշխությունների, իսկ Արշակունիների օրոք՝ նախարարությունների ու բղեշխությունների: Հետագայում երկրի ներքին վարչատարածքային բաժանումներն ըստ էության բազմաթիվ անգամ ենթարկվում են փոփոխությունների: Սակայն զարեր շարունակ պատմագիրների ու աշխարհագիրների մոտ գործածության մեջ է մնում Մեծ Հայքի տարածքային այն բաժանումը, որը տրվում է VII դարի «Աշխարհացույց»-ում:

Ըստ «Աշխարհացույց»-ի Մեծ Հայքը բաղկացած էր 15 աշխարհներից, որոնք բոլորը միասին ունեին 191 գավառ: Այդ աշխարհները հետևյալներն էին՝ Տայք, Բարձր Հայք կամ Կարինի աշխարհ, Զորրորդ Հայք, Աղձնիք, Կորճեք կամ Կորդվաց աշխարհ, Մոկք, Պարսկահայք, Փայտակարան, Արցախ, Ուտիք, Գուգարք, Տուրուբերան կամ Տարոնի երկիր, Սյունիք, Վասպուրական և Այրարատ:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնապես կարևոր գեր են խաղացել Բարձր Հայքը, Զորրորդ Հայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը, Սյունիքը, Արցախը, Գուգարքը և Հաստկապես Այրարատը: Բարձր Հայքի գավառներից նշանավոր էին՝ Դարանաղի գավառն իր Անի ամրոցով, Եկեղյաց գավառը՝ Երիզա ավանով (Երզնկա), Մա-

նանադի գավառը, որն առանձնապես հայտնի դարձավ թունդրակյան շարժման ժամանակ, Կարինը Կարին քաղաքով և Սպեր գավառով Սպեր գյուղաքաղաքով: Չորրորդ Հայքի գավառներից նշանավոր էին Հանձիթը՝ Խարբերդ քաղաքով և Հունուեա վայրով, Մեծ Ծոփքը, Անգեղտուն գավառը՝ Անգղ ամրոցով և այլն: Տուրուբերան աշխարհի ամենանշանավոր գավառը Տարոնն էր՝ Աշտիշատ ու Գլակա վանքերով, Ողական ամրոցով, Մուշ գյուղաքաղաքով և նշանավոր Հացեկաց ու Խորոնք գյուղերով:

Վասպուրականը Մեծ Հայքի ամենաբազմագավառ աշխարհն էր, նրա գավառների թիվը հասնում էր մինչև 37-ի: Հայտնի էին Հատկապես Ռշտունիքը՝ Ոստան գյուղաքաղաքով, Նարեկա վանքով և Աղթամար կղզով, Տոսպը՝ Վան քաղաքով և Արտամետ գյուղաքաղաքով, Արտազը՝ Ավարայրի դաշտով և Եղինդ գյուղով, Աղբակը՝ Արծրունիների Աղամակերտ ոստանով, Նախճավանը՝ Նախճավան քաղաքով և գուսաններով Հայտնի գինեվետ Գողթն գավառը: Սյունիքի նշանավոր գավառներից էին Արևիքը, Բաղրը, Ծղուկը, Վայոց ձորը և Գեղարքունիք գավառը:

Մեծ Հայքի ամենահայտնի աշխարհը Այրարատն էր, հայ պետականության, մշակութային ու տնտեսական կյանքի ամենանշանավոր կենտրոնը: Բավական է ասել, որ Հայկական պետության մայրաքաղաքների մեծագույն մասը գտնվում էր Այրարատում: Այրարատյան աշխարհի գավառներից Հայտնի էին՝ Բասենը՝ Վաղարշավան քաղաքով, Արշարունիքը՝ Երվանդաշատ ու Բագարան քաղաքներով, Երվանդավան դրյակով և Արտավերս ամրոցով, Վանանգը՝ Կարս բերդով, Շիրակը՝ Անի բերդով, Արագածոտնը՝ Արմավիր ու Վաղարշապատ քաղաքներով, Կոտայքը՝ Երևան գյուղաքաղաքով, Մազաղը՝ Գառնի բերդաքաղաքով, Բագրևանդը՝ Վաղարշակերտ գյուղաքաղաքով, Ծաղկոտնը՝ Շահապիվան վանքով, Կոգովիտը՝ Բագրատունիների ոստան Դարույնքով (Բայազետ), Ոստանը՝ Արտաշատ և Դիմին քաղաքներով: Հայ մատենագիրները, Հատկապես Ղազար Փարպեցին, մեծ գովեստով են խոսում Այրարատի արգավանդության մասին:

Մեծ Հայքից բացի Հայ ժողովուրդը զգալիորեն մեծամասնություն է կազմել նաև Փոքր Հայքում, որն սկզբում գրագում էր միայն Իրիս գետի և նրա աջակողմյան Գայլ գետի վերին ու միջին հոսանքների ավազանները, բայց հետագայում, IV դարից սկսած, երբ այն բաժանվեց Առաջին և Երկրորդ Հայք պրովինցիաների, նրա տարածքը

դգալի չափով մեծացրին Հարևան շրջանների հաշվին: Ավելի ուշ Մեծ Հայքից եկող բնակիչները Փոքր Հայքից բացի բնակություն Հաստատեցին նաև նրա Հարավային Հարևան՝ նախկին Կապաղովկիայի տարածքում, իսկ X դարից՝ Կիլիկիայում, որտեղ XI դարում նրանք ստեղծեցին իրենց պետականությունը:

Արաբական պետության ժամանակներից սկսած՝ մեկը մյուսին փոխարինող արտաքին նվաճողները աղավաղել, փոխել են Հայաստանի աշխարհագրական անունները: Այդ պատճառով էլ մնաք Հայաստանում Հանդիպում ենք ամենատարբեր օտարածին աշխարհագրական անունների: Սակայն նրա բնակչության հիմնական զանգվածները և աշխարհագրական անունների մեծ մասը, ընդհուպ մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմը, մնացին Հայերն ու Հայկական անունները:

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՎ ՎԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ ԵՎ ՆԵՈԼԻԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մարդկային հասարակության կազմավո-
նախնադարյան բումն ու զարգացումը երկարատև մի գործքն-
հասարակության թաց է, որը տևել է հարյուր-հազարավոր տա-
ղարգացման ըիներ:

Չըստ հնագիտական և երկրաբանական տրվ-
յալների, մարդը երկրագնդի վրա հանդես է եկել
երկրի պատմության չորրորդական ժամանակաշրջանի սկզբում, երբ,
ընդհանրապես, երկրի կլիման աստիճանաբար սկսել էր ցրտել: Քանի
որ մարդկային հասարակության զարգացման նախնական աստի-
ճաններում աշխարհագրական միջավայրը կարևոր դեր է խաղացել,
ուստի և մարդը առաջին հերթին հանդես է եկել երկրագնդի այն
մասերում, որտեղ նրա համար գոյություն են ունեցել բնական նպաս-
տավոր պայմաններ:

Ի տարբերություն բոլոր կենդանիների, մարդն իր սնունդը, իր
կենսապայմանները հայթայթելու համար բնության դեմ մղվող պայ-
քարում հանդես է գալիս ոչ թե դատարկ ձեռքերով, այլ արտա-
դրության գործիքներով: Աշխատանքային կամ արտադրության գոր-
ծիքների պատրաստումը հանդիսանում է մարդու առաջին և հիմնա-
կան առանձնահատկությունը, գիտակցությունը, մտածողությունն ու

նպատակադրումը հանդիսանում են մարդու երկրորդ առանձնահատկությունը:

Մարդն իր առաջին գործիքները պատրաստել է փայտից, քարից և ոսկրից, սակայն, հասկանալի է, որ մեզ հասել են միայն նրա պատրաստած քարե, մասամբ և ոսկրե գործիքները: Քարե գործիքների պատրաստման համար իբրև շինանյութ ծառայել են այն քարատեսակները, որոնք ավելի հեշտ են մշակվել և տվել են կտրող սուր ծայրեր: Այդպիսի քարատեսակներ են եղել կայծքարը, օրսիդիանը (սատանի եղունգ), կվարցիտը և այլն: Միայն հարյուր-հազարավոր տարիներ հետո, երբ հսկայական փորձ է կուտակվում, մարդը տիրապետելով մետաղների մշակման արվեստին, սկսում է գործիքներ պատրաստել նաև մետաղներից՝ պղնձից, բրոնզից և երկաթից:

Նյութական բարիքներ արտադրելու համար, բնության գեմ մղվող պայքարում մարդիկ հանդես են գալիս ոչ թե միայնակ, իրարից մեկուսացած, այլ միասին, խմբերով կամ հասարակություններով: Միայնակ մարդը, ինչպես և նյութական բարիքների արտադրությունը հասարակությունից դուրս գոյություն ունենալ չեն կարող: Արտադրությունը միշտ և բոլոր պայմաններում բացառապես հասարակական բնույթ ունի:

Նախնադարյան հասարակության պատմությունը սովորաբար, ըստ աշխատանքային գործիքների, բաժանվում է քարի դարի, բրոնզի դարի և երկաթի դարի: Քարի դարն իր հերթին բաժանվում է երկու խոշոր շրջանների՝ պալեոլիթ և նեոլիթ, այսինքն՝ հին քարի դար և նոր քարի դար:

Մարդկային հասարակության, այդ թվում և նախնադարյան հասարակության զարգացման մի աստիճանից մյուսին անցնելու համար վճռական նշանակություն ունի արտադրության գործիքների զարգացումը: Որքան ցածր է արտադրողական ուժերի զարգացումը, և կամ որքան հասարակ ու քիչ զարգացած են արտադրության գործիքները, նույնքան ցածր ու քիչ զարգացած է նաև հասարակության զարգացման աստիճանը և ընդհակառակն: Արտադրողական ուժերի զարգացումը ոչ միայն հասարակությունը զարգացման ցածր աստիճանից փոխադրում է ավելի բարձր աստիճանի, այլև առաջ է բերում արտադրական նոր հարաբերություններ, ինչպես և փոփոխում հասարակության ներսում մինչ այդ գոյություն ունեցող քաղաքական, հասարակական կառավարման ձևերը, իրավական նորմաները, գաղափարները:

Նախնադարյան հասարակության սկզբում մարդիկ ապրել են թափառող խմբերով, հոտերով, իսկ հետագայում միավորվել են տոհմային համայնքներում՝ համատեղ կերպով սնունդ հայթայթելու, գիշատիչ կենդանիներից և հարևան թշնամի տոհմերից պաշտպանվելու համար: Նախնադարյան հասարակությունում թե՛ աշխատանքը և թե՛ արտադրված նյութական բարիքների բաշխումն ու յուրացումը ունեցել են կոլեկտիվ, հասարակական բնույթ: Այստեղ չեն եղել ո՛չ շահագործում և ո՛չ էլ դասակարգեր: Շահագործման և դասակարգերի բացակայությունը պայմանավորված էր արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակով: Քարի գործիքներով զինված նախնադարյան մարդու երկարատև աշխատաժամերի միջոցով հաղիկ կարողանում էր պահպանել իր և իր սերնդի գոյությունը: Հասարակության ներսում հավելյալ կենամմթերքների արտադրության անհարինությունը բացառում էր շահագործման և դասակարգերի առաջացման հնարավորությունը: Այդ հնարավորությունը առաջանում է միայն բրոնզի դարի վերջում և երկաթի դարի սկզբում, երբ արտադրողական ուժերի հետագա զգալի զարգացման հետեանքով քայլայվում են նախնադարյան կարգերը, և առաջանում է դասակարգային հասարակություն:

Պալեոլիթը կամ հին քարի դարը տևել է մի
Պալեոլիթը քանի հարյուր-հազար տարի:
Հայաստանում Վերջին տարիներում կատարված հնագիտական մի շարք հայտնագործություններ ապացուցեցին, որ Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսացել է մարդկային հասարակության ամենահին բնակվայրերից մեկը, որտեղ բնակության համար գոյություն են ունեցել աշխարհագրական, կլիմայական նպաստավոր պայմաններ: Հայաստանը ծածկված է եղել մերձարևադարձային կուսական խիտ անտառներով:

1944–1947 թթ. Արագածից դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող Արտին լեռան լանջերում, Երևանից ոչ հեռու գտնվող Արգնի, Նուռնուս և այլ գյուղերում հայտնաբերված նախնադարյան մարդու կայաններից դուրս են բերվել մեծ թվով քարե գործիքներ, որոնք պատկանում են պալեոլիթի տարբեր շրջաններին: Այս կայանները, որոնք գտնվում են օբսիդիանի (սատանի եղունգ) հարուստ հանքերի մոտ, հանդիսացել են քարե գործիքների պատրաստման յուրատեսակ արհեստանոցներ:

Հայտնաբերված քարե գործիքների մեջ կան շատ կոպիտ մշակված ձեռքի հատիչներ, քերիչներ, սրածայրեր և այլ մանր գործիքներ,

որոնք պատկանում են պալեոլիթի ամենավաղ շրջանների մշակույթ-ներին կամ, այլ կերպ ասած, դրանք նախնաղարյան մարդու ամենահին քարե գործիքներից են:

Ստորին պալեոլիթին բնորոշ քարե գործիքը հանդիսացել է ձեռքի հատիչը, որը նախնաղարյան մարդը օգտագործել է հարվածելու, ճեղքելու, պատուելու, կտրելու և նույնիսկ փորելու համար: Ձեռքի հատիչը մեկից մինչև երկու կիլոգրամ կշռող, 10–12 սանտիմետր երկարություն ունեցող, մի ծայրը սուր, իսկ մյուսը հաստ ու բուժ մի քարի կտոր է, որը ճեղքելու կամ հատելու համար որոշ չափով մշակված է մարդու ձեռքով:

Այդ ժամանակ մարդիկ ապրում էին թափառող շատ փոքրաթիվ խմբերով, սնվում էին հիմնականում հավաքելու, մասամբ էլ որսորդության միջոցով ձեռք երկվող սննդով: Նրանք չունեին երկարատև բնակության վայրեր և կայաններ:

Ստորին պալեոլիթի վերջում երկրաբանական փոփոխությունների հետևանքով եվրոպայի և Կովկասի, այդ թվում և Հայաստանի կլիման խիստ կերպով ցրտում է, գոյանում են սառցադաշտային կենտրոններ:

Կլիմայի փոփոխության հետևանքով առաջացած սննդի հայթայթման դժվարությունները Հայաստանում ապրող նախնաղարյան մարդուն ստիպում են բարեկավել իր աշխատանքի գործիքները և բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը: Արտին լեռան լանջերում, Հրազդան գետի միջին հոսանքի շրջանում, ինչպես և Կարս, Մալաթիա, Բուլանըիս քաղաքների շրջակայքում հայտնաբերված նախնաղարյան կայաններից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ձեռքի հատիչներ, սրածայրեր, քերիչներ, դանակներ և քարե այլ կտրող սուր գործիքներ, որոնք պատկանում են վերին պալեոլիթին: Վերին պալեոլիթին պատկանող մի հետաքրքիր քարե մեծ սրածայր գործիք է հայտնաբերվել նաև Պեմզաշենում: Ուշագրավ է, որ այս ժամանակի գործիքների մի մասը պատրաստված է կայծքարից: Այդ գործիքները, նախկինների հետ համեմատած, ոչ միայն ավելի լավ են մշակված և ունեն կտրող ու սուր ծայրեր, այլև որոշ չափով ենթարկվել են տարրերացման: Ամեն մի գործիք օգտագործվել է որոշակի աշխատանքների համար, այն է՝ կենդանիներին հարվածելու, մորթելու, մաշկելու, փայտ տաշելու և այլն: Այս ժամանակաշրջանի գործիքների սրածայր և կտրող լինելը պայմանագործած էր նրանով, որ մեծ կենդանիների, հատկապես մամոնտի, ոնդեղջուրի, հակա եղջերուի, քարանձավային արջի կոլեկտիվ որ-

սորդությունը դարձել էր նախնաղարյան մարդու հիմնական տրնտեսական զբաղմունքը և նրա սննդի զվասակոր աղբյուրներից մեկը:

Տարբեր ժամանակներում Լենինականում (Գյումրի) Ախուրյան գետի ափին, Երևանի շրջակայքում, Լոռիում, Արևմտյան Հայաստանի Խնուս քաղաքում և այլ վայրերում հայտնաբերվել են մամոնտի, ոնզեղջյուրի, Հսկա եղջերուի, արջի, նախնական ձիու և չորրորդական ժամանակաշրջանի այլ կենդանիների ոսկորներ ու կմախքներ, որոնք այժմ պահպատ են Հայաստանի երկրաբանական, Թրիխսիի և Բրիտանական թանգարաններում: Հիշյալ կենդանիների ոսկորների ու կմախքների գյուտերը ինքնին նույնպես կարեոր ապացուց են Հանդիսանում, որ Հայաստանում ապրող վերին պալեոլիթի մարդու զբաղվել է այդ կենդանիների որսորդությամբ:

Կիմայի փոփոխությունը ստիպում է վերին պալեոլիթի մարդուն ցրտից պատսպարվելու համար ապաստարան ճարել: Հատկապես լեռնային երկրներում նախնաղարյան մարդու առաջին բնակարանները դառնում են քարայրները, որոնք նա նվաճում է գիշատիչ կենդանիների դեմ մղված համառ պայքարում:

Վերին պալեոլիթի նախնաղարյան մարդը կատարում է մարդկային հասարակության ամենամեծ գյուտերից մեկը՝ կրակի գյուտը: Կրակի գյուտը նախնաղարյան մարդուն ոչ միայն պաշտպանում է ցրտից ու հնարավորություն տալիս նրան հում մսից անցնելու եփած մսի գործածության, ոչ միայն հեշտացնում է նրա աշխատանքը, գործիքների պատրաստումն ու սննդի հայթայթումը, այլև մի աշեղ զենք է դառնում բնության և գիշատիչ կենդանիների դեմ պայքարելու համար: Կրակի գյուտը մարդկային հասարակությանը հնարավորություն է տալիս տարածվելու ավելի ընդարձակ տարածներում, ինչպես և ստիպում է նախնաղարյան մարդուն աստիճանաբար անցնել նստակեցության:

Պալեոլիթի վերջում մարդը իր գոյության հազարամյակների փորձով հնարում է նաև տեղը, նիզակը, պարսատիկը և նետն ու աղեղը: Ինչպես ցույց են տալիս Հայաստանի նախնաղարյան հուշարձաններից գտնված իրերը, նախնաղարյան մարդը որպես նետի սլաքներ օգտագործել է կայծքարի և օբսիդիանի սուր կտորներ: Նետ ու աղեղը նախնաղարյան մարդու համար մի կարևոր գործիք և զենք է դառնում որսը հեռվից սպանելու, վիրավորելու, ինչպես և գիշատիչ կենդանիներից ու թշնամիներից պաշտպանվելու համար:

Վերին պալեոլիթում մարդիկ իրար էին միացած բնության և գիշատիչ կենդանիների դեմ համատեղ պայքարելու, համատեղ սնունդ

Հայթայթելու անհրաժեշտությամբ: Պալեոլիթի վերջում առաջանում է տոհմային համայնքը, որտեղ արդեն, բացի նշված պատճառներից, մարդկի իրար էին միացած նաև արյունակցությամբ, որը որոշվում էր մոր գծով: Այստեղ թե՛ աշխատանքը և թե՛ նյութական բարիքների բաշխումն ու յուրացումը ուներ բացառապես կողեկտիվ, համայնական բնույթ, որը պայմանավորված էր արտադրողական ուժերի խիստ ցածր աստիճանով:

Նեղիթը կամ նոր քարի դարը Հսկայական
Նեղիթը դեր է կատարել նախնադարյան հսկայակու-
Հայաստանում թյան զարգացման պատմության մեջ: Նա տևել
է ավելի քան ութ հազար տարի (Ք. ա. XII հա-
զարամյակի վերջերից մինչև IV հազարամյակի կեսը):

Թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ շրր-
ջաններից Հայտնաբերված՝ նեղիթին պատկանող նյութական մշա-
կույթի հուշարձանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հա-
յաստանում ապրող նոր քարեղարյան մարդը նախ խոշոր առաջա-
դիմություն է կատարում աշխատանքի գործիքների պատրաստման
ասպարեզում: Հին քարի դարի կոպիտ, ծանր, քիչ զարգացած քարե
գործիքների փոխարեն հանդես են զալիս գեղեցիկ կերպով մշակված
ու հղկված, ավելի նպատակահարմար ձև տրված, զգալի չափով
մասնագիտացված բազմաթիվ նոր գործիքներ ու գենքեր: Թալինի
շրջանի Զաղաներ, Բառու, Արարատյան դաշտի Կղզյակ բլուր, Տեր-
տերի ձոր, Մաշտոց բլուր, Սև բլուր կոչվող նեղիթյան բանակատե-
ղերից, ինչպես և Անի-Պեմզայի, Նոյեմբերյանի շրջանի Կողը գյուղի
շրջակայքից և Հայաստանի այլ վայրերից Հայտնաբերված գործիք-
ների ու գենքերի մեջ կան կայծքարից, օբսիդիանից և ոսկրից պատ-
րաստված զանակներ, քերիչներ, տրորիչներ, փայտե կոթ անցկաց-
նելու կամ կապելու հարմարություն ունեցող մուրճեր, կացիններ,
մանգաղներ, սանդեր, աղորիքներ, հերուններ, մախաթներ, իլիկի
գլուխներ և այլն:

Նոր քարեղարյան մարդու խոշոր նվաճումներից մեկը հանդիսա-
ցավ վայրի կենդանիների ընտելացումը և դրա հիման վրա անասնա-
պահության սկզբնավորումը: Հայաստանի նոր քարեղարյան դամ-
բարաններից Հայտնաբերվել են ոչխարի, այծի, շան, խողի, կովի,
ձիու և այլ ընտանի կենդանիների ոսկորներ, որոնք ցույց են տալիս
վերին նեղիթում Հայաստանում անասնապահության զգալի չափով
զարգացած լինելը: Մարդը ոչ միայն օգտագործում էր կենդանու
միաը, կաթը, կաշին ու մորթին, այլև նրա բուրդը և մազը: Քարից

կամ կավից պատրաստված իլիկի գլուխների գտնվելը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի նեղիթի մարդը բուրդը և մազը մշակում էր թել ստանալու համար, որը նա օգտագործում էր մատներով հագուստներ հյուսելու և մորթե հագուստեղենի առանձին մասերն իրար միացնելու համար: Մարդը բուրդը և մազը օգտագործում էր նաև թաղիք պատրաստելու համար:

Այս ժամանակ հատկապես կնոջ ջանքերով հանդես է գալիս նաև ձեռքի բրիչով մշակվող երկրագործությունը: Նեղիթի վերջում Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցող երկրագործության մասին արժեքավոր տվյալներ են հասել երևանի շրջակայքում գտնվող Շենգավիթի նախնադարյան բնակավայրի պեղումներից: Այս բնակավայրի բնակարաններից մեկի ներսում եղած կավե մեծ ամանների և կրակարանի մոտ գտնվել են ցորենի, գարու տարրեր տեսակների հատիկներ և ամբողջական հասկեր, որոնք զգալի չափով նման են այժմ ևս Հայաստանում տարածված ցորենի և գարու վայրի տեսակներին: Այրված ցորեն և գարի է գտնվել նաև Նախճավանի մոտ գտնվող Քյուլ-թափայի դամբարաններից մեկում: Շենգավիթ բնակավայրում և այլ վայրերում հայտնաբերվել են մանգաղկտրիչներ, սանդեր և պարզ աղորիքներ, որոնք օգտագործվել են հասկերը քաղելու, հասկերից հացահատիկը անջատելու, հացահատիկը մանրացնելու և կոպիտ այլուր ստանալու համար:

Առկա նյութը հաստատում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում երկրագործությունն առաջացել է Ք. ա. վեցերորդ հազարամյակում և նրա առաջին կենտրոններն են դարձել Արարատյան դաշտը, Արածանի գետի ստորին հովիտը, Երզնկայի դաշտը, Հայոց ձորը Վասպուրականում և այլն:

Կրակի գյուտի շնորհիվ նեղիթի սկզբում առաջանում է նաև կավագործությունը կամ խեցեգործությունը: Հայաստանում գտնվել են զգալի քանակությամբ կավե ամաններ ու գործիքներ, որոնք պատկանում են նեղիթի զարգացման տարրեր շրջաններին: Հայտնաբերված իրերի մեջ կան մեծ ու փոքր ամաններ, կարասներ, իլիկի գլուխներ, արձանիկներ և այլն: Վաղ նեղիթին պատկանող կավե ամանները պատրաստված են ձեռքով՝ կոպիտ և անկանոն ձեռքով, ավազախառն կավից: Իսկ վերին նեղիթին պատկանողները պատրաստված են ճաշակով, բրուտի դրզի վրա և մաքուր կավից: Սրանցից մի մասն իրենց վրա ունեն երկրաչափական, բուսական և քիչ չափով նաև կենդանական նախշեր:

Նեղիթի շրջանում նախնադարյան մարդը սկսում է աստիճանաբար անցնել նստակեցության և իր համար կառուցել մշտական բնակատեղիներ ու կացարաններ: Բնական է, որ նախնադարյան մարդն իր առաջին կացարանները պետք է կառուցեր քարայրների նմանությամբ: Նման կացարաններ հայստանում հայտնաբերվել են Օշական և Այգեշատ զյուղերի շրջակայքում: Սրանք գետնափոր, նեղ, երկար ու ցածր, առանց լուսամուտների և ծիսնելույզի, պատերը խոչը ու անտաշ քարերով շարված, կտուրը սալաքարերով ծածկված կացարաններ են: Նեղիթի վերջի բնակատեղիներ հայտնաբերվել են Հայաստանի շատ շրջաններում: Այս ժամանակաշրջանի բնակարանները ավելի հարմար են և լայն, ունեն դռներ ու լուսամուտներ, հիմքը շարված է քարից, պատերը՝ հում աղյուսից, առաստաղը կառուցված է գերաններով, իսկ տանիքը ծեփված է ցեխով: Սովորաբար տան մեջտեղում կա մի մեծ քար, որը հենարան է հանդիսացել տանիքի ծանրությունը պահպանող կենտրոնական սյունի համար: Հայկական հետաքա զյուղական տների ներսում գտնվող թոնրի փոխարեն սրանք ունեն կրակարաններ:

Նեղիթի վերջում առաջանում է նաև մթերքների միջտոհմային պարզ փոխանակությունը: Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում միջտոհմային պարզ փոխանակության հիմնական առարկաներից մեկը դառնում է աղը, քանի որ այն գոյություն չուներ բոլոր տոհմերի ապրած տարածքում: Որ իսկապես քարաղը շատ վաղ ժամանակներից արդյունահանվել և փոխանակության առարկա է դարձել, պարզ երևում է նրանից, որ նախնավանի և Կողքի աղհանքերից գտնվել են քարե մուրճեր, որոնցից մի քանիսը պատկանում են ստորին նեղիթին: Հայաստանում փոխանակության կարևոր առարկաներից են եղել նաև օրսիդիանը ու նրանից պատրաստված գործիքները: Հատկապես Արագածի օրսիդիանը իր ծիսագույն, երբեմն նաև կարմրավուն գույնով տարրերվում է այլ երկրների նույնանման քարատեսակներից, որը մեզ հնարավորություն է տալիս որոշելու նրա տարածման սահմանները: Ոչ լրիվ տվյալներով՝ Արագածի օրսիդիանից պատրաստված գործիքներ են գտնվել Անդրկովկասի, Պարսկաստանի, Միջագետքի և Փոքր Ասիայի տարրեր մասերում:

**Մայրական
տոհմը**

Տնտեսության նոր բնագավառների հանդես գալը նախնադարյան հասարակության ներսում առաջ է բերում աշխատանքի բնական բաժա-

նում տղամարդկանց և կանանց միջն: Եթե տղամարդը զբաղվում էր որսորդությամբ և գործիքներ պատրաստելով, ապա կինը, բացի տան աշխատանքներից, զբաղվում էր նաև երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, բրդի մշակմամբ և այլն: Սննդի մշտական և հիմնական միջոցները արտադրվում էին կնոջ աշխատանքով, որով հետեւ որսորդությունը կախված էր պատահական հաջողության հետ:

Պալեոլիթի վերջում առաջացած մայրական տոհմը լրիվ զարգացման է հասնում նեոլիթի շրջանում:

Ամեն մի տոհմ ուներ իր տարածքը, որի մեջ մտնում էին բնակատեղը, որսատեղը, արոտը, անտառաշերտը և այլն: Արտադրության բոլոր միջոցները՝ հողը, արոտը, անտառաշերտը, անասունները, գործիքները և այլն հանդիսանում էին տոհմի սեփականությունը: Տոհմի անդամի միայն զենքերն ու զարդերն էին պատկանում նրան, որ և մեծ մասսամբ նրա հետ թաղվում էին գերեզմանում: Նյութական բարիքների արտադրությունը և այդ բարիքների յուրացումն ունեին համայնական բնույթ:

Տոհմի ղեկավարման գերագույն մարմինը հանդիսանում էր տոհմի խորհուրդը, որտեղ հավասար իրավունքներ ունեին տղամարդիկ ու կանայք: Տոհմի խորհուրդը վճռում էր տոհմի ներքին և արտաքին բոլոր կարեոր հարցերը, ընտրում և հրաժարեցնում էր տոհմի ավագին և ուազմական առաջնորդին:

Վերին նեոլիթում առաջանում է զույգային ամուսնությունը և զույգային ընտանիքը, որի ժամանակ ամուսնությունը թույլատրվում էր տարբեր, ոչ արյունակից տոհմերի անդամների միջև: Քանի որ մայրական իրավունքի համաձայն ծագումը հաշվվում էր միայն մոր գծով, ուստի հայրը և նրա զավակները նույն տոհմից չեին համարվում, որով և զավակներն իրավունք չունեին ժառանգել իրենց հոր ունեցած սեփական իրերը, այլ այդպիսիք ժառանգում էին մեռածի եղբայրները, քույրերը, քրոջ որդիները:

Տոտեմիզմը, որն առաջացել և զարգացել էր պալեոլիթի մարդու՝ բնության, բուսական և կենդանական աշխարհի նկատմամբ ունեցած աշխարհայեցողությունից, իր գոյությունը պահպանել էր նաև նեոլիթի ժամանակ: Ամեն մի տոհմ ուներ իր բուսական կամ կենդանական տոտեմը և կոչվում էր նրա անունով: Տվյալ տոհմի անդամները հավատում էին, որ իրենց տոհմը առաջացել է այս կամ այն բոյսից կամ կենդանուց, և որ տվյալ բոյսը կամ կենդանին հանդիսանում է իրենց տոհմի գոյության հիմքը: Աղքագրական և այլ

տվյալներ ցույց են տալիս, որ Հայաստանում ապրող տոհմերը հիմնականում ունեցել են կենդանական տոտեմներ; Ըստ այդ տվյալների՝ Հայաստանում ապրող տոհմերի տոտեմներ են Հանդիսացել ցուլը, եղը, ձին, վարազը, խոյը, այծը, չունը, գայլը, եղջերուն, արջը, արծիվը, բաղեն, անգղը, աղավնին, ծիծեռնակը, կռունկը, արագիլը, սարյակը, օձը և այլն:

Այս ժամանակ մարդը, չկարողանալով բացատրել մահվան և քնի պատճառները, ինչպես և բնության մի շարք երևոյթներ, սկսում է պաշտամունքի առարկա դարձնել բարի և չար «ոգիներին»: Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ապրող նախնադարյան մարդը հավատում էր, որ մարդու մեռնելուց հետո նրա «Հոգին» չի մեռնում, այլ փոխադրվում է մի այլ աշխարհ: Դրա համար էլ հանգուցյալի հետ թաղված ենք տեսնում նրա զենքերը, զարդերը, ձին, գործիքները, ամաններ, անասուններ, ուտելիք և այլն:

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ապրող տոհմերը ունեցել են իրենց տոհմային գերեզմանատները, որտեղ թաղվել են տվյալ տոհմի անդամները: Դամբարանների պեղումներից երևում է, որ ննջեցյալները ոչ միայն թաղվել են ուղղակի հողի մեջ, այլև դիակները կարասների, քարարկղների, մեծ սալաքարերից պատրաստված տնականման դոլմենների մեջ տեղափորելուց հետո: Նշված ձերով թաղումներ են կատարված նաև դիակը այրելուց հետո:

Հայաստանում ամենից շատ տարածված և տոհմատիրական կարգերին առանձնահատուկ դամբարանները հանդիսանում են դոլմենները, որոնք սկիզբ առնելով նեղիթի ժամանակ, շարունակել են իրենց գոյությունը նաև բրոնզի և երկաթի դարերում: Սրանք երբեմն բռնում են ընդարձակ տարածություններ: Դոլմենների հետ սերտորեն կապված են նաև մենհիրները և կրոմլեխները: Մենհիրները հողի մեջ ամրացված և սուր ծայրով վեր բարձրացող մեծ մենքարեր են, որոնց տակ մեծ մասամբ լինում են դիակներ, իսկ կրոմլեխները շրջանակածեն, հողի մեջ ամրացված և իրար կողքի շարված խոշոր քարեր են, որոնց կենտրոնում հաճախ լինում են դոլմեններ կամ մենհիրներ: Դոլմեններ, մենհիրներ և կրոմլեխներ կան Աշտարակի, Էջմիածնի, Ապարանի, Աղինի, Գորիսի, Ալավերդու, Երզնկայի, Վանի և այլ շրջաններում:

2. ԷՆԵՈԼԻԹԸ ԵՎ ԲՐՈՒՆՁԻ ԴԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանը Փոքր Ասիայի և Կովկասի հետ
կանդիացել է մետաղամշակության հնագույն
վայրերից մեկը: Այն Հայաստանում առաջացել
և զարգացել է սկսած Ք. ա. չորրորդ հազար-
մայակում: Դրան մեծ չափով նպաստել են Գուգարքում, Սյունի-
քում, Վասպուրականում, Աղձնիքում, Մոփքում և այլ նահանգներում
գտնվող պղնձի, կապարի, արծաթի, երկաթի, անագի հարուստ հան-
քերը: Մետաղի մշակութի իրացման առաջին ժամանակաշրջանը
հանդիսանում է էնեոլիթը, այսինքն՝ պղնձի-քարի դարը: Այն Հայ-
կական լեռնաշխարհում տևել է Ք. ա. IV հազարամյակի կեսից մինչև
III հազարամյակի վերջը:

Ինչպես շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում ապրող նախ-
նադարյան մարզն իր մետաղյա առաջին գործիքները պատրաստել է
մաքուր պղնձից: Սակայն մաքուր պղնձնան իր փափկության պատ-
ճառով երկար չի մնում գործածության մեջ և լրիվ չի փոխարինում
քարին: Այդ պատճառով էլ էնեոլիթի ժամանակ ևս քարե գործիք-
ները շարունակում են կարեսոր գեր կատարել:

Հնագիտական պեղումների ընթացքում թե՛ Խորհրդային Հայաս-
տանում և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում հայտնաբերվել են մեծ
թվով էնեոլիթյան բնակավայրեր: Հատկապես բացառիկ նշանակու-
թյուն ունեն Շենգավիթի, Արովյանի, Էջմիածնի շրջանի Մոխրա-
բլուրի, Սև բլուրի, Թագավորանիստի (Կիրովական), Վանի, Կարինի,
Բագրեսանդի շրջաններում գտնվող բնակատեղերը: Այդ վայրերում
գտնվել են պղնձից պատրաստված կացիներ, ուրագներ, դանակներ,
մանգաղներ, գնդասեղներ, ձուկ որալու կարթեր, տեղի տերևածե-
ծայրեր, ապարանջաններ, օղեր և այլն: Մեծ արժեք ունեն Շենգա-
վիթում և Քյուլ-թափայում գտնված պղնձե հարթ, կոթի տեսքով
կացինը, իսկ Գառնիի էնեոլիթյան շերտում ականջավոր կացին
ձուկերու քարե կաղապարները: Այս գյուտերն ապացուցում են, որ
Հայաստանում գտնված պղնձե իրերը ձուկեր ու պատրաստվել են
տեղում:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Շենգավիթում հայտ-
նաբերված տոհմային բնակարանները: Դրանք բաղկացած են 6-8
մետր տրամագիծ ունեցող կլոր կացարաններից և հարակից քառան-
կյունի, իրար հետ կապված շինություններից, որոնց հիմքերը շարված

են անմշակ քարով, պատերը՝ հում աղյուսով, իսկ տանիքները ծեփված են ցեխով։ Կլոր կացարանի կենտրոնում գտնվում է մի մեծ քար, որը Հենարան է Հանդիսացել կոնաձև տանիքի վերջավորությունն ամփոփող և նրա ծանրությունը պահպանող այան համար։ Այդ այան մոտ գտնվում է պաշտամունքային կրակարանը, որն ունի իրար հետ կապված երեք բաժանմունք։ Էնեոլիթյան այդպիսի բնակարաններ գտնվել են նաև այլ վայրերում։

Գործիքների հետագա կատարելագործումը նպաստում է Հայաստանի նախնադարյան հասարակության տնտեսության զարգացմանը։ Հայաստանի էնեոլիթյան գրեթե բոլոր բնակավայրերում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ոչխարի, այծի, կովի, շան, ձիու, խոզի և այլ բնտանի կենդանիների ուկորներ։ Նույն բնակավայրերից հայտնաբերվել են նաև վայրի կենդանիների, հատկապես վայրի այծի, եղջերուի, արջի և ձկան ոսկորներ, որոնք ցույց են տալիս, որ էնեոլիթյան մարդը անասնապահության հետ միաժամանակ զբաղվում էր նաև որարդությամբ ու ձկնորսությամբ։

Էնեոլիթի շրջանում գոյություն ունեցող երկրագործության մասին մեզ արժեքավոր տվյալներ են հասել Շենգավիթի պեղումներից։ Կլոր կացարանների հատակին և կավե մեծ ամանների մեջ գտնվել են ցորենի, գարու տարրեր տեսակների հատիկներ ու հասկեր։ Էնեոլիթյան տարրեր բնակատեղերից գտնվել են նաև զգալի թվով քարե մանգաղներ, կտրիչներ, սանդեր և աղորիքներ, որոնք օգտագործվել են հասկեր քաղելու, ծեծելու միջոցով հասկերից հատիկներն անջատելու, մանրացնելու և այլուր ստանալու համար։ Սակայն այդ ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհում երկրագործությունը դեռևս գտնվում էր զարգացման ցածր աստիճանի վրա։ Ցանքսը կատարվում էր բնակավայրերին մոտիկ գտնվող գետերի ափերի նեղ շերտերում, հողը մշակվում էր բրիչով։

Համեմատաբար ավելի բարձր զարգացման է հասնում կավագործությունը։ Հայաստանի էնեոլիթյան բնակավայրերում գտնվել են մեծ քանակությամբ լավ փայլեցված սև և բաց կարմրավուն գույնի կավե ամաններ և ամանների բեկորներ, որոնց վրա հաճախ կան երկրաչափական, բուսական և կենդանական զարդարանքներ ու նկարներ։ Հայտնաբերվել են նաև կավից պատրաստված կնոջ, եղան, ոչխարի, շան և թուչունների արձանիկներ։

Էնեոլիթին հաջորդում է բրոնզի դարը, որը
Բրոնզի դարը Հայաստանում տևել է Ք. ա. III հազարամյակի
Հայաստանում վերջից մինչև II հազարամյակի վերջը։ Մաքուր

պղինձն իր փափկության պատճառով երկար չի մնում գործածության մեջ: Հետագայում մարդը պղնձի և անսագի համաձայվածքից ստանալով ավելի ամուր մի այլ մետաղ՝ անսագապղինձը կամ բրոնզը, սկսում է իր գործիքները պատրաստել դրանից: Հայաստանում չկա մի շրջան, որտեղ գտնված չիննեն բրոնզե գործիքներ, գենքեր և զարդարանքի առարկաներ: Բրոնզե իրերի առատությամբ հատկապես հայտնի են Ալավերդու, Նոյեմբերյանի, Կիրովականի (Վանաձոր), Կապանի, Սիսիանի, Գորիսի, Դիլիջանի, Վանի, Խարբերդի և այլ շրջանները: Բրոնզի զարում սկսում են լայնորեն օգտագործման ենթարկել Հայաստանի պղնձի, կապարի, ոսկու, արծաթի, անսագի հանքերը: Իր ժամանակի տեխնիկայի ուսումնասիրության տեսակետից բացառիկ արժեք ունեն պեղումների միջոցով հայտնաբերված Մեծամորի տարրեր մետաղների և Զողի ոսկու հանքանյութի մշակման արտադրական համայնքները: Հայաստանում հայտնաբերված բրոնզե իրերի մեջ կան կացիններ, զանակներ, մանգաղներ, եղաններ, սանձեր, ասեղներ, հերուններ և տնտեսական գործածության այլ մանր առարկաներ: Շատ են հատկապես զենքերի տեսակները, որոնց մեջ կան դաշույններ, սրեր, տապարներ, նիզակի ծայրեր, գուրզեր, նետի պաքներ և այլն: Հարուստ և բազմազան են նաև տղամարդկանց և կանանց զարդարանքի առարկաները: Սրանց մեջ հայտնաբերվել են լայն ու զարդարված գոտիններ, վարսակալներ, ապարանջաններ, մանյակներ, մատունիներ, մեղայոններ, զինողեր, կոճակներ, շղթաներ և այլն: Հայաստանում գտնվել են նաև ոսկուց, արծաթից և սուրճայից պատրաստված թասեր, ամաններ, մանյակներ և այլ զարդարանքներ, որոնք պատկանում են բրոնզի զարին: Այս տեսակետից շատ հետաքրքիր են Կիրովականի բրոնզեդարյան դամբարաններից մեկում հայտնաբերված իրերը: Այդ իրերի մեջ կան ոսկե մի թաս, արծաթե չորս աման, ոսկուց և սարդիոնի ուլունքներից պատրաստված զեղեցիկ մի մանյակ և այլ իրեր: Ոսկյա թասը նուրբ փորագրությամբ զարդարված է երեք զույգ առյուծներով: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Լճաշենի ու Տոլորսի զամբարաններից հայտնաբերված բրոնզե ու ոսկե իրերը: Գեղարվեստական բացառիկ մեծ ճաշակով են պատրաստված այստեղ հայտնաբերված ցուլի և եղջերուի արձանները:

Մետաղամշակման հանդես գալը ոչ միայն մեծ չափով հեշտացնում է աշխատանքի գործիքների պատրաստումը և բարձրացնում աշխատանքի արտադրողականությունը, այլև զգայիտըն նպաստում է Հայաստանի նախնադարյան հասարակության տնտեսության բոլոր բնագավառների արագ զարգացմանը:

Նախ մեծ չափով զարգանում է անսանապահությունը: Ավելանում են անսառների հոտերը և դրանց գլխաքանակը, որոշ չափով բարելավում է անսառների խնամքը և դրանց ձմեռվա կերի հայթումը: Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններից հայտնաբերված ընտանի անսառների բազմաքանակ ուկորների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ոչ միայն ընդհանրապես ավելանում է բոլոր տեսակի անսառների գլխաքանակը, այլև շատ ավելի մեծ չափով և արագ կերպով աճում է մանր եղջերավոր անսառների՝ ոչխարների ու այծերի գլխաքանակը: Այս հանգամանքն ապացուցում է, որ այդ ժամանակ անսանապահությունը առավելապես կիսաքչվորային, յայլաղային բնույթը ուներ, որովհետեւ մանր անսառներին ավելի հեշտ էր մի արոտավայրից տեղափոխել մյուսը: Անսանապահության կիսաքչվորային բնույթը պայմանավորված էր նրանով, որ բնակավայրերին մոտիկ գտնվող արոտներն այլևս չեն բավարարում մեծ չափով ավելացած հոտերի կերային կարիքները: Պետք է կարծել, որ կային նաև քոչվոր տոհմեր և ցեղեր, որոնք իրենց անսուները արածացնելու համար ամառը բարձրանում էին լեռնային արոտները, իսկ ձմեռը իշնում տաք դաշտավայրեր:

Անսառները ջրելու, արոտավայրերը ոռոգելու համար Հայաստանի բրոնզեդարյան մարդը շատ լեռների, բայց հատկապես Արագածի և Գեղամա լեռների լանջերում կառուցում է ջրանցքների և առուների ամբողջական ցանցեր, որոնք սկիզբ էին առնում լեռնային աղբյուրներից: Այս աղբյուրների մոտ հայտնաբերվել են հսկա ձկան տեսք ունեցող քարակողողներ՝ «վիշապներ», որոնք համարվել են ջրի պահապաններ: Ջրանցքներից մի քանիսը բերված են մինչև լեռների մոտ գտնվող բնակավայրերը: Այս հանգամանքը ապացուցում է, որ այդ ջրանցքները որոշ չափով օգտագործվել են նաև ցանքսերի ոռոգման համար:

Բրոնզի զարում զգալի չափով զարգանում է նաև երկրագործությունը: Ընդարձակվում են ցանքատարածությունները, հատկապես հայահատիկային մշակաբույսերի տարածությունները, բարելավում են երկրագործության հետ կապված աշխատանքի գործընթացները: Պատմական Հայաստանի տարածքի դամբարաններից հայտնաբերված իրեղեն տվյալները ցույց են տալիս, որ բացի հայահատիկների՝ ցորենի, գարու և հաճարի մշակությունից, բրոնզի դարում առաջ է զալիս խաղողի և պտղատու ծառերի մշակությունը: Հայաստանը համարվում է խաղողի հասպույն հայրենիքներից մեկը:

Այս ժամանակ հանդես է գալիս և ձեռքի բրիչին է փոխարինում լծկան անսառնների ուժով գործող արորը: Եթե բրոնզե մանգաղը և եղանը հեշտացնում են բերքահավաքը, ապա արորը հեշտացնում, բարեկավում է հերկը և հնարավորություն է ընձեռում հերկելու ավելի ընդարձակ տարածություններ: Զգալի չափով ավելացնելով հացահատիկների ցանքսերը, բնական է, որ Հայաստանի բրոնզեդարյան մարդը պետք է մտածեր նաև հացահատիկների կալաման մասին, որովհետև քարե սանդերը կամ ձեռքով հասկերը փշելու եղանակը այլևս չէր կարող բավարարել այդ պահանջը: Դրա համար էլ մարդը հնարում է անսառնների ուժով քաշվող և տախտակների հակառակ կողմի փոսիկների մեջ կայծքարի կտորներ ամրացվող կամը: Նման մի ամբողջական կամ գտնվել է Ալսթալայի վաղ երկաթի դարին պատկանող մի դամբարանից, որը, անկասկած, գոյություն ունեցած պետք է լիներ նաև բրոնզի դարում: Այս ենթադրության հաստատուն հիմք է տալիս ոչ միայն այն, որ Հայաստանի բրոնզեդարյան մի քանի դամբարաններից գտնվել են կամի փոսիկների մեջ ամրացվող կայծքարի բազմաթիվ կտորներ, այլև այն, որ Հայաստանին շատ մոտիկ գտնվող Խանկարի բրոնզեդարյան դամբարաններից մեկում նույնպես գտնվել է մի ամբողջական կամ, որը շատ նման է Ալսթալայում գտնված կամին:

Բրոնզի դարում Հայաստանի նախնադարյան մարդը հնարում է նաև եղների ուժով շարժվող փոխադրական միջոցը՝ երկանիվ և քառանիվ սայլը: Բրոնզեդարյան ամբողջական սայլեր են գտնվել Լճաշենի ու Գետաշենի դամբարաններից, որոնք այժմ պահպատմ են Հայաստանի պատմության թանգարանում: Եթե երկրագործը սայլը օգտագործում էր քաղած հացահատիկի կամ խոտի խուրձեր և բեռներ փոխադրելու համար, ապա կիսաքոչվոր անասնապահը նրանով մի տեղից մյուսն էր փոխադրում իր ունեցած իրերը, վրանները և երեխաններին: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում դամբարաններից Հայտնարերված բարձրակող, ցածրակող, կամարակապ ծածկով, թանկարժեք կարմիր փայտից պատրաստված երկանիվ, քառանիվ ամբողջական սայլերն ու կառքերը:

Անսանապահության և երկրագործության զարգացման հետևանքով Հայաստանի լեռնային շրջաններում ապրող տոհմերն ու ցեղերը առավելապես սկսում են զբաղվել անսանապահությամբ, իսկ դաշտավայրերում բնակվողները՝ երկրագործությամբ: Այս պատճառով անսանապահությունը և երկրագործությունը բաժանվում են իրարից, և տեղի է ունենում աշխատանքի առաջին խոչոր հասարակական բաժանումը:

Մեծ չափով զարգանում են ինչպես հին, նույնպես և մետաղամշակության հետ կապված նոր առաջացած արհեստները: Ոչ միայն բարելավում և կատարելագործվում են արհեստավորական գործիքները, այլև արտադրվում են ավելի որակյալ և լավ ձեսպորված գործիքներ, գենքեր և զարդարանքներ:

Դամբարաններում և բնակավայրերում հայտնաբերված հազարավոր կավե ամաններն ու իրերը ցուց են տալիս, որ բրոնզի դարում Հայաստանում մեծ զարգացման է համար կավագործությունը: Հայտնաբերված իրերի մեջ կան մեծ մասամբ ձեռքով, իսկ երեմն նաև բրուտի դրգի վրա պատրաստված, լավ թրծված, նախշերով հարուստ կաթսաններ, կճուճներ, գավեր, կմեր, գավաթներ, քամիչներ և այլն: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Լենինականի (Գյումրի) շրջանում գտնված ամաններից մեկը, որի վրա ոչխարի զոհաբերության տեսարան է քանդակված: Նույնքան հետաքրքիր են նաև Ալավերդու շրջանում գտնված այն ամանները, որոնց կոթերը զանազան կենդանիների՝ եղջերուի, օձի և այլ տեսք ունեն:

Հայաստանի հարուստ պղնձահանքերը սկսում են մշակման ենթարկվել մետաղամշակության հանդես գալու հենց սկզբից: Հանքաբարը ձեռք է բերվել ոչ միայն ձեռքով հավաքելու, այլև փորելու միջոցով, որի համար օգտագործվել են սկզբում քարե, իսկ հետո՝ բրոնզե գործիքներ: Հանքաբարի ձուլումը նախ կատարվել է բաց հորերում, և ձուլվել են այն հանքաբարերը, որոնց վրա եղել է պղնձաժամանք: Լավորակ բրոնզ ստանալու համար մաքուր պղնձին խառնել են 4-ից մինչև 10 տոկոս անագ: Անագի փոխարեն երեմն օգտագործել են նաև սուրմա և կապար: Հայաստանում հայտնաբերված բրոնզե իրերը հիմնականում պատրաստված են քարե, աղյուսե և այլ կաղապարների մեջ հալված մետաղը լցնելու, այսինքն՝ ձուլելու եղանակով: Բրոնզե տապարի, կացնի և զարդարանքի քարե կաղապարներ են Հայտնաբերվել Լենինականում, Կարմիր բլուրում և Մուխաննաթ-թափայում: Լենինականում գտնված քարե կաղապարը գուրս է եկել նախնադարյան արհեստանոցի մոտ, որտեղ եղել են մետաղամշակման մնացորդներ: Բրոնզե գործիքների և զենքերի մի մասը ունեցել են փայտե և ոսկրե կոթեր, որոնք գենքերին և գործիքներին ամրացվել են բրոնզե սեպերի միջոցով:

Հայաստանում գտնված նույնանուն գործիքները, գենքերը և զարդարանքի առարկաները ոչ թե պատրաստված են միատեսակ, նույն չափսերով, նույն կաղապարներով, այլ բազմաթիվ ձեսերով և տարրեր չափսերով: Այսպես, օրինակ, բրոնզե դաշույններն իրենց ձեսերով,

չափսերով և դարդարանքներով այնքան շատ և բազմազան են, որ դրեթե անհնարին է ճիշտ կերպով որոշել դրանց տեսակները: Դամբարաններից և բնակավայրերից մեծ քանակությամբ բրոնզե իրերի հայտնաբերումը և նույնանուն իրերի բազմատեսակությունը ոչ միայն ապացուցում են բրոնզի ճշակույթի հարստությունը Հայաստանում և բրոնզե իրերը երկրի տարրեր շրջաններում պատրաստված լինելը, այլև մետաղամշակության և նրա հետ կապված արհեստների՝ դարրնության, զինագործության, զարդագործության բարձր զարդացումը: Հատկապես զարդարանքի առարկաների և զենքերի մի մասի վրա կան փորագրության և այլ միջոցներով կատարված երկրաչափական, բուսական և կենդանական զարդարանդակներ, նկարներ, որոնք ցույց են տալիս բրոնզեղարյան արհեստավորների և՝ հմտությունը, և' գեղարվեստական զարգացած ճաշակը:

Զգալի չափով զարգանում են նաև փայտամշակությունը, քարագործությունը, կաշեգործությունը, ջուհակագործությունը և այլն:

Հայաստանի բրոնզեղարյան մարդու կարենոր նվաճումներից մեկն էլ այն էր, որ նա Ք. ա. XV դարում հնարում է նաև ձիերով քաշվող ուազմակառքը: Խազմակառքի հանդես գալը ոչ միայն ընդհանրապես արհեստների հետագա զարգացման, այլև մի քանի տարրեր արհեստների՝ դարրնության, զինագործության և ատաղձագործության պարզ համագործակցության, տարրեր արհեստավորների համատեղ աշխատանքի հետևանք էր:

Բրոնզի դարում զգալի չափով զարգանում է նաև փոխանակությունը: Եթե առաջ փոխանակությունը տեղի էր ունենում հարևան տոհմերի միջև և այն էլ որպես բացառիկ երևույթ, ապա այժմ այն տեղի է ունենում հեռավոր տոհմերի ու ցեղերի և նույնիսկ հեռավոր երկրների միջև, և տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց, դառնում սովորական երեսույթ: Այս ժամանակ աղի հետ միասին փոխանակության կարենոր առարկաներ են դառնում նաև անասունը, բրոնզե գործիքները և զենքերը: Հնագույն այս ժամանակներից Հայաստանը փոխանակային կապեր է հաստատում ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև Առաջավոր Ասիայի շատ երկրների հետ: Փոխանակային այդ կապի գլխավոր առարկան Հայաստանի համար հանդիսանում էր անագը, որովհետեւ այդ մետաղը երկրում շատ քիչ էր և չէր կարող բավականացնել զարգացող մետաղամշակության պահանջները: Պետք է ենթադրել, որ, իր հերթին, Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի երկրներին տալիս էր անասուններ և մաքուր պղինձ:

Անասնապահության քոչվորային և կիսաքոչչայրական տոհմը վորային բնույթը, հոտերը թշնամի ցեղերից և գիշատիչ կենդանիներից պաշտպանելու անհրաժեշտությունը մեջ արորի կիրառումը և ֆիզիկական ավելի մեծ ուժ պահանջող աշխատանքների հանդես գալը պահանջում են տնտեսության այս բնագավառներում կնոջ աշխատանքը փոխարինել տղամարդու աշխատանքով։ Տղամարդը տնտեսության բոլոր ճյուղերում հանդես գալով իրեւ հիմնական արտադրող՝ դառնում է ոչ միայն ընտանիքի սնունդ հայթայինողը, այլև հասարակության կենտրոնական գեմքը։

Զույգային ամուսնության հիման վրա առաջանում է նահապետական ընտանիքը կամ գերղաստանը։ Նահապետական ընտանիքն իր մեջ ընդգրկում էր մոտիկ արյունակիցների մի քանի սերունդներ, որի գլուխ էր կանգնած ընտանիքի ավագը համարվող տղամարդը կամ նահապետը։ Աշխատանքը արտադրության բոլոր ճյուղերում կատարվում էր ընտանիքի բոլոր անդամների մասնակցությամբ։ Նահապետական ընտանիքի առաջացումը դեռևս էապես չի խախտում, չի քայլայում տոհմատիրական կարգերի հիմքերը, քանի որ տոհմերը դեռևս իրար էին միացած արյունակցական կապերով, տոհմային ընտանիքներում աշխատանքը և արտադրված նյութական բարիքների յուրացումը ուներ ընդհանուր բնույթ, և շահագործումը միայն պատահական երևույթ էր։

Մայրական տոհմը և մայրական իրավունքը, որոնք արդեն չեն համապատասխանում արտադրական նոր հարաբերություններին, բրոնզի դարի սկզբում անհրաժեշտաբար փոխարինվում են հայրական տոհմով և հայրական իրավունքով, որի ժամանակ երեխաների արյունակցությունը արդեն հաշվվում էր հոր գծով, և հայրը իրավունք էր ստանում իր ժառանգությունը թողնել երեխաներին։ Այնուհետև սահմանվում է, որ տոհմի արական անդամները պետք է մնան նույն տոհմում, իսկ իգական անդամները ամուսնանալուց պետք է հեռանան տոհմից, իսկ նրանց երեխաները պետք է մտնեն իրենց հոր տոհմի մեջ։

Ցեղային կազմակերպությունը, որը առաջացել էր մայրական տոհմի ժամանակ, մեծ չափով ամրապնդվում և ուժեղանում է։ Տընտեսական փոխադարձ կապերի, հարեան թշնամի տոհմերից համատեղ կերպով պաշտպանվելու, մարդկանց ավելի մեծ խմբերի միացման միջոցով որոշ ձեռնարկումների և աշխատանքներ կատարելու անհրաժեշտությամբ արյունակից տոհմերը միանալով կազմում են ցեղեր։

Ամեն մի ցեղ ուներ իր որոշակի տարածքը, որի մեջ մտնում էին բնակատեղիները, վարելահողը, անտառաշերտը, արտօները: Ցեղի գերազուն մարմինը հանդիսանում էր ցեղային խորհուրդը, որը կազմված էր տոհմերի ափազներից կամ տոհմապետերից: Ցեղային խորհուրդը որոշում էր ցեղի ներքին և արտաքին հարցերը, կարգավորում էր տոհմերի միջև առաջացած վճերը, ուժեղ տոհմապետերից մեկին ընտրում էր ցեղապետ: Ցեղի մեջ միավորված տոհմերը խոսում էին մի ընդհանուր լեզվով, ունեին ընդհանուր հավատալիքներ:

Արոտավայրերի, անասունների և կողոպուտի համար մղվող միջցեղային կոիվներն ու ընդհարումները այս ժամանակ մշտական և սովորական երևոյթներ դառնալու պատճառով հոտերը, երկրագործական կենսամթերքները, մետաղե իրերը և այլ հարստություններ թշնամու հափչտակությունից պաշտպանելը կարևոր նշանակություն է ստանում: Այդ կապակցությամբ էլ Հայաստանում ապրող ցեղերը բարձր բլուրների վրա և անառիկ վայրերում կառուցում են պարապապատված բնակավայրեր՝ բերդաշեներ կամ քաղաքաբերդեր: Մրանց պարիսպները կառուցված են միաշար կամ երկշար, անտաշ, մինչև 4 մետր երկարություն, մեկ մետրից ավելի լայնություն ունեցող խոչը քարերով և առանց շաղախի: Ամրոցի ներսում կա ընդարձակ տարածություն, երբեմն և բնակարանային բաժանումներ, իսկ ամրոցի շրջապատում՝ ընդարձակ գերեզմանատներ: Նման բերդ-ամրոցներ կան Արագածի լանջերին, Սևանի ավազանում, Շիրակում, Սյունիքում և այլ վայրերում:

Անասնապահության և հատկապես երկրագործության զարգացման հետեւանքով, երբ փոխվում է նախնադարյան հասարակության տնտեսության հիմքը, փոխվում են նաև Հայաստանում ապրող նախնադարյան մարդու կրոնական հավատալիքները: Եթե անասնապահությամբ զբաղվող ցեղերի մոտ դեռ ուժեղ կերպով շարունակվում էր կենդանիների պաշտամունքը, ապա երկրագործությամբ զբաղվող ցեղերի մոտ այդ պաշտամունքը սկսում է կապվել երկրագործության հետ: Հատկապես մեծ չափով տարածվում է եղան պաշտամունքը, որը կապված էր երկրագործության հետ: Առաջանում է նաև արեգակի, Հողի, ջրի, նախնիների «Հոգու» պաշտամունքը:

Հայաստանի նախնադարյան հասարակության կրոնական հավատալիքների ու արվեստի ուսումնասիրման տեսակետից շատ արժեքավոր են Արագածի, Գեղամա լեռների, Սյունիքի լեռնալանջերում

գտնված ժայռապատկերները: Սրանցում պատկերված են ընտելացած չների մասնակցությամբ, զինված մարդկանց կողմից վայրի ու գիշատիչ գաղանների համատեղ շուրջկալով կատարվող որարդական տեսարաններ, պաշտամոնքային, ծխական շուրջպարեր և այլն: Ուշագրավ է, որ պատկերների մեջ կան նաև եզներով լծված երկանիվ և քառանիվ սայյեր: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այդ ժայռապատկերներից հները, հավանաբար, ստեղծվել են նոր քարի դարում, իսկ նորերը՝ բրոնզի դարում:

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ապրող տոհմերը ունեցել են իրենց տոհմային գերեզմանատները: Դամբարանների պեղումներից երևում է, որ թաղումը կատարվել է ննջեցյալներին կարասների, քարարկղների և մեծ սալաքարերից պատրաստված տնականման դոլմենների մեջ տեղափորելով: Կիրառվել է նաև դիակիղում:

Յ. ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԻ ՍԿԻՖԲԸ ԵՎ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

Երկաթի դարի սկիզբը Հայաստանում Երկաթի մշակությունը Արևմտյան Հայաստանում սկսել է Ք. ա. XII–XI դարերից, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ X դարից: Դրան մեծ չափով նպաստել են Հայկական Տավրոսում, Վասպորականում, Զորրորդ Հայքում, Սասունում, Գողթն, Լոռի և Գեղարքունիք գավառներում գտնվող Երկաթի հանքերը: Հատկապես Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում երկաթի մշակույթը արագ տարածվում է VIII–VII դարերում՝ ուրարտացիների անմիջական ազդեցությամբ, որոնք երկաթի մշակությունը այդ ժամանակ հասցըել էին չգերազանցված աստիճանի:

Դերեդ գետի ձորում, Ալավերդու շրջանում, Սևանի ավազանում, Երևանի շրջակայրում, Վանում և այլ վայրերում գտնվող բնակավայրերից և դամբարաններից հայտնաբերվել են զգալի քանակությամբ երկաթե զանազան իրեր: Հայտնաբերված այդ իրերի մեջ կան բահեր, քլոնգներ, կացիներ, եղաններ, մանգաղներ, դանակներ և այլ գործիքներ: Շատ են նաև զենքերը, որոնց մեջ կան բրոնզե երախակալներով դաշույններ, սրեր, թրեր, տապարներ, նիզակի և նետի ծայրեր և այլն: Չենքերի մի մասն իր վրա ունի զարդաբանդակներ:

Մարդու համար ամենակարենոր և խիստ կարծր մետաղի՝ երկաթի մշակության հանդես գալը մարդկային հասարակության պատմու-

թյան մեջ խոշոր հեղաշրջող դեր է կատարում: Երկաթե գործիքները մինչ այդ չտեսնված չափով բարձրացնում են աշխատանքի արտադրողականությունը և ընդլայնում արտադրության բոլոր ճյուղերը:

Համեմատաբար մեծ չափով և աննախընթաց կերպով զարգանում է երկրագործությունը: Եթե երկաթե սուր կացինը հնարավորություն է տալիս անտառները կտրատելու միջոցով նշանակալիորեն ավելացնել ցանքատարածությունները, ապա երկաթե խոփով գործող արորը հեղաշրջում է առաջ բերում երկրագործության մեջ: Պետք է ենթադրել, որ այս ժամանակաշրջանից է սկսվում Սևանի ավազանում և Հայաստանի այլ վայրերում գտնվող անտառների ոչնչացումը՝ ցանքատարածություններ ստեղծելու համար: Բացի ցորենի, գարու և համարի մշակությունից, Հայաստանում սկսվում է նաև կորեկի, ոսպի, սիսենի, յուղատու հատիկներից՝ կտավատի, քնջութի մշակությունը: Զգալի չափով զարգանում է նաև այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը: Կարմիր բլուրի, Վանի մոտ գտնվող Թոփրակ-կալայի և այլ բնակավայրերի պեղումները ցույց են տալիս, որ ոչ միայն ուրարտացիները, այլև Հայաստանում ապրող մյուս ցեղերը այս ժամանակ ծանոթ են եղել գինու, գարեջրի և ձեմի պատրաստմանը:

Զգալի չափով զարգանում է նաև անասնապահությունը:

Երկաթի մշակության հանդես գալը նպաստում է բոլոր արհեստների՝ դարբնության, զինագործության, ոսկերչության, քարտաշության և այլ արհեստների զարգացմանը: Ավելի կատարելագործվում են շինարարության, կառուցղական գործի տեխնիկան և արվեստը: Արհեստները սկսում են ենթարկվել մասնագիտացման: Ամեն մի արհեստագոր մասնագիտանում է մի որևէ արհեստի մեջ: Արհեստների զարգացումն ու մասնագիտացումը առաջ են բերում աշխատանքի հասարակական երկրորդ խոշոր բաժանումը՝ արհեստը բաժանվում է երկրագործությունից:

Բրոնզի և երկաթի դարերում արտադրողանախնադարյան կան ուժերի զարգացումը և դրա հիման վրա կարգերի առաջացած աշխատանքի հասարակական աքայքայումը ուաջին և երկրորդ բաժանումները սկսում են քայքայել նախնադարյան հասարակությունը:

Անասունների հոտերը, որոնք սկզբում պատկանում էին տոհմերին, հավանաբար բրոնզի դարի սկզբից դառնում են ընտանիքների ավագների մասնագոր սեփականություններ: Մրանց մասնագոր սեփականությունն են դառնում նաև անասունների փոխանակության մի-

ջոցով ձեռք բերված իրերը: Աշխատանքի հասարակական երկրորդ բաժանումից հետո մասնավոր սեփականության զարգացումը ավելի մեծ չափեր է ընդունում. անձնական գենքերի, զարդարանքների և անասունների հետ միասին մասնավոր սեփականություն են դառնում նաև աշխատանքի գործիքները և արտադրված նյութական բարիքները:

Տնտեսության բոլոր ճյուղերի ընդլայնման և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման չնորհիվ հավելյալ կենսամթերքների ստացման հնարավորությունը պայմաններ են ստեղծում շահագործման և ստրկության առաջացման համար: Եթե առաջ պարտված և գերեվարված թշնամուն սպանում կամ որդեգրում էին հաղթողների տոհմում, ապա այժմ նրան ստրկացնում են: Ստրկատիրությունը, որը սկզբում միայն պատահական երևույթ էր և ուներ նահապետական բնույթ, բրոնզի դարի երկրորդ կեսից դառնում է տարածված երևույթ: Եթե առաջ ստրուկները նահապետական ընտանիքի կամ ընտանեկան համայնքի մասն էին կազմում և հանդիսանում էին իրենց տերերի օգնականները, ապա այժմ նրանք լրիվ կերպով իրավագրկելով, քչվում են դեպի դաշտերը, հանքերն ու արհեստանոցները՝ տաժանակիր աշխատանք կատարելու համար: Մրանով մարդկային հասարակության ներսում առաջանում է դասակարգային առաջին խոշոր բաժանումը. առաջ են գալիս ստրկատերեր և ստրուկներ, չահագործողներ և չահագործվողներ:

Հայաստանի տարրեր շրջաններում պեղված դամբարանները ցույց են տալիս, որ բրոնզի դարի վերջում ստրկությունը զգալի չափով տարածված երևույթ է եղել: Մարտունու շրջանի Գետաշեն գյուղում պեղված մի դամբարանում գտնվել է խորաքանդակ նախշեր ունեցող մի սայլ, որի վրա եղել է վարսակալով, լայն գոտիով, զենքերով, ապարանջանով, մատանիով, զարդարված գայխոնով և եռաժանիով թաղված մի դիակ: Բացի նշված, ինչպես և այլ բրոնզե ու կավե իրերից, այս դամբարանում հայտնաբերվել են նաև սայլի վրա գտնվող դիակի ոտքի տակ շարված՝ սպանված մարդկանց կը-մալքներ: Կամոյի (Գավառ) շրջանի Արծվաքար գյուղի մի դամբարանում, որտեղ թաղված են եղել բրոնզե վարսակալով, ապարանջաններով և զարդարանքներով պճնված մի տղամարդ ու կին՝ իրենց երկու երեխաններով, հայտնաբերվել են գլխատված ստրուկների 5 գանգ և սրանց կմախքները: Նույն գյուղի երկու այլ դամբարանում գտնվել են՝ մեկում 7, մյուսում՝ 4 սպանված ստրուկների կմախքներ: Սպանված կամ առանց սպանելու իրենց տերերի հետ

թաղված ստրուկների կմախքներ են Հայտնաբերվել նաև Լոռու և Սյունիքի տարրեր վայրերում պեղված դամբարաններից:

Մասնավոր սեփականության առաջացման հետևանքով հարրատությունը աստիճանաբար սկսում է կուտակվել տոհմի ազդեցիկ անդամների, հատկապես տոհմական ավագների և ուսումնական առաջնորդների ձեռքում: Կողոպուտի նպատակով մղված միջցեղային կոփները ավելի ևս ուժեղանում են և ամրապնդում տոհմական ավագանու տնտեսական կարողությունը և նրա իշխանությունը: Տոհմի ներսում հանդես է գալիս հարուստների և աղքատների տարրերություն: Նահապետական ընտանեկան համայնքը քայլայվելով, առաջանում են ավելի փոքր ընտանիքներ, որոնք իրենց սեփական տնով և հողամասով հարձակում են սկսում տոհմատիրական վերջին սեփականության՝ համայնական հողատիրության դեմ:

Նահապետական ընտանեկան համայնքի քայլայման և փոքր ընտանիքների առաջացման երևոյթը չայսատանում պարզ երևում է պեղված դամբարաններից: Եթե բրոնզի դարի առաջին կեսի դամբարաններում հաճախ նկատելի են նահապետական ընտանիքներով, մինչև 40 հոգու համար կողեկտիվ թաղումներ, ապա բրոնզի դարի վերջում մեծ մասամբ նկատելի են ընտանեկան փոքր, մարդու և կնոջ զույգ թաղումներ:

Մասնավոր սեփականության վրա հիմնված ընտանիքի հանդես գալը, բնակչության աճող խտությունը և տարրեր տոհմերի անդամների մեջնորդեց իրար խառնվելը, տոհմի տարածքում ստրուկների շատանալը վերացնում են տոհմային համայնական հողատիրությունը, հողի համատեղ մշակումը: Տոհմական համայնքը վերածվում է զուղական համայնքի:

Մասնավոր սեփականության առաջանալուց և հատկապես մասնագիտացված արհեստը երկրագործությունից բաժանվելուց հետո մեծ զարկ է ստանում փոխանակությունը, որը հետզետե վերածվում է ներքին և արտաքին առևտություն: Մավալուն փոխանակության ժամանակ սկզբում փողի դեր են կատարել անասունը, աղը, կաշին, բրոնզե ապարանջանները, ապա կշռով ոսկին և արծաթը: Դրամահատումը Առաջավոր Ասիայում հանդես է եկել միայն Ք. ա. VI դարի վերջում: Հայաստանում, բացի աղից և անասուններից, հավանաբար փողի դեր են կատարել նաև բրոնզե ապարանջան-օղակները, որոնք մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են դամբարաններում:

Փոխադարձ տնտեսական-մշակությային կապերի և արտաքին թշնամու դեմ համատեղ պայքարելու անհրաժեշտությամբ սկզբում

առաջանում են ցեղային միությունները, իսկ հետագայում սրանց ձուլումից կազմավորվում է ժողովուրդը՝ մի միասնական տարածքով ու լեզվով։ Ժողովուրդների մեծ մասի կազմավորումը տեղի է ունեցել տոհմատիրական կարգերից դեպի դասակարգային հասարակության անցման շրջանում։ Այս ժամանակաշրջանում առաջ են գալիս ժողովրդական հանրաժողովը, խորհուրդը և ժողովրդի զորահրամանատարը, որոնք հանդիսանում էին տոհմական հասարակարգից առաջացած ուղղմական դեմոկրատիայի մարմիններ։ Հետագայում այս մարմինները դառնում են ժառանգական, և դրա հիման վրա առաջանում է պետությունը, որը մի զործիք է դառնում իշխող դասակարգերի ձեռքին՝ շահագործվող դասակարգերին ճնշելու և հպատակության մեջ պահելու համար։

Այսպիսով, առկա նյութի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Ք. ա. XII հարյուրամյակում Հայկական լեռնաշխարհում տոհմատիրական հասարակությունը սկսում է քայլայվել։ Հանդես են գալիս առաջին պետական կազմավորումները։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՆԱԻՐԻԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ք. ա. XIV–XIII դարերում Վանա լճի շրբ-Առաջին տեղեկությանում և նրանից դեպի հարավ Հարավ ու արևմուտք թյունները Նախրի ընկած ընդարձակ տարածության վրա ապրում երկրի մասին էին բազմաթիվ ցեղեր: Այս ցեղերի գրադարան տարածքն ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ անվանվում է Նախրի երկիր:

Նախրի երկիրը առաջին անգամ հիշատակված է Ասորեստանի Սալմանասար I (1280–1261) թագավորի մի արձանագրության մեջ, որտեղ նա հայտնում է, որ դեպի Հյուսիս կատարած իր արշավանքի ժամանակ, ի թիվս այլ երկրների, նվաճել է նաև Նախրի երկիրը: Հակառակ Սալմանասար I-ի այս հայտարարության, նրա արշավանքը առանձին հաջողություն չէր ունեցել: Դա երևում է այն բանից, որ նա հետագայում ստիպված է եղել սահմանամերձ մի քանի քաղաքներում նշանակել պահակագործ՝ Ասորեստանի տիրապետության շրջանների վրա նախրյան ցեղերի հարձակումները կանխելու համար:

Հետևելով իր հորը՝ Թուկուլթի-Նիխուրտան (1261–1239) նույնպես մի արշավանք է կատարում Նախրի երկրի վրա, որտեղ նրա դեմ դուրս են գալիս 40 ցեղերի առաջնորդներ կամ ցեղասետեր, որոնք ասորեստանյան արձանագրության մեջ անվանված են «թագավորներ»: Թուկուլթի-Նիխուրտան հայտնում է, որ ինքը հաղթել է Նախրի երկրի «թագավորներին», նրանց հարկի տակ է գցել, նրանց բրոնզե շղթաներով կապած բերել է Ասսուր աստծու առաջ՝ նրանցից հպատակության և հնագանդության երդում ստանալու համար:

Նախրի երկրի մասին ավելի մանրամասն և հետաքրքիր տեղեկություններ տալիս է Թիգլաթպալասար I-ը (1115–1077), որը երեք արշավանք է կատարել այս երկրի վրա: 1114 թվականին Ստորին Զարից՝ լեռնային նեղ արահետներով, կիրճերով և լեռնանցքներով շարժվելով դեպի Հյուսիս, Թիգլաթպալասարը մեծ զորքով ու ուազ-

մակառքերով մտնում է Նախրի Երկիրը, որը նա անվանում է «ընդարձակ, հպատակություն չիմացող և անծանօթ երկիր»: Նախրի Երկիրի 23 «թագավորներ», այսինքն ցեղային առաջնորդներ, անմիջապես իրենց զորքերը և ուղղմակառքերը հավաքելով, շարժվում են Երկիրը ներխուժած արտաքին թշնամու դեմ՝ պատերազմելու և ճակատամարտ տալու համար; Շուտով սրանց օգնության են շտապում նաև նախրյան 60 այլ ցեղային առաջնորդներ: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Մանագկերտի մոտ, որը սակայն վերջանում է նախրյիների պարտությամբ, որտեղ նրանք մուղնում են 120 ջարդված ռազմակառք և մեծ թվով սպանվածներ:

Ի հիշատակ նախրյան ցեղերի դեմ տարած իր հաղթանակի Թիգրայթպալասարը ճակատամարտի վայրում մի արձանագրություն է թողել: Այս արձանագրությունը Հայաստանի տարածքում մինչև այժմ Հայտնաբերված ամենահին արձանագրությունն է:

Թիգլաթպալասար I-ի, ինչպես և Ասորեստանի մյուս թագավորների արշավանքները դեպի Նախրի Երկիր ունեցել են բացառապես կողոպուտի բնույթ: Ահա թե ինչպես է նկարագրում Թիգլաթպալասարը Նախրի Երկրում իր կատարած ավերումները և կողոպուտը. «Նրանց մեծամեծ քաղաքները գրավեցի, նրանց ունեցվածքը, նրանց հարստությունը վերցրի և փոխադրեցի, նրանց բնակավայրերը հրովարեցի, ավերեցի, ավերակների ըլուր և խոպան դարձի: Նրանց բազմաթիվ ձիերի, ջորիների, երինջների երամակները և նրանց Երկրագործական անթիվ ունեցվածքը վերցրի և փոխադրեցի»:

Թիգլաթպալասարը ձերբակալում է նաև ցեղային առաջնորդներին և միայն նրանց որդիներին պատանդ վերցնելուց, նրանց վրա տարեկան 1200 ձի և 2000 խոշոր եղջերավոր անսասուն Հարկ նշանակելուց և հավատարմության ու հպատակության երդում ընդունելուց հետո ազատ է արձակում:

XIII-XII դարերում նախրյան ցեղերի տնտեսական հիմնական զրագմունքը հանդիսանում էր անասնապահությունը. անասունները կազմում էին նրանց հիմնական հարստությունը: Այս ցեղերի մոտ Երկրագործությունն ու արհեստագործությունը դեռևս համենատարար քիչ էին զարգացած: Այս հանգամանքը պարզ կերպով երևում է նրանից, որ Թիգլաթպալասարը Նախրի Երկրից տարած իր ավարի և նախրյան ցեղերի վրա նշանակած Հարկերի մեջ հիմնականում նշում է անասունները: Ուշագրավ է, որ թե՝ Թիգլաթպալասարի և թե՝ Ասորեստանի հետագա թագավորների՝ Նախրի Երկրից տարած ավարի մեջ միշտ հիշատակվում են ձիերի և ջորիների երամակները, որը ցույց է տալիս, թե Հայկական լեռնաշխարհի այս տարածքը վաղ

ժամանակներից հանդիսացել է ձիարուծության կարևոր կենտրոն-ներից մեկը:

Նշված դարերում Նախրի երկիրը չի եղել մի միասնական առաջ-նորդի կողմից կառավարվող ցեղային միություն, այլ այսուեղ ավելի շուտ գոյություն է ունեցել ցեղերի դաշնակցություն, որի կազմի մեջ մտել են բազմաթիվ ցեղեր, երբեմն նաև փոքր ցեղային միություններ: Նախրյան ցեղերի դաշնակցությունը առաջին հերթին առաջացել է արտաքին ուժեղ թշնամու, այսինքն Ասորեստանի դեմ համատեղ կերպով պայքարելու անհրաժեշտությամբ:

Թուկովլթի-Նիխուրտայի և Թիզլաթմպալասարի կողմից նախրյան ցեղերի առաջնորդներից հպատակության և հավատարմության երդում ընդունելու, ցեղային առաջնորդների որդիներին որպես պատանդ վերցնելու փաստերն ապացուցում են, որ ցեղային առաջնորդի կամ ցեղապետի պաշտոնը նախրյան ցեղերի մոտ արդեն ժառանգական էր:

Նախրի երկիրը Հաջորդ երկու դարերի ընթացքում զգալի փոփոխություններ են տեղի ունենում նախրյան գեղերի տնտեսական-հասարակական կյանքում: **Ք. ա. Տ-IX դարերում** Հատկապես IX դարի առաջին քառորդում Նախրի երկրի մասին մեզ կարևոր տեղեկություններ է տալիս Ասսուրնազիրպալ II (883–859) թագավորի տարեգրությունը: Այս տարեգրությունից իմանում ենք, որ Ասսուրնազիրպալը 883, 882, 879 և 866 թվականներին չորս խոշոր արշավանք է կատարել Նախրի երկրի վրա:

Իրար հաջորդող այս արշավանքների ընթացքում Ասսուրնազիրպալը, դաժան կերպով ճնշելով նախրյան ցեղերի դիմադրությունը, գրավում և ավերում է նրանց քաղաքներն ու բնակավայրերը և ծանր հարկեր նշանակում: Նա հայտնում է. «Նախրի երկրում 250 քաղաք իրենց զորավոր պարիսպներով ավերեցի, քանդեցի, ավերված ու խոպան երկրի վերածեցի»: Անկասկած է, որ այսուեղ նշված քաղաքների ճնշող մեծամասնությունը ոչ թե իրավես քաղաքներ էին, այլ ավելի շուտ բերդեր, ամրոցներ և ամրացված բնակավայրեր:

Ասսուրնազիրպալը, հետևելով իր նախորդներից Սալմանասար I-ի օրինակին, սահմանամերձ քաղաքներում ոչ միայն բնակեցնում է ասորեստանյան գաղթականներ և նշանակում պահակազորք, այլև իր գրաված առանձին երկրամասերում տեղական ցեղային առաջնորդներին փոխարեն նշանակում է ասորեստանյի կառավարիչներ: Այս քաղաքականությունը նպատակ ուներ ամրապնդել ասորեստանցիների տիրապետությունը Նախրի երկրում:

Իր տարեգրության մեջ Ասսուրնաղիրպալը շատ հաճախ հիշատակում է, որ Նաիրի երկրից որպես ավար կամ որպես հարկ տարել է մեծ քանակությամբ գերիներ, ձիեր, ջորիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անսառւներ, Հացահատիկ, գինի, պղինձ, բրոնզ, կապար, անագ, ոսկի, արծաթ, պղնձե և բրոնզե ամաններ, կաթսաններ, գործված Հագուստներ և այլն: Այս տվյալներից երևում է, որ Նաիրի երկրում, անամսապահության հետագա զարգացմանը զուգընթաց, մեծ չափով զարգանում են նաև երկրագործությունը, այգեգործությունը, մետաղածշակությունը և արհեստագործությունը:

Արտադրողական ուժերի զարգացման և նրա հետ կապված առանձին ցեղերի միջև տնտեսական-մշակությաին սերտ կապերի առաջացման, ինչպես և Ասորեստանի դեմ Համատեղ կերպով պայքարելու անհրաժեշտության հետևանքով *XI-X* դարերում Նաիրի երկրում նախկին ցեղային դաշնակցության կամ փոքր ու թույլ ցեղային միությունների փոխարեն առաջանում են մի քանի ուժեղ ցեղային միություններ, ինչպես, օրինակ՝ Ուրարտուի, Դայանիի, Խուրուչկիայի, Մուսասիրի և նախահայկական այլ ցեղային միություններ:

Ասորեստանի դեմ մղվող պատերազմներն ու միջցեղային կոփշները ոչ միայն մեծ չափով ամրապնդում են ցեղային միության և ուղղմական առաջնորդների ժառանգական իշխանությունը, այլև նրապատում, որպեսզի Հարստությունը կուտակվի վերջիններիս ձեռքում: Մասնակոր սեփականության և գույքային անհավասարության հիման վրա ցեղի ներսում առաջացած շերտավորման, ինչպես և ստրկատիրության և շահագործման առաջացման հետևանքով նաիրյան ցեղերի մոտ շատ ավելի վաղ, քան Հայկական լեռնաշխարհի մյուս ցեղերի մոտ, քայլքայլում են տոհմատիրական կարգերը, և առաջանում է դասակարգային հասարակությունը, որի հիման վրա էլ կազմավորվում է պետությունը:

2. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ք. ա. IX դարի կեսին վանա լճի շրջանում կազմավորվում և պատմության թատերաբեմ է իջնում Հայկական լեռնաշխարհի ամենահնագույն պետությունը, որը ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ անվանվում է Ուրարտու, իսկ Աստվածաշնչում՝ Արարատի երկիր:

Ուրարտացիներն իրենց պետության կենտրոնական մասը անվանում էին Բիայնիլիք: Նրանց մայրաքաղաքն էր այժմյան Վանը, որը կոչվում էր Տուշպա: Բիայնիլիք-Բիայնա անունը պահպանվել է հետագայի Վան անվան, իսկ Տուշպա անունը՝ Տոսպ գավառի անվան մեջ, գավառ, որի կենտրոնը հանդիսանում էր Վանը: Սակայն պատմագրության մեջ ընդունված է այս պետությունը ասորեստանյան ձևով անվանել Ուրարտու: Ուրարտու անունը Առաջավոր Ասիայում շատ տարածված է եղել: Այդ անունը ձևափոխված կերպով Աստվածաշնչում պահպանվել է «Արարատ», իսկ Հերոդոտոսի մոտ՝ «Ալարոդ» ձևերով: Նույն այդ անվան ձևափոխված կերպուններն են Հանդիսանում նաև Մասիս լեռան և Հայաստանի նահանգներից մեկին տրվող «Արարատ» և «Ալարատ» տեղանունները:

Ուրարտական պետության մասին մեզ կարենոր տեղեկություններ են տալիս ասորեստանյան և, հատկապես, ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները: Մինչև այժմ Հայտնաբերվել է ավելի քան 500 ուրարտական արձանագրություն: Մեծ թվով արձանագրություններ գտնվել են Վանում, նրա շրջակայքում և Ուրարտուի կենտրոնական մասում: Բացի այս վայրերից, ուրարտական արձանագրություններ են Հայտնաբերվել նաև Մանազկերտում, Մշո դաշտում, Հասան-կալայում, Բալու քաղաքում, Մալաթիա քաղաքի մոտ, Ուրմիո լճի Հարավ-արևմտյան ափի մոտ՝ Կելիշին գյուղում, Մակու քաղաքում, Սարիղամիչում, Շիրակում, Արարատյան դաշտի տարրեր մասերում (Արմավիրում, Երևանի շրջակայքում), Էլարում, Սևանա լճի ավագանում և այլն:

Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրության համար շատ կարենոր աղբյուր են Հանդիսանում նաև Հնագիտական պեղումների միջոցով ձեռք բերված նյութերը: Այս տեսակետից շատ արժեքավոր նյութեր են ստացվել Վանի, Արմավիրի, բայց Հատկապես Վանի մոտ գտնվող և Ք. ա. VII դարում ուրարտական թագավորների կենտրոնատեղին Հանդիսացող ամրոցի՝ Թոփրակ-կալայի պեղումներից: Շատ արժեքավոր ու անգնահատելի նյութեր են ստացվել նաև Երևանի մոտ գտնվող Կարմիր բլուրի և Արին բերդի պեղումներից:

Ուրարտական արձանագրությունների Հայտնաբերված վայրերից և այդ արձանագրություններում հիշատակված տեղանունների ուսումնասիրությունից երևում է, որ Ուրարտական պետությունն իր հզորության ժամանակ իր սահմանների մեջ Հիմնականում ընդգրկել է պատմական Հայաստանի տարածքը: Նրա բնական սահմաններն են եղել արևելքից՝ Ուրմիո լիճը, արևմուտքից՝ Եփրատ գետը, Հյուսիսից՝ Փոքր Կովկասը և Հարավից՝ Հայկական Տավրոսը:

Ուրարտու երկրի մասին «Ուրուատրի» ձևով առաջին անգամ հիշատակված է XIII դարի սկզբում՝ Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար I-ի մի արձանագրության մեջ: Սալմանասարը հայտնում է, որ երեք օրում նվաճել է Ուրարտու երկիրն իր ութ երկրով և 51 բնակավայրով, և որ նա այնտեղից տարել է գերիներ ու հարուստ ավար, ինչպես և ուրարտացիների վրա մշտական հարկեր նշանակել:

Սալմանասարի այս, ինչպես և ասորեստանյան այլ արձանագրությունների վկայություններից երեսում է, որ Ք. ա. XIII-X դարերում Ուրարտուն եղել է նախրյան ցեղային դաշնակցության մեջ մտած փոքր ցեղային միություններից մեկը:

«Ուրարտու» անվանումը հին «Ուրուատրի» ձևի փոխարեն առաջին անգամ հիշատակված է Ասորենագիրպալ II-ի արձանագրության մեջ: Այնտեղ նշված է, որ ասորեստանցիք նվաճել են բոլոր երկրները՝ «Սուրբնատ գետի (Զերենե-սու) ակունքներից մինչև Ուրարտու երկիրը»:

Այս վկայությունից հետևում է, որ IX դարի առաջին կեսում Ասորենագիրպալի ղեպի նախրի երկիրը կատարած չորս ավերիչ ու կողոպտիչ արշավանքներից Ուրարտուի տարածքը գերծ էր մնացել: Այս հանգամանքը, մի կողմից, ապահովում է ուրարտական ցեղային միության տնտեսական-հասարակական կյանքի բնական զարգացումը, մյուս կողմից, ուրարտական ուազմաստրկատիրական ավագանու համար ստեղծում է տնտեսական-քաղաքական խոշոր գերակշռություն՝ նախրյան ցեղային դաշնակցության մեջ: Ասորեստանցիների կողմից խիստ կերպով կողոպտված և ծանր հարկերի տակ ընկած նախրյան ցեղերը, որոնք վաղուց իրար հետ կապված էին տնտեսական, լեզվական, մշակութային և ուազմաքաղաքական կապերով, Ասորեստանի ծանր և զաժան լուծը թոթափելու, նրան համատեղ ուժերով դիմադրություն ցույց տալու համար իրենց ուժերը արագ կերպով ենթարկում են կենտրոնացման և համախմբվում Ուրարտուի շուրջը: Ուրարտական ուազմաստրկատիրական ավագանին, զիսավորելով նախրյան ցեղերի միավորումը, Ք. ա. IX դարի առաջին կեսին ստեղծում է կենտրոնական պետություն:

Ուրարտական պետության հիմնադիրը և նրա առաջին թագավորը լինում է Արամեն (մոտ 860-843): Հետաքրքիր է նշել, որ Ուրարտական պետության հիմնադիրի հիշատակը երկար ժամանակ պահպանված է եղել հայկական ժողովրդական հին ավանդությունների մեջ, որը մեզ է հասել Պատմահայր Մովսես Խորենացու շնորհիվ: Հստ ավանդության՝ Արամեն եղել է հայերի նախահայր Հայկի սե-

բընդից. նա մի շարք փառավոր հաղթանակներ է տարել Ասորիքի, Մարաստանի և Կապաղովիայի (ըստ Հին ավանդության անչուշտ՝ Ասորեստանի, Մաննայի և Խեթերի) դեմ, և որ Արամեի անունով օտարները հայերին կոչել են արմեն:

Ք. ա. IX դարի կեսից Ուրարտական պետությունն արդեն իրական ուժ էր ներկայացնում Ասորեստանի՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհը ձեռնարկած զավթողական, կողոպտիչ արշավանքներին դիմագրություն ցուց տալու համար:

Ասսուրնազիրպալին հաջորդած Սալմանասար III-ը (859–825) իր թագավորության հենց սկզբից վճռական պայքար է սկսում Հյուսիսից և Հյուսիս-արևմուտքից ասորեստանցիների կողոպտիչ արշավանքների ճանապարհը փակող ուրարտական նորաստեղծ պետության դեմ:

Իր թագավորության առաջին տարում Սալմանասարը, մեծ ուժեղով, հարավից հարձակվում է Ուրարտուի վրա: «Խուրուչկիայից՝ կարգում ենք Սալմանասարի արձանագրության մեջ, – ելա և ուրարտացի Արամեի բերդաքաղաք Սուլգունիային մոտեցա, քաղաքը պաշարեցի, գրավեցի, նրա գինսորներից շատերին սպանեցի, կողոպուտը տեղափոխեցի»: Այնուհետև Սալմանասարը հայտնում է, որ ուրարտացի Արամեի երկրում այրել է 14 բնակավայր և Սուլգունիայից իջել է «Նահիրի ծովը», այսինքն՝ Վանա լիճը:

Սալմանասարի արձանագրությունից դժվար չէ նկատել, որ Ուրարտուի վրա Ասորեստանի ձեռնարկած առաջին արշավանքը ոչ մի հաջողություն չէր ունեցել, որովհետև ասորեստանցիք սահմանամերձ շրջանում միայն Սուլգունիա բերդաքաղաքը և 14 բնակավայր գրավելուց ու ավերելուց հետո շտապ ետ էին նահանջել: Որ իսկապես Ասորեստանի առաջին արշավանքը ոչ մի արդյունք չէր տվել, երեսում է նաև նրանից, որ Սալմանասարը երկու տարի անց՝ 858 թվականին ստիպված է լինում մի նոր, խոչոր արշավանք կատարել դեպի Ուրարտու:

Ասորեստանցիք այս անգամ ներխուժելով Ուրարտու, պաշարում են թագավորական քաղաք Արգասկուն: Արամեն իր գործով քաշվում է Արգասկուի մոտ գտնվող բլուրը՝ ճակատամարտում ավելի նպաստավոր դիրք գրավելու համար: Ըստ Սալմանասարի արձանագրության՝ բլրի վրա տեղի է ունենում ուժեղ ճակատամարտ, որը վերջանում է ուրարտացիների պարտությամբ, որտեղ նրանք թողնում են 3400 սպանված և մեծ ավար: Այս ճակատամարտից հետո ասորեստանցիք գրավում, ավերում և այրում են Արգասկուն և նրա շրջակայքի բնակավայրերը:

848 թվականին Սալմանասարը մի երրորդ արշավանք է կատարում Ուրարտուի վրա, որի մասին նա իր արձանագրության մեջ նշում է շատ համառոտ կերպով. «Ուրարտացի Արամեի քաղաքները մինչև Եփրատ գետի (Արածանիի) ակունքը ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի»:

Սալմանասարը Ուրարտուի վրա կատարած իր առաջին և երկրորդ արշավանքներին շատ կարեւոր նշանակություն է տվել; Դրա համար էլ այդ արշավանքների ժամանակ գրաված Սուզունիա և Արգասկու քաղաքների գրավման տեսարանները բարձրաքանդակներով քանդակել է տվել Բալավաթի իր պալատի բրոնզե դռների վրա, որոնք այժմ գտնվում են Բիհտանական թանգարանում: Այդ բարձրաքանդակները կարեւոր պատմական և ազգագրական վավերագրեր են, որովհետև դրանք մեզ ոչ միայն որոշ գաղափար են տալիս ուրարտացիների մարդաբանական տիպի, այլև նրանց քաղաքների և ռազմական տեխնիկայի մասին: Բարձրաքանդակներից երևում է, որ Սուզունիան և Արգասկուն կառուցված են եղել ըլուրների վրա, և հատկապես Արգասկուն ունեցել է պաշտպանական աշտարակներով բարձր ու ուժեղ պարիսպներ: Սուզունիայի գրավման տեսարանի մեջ ուրարտացի մարտիկները՝ զինված նիզակներով, նետ ու աղեղով, վահանով, սաղավարտով, զիմագրություն են ցույց տալիս քաղաքը պաշտամած թշնամուն:

Չորրորդ արշավանքը Ուրարտուի դեմ, որը տեղի է ունենում 833 թվականին, Սալմանասարը անձամբ չի կատարում, այլ ուղարկում է իր սպարապետին: Այս արշավանքի ժամանակ ասորեստանցիների դեմ դուրս է գալիս Արամեին հաջորդած Սարդուր I-ը (835–825), որին ասորեստանցիք կոչում էին Սիրուր: «Ուրարտուի կառավարող Սիրուր, – ասված է Սալմանասարի արձանագրության մեջ, – երբ այդ մասին լուր ստացավ, իր մեծաթիվ զորքերի ուժին վստահեց և շարժվեց իմ դեմ ճակատամարտ տալու համար: Ես պատերազմեցի նրա հետ և հաղթեցի»:

Վանի միջնաբերդում հայտնաբերվել է Սարդուր I-ի ասորեստանյան լեզվով թողած և բովանդակությամբ միանման երեք արձանագրություն, որոնց մեջ նա հայտնում է, որ Ալնիունու քաղաքից քարեր է բերել և բերդ կառուցել: Այս արձանագրությունների հիման վրա ուսումնասիրողների մեծ մասը գտնում է, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Վանի) հիմնադիրը եղել է Սարդուր:

Նշված արձանագրությունների մեջ Սարդուրը իրեն անվանում է «Մեծ արքա, Հոգոր արքա, բազմությունների արքա, Նախրի երկրների արքա, արքա, որին ոչ մի թշնամի չի հաղթել», և այլ նման տիտղոսներով: Նույն տեղում նա հայտնում է նաև, որ «բոլոր թագավորներից (այսինքն՝ բոլոր ցեղապետներից) հարկեր ստացա»:

Սարդուրին տրվող վերոհիշյալ տիտղոսները, նրա՝ մեծաթիվ զորք ունենալը և «բոլոր թագավորներից» հարկեր գանձելը ցույց են տալիս, որ IX դարի երկրորդ կեսում Ուրարտական պետությունը զգալի չափով ուժեղացել էր և իրեն ապահով էր զգում Ասորեստանի հնարավոր արշավանքներից:

Ուրարտական պետությունը ավելի մեծ չափով ուժեղանում և ամրապնդվում է Սարդուր I-ի որդու՝ Իշպուխնիի (825–810) ժամանակ:

Ք. ա. IX դարի վերջում ուրարտացիները իշպուխնիի և նրա որդու՝ Մենուայի գլխավորությամբ Հայկական լեռնաշխարհում մի շարք նվաճումներ են կատարում և զգալի չափով ընդարձակում իրենց պետության սահմանները:

Նախ ուրարտացիները նվաճում և վերջնականապես իրենց պետությանն են միացնում Վանա և Ուրմիո լճերի միջև ընկած տարածքը, որի թվում և Մուսասիր կամ Արդինի քաղաքը: Այս քաղաքը, որը գտնվում էր Վանա լճից զեափի հարավ-արևելք և իր բնական դիրքով շատ լավ էր պաշտպանված, դառնում է Ուրարտուի փարչական, կրօնական խոշոր կենտրոններից մեկը և Ուրարտուի ու Ասորեստանի միջև մղված պատերազմների ժամանակ պաշտպանական կարևոր դեր կատարում հարավից:

Ուրարտացիները, այստեղից հաղթականորեն շարժվելով դեպի Հարավ, նվաճում են նաև Ուրմիո լճի հարավային ափին գտնվող Մաննա երկրի մի մասը, որը սահմանակից էր Ասորեստանին և գտնվում էր նրա գերիշխանության տակ: Հետաքրքիր է նշել, որ այս երկրի վրա կատարված ուղղմական արշավանքներից մեկի ժամանակ ուրարտացիները ունեցել են 106 ուագմակառք, 9174 հեծելազորային և 2704 հետևակ զինվոր:

Նույն այս ժամանակ ուրարտացիները որոշ նվաճումներ են կատարում նաև դեպի Հյուսիս-արևելք ընկած տարածքում. նրանք զրագում են Ալաշկերտի դաշտը և նրա շուրջը գտնվող ցեղային երկրները, իրենց պետության Հյուսիսային սահմանները հասցնում զրեթե Հայկական պար: Այս արշավանքի ժամանակ ուրարտացիները դուրս են բերել 66 ուագմակառք, 15.760 հետևակ և մի քանի հազար հեծելազոր:

Իշպուինին դրադվում է նաև շինարարական աշխատանքներով: Նա Տուչպայում և շրջակայրում կառուցում է ամրոցներ, տաճարներ, սրբատեղիներ և այլն:

3. ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ԻԲՐԵՎ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ ՀԶՈՐ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵՆՈՒԱՆ և **ՈՒՐԱՐՏՈՎԱԿԱՆ պետության հզորացումը** **Ք. ա. IX դարի վերջից Ուրարտուն դառնում**
է Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունը և գերիշխող դիրք է ձեռք բերում մյուս պետությունների նկատմամբ: Այդ հզորությունը սկսվում է Մենուայի (810–786) թագավորության սկզբից և տևում է մոտ 70 տարի:

Ուրարտովական պետության հզորացումը առաջին հերթին պայմանավորված էր Ուրարտուի ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացմամբ, ինչպես նաև հզոր և աշխարհակալ Ասորեստանի ժամանակավոր թուլացմամբ: Հատկապես IX դարի վերջից սկսած ներքին կոփվների և խոռվությունների հետևանքով Ասորեստանը, տնտեսապես և ուղղմական տեսակետից խիստ կերպով թուլանալով, ի վիճակի չի լինում խանգարել Ուրարտուի հզորացմանը և նրա հաղթական առաջնայացմանը:

Մենուայի թագավորության ժամանակ ուրարտացիները բոլոր ուղղություններով խոչըր նվաճումներ են կատարում և ընդարձակում իրենց պետության սահմանները:

Հետեւելով իր քաղաքականությանը և հավանաբար հաշվի առնելով Ասորեստանի ծանր դրությունը՝ Մենուան նախ իր ուղղման արշավանքներն ուղղում է Ասորեստանին ենթակա և նրան անմիջականորեն սահմանակից այն երկրների դեմ, որոնք գտնվում էին Ուրմիո լճից դեպի Հարավ-արևելք: Ուրարտացիք հաղթական կերպով շարժվելով դեպի Հարավ-արևելք, իրար հետևից նվաճում են Մաննա, Բուչտու, Պարսուա և մի շարք այլ երկրներ:

Մենուան իր հաջորդ ուղղմական արշավանքներն ուղղում է դեպի Հարավ-արևմտատք, Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում գտնվող Ասորեստանի տիրապետությունների դեմ: Ուրարտացիք Տարոնը, Արածանիի հովիտը, Ծոփքը գրավելուց հետո հասնում են Եփրատ գետին և անցնելով այն, նրա արևմտյան ափին նվաճում են նաև Մելիտինեի (այժմյան Մալաթիա) խեթական փոքրիկ թագավորությունը:

Ասորեստանը ոչ միայն դիմադրություն ցույց չի տալիս Ուրարտուի հաղթական առաջնայացմանը, այլև իրար ետևից կորցնելով իրեն

Ենթակա երկրամասերը, շուտով ինքը ևս կանգնում է ուրարտացիների ներխուժման վտանգի առաջ:

Մենուայի ժամանակ ուրարտացիք կարևոր նվաճումներ են կատարում նաև Հյուսիսում: Անցնելով Հայկական պարը, նրանք հասնում են Արաքս գետին և նվաճում Արարատյան դաշտի մեծ մասը, որտեղ բնակվում էին բազմաթիվ ցեղեր, որոնք իրենց հասարակական-տնտեսական կյանքի զարգացման աստիճանով դեռևս գտնվում էին տոհմատիրական կարգերից դեպի դասակարգային հասարակության անցման շրջանում:

Ուրարտական թագավորներից Մենուան առաջինն է լինում, որը գնահատում է Արարատյան դաշտի խոչոր տնտեսական նշանակությունը Ուրարտական պետության հետագա հզորացման համար: Արարատյան դաշտում ուրարտացիների նվաճումը ամրապնդելու և հետագա նվաճումների համար հենակետ ստեղծելու նպատակով Մենուան Արաքսի աջ ափին, այժմյան Դաշրուուն գյուղի մոտ կառուցում է վարչական մի կենտրոն, քաղաք-ամրոց, որը նրա անունով կոչվում է Մենուախինիի: Նա այստեղ ոչ միայն նշանակում է կառավարիչ, թողնում է կայազոր և փոխազդրում զգալի թվով ուրարտացի վերաբնակիչներ, այլև նրանց համար կառուցում է պալատ, տաճար, զորանոցներ և բնակարաններ:

Մենուան իր թագավորության վերջում մի քանի արշավանքներ է կատարում նաև դեպի Հյուսիս-արևմուտք՝ Դիառեխի (ասորեստանյան Դայանի, Հայկական Տայք) երկրի կամ ցեղային միության դեմ: Այս ցեղային միությունը, որի տարածքը տարածվում էր Ալաշկերտի հովտից մինչև Ճորոխ գետը, դեռևս Ք. ա. XIII դարից հանդիսանում էր Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Անդրկովկասի ամենաուժեղ ցեղային միություններից մեկը: Ուսումնասիրողների մեծ մասը գտնում է, որ այս ցեղային միության կամ երկրի անունը պահպանվել է Հայկական Տայք Հայտնի նահանգի անվան մեջ: Մենուան իր արշավանքների ժամանակ հաղթելով Դիառեխի երկրի «թագավորին»՝ զրավում է նրա մայրաքաղաք Շաշիլուն և հասնում է մինչև Օլմի գետը: Դիառեխի երկրի «թագավորը» ստիպված է լինում ընդունել Մենուայի գերիշխանությունը, նրան հարկ վճարել և վերադարձնել Ուրարտուից փախած ստրուկներին:

Մենուան իր պետության սահմաններն ընդարձակելու հետ միասին խոչոր աշխատանք է կատարում նաև երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման ուղղությամբ: Նա Ուրարտական պետության տարբեր շրջաններում և հատկապես նրա կենտրոնական մասում կա-

ոռոցում է բազմաթիվ ջրանցքներ, քաղաքներ, բերդեր, պալատներ, տաճարներ, սրբատեղիներ, տնկում խաղողի և պտղատու ծառերի այգիներ և այլն:

Մենուայի շինարարական գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Վանում նրա կառուցած նշանավոր ու հոյակապ ջրանցքը, որը հետագայում հայերը վերագրել են Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին և կոչել նրա անունով: «Շամիրամի ջրանցքը», որը այժմ էլ գործում է և ոռոգելու ու խմելու ջուր է մատակարարում Վան քաղաքին, սկիզբ է առնում Խոշաք գետից 5 կիլոմետր հարավ գտնվող լեռան ստորոտից բխող աղբյուրներից: Նա ունի 70 կիլոմետր երկարություն: Ջրանցքը տեղ-տեղ անցկացված է փորված ժայռերի միջով, իսկ որոշ տեղերում՝ հսկայական քարերից կառուցված, 15–20 մետր բարձրություն ունեցող լայն և անշաղախ պատերի վրայով:

Մենուային հաջորդում է նրա որդին՝ Արգիշտի I-ի և գիշտի I-ը (786–764), որի ժամանակ Ուրարտական պետությունը հասնում է իր քաղաքական և նվաճումները ուղղմական հզորության ամենաբարձր կետին:

Արգիշտի I-ը իր թագավորության տարիների մեջ մասը անց է կացնում ուղղմական արշավանքների մեջ, որոնց ամփոփումը նա տվել է Վանա ժայռի վրա փորագրված «Խոռոչույն» կոչվող իր նշանավոր տարեգրության մեջ: Այս տարեգրությունը, որը բաղկացած է մոտ 400 տողից, հանդիսանում է Հին Արևելքի ամենամեծ արձանագրություններից մեկը:

Արգիշտին իր գահակալության սկզբում մի խոշոր արշավանք է կատարում Դիակուեխի երկրի վրա, որը, հավանաբար Մենուայի մահվանից հետո գուրս էր եկել Ուրարտուի գերիշխանությունից և հրաժարվել նրան հարկ վճարել: Ուրարտական զորքը, իր ճանապարհին ընկած ամրոցները, ընակավայրերը կողոպտելով ու ավերելով, հասնում է մինչև Զղբը լճի ափերը: Դիակուեխի երկրի «թագավորը» ստիպված է լինում կրկին ընդունել Ուրարտուի գերիշխանությունը և որպես հարկ Արգիշտիին մատուցել 41 ման ոսկի (ավելի քան 20 կիլոգրամ), 37 ման արծաթ, մի քանի տասնյակ հազար ման պղինձ, 1000 ձի և այլն: Բացի այս, նա պարտավորվում է նաև Ուրարտուին ամեն տարի վճարել որոշ քանակությամբ ոսկի, 10,000 ման պղինձ, 300 ձի, մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ:

Այս տվյալներից երևում է, որ Դիակուեխի երկրում, բացի անասապահությունից և հատկապես ձիաբուծությունից, մեծ չափով զար-

գացած է եղել նաև մետաղամշակությունը: Այս տվյալներից դժվար չէ նկատել նաև այն մեծ հետաքրքրությունն ու շահագրգռվածությունը, որ ուրարտական թագավորները հանդես են բերել այս երկրամասն իրենց գերիշխանության տակ պահելու համար: Նրանք այս-տեղից առաջին հերթին աշխատել են ձեռք բերել ոսկի, արծաթ, պղինձ և այլ մետաղներ, ինչպես և ձիեր՝ իրենց բանակի համար:

Արգիշտին այս և հետագայում կատարած մի այլ արշավանքի ժամանակ նվաճում է նաև էրիախի երկիրը (Եփրակ), այժմյան Սարիղամիշի, Կարսի շրջանները և այնտեղից տանում է ավար ու գերիներ:

Հետևելով հոր քաղաքականությանը, Արգիշտին մեծ ուշադրությամբ ու եռանդով աշխատում է ամրապնդել Ուրարտուի տիրապետությունը Արարատյան դաշտում և այդ տիրապետությունը տարածել գետի հյուսիս: Իր թագավորության երրորդ և հինգերորդ տարիներում կատարած երկու արշավանքների ընթացքում նա, անցնելով Արաքս գետը, ոչ միայն գրավում է Արարատյան դաշտի մնացած մասը, այլև, շարունակելով նվաճումները՝ հասնում է Սևանա լճի հյուսիս-արևեմտյան ափը: Արգիշտիի տարեգրությունից, ինչպես և Էլար, Լճաշեն գյուղերում և այլ վայրերում նրա թողած արձանագրություններից երևում է, որ Արաքս գետից մինչև Սևանա լիճն ընկած տարածքում ապրել են բազմաթիվ ցեղեր, որոնց տնտեսական հիմնական գրաղմունքը եղել է անսամնապահությունը և երկրագործությունը:

Ք. ա. 782 թվականին Արգիշտին երևանի հարավ-արևելյան շրջանում, նոր Արեց և Վարդաշեն թաղամասերի միջև գտնվող Արին բերդ կոչվող բլուրում կառուցում է մի հզոր քաղաք-ամրոց և այն անվանում էրեբունի: Այս քաղաք-ամրոցի ավերակներից հայտնաբերված արձանագրություններից մեկում Արգիշտին ազդարարում է. «Խալդ աստծո մեծությամբ Արգիշտի, որդի Մենուայի, այս հզոր քաղաք-ամրոցը կառուցեցի. նրա համար անուն սահմանեցի էրեբունի, Բիայնիլի երկրի հզորության և թշնամական երկրների ճնշման, հանդարտեցման համար»: Հետաքրիդ է նշել, որ այս քաղաք-ամրոցում իբրև կայագոր օգտագործելու համար Արգիշտին այստեղ է փոխադրում Ծոփքից և Խեթերի երկրից գերի վերցված 6600 զինվոր:

Ուսումնասիրողները իրավացի կերպով գտնում են, որ այս քաղաք-ամրոցի «էրեբունի» անունից է առաջացել Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի անունը:

Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին Արգիշտի I-ը 776 թ. իր անունով կառուցում է նաև մի այլ քաղաք-ամրոց՝ Արգիշտիխի-

Նիլին, որին հետագայում հայերը վերանվանում են Արմավիր: Նա այս քաղաքի շրջակայցում կառուցում է նաև ջրանցքներ, տնկում է խաղողի և մրգատու ծառերի այգիներ:

Կարճ ժամանակից հետո թե՛ էրեբունին և թե՛ Արգիշտիխնիլին դառնում են Ուրարտական պետության հյուսիսային մարզերի վարչական, ուղղմական, տնտեսական ու կրօնական խոշոր կենտրոններ:

Արգիշտին իր թագավորության չորրորդ տարվա արշավանքն ուղղում է գետի հարավ-արևմուտք: Նա այս արշավանքի ժամանակ, բացի Ծոփքը և Մելիտինեի խեթական թագավորությունը վերանվաճելուց, գրավում է նաև Հյուսիսային Միջագետքի և Հյուսիսային Ասորիքի (Սիրիայի) մի շարք քաղաքներ ու շրջաններ: Իր այս նվաճումներով Արգիշտին ոչ միայն ձգտում էր ձեռք բերել հարուստ ավար, տիրել Ասորիքի վրայով անցնող առևտրական ճանապարհներին, կապ հաստատել Միջերկրական ծովի հարուստ քաղաքների հետ, այև արևմուտքից թևանցել և մեկուսացնել Ասորեստանը:

Հյուսիսից և արևմուտքից իր թիկունքն ամրապնդելուց հետո Արգիշտին ուղղմական արշավանքներ է սկսում, մի կողմից, Ասորեստանի, իսկ մյուս կողմից՝ նրան սահմանակից և նրա օգնությամբ Ուրարտուի դեմ ապատամբած Մաննա և Պարսուա երկրների դեմ: Իր հաղթական արշավանքների ընթացքում Արգիշտին ոչ միայն վերանվաճում է հիշյալ երկրները և հասնում Բարելոնիայի տիրապետության սահմանների մեջ գտնվող Դիալա գետի միջին հոսանքին, այլև, մի քանի անգամ հաղթելով ասորեստանյան գորքին, ներխուժում է բուն Ասորեստան: Այս արշավանքների ժամանակ ուրարտացիք տանում են հսկայական ավար և տասնյակ հազարավոր գերիներ:

Ք. ա. մոտ 764 թ. գահ է բարձրանում Արգիշտիի որդին՝ Սարգուր II-ը (764–735), որը, շարունակելով իր նախորդների քաղաքականությունը, բոլոր ուղղություններով նոր նվաճումներ է կատարում և ավելի ևս ընդարձակում Ուրարտական պետության տիրապետության սահմանները:

Տարբեր ժամանակներում կատարված երկու արշավանքների ընթացքում նա իր գորքի հետ անցնելով Զլդըր լիճը՝ Հյուսիս-արևմուտքից հասնում է Կուլիսա կամ Կոլիսա երկրին, որը ուսումնասիրողները համապատասխան են համարում այժմյան Կոլլիմիդային: Ուրարտացիք ճնշելով այստեղ բնակվող ցեղերի դիմադրությունը՝ ավերում, այրում են նրանց բնակավայրերը և տանում մեծ թվով գերիներ ու անսասուններ:

Հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, հավանաբար նաև Արարատյան դաշտի վրայով, Սարդուր Ա-ը մի շարք արշավանքներ է կատարում դեպի Էրիալսի երկիրը, որը ըստ երևույթին նրա հայրը՝ Արգիշտին, վերջնականապես չէր կարողացել նվաճել: Գրեթե իրար հաջորդած այդ արշավանքների ընթացքում նա արևելյան բոնապետին հատուկ դաժանությամբ, ճնշում է տեղական ցեղերի դիմադրությունը, նվաճում նրանց երկիրը և այն միացնում իր պետությանը: «Նույն տարում,— ասում է Սարդուրը Վանում թողած իր տարեզրության մեջ՝ երրորդ անգամ արշավեցի Էրիալսի երկրի դեմ: Երկիրը նվաճեցի, քաղաքներն այրեցի և քանդեցի, երկիրն ավերեցի, տղամարդկանց և կանանց քշեցի դեպի Բիայինիի երկիրը: Ես այնտեղ ամրոց կառուցեցի, երկիրը միացրի իմ երկրիս»:

Նույնպիսի դաժանությամբ, հրով ու սրով Սարդուրը իր տիրապետությունը տարածում է նաև Սեանա լճի ավագանում: Նա այստեղ նվաճում և իրեն հարկատու է դարձնում լճի արևմտյան և հարավային շրջաններում գտնվող Ուելիկուխի (Կամոյի շրջանը), Արկուկինի (լճի հարավային շրջանը) և մի շարք այլ փոքր երկրներ, որտեղ ապրում էին տեղական բազմաթիվ ցեղեր:

Ուրարտացիները թե՛ Էրիալսի երկրից և թե՛ Սեանա լճի ավագանից տանում են մեծ թվով զերիներ ու անասուններ: Երկու արշավանքի ժամանակ նրանք միայն Էրիալսի երկրից տանում են 2113 ձի, 115 ուղու, 25.089 խոշոր և 62.855 մանր եղջերավոր անասուն, 29.489 մարդ, որից 6436 պատանի և 15.553 կին: Հետաքրքիր է նշել նաև, որ ուրարտացիներն Էրիալսի երկրում հայտնաբերում և կողոպտում են 150 թաքստոց-պահեստներ, որոնց մեջ այդ երկրի ցեղերը թաքցրել էին իրենց հարստությունը, անասուններին, կանանց և երեխաններին, որպեսզի չընկնեն թշնամու ձեռքը:

Իր թագավորության առաջին շրջանում Սարդուր Ա-ը երկու խոշոր արշավանք է կատարում Ուրմիո լճից դեպի հարավ գտնվող երկրների դեմ: Նա այստեղ ոչ միայն վերանվաճում և իր պետությանն է միացնում Մաննա երկիրը, այլև հասնում և ներխուժում է Բարիլու երկիր, այսինքն՝ Բարելոնիա:

753 կամ 752 թվականին Սարդուրը մի խոշոր արշավանք է կատարում նաև Ասորեստան, որի մանրամասնությունները, դժբախտաբար, մեզ հայտնի չեն: Միայն հայտնի է, որ նա հաղթել է Ասորեստանի թագավոր Ասուրներարի IV-ին (753–746):

Սարդուրի առավել կարևոր արշավանքներն ուղղված էին հարավ-արևմուտք, դեպի Կումմուխի երկիրը (Կոմմագենե), որտեղից անցնում էին Ասորիքը և Ասորեստանը Փոքր Ասիայի հետ կապող հիմնական առևտրական ճանապարհները: Հավանաբար 746 թվականին ուրարտացիները հարձակվում են Կումմուխի երկրի վրա և մարտով գրավում նրա մի քանի քաղաքները: Կումմուխի թագավորը ստիպված է լինում իր հպատակությունը հայտնել Սարդուր Ա-ին և նրան որպես հարկ մատուցում է 40 ման ոսկի, 800 ման արծաթ, 3000 հատ հագուստ, 2000 պղնձե վահան, 1500 պղնձե բաժակ և այլն:

Իր տիրապետությանն ենթարկելով Կումմուխի երկիրը, Սարդուրը տիրում է այստեղից անցնող առևտրական ճանապարհներին և կրտրում Ասորեստանի տնտեսական կապերը Փոքր Ասիայի հետ: Այսպիսով, Կումմուխի նվաճումով Սարդուր Ա-ը արևմուտքից թևանցում և մեկուսացնում է Ասորեստանին: Բացի այդ, Սարդուրի Ա-ը Ուրարտուի, Մելիտինեի, Կումմուխի, Գուրգամի (Մարաշ) և Հյուսիսային Ասորիքի մի քանի այլ մանր երկրների մասնակցությամբ ստեղծում է Հակասառեստանյան մի ուղղմական դաշնակցություն:

Հատկապես Արգիշտի Ա-ի և նրա որդու՝ Սարդուր Ա-ի թագավորության առաջին շրջանում ուրարտացիների հաղթական նվաճումները հարավ-արևելքում, հարավում և հարավ-արևմուտքում, նրանց մի շարք հաղթանակները Ասորեստանի դեմ ցույց են տալիս, որ Ուրարտուն դարձել էր Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունը:

Հաղթական նվաճումների հետ միասին Սարդուրը զբաղվում է նաև շինարարական աշխատանքներով: Վանում, սրա շրջակայքում, Արձեշում և այլ վայրերում նա կառուցում է բերդեր, հացահատիկի, մթերքի ու զենքի պահեստներ, տնկում խաղողի և մրգատու ծառերի այգիներ և այլն: Նա եռանդուն շինարարական գործունեություն է ծավալում նաև Արարատյան դաշտում, բայց հատկապես Արգիշտիխինիկում և նրա շրջակայքում, որի մասին վկայում են հայտնաբերված նրա մի շարք արձանագրությունները: Նա վերակառուցում է Արգիշտիխինիկին, կառուցում տաճարներ ու պահեստներ, անցկացնում է ջրանցք և տնկում այգիներ:

4. ՊԱՅՔԱՐ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ՄԻջեվ
ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒԼԱՑՈՒՄԸ

Ըսդհարումները
Ասորեստանի և
Ուրարտուի միջև
և Թիգլաթպա-
լասար III-ի
արշավանքը

Հյուսիսից, արևմուտքից և արևելքից սպառ-
նացող ու անընդհատ ուժեղացող ուրարտական
վտանգը ստիպում է Ասորեստանի իշխող դա-
սակարգի առանձին խմբերին, որ սրանք վերջ
տան ներքին կոփվներին, համախմբեն իրենց
ուժերը՝ այդ վտանգի դեմ պայքարելու համար:

Ք. ա. 745 թ. Ասորեստանում գահ է բարձ-
րանում Թիգլաթպալասարը III-ը: Վարչական մի
շարք բարենորոգումներով պետությունն ամրապնդելուց, ասորես-
տանյան բանակը վերակազմելուց և զորքի մարտունակությունը
բարձրացնելուց հետո Թիգլաթպալասար III-ը ձեռնամուխ է լինում
վերականգնելու Ասորեստանի երբեմնի սահմանները և վերանվա-
ճելու նրա կորցրած երբեմնի տիրապետությունը:

Թիգլաթպալասարը առաջին հերթին աշխատում է իր ուժեղ հա-
կառակորդին՝ Սարդուր II-ին, հարված հասցնել Հյուսիսային Ասորի-
քում և նրան զուրս քշել այնտեղից:

Ք. ա. 743 թ. Թիգլաթպալասարը մեծ ուժերով հարձակվում է
Ուրարտուի դաշնակից Արպադ քաղաքի վրա, որը գտնվում էր Հյու-
սիսային Ասորիքում: Ուրարտուն և նրա մյուս դաշնակիցները՝ Կում-
մուլսիի, Մելիտինեի և Գուրգամի (Մարաշ) փոքր թագավորություն-
ները օգնության են շտապում Արպադի իշխանությանը: Ճակա-
տամարտը տեղի է ունենում Արպադ քաղաքի մոտ, որը տևում է մի
օր և վերջանում Ուրարտուի ու նրա դաշնակիցների ծանր պարտու-
թյամբ: Սարդուր II-ը, կորցնելով իր զորքի մեծ մասը և ուղմա-
կառերը, ստիպված է լինում փախչել իր երկիրը. ասորեստանցիք
նրան հետապնդում են մինչև Եփրատ գետը: Ասորեստանցիները
վերցնում են մեծ թվով գերիներ և հարուստ ավար, այդ թիգում՝
Սարդուրի վրանը, որտեղ գտնվում էին նրա գանձերը, մահճակալը,
շարժական գահը և այլն:

Մի կողմից՝ Ասորեստանի, իսկ մյուս կողմից՝ Ուրարտուի և նրա
դաշնակիցների միջև երկրորդ ճակատամարտը տեղի է ունենում
միայն ուժ տարի անց՝ Ք. ա. 735 թ., Կումմուլսի երկրի Կիշտան և
Խալպու քաղաքների միջև: Այս անգամ ևս ասորեստանցիք գլխովին

ջախջախում են ուրարտական բանակը և նրա դեմ վճռական հաղթանակ տանում: Սարդուր Ա-ը ստիպված է լինում կրկին փախուստի դիմել: Այս անգամ Թիգլաթպալասարը, Հետապնդելով Սարդուրին, մեծ ուժերով ներխուժում է Ուրարտու, հասնում և պաշարում է նրա մայրաքաղաք Տուշպան: Սակայն Թիգլաթպալասարը, չկարողանալով գրավել Տուշպայի միջնաբերդը, նրա դռների դիմաց կանգնեցնում է իր քարե արձանը, ավերում ու կողոպտում է Ուրարտուի տարածքի մի մասը և ետ վերադառնում: Միաժամանակ նա Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում և Հյուսիսային Միջազգետքում գտնվող մի շարք մարզեր անջատում է Ուրարտուից և միացնում Ասորեստանին:

Ուրարտական բանակի պարտությունը ծանր հետևանքներ է ունենում Ուրարտական պետության համար: Ուրարտուն ոչ միայն կորցնում է իր քաղաքական գերիշխանությունը Առաջավոր Ասիայում, ինչպես և իր տիրապետությունները՝ Ասորիքում, Միջազգետքում և Ուրմիո լճից դեպի Հարավ գտնվող երկրներում, այլև ծայրամասային և նույնիսկ կենտրոնական մի շարք մարզեր, որոնք միայն թույլ կապերով ու զենքի ուժով էին միացած Ուրարտական պետությանը, ապստամբություն են բարձրացնում և անջատվում Ուրարտուից:

Սարդուր Ա-ի մահից հետո գահ է բարձրաց Ուրարտուի նում նրա որդին՝ Ռուսա I-ը (735–714): Դա վերամիավորումը Ուրարտական պետության համար ծանր ժամանակաշրջան էր: Ռուսան ոչ միայն պետք է վերականգնումը բանվաճեր անջատված երկրամասերը, պայքար մղեր տեղական թագավորների, ցեղապետերի ու կառավարիչների կենտրոնախույս ձգտումների դեմ, այլև պետք է վերականգներ ավերված ու կողոպտված երկրի տնտեսությունը:

Հակառակ ստեղծված ծանր դրության, Ռուսան կարճ ժամանակից հետո, ճնշելով տեղերում առաջացած ապստամբությունները, կրկին Ուրարտուի հետ է միավորում անջատված երկրամասերը, այդ թվում և կրոնական ու ուղղմական կարեսոր նշանակություն ունեցող Մուսասիրի փոքրիկ թագավորությունը: Անշուշտ, իր կողմից Ուրարտուն կրկին վերամիավորելու փաստն է ցանկացել նշել Ռուսան, երբ Մուսասիրի տաճարում գտնվող իր արձանի վրա պարծենալով արձանագրել է. «Իմ երկու ձիերով և մի մարտակառով ձեռքովս նվաճեցի Ուրարտուի թագավորական իշխանությունը»: Ուրարտուի տիրապետությունը տեղերում ամրապնդելու և կենտրոնախույս ուժերին սանձահարելու նպատակով նա բարեփոխում ու փոքրացնում

Է երկրամասային կամ մարզային կառավարչությունները, տեղական թագավորների, ցեղապետերի կողքին կամ նրանց փոխարեն ուրարտական ավագանուց նշանակում է կառավարիչներ:

Առաջին շրջանում Ռուսան, խուսափելով Ասորեստանի հետ ընդհարվելու առիթներ ստեղծելուց, աշխատում է իր տիրապետությունն ամրապնդել և ընդարձակել Սևանա լճի ավագանում: Նա այստեղ ոչ միայն վերանվաճում է լճի արևմտյան և Հարավային շրջաններում գտնվող ցեղային երկրները, տեղական ցեղապետերի փոխարեն նշանակում կառավարիչներ, այլև գրավում ու իր պետությանն է միացնում նաև լճի արևելյան շրջանները: Սևանի ավագանում իր տիրապետությունն ամրապնդելու նպատակով Ռուսան այստեղ կառուցում է երկու քաղաք-ամրոց, որոնց մասին վկայում են Կամոյում (Գավառ) և Ծովինարի մոտ նրա թողած արձանագրությունները:

Հավանաբար, փոքր ինչ ավելի ուշ Ռուսա I-ը ընդարձակ նվաճումներ է կատարում նաև Ուրմիո լճի Հյուսիսային ու արևելյան շրջաններում և Հյուսիս-արևելքից հասնում Մաննայի պետության սահմաններին, որը Սարդուր II-ի պարտությունից հետո գուրս էր եկել Ուրարտուի տիրապետության տակից և ընկել Ասորեստանի գերիշխանության տակ: Իր գրաված նոր շրջաններում և հատկապես այժմյան Մարանդ քաղաքի շրջանում նա կառուցում է քաղաք-ամրոցներ, հացահատիկի և գինու պահեստներ, հանում է ջրանցքներ, տնկում խաղողի այգիներ և այլն:

Ռուսան խոչոր շինարարական աշխատանքներ է կատարում նաև Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայում: Նա նախ մեծ չափով ավերված Վանի միջնաբերդից արքունիքը տեղափոխում է Զըմզըմ լեռան շրջանում գտնվող Թոփրակ-կալայի ամրոցը, ուր կառուցում է մի նոր թաղամաս, որը նրա անունով կոչվում է Ռուսախինիի: Նոր թաղամասը խմբու և ոռոգելու ջրով ապահովելու նպատակով կառուցում է նաև արհեստական մի լիճ, հանում է ջրանցքներ ու առուներ:

Ուրարտական պետության հզորության վերականգնումը և Մաննայի պետության սահմաններին ուրարտական զորքերի մոտենալը մեծ անհանգստություն է առաջ բերում Ասորեստանում: Ք. ա. 722 թվականին Ասորեստանում գահ բարձրացած Սարգոն II-ը (722-705) մեծ ուշադրությամբ սկսում է հետեւ Ուրարտուում տեղի ունեցող դեպքերին: Նրա հետախույզ-լրտեսները, որոնք գտնվում էին Ուրարտուի ուղղմավարական նշանակություն ունեցող գրեթե բոլոր քաղաքներում, սկսում են նրան անընդհատ լրտեսական տեղեկա-

զրեր ուղարկել՝ Ուրարտուի ներքին կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունների, Ռուսա Ի-ի և ուրարտական զորքի տեղաշարժի, արշավանքների մասին:

Ռուսա Ի-ը նոր էր վերականգնել Ուրարտուի Հնդհարումը կիմ- Հզորությունը և պատրաստվում էր վճռական մերների հետ և պայքար սկսել Ասորեստանի դեմ, երբ ստիպված ներքին պայքարը է լինում ընդհարվել մի նոր արտաքին վտանգավոր թշնամու՝ կիմմերների հետ:

Կիմմերական ցեղերը քոչվոր կամ կիսաքոչվոր ցեղեր էին, որոնք վաղ ժամանակներից բնակվում էին Սև ծովից դեպի Հյուսիս ընկած տափաստաններում: Ք. ա. VIII դարի երկրորդ կեսում կիմմերները կովկասի վրայով ներխուժում են Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա:

Կիմմերները, հաստատվելով Ուրարտուի Հյուսիսային սահմաններում, այստեղից սկսում են ասպատակություններ կատարել ու կողոպտել Ուրարտական պետության սահմանամերձ շրջանները: Ռուսան իր զորքով շարժվում է կիմմերների դեմ, որպեսզի նրանց դուրս քշի իր պետության սահմաններից: Սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում ուրարտական զորքը պարտություն է կրում:

Ուրարտական զորքի անհաջող արշավանքը կիմմերների դեմ և նրա պարտությունը երկրում առաջ են բերում ապստամբություններ ու ներքին խոռվություններ: Օգտվելով կենտրոնական պետական իշխանության ժամանակավոր թուլացումից՝ ծայրամասային մի քանի մարզեր ապստամբություն են բարձրացնում և անջատվում Ուրարտուից: Նոյն այս ժամանակ խոռվություն են բարձրացնում նաև կենտրոնական մարզերի մի շարք կառավարիչներ: Խոռվության գլուխ է կանգնում ուրարտական բանակի սպարապետը, որը և իր կողմն է գրավում զորքի մի մասը:

Իրեն հավատարիմ մնացած զորքերով Ռուսան, արագ կերպով շարժվելով խոռվարարների դեմ, Վանա լճից դեպի Հարավ-արեմուտք գտնվող Ռւասի մարզում ջախջախում է խոռվարարներին և ձերբակալում խոռվարարների պարագուխ սպարապետին: Ուրարտուում զործող Սարգոնի զլխավոր Հետախույզներից մեկը գրում է. «Տեղեկություն Ուրարտական թագավորի մասին: Նախկինում, ինչ ես գրեցի, հաստատվեց, նրանց մոտ տեղի ունեցավ մեծ կոտորած, այժմ նրա երկիրը հանգստացել է: Նրա զլխավորները, ամեն մեկն իր երկիրը մեկնեց: Կակկանալուն, նրա տուրտանը (սպարապետը) բռնը-ված է: Ուրարտական թագավորը գտնվում է Ռւասի երկրում»:

Հավանաբար, երբ Ռուսան ուղղմական գործողություններ է սկը-սում Ռուսի մարզում գտնվող խոռվարանների դեմ, նրա թիկունքում՝ Տուշպայում, ուրարտական բանակի 21 այլ համանատարներ, որոնց թվում և գորքի երկրորդ սպարապետը, նույնպես ապստամբություն են բարձրացնում: Ռուսան հեշտությամբ և արագությամբ ճնշում է նաև այս ապստամբությունը:

Չնայած կիմմերների դեմ մղած ճակատամարտում ուրարտական բանակի կրած պարտությանը և երկրի ներսում առաջացած ապրա-տամբություններին, Ռուսային հաջողվում է պահպանել ոչ միայն իր պետության ամբողջականությունն ու միասնությունը, այլև մասամբ նրա հզորությունը:

Երկրում խախտված կարգը վերականգնելուց

**Սարգոն II-ի
714 թվականի
արշավանքը** և պետության սահմաններն ամրապնդելուց հետո Ռուսան եռանդուն կերպով պայքարի է պատրաստվում Ասորեստանի դեմ, որովհետև ընդհարումը Ասորեստանի հետ գնալով անխու-սափելի էր դառնում: Պատրաստվելով այդ ընդհարմանը, Ռուսան արևմուտքում և Հարավ-արևելքում գտնվող մի շարք փոքր թագա-վորություններից հակասորեստանյան մի դաշնակցություն է կազմակերպում: Նա աշխատում է, իր գերիշխանությանը ենթարկելով Մաննայի պետությանը, նրան նույնպես ներգրավել այդ դաշնակ-ցության մեջ:

Ք. ա. 716 թվականին Ռուսան և Ուրմիո լճի արևելյան մասում գտնվող իր դաշնակիցները հաղթում և սպանում են ասորեստանցիների վասալ Մաննայի թագավորին և նրա փոխարեն գահ բարձրացնում նրա եղբօրք: Սա հավատարմության երդում է տալիս Ռու-սային և նրան զիջում 22 քաղաք-բնակավայր:

Իր գերիշխանությունը Մաննայում պահպանելու համար Սարգոնը ստիպած է լինում իրար հետեւից կատարել մի քանի պատժիչ արշավանքներ: Ք. ա. 714 թ. նա մի նոր, պատժիչ արշավանք է կազմակերպում դեպի Ուրմիո լճի արևելյան շրջանները: Ռուսան որոշում է վճռական ճակատամարտ տալ Ասորեստանի դեմ: Դրա համար նա իր դաշնակիցների հետ միասին գալիս բանակ է զնում Ուառուշ լեռան կիրճում, որը գտնվում էր Սարգոնի թիկունքում: Սարգոնը ասո-րեստանյան լրտեսներից միշտ ժամանակին տեղեկություն ստանալով, որ ուրարտական գորքը գտնվում է իր թիկունքում, անմիջապես փոխում է իր զորքի ընթացքը և արագ շարժվում Ռուսայի դեմ: Ասորեստանցիք գիշերը հանկարծակի հարձակվելով ուրարտական

ճամբարի վրա, ջախջախում են ուրարտական բանակը և վերցնում են մեծ թվով զերիներ: Ռուսան ստիպված է լինում փախչել և ապաստանել Տուշպայում:

Ուրարտական զորքի պարտությունից հետո Սարգոնը Ուրմիո լճի արևելյան, իսկ այնուհետև Հյուսիսային ափերով շարժվելով՝ ներխուժում է Ուրարտու: Սարգոնը Ուրարտուում իր անցած ճանապարհին ամեն ինչ ենթարկում է ավերման ու կողոպուտի: Նա քանդում, այրում ու թալանում է քաղաքները, բնակավայրերը, ոչընչացնում ջրանցքները, այգիները, ցանքսերը, բռնագրավում կամ այրում սննդամթերքների պաշարները, տանում անասունները և այլն:

Այս արշավանքի ժամանակ Սարգոնը գրավում է նաև Մուսասիր քաղաքը, որի թագավորը հավատարիմ մնալով Ռուսային, չէր ենթարկվել Սարգոնին: Ասորեստանցիք թագավորի պալատից և Մուսասիրի տաճարից կողոպտում և տանում են Հսկայական քանակությամբ ոսկի, արծաթ, պղինձ, բրոնզ, երկաթ, կապար, ոսկե և արծաթե բաժակներ, զեկորատիվ վահաններ, սրեր, դաշույններ, թանկագին քարեր, փղոսկրե իրեր, հագուստներ և այլն: Նրանք Մուսասիրի տաճարից տանում են նաև Խալդ աստծու, Արուբանե աստվածուհու, Սարգուր քրմապետի, Արգիշտի I-ի և Ռուսա I-ի արձանները, որոնցից Ռուսայի արձանը քանդակված էր իր մարտակառքով:

Ասորեստանցիների կողմից Մուսասիրի տաճարի գրավման և կողոպտման տեսարանը Սարգոնը քանդակել է տվել Դուռ Շարրուկինի իր պալատի դահլիճներից մեկում: Դժբախտաբար այդ քանդակի միայն նկարն է մեզ հասել, որովհետև 1842–1843 թթ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված բուն հուշարձանը ֆրանսիա տեղափոխելու ժամանակ ընկղմվել է Տիգրիս գետը:

Ռուսա I-ը, լուր ստանալով Մուսասիրի տաճարի գրավման ու կողոպտման մասին, ինքնասպան է լինում:

Ռուսա I-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Արգիշտի II-ի և գիշտի II-ը (714–685), որի թագավորության ժամանակաշրջանից մեզ քիչ տեղեկություններ են հասել:

Հզորությունը Գնայած Սարգոնի 714 թ. արշավանքը ծանր վերականգնելու հարված էր հասցըել և խիստ կերպով թուլացրել Համար Ուրարտական պետությունը, բայց և այնպես Ասորեստանին չէր հաջողվել վերջնականապես ոչնչացնել Ուրարտական պետության ուժը և նրա ինքնուրույնությունը: Այս արշավանքից հետո էլ Ուրարտուն շարունակում էր մնալ

Ասորեստանի լուրջ հակառակորդներից մեկը: Դրանով պետք է բացատրել ոչ միայն այն, որ Սարգոնը Արգիշտիի ժամանակ ևս մեծ ուշադրությամբ հետևում է Ուրարտուում տեղի ունեցող գեպքերին, այլև այն, որ նա 712 թ. Ուրարտուի արևմտյան սահմաններում ամրոցներ է կառուցում և կայազորներ դնում՝ ուրարտացիների հնարավոր հարձակումները Փոքր Ասիա և Հյուսիսային Ասորիք կանխելու համար:

Արգիշտի Ա-ը, հաշվի առնելով Ասորեստանի հետզհետե աճող հզորությունը, խուսափում է նրա հետ ընդհարվելուց և առավելապես զբաղվում է խաղաղ շինարարական աշխատանքներով: Նա այժմյան Արձեշ քաղաքի շրջակալքում կառուցում է իր անունով Արգիշտիսինիլի քաղաքը (Հավանաբար հենց Արձեշ քաղաքը), մի արհեստական լիճ, հանում է ջրանցք, տնկում խաղողի և պտղատու ծառերի այգիներ և այլն:

681 թվականին Ասորեստանի թագավոր Մինախերիթը (705–681) տաճարում աղոթելու ժամանակ սպանվում է իր որդիների՝ Աղրամելերի և Սարասարի կողմից, որոնք, ըստ Աստվածաշնչի վկայության, փախչում են Արարատի երկիրը, այսինքն՝ Ուրարտու:

Հայրասպան արքայազնների ապաստանելը Ուրարտուում և Ասորեստանում գահ բարձրացած նրանց եղբոր՝ Ասարհաղդոնի (681–669) կողմից դեպի Ուրարտու ոչ մի արշավանք չձեռնարկելը ինքնին ապացուցում են, որ Արգիշտիի գահակալության վերջում Ուրարտական պետությունը որոշ չափով ամրապնդվել էր:

Ուրարտական պետությունը զգայի չափով կրկին ուժեղանում է Արգիշտիի որդու՝ Ռուսա Ա-ի (685–645) ժամանակ:

Կենտրոնախույս ձգտումներ հանդես բերող ուրարտական ավագանու՝ բանակում ունեցած դիրքերը խախտելու և Ասորեստանի դեմ հակագիռ ուժ ատեղձելու նպատակով Ռուսա Ա-ը լեզու է գտնում և դաշինք կնքում իր պետության հյուսիսային սահմանների մոտ հաստատված կիմմերների հետ: Նա իր բանակում սկսում է զգայի չափով օգտագործել կիմմերներին՝ որպես դաշնակիցների կամ վարձկան զինվորների:

Հավանաբար 672 թ. Ռուսա Ա-ը կիմմերների հետ դաշնակցած՝ մի խոչոր արշավանք է կատարում զեպի արևմտատք: Այս արշավանքի ժամանակ նա գրափում ու կողոպտում է Փոքր Ասիայի արևելյան մասում գտնվող Մուշկինին (այսինքն՝ մուշկերի երկիրը, Փոյուգիան), Խաթթին (խեթերի երկիրը) և Խալիսուն:

Ռուսա Ռ-ը պետության հյուսիսային շրջաններում, հատկապես Արարատյան դաշտում, կատարում է խոչոր շինարարական աշխատանքներ:

Մակու քաղաքի շրջանում հայտնաբերված մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ նա այստեղ կառուցել է մի քաղաք և այն իր անունով կոչել «Փոքր քաղաք Ռուսայի» կամ «Ռուսայի քաղաքիկ»: Հետաքրքիր է նշել, որ Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված իրերի մեջ կա նաև բրոնզե մի բաժակ, որի վրա արձանագրված է. «Պատկանում է Ռուսայի փոքր քաղաքին»:

Զգարթնոցի տաճարի ավերակներում հայտնաբերված արձանագրության մեջ Ռուսա Ռ-ը հայտնում է, որ նա Կուտուրլինի դաշտում (հավանաբար Հրազդանի հովտում) տնկել է խաղողի այգիներ և պտղատու ծառեր, կատարել ցանքս, իրարունի գետից (Հրազդան) անցկացրել է ջրանցք և այլն: Գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները գտնում են, որ Ռուսա Ռ-ի Հրազդան գետից անցկացրած ջրանցքը՝ Երևանի մոտ, Կարմիր բլուրի դիմաց գտնվող այժմյան Դալմայի ջրանցքն է: Այս ջրանցքը, որը այժմ էլ գործում է, իր ժայռափոր թունելով ուրարտական նշանավոր կառուցումներից մեկն է հանդիսանում:

Ռուսայի շինարարական գործունեության մեջ ամենանշանավորը Երևանի մոտ գտնվող Թեյշեբախնի քաղաքի (Կարմիր բլուր) և նրա միջնաբերդի կառուցումն է: Այս քաղաքը, որի ավերակները սփրոված են մոտ 40 հեկտար տարածության վրա, VII դարի առաջին կեսում դառնում է Հարավային Անդրկովկասում Ուրարտական պետության ուղղմավարչական և պետական տնտեսության խոչոր կենտրոններից մեկը:

5. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՍՏԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերին Երկրագործությունը և անասնապահությունը կապված է այգեգործությունը, սակայն դրանք առավել մեծ չափով զարգանում և դաշտավայրերի ու լեռնահովիտների բնակչության տնտեսական հիմնական գրաղմունքն են դառնում ուրարտական դարաշրջանում:

Երկրագործության և այգեգործության զարգացումը եթե, մի կողմից, պայմանավորված էր զյուղատնտեսության մեջ երկաթե գործիքների մուտքով, ապա մյուս կողմից՝ պայմանավորված էր արհես-

տական ոռոգման ցանցի ստեղծումով: Թոփրակ-կալայում և այլ վայրերում հայտնաբերվել են ծանր արորի երկաթե թիականման խոփեր, բաշեր, մանգաղներ, եղաններ, կացիններ: Հատկապես երկաթե խոփ ունեցող ծանր արորի կիրառումը երկրագործության մեջ ոչ միայն զգալի չափով բարձրացնում է աշխատանքի արտադրողականությունը, այլև հնարավորություն է տալիս ընդարձակելու ցանքսերի տարածությունը, բարելավելու հողի մշակությունը:

Ուրարտական պետության ներսում բնակչության աճը և նվաճված երկրներից հարյուր-հազարավոր ստրուկների փոխադրումը դեպի պետության կենտրոնական շրջանները անհրաժեշտարար պահանջում էին մեծ չափերով ընդարձակել մշակվող հողային տարածությունները: Սակայն աշխարհագրական տեսակետից լեռնային անհարթ մակերևույթ և չոր կլիմա ունեցող հայկական լեռնաշխարհում մշակվող հողային տարածությունները հնարավոր չէր ընդարձակել առանց արհեստական ոռոգման: Արևելքի երկրներում, որի թվում և Հայկական լեռնաշխարհում երկրագործության համար միշտ էլ շատ կենսական նշանակություն է ունեցել և գյուղատնտեսության հիմքն է կազմել արհեստական ոռոգումը: Ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, նույնպես և Ուրարտուում արհեստական ոռոգման գործը իր ձեռքն է վերցնում պետությունը: Ուրարտական գրեթե բոլոր թագավորները եռանդուն գործունեություն են ծավալում ջրանցքաշինության ասպարեզում: Նրանք կառուցում են ջրանցքներ, արհեստական լճեր, ջրամբարներ ու առուներ: Բայց Շամիրամի կամ Մենուայի նշանավոր ջրանցքից, ուրարտական թագավորները արհեստական ոռոգման ընդարձակ ու ճյուղավորված ցանցեր են ստեղծում Վանա լճի ավազանում, Արարատյան դաշտում, Արածանիի հովտում, Ուրմիո լճի հյուսիսային շրջանում և այլն:

Արձանագրություններից և հնագիտական տվյալներից երևում է, որ ուրարտացիները մշակում էին գարի, ցորեն, կորեկ, հաճար, սիսեռ, ոսպ, քնջութ և այլն: Սարգոն II-ը 714 թվականի արշավանքի կապակցությամբ թողած իր արձանագրության մեջ հաճախ է հիշատակում Ուրարտուի տարրեր երկրամասերում ասորեստանցիների կողմից կողոպտված կամ ոչնչացված ցորենի ու գարու անհաշիվ, լիքը պահեստների ու ամբարների մասին: Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են գարու, ցորենի, կորեկի ու սիսեռի ածխացած մեծաքանակ մնացորդներ, կորեկից պատրաստված հաց, ոսպի հատիկներ, աղորիքներ, սանդեր: Ուրարտացիները մեծ չափով զբաղվում էին նաև խաղողի և պտղատու ծառերի, այդիների մշ-

Կոլթյամբ: Ուրարտական թագավորներն իրենց թողած արձանագրությունների մեջ շատ հաճախ են հիշատակում Վանա լճի ավազանում, Արարատյան դաշտում խաղողի ու պտղատու ծառերի այգիներ տնկելու մասին: Ուշագրավ է, որ ուրարտացիները պտղատու ծառերն անվանել են «զարի» կամ «զառի», որը համապատասխանում է հայերեն «ծառ» բառին:

Ուրարտացիները վաղուց ծանոթ էին նաև գինի, գարեջուր և ձեթ պատրաստելու արհեստին: Բացի վերևում նշված նյութերից, Կարմիր բլուրում հայտնաբերվել են նաև ձիթահանքի մոտ դիզվածքնութիւ քուսպի մի մեծ կույտ, խաղողի ու նուան կորիզներ, գարեջրի հումքի մնացուկներ:

Ուրարտական պետության հատկապես նախալեռնային ու լեռնային շրջաններում զարգացած էր նաև անասնապահությունը: Ուրարտացիները և Հայկական լեռնաշխարհի մյուս ցեղերը պահում էին խոչոր եղջերավոր անասուններ, ոչխար, այծ, ձի, ջորի, էշ, խող և ուղտ: Ուրարտական թագավորներն իրենց կատարած արշավանքների կապակցությամբ գրեթե միշտ հիշատակում են Հայկական լեռնաշխարհի տարրեր երկրամասերից հազարավոր, երեսմն նաև տասնյակ ու հարյուր հազարավոր անասուններ բոնագրավելու և դեպի Քիայնիլի տանելու մասին:

Ուրմիո լճի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, Դիառեսի երկրում, էրիփախի երկրում և այլ վայրերում զարգացած է եղել նաև ձիարուծությունը: Ուրարտացիները ձին հիմնականում օգտագործել են ուղմական գործում, քանի որ ուազմակառքերը և հեծելազորը շատ կարևոր դեր են կատարել ուրարտական բանակում: Երկրագործության մեջ, ինչպես և սովորական կառքերի ու սայլերի համար որպես քաշող ուժ գրեթե բացառապես օգտագործել են եղները:

Արհեստները հասցեկ մետաղների մշակությունը: Թոփրակ-կալայում և Կարմիր բլուրում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ երկաթե ու բրոնզե և փոքր քանակությամբ նաև ոսկե ու արծաթե իրեր: Հայտնաբերված այդ իրերի մեջ կան զյուղատնտեսական գործիքներ, կացիններ, մուրճեր, ամաններ, կանթեղներ, սրեր, դաշույններ, վահաններ, սաղավարտներ, կապարձներ, նետի սլաքներ, արձաններ, գոտիներ, ապարանջաններ, մանյակներ և այլն:

Ք. ա. VIII–VII դարերում Ուրարտուում մետաղագործության մեջ գերակռող է եղել երկաթի մշակությունը: Ուրարտացիները աշխա-

տանքային գործիքներ ու զենքեր պատրաստելու համար հիմնականում օգտագործել են երկաթը, իսկ ամաններ, զարդարանքի իրեր ու արձաններ պատրաստելու համար՝ բրոնզն ու պղինձը:

Հայտնաբերված մետաղե իրերի մի մասը պատրաստված է տեխնիկական ու զեղարվեստական մեծ հմտությամբ և վարպետությամբ: Ուրարտացիները հիանալի տիրապետում էին բրոնզե իրերը ուկուրարակ շերտով պարուրելու կամ ուկեզօծելու, քարը մետաղի հետ զուգակցելու տեխնիկային: Այս տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ուրարտական երկու արձանիկ, որոնցից առաջինը գտնվում է Բեոլիի թանգարանում, իսկ երկրորդը՝ Լենինգրադի (Ս. Պետերբուրգ) Էրմիտաժում: Առաջին արձանիկի իրանը պատրաստված է բրոնզից՝ պարուրված ուկուրարակ շերտով, իսկ զլուխը՝ սպիտակ քարից: Երկրորդ արձանիկը գահի մաս է կազմել և ներկայացնում է մարդու գլխով թևավոր առյուծ. նրա իրանն ու զլուխը պատրաստված են բրոնզից, դեմքը՝ սպիտակ քարից, իսկ աչքերն ու հոնքերը դրվագազարդված են: Այս արձանիկը ևս ուկեզօծված է եղել, որի հետքերը գեռ տեղ-տեղ մնում են:

Ուրարտական մետաղագործական մշակույթի և արվեստի տեսակետից խոշոր արժեք ունեն փորագրելու, քանդակելու ու քանդակադրոշմելու եղանակներով հիանալի կերպով զեղագարդված վահանները, սաղավարտները, կապարձները, գոտիները, ամանները և այլն: Կարմիր բլուրում գտնված Արգիշտի I-ի բրոնզե սաղավարտը հոյակապ կերպով զեղագարդված է սրբազն ծառերի, ծառերի երկու կողմերը կանգնած աստվածների և հեծյալ զինվորների քանդակներով: Իրազմակառքերի ու հեծյալների նույնպիսի հիանալի քանդակներով են զարդարված նաև նույն տեղում գտնված բրոնզե կապարձը, Սարգուր II-ի բրոնզե սաղավարտը:

Մեկ իրերի մեջ իր բարձր զեղարվեստով առանձնահատուկ տեղ է զրավում Թոփիրակ-կալայում Հայտնաբերված մեղայոնը, որի վրա քանդակված են գահի վրա բազմած ուրարտական աստվածուհիներից մեկը և նրա առաջ կանգնած բազկատարած մի թագուհի: Այս մեղայոնի վրա պատկերված նույն աստվածուհու բրոնզե արձանիկը գտնվել է Վանից դեպի Հյուսիս գտնվող Դարաբեյ բերդի ավերակներում և այժմ պահպում է Հայաստանի պատմության թանգարանում:

Մետաղե և հատկապես երկաթե գործիքների հանդես գալը մեծ չափով նպաստում է նաև քարի մշակույթյանը և նրա հետ կապված արհեստների զարգացմանը: Երկաթե գործիքները բարելավում ու

Հեշտացնում են քարի տաշումը, հնարավորություն են ընձեռում անցնելու ավելի կարծր քարատեսակների մշակությանը:

Ուրարտացիների տնտեսական կյանքում ու կենցաղում քարը կարևոր դեր է կատարել: Բացի շինարարությունից, ուրարտացիները քարը լայնորեն օգտագործել են տնային գործածության իրեր, զարդարանքի առարկաներ, արձաններ, կնիքներ պատրաստելու և սեպագիր արձանագրություններ փորագրելու համար: Թոփրակ-կալայում, Կարմիր բլուրում, Արին բերդում և այլ վայրերում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ քարե աղորիֆներ, սանդեր, տնային գործածության մանր իրեր, արձաններ, փորագրության միջոցով զանազան կենդանիների, թռչունների նկարներով գեղազարդված կընիքներ, կիսաթանկագին քարերից՝ ազատից ու սարդիոնից պատրաստված և հիանալի կերպով հղկված հուլունքներ:

Ուրարտացիները զարգացման նոր աստիճանի են հասցնում կավագործությունը: Ուրարտական պետության տարրեր վայրերում կատարված հնագիտական պեղումներից մեզ են հասել մաքուր կավից պատրաստված, լավ թրծված, սև, կարմիր և դեղնավուն գույնի մեծ քանակությամբ կաթսաներ, կճուճներ, սափորներ, կծեր, զավաթներ, ամաններ, արձանագրություններ գրելու այլուսներ և այլն: Մեզ հասած իրերը հիմնականում պատրաստված են բրուտի գրգիվրա և բարձր որակով: Սրանց մեջ կան սև փայլարկով, կարմիր ջնարակով և կարմրափայլ գլազուրով գունափորված, հարուստ նախշերով, կենդանիների և այլ նկարներով գեղազարդված բազմաթիվ իրեր:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ուրարտացի բրուտագործ վարպետների պատրաստած և Ուրարտական պետության սահմաններում լայնորեն տարածված կարասները, որոնք երբեմն ունեն մինչև 600 լիտր ջրատարողություն: Կարասների մի մասի վրա կան հիանալի զարդանկարներ և տարողության չափը նշող սեպագիր նշաններ: Ուրարտացիները կարասներն օգտագործել են ոչ միայն գինի, գարեջուր և հեղուկներ, այլև հացահատիկներ, զանազան մթերքներ ու իրեր պահելու համար:

Հայկական լեռնաշխարհում բնակչող ցեղերին գեռսս վաղուց էին հայտնի ոչխարի բրդից և այծի մազից իլիկով մանված թելերից հագուստներ ու գործվածքներ հյուսելը: Զնայած անասնապահության զարգացմանը, այնուամենայնիվ, կենդանիների բուրդն ու մազը չէին կարող բավարարել անընդհատ աճող բնակչության հագուստի և գործվածքների նկատմամբ ունեցած պահանջը: Դրա համար էլ

Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերը սկսում են մշակել և օգտագործել նաև վուշի-կտավատի թելերը՝ գործվածքներ հյուսելու, պարաններ, թուկեր պատրաստելու համար; Սակայն մանամագործությունը, որպես արհեստագործության առանձին ճյուղ, առավել չափով զարգանում է ուրարտական դարաշրջանում; Ուրարտուում մանամագործության զարգացած լինելու մասին են վկայում թե՛սեպագիր արձանագրությունները և թե՛ հնագիտական նյութերը; Սարգուն Ա-ը 714 թ. արշավանքի կապակցությամբ թողած իր արձանագրության մեջ հայտնում է, որ Ուրարտուից և Մուսամիրից, ի թիվս այլ թանկագին իրերի, տարել է նաև բազմաթիվ գույնզգույն գործվածքներ, բրդե ու վուշե զգեստներ: Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ գտնվել են թափշանման խավոտ, ամուր, հաստ և նուրբ կերպով հյուսված բրդե գործվածքի մնացորդներ, բրդի և վուշի թելերից գործված ուղեկարպետ, նուրբ կերպով մանված բրդե թելի կծիկներ, վուշի կամ քնջութիւնութիւններ և այլն:

Կարմիր բլուրի պեղումներից մեզ են հասել նաև ուրարտական շրջանում փայտից պատրաստված զգալի թվով իրեր: Տարբեր ժամանակներում այստեղ հայտնաբերվել են կճուճանման փայտե մի աման, եղջուրով ներզարդված տնային կահույքի մասեր, ոչխարի զլուս ներկայացնող բռնակ, հաստ տախտակներից պատրաստված դռան մնացորդներ, փորագրված փայտե առարկաների բեկորներ, փայտե շերեփ, զգալ, կաշվով ծածկված փայտե կապարձ և այլն: Նշված իրերը և հատկապես կճուճանման ամանը, որն իր վրա բացահայտ կերպով կրում է հյուսնի ճախարակահաստոցի-չարլսի միջոցով պատրաստված լինելու հետքերը, ցույց են տալիս, որ Ուրարտուում զգալի չափով զարգացած էին նաև փայտի մշակությունը և նրա հետ կապված արհեստները: Ուրարտական բանակում զանգվածաբար գործածվող ուղմակառքերը, ինչպես և սովորական կառքերն ու սայլերը, որոնց հիմնական մասերը պատրաստված էին փայտից, նույնպես ապացուցում են, որ փայտամշակության հետ կապված արհեստները զգալի զարգացման էին հասել Ուրարտուում:

Ուրարտուի ներքին ապրանքափոխանակության մասին մեջ գրավոր ուղղակի վկայությունները չեն հասել: Սակայն հնագիտական տվյալները և գրավոր անուղղակի վկայությունները ցույց են տալիս, որ Ուրարտուում որոշ չափով զարգացած է եղել ապրանքափոխանակությունը, որը պայմանավորված էր մասնագիտացված արհեստոր երկրագործությունից անջատվելու հետ:

Թոփրակ-կալայում, Կարմիր բլուրում և Արին բերդում գտնվել են սկզբ, արծաթից, երկաթից, պղնձից, բրոնզից, անագից, արձճից, սուրմայից, ագատից, սարդինից, լեռնային բյուրեղներից պատրաստված բազմաթիվ իրեր: Սակայն հայտնի է, որ նշված վայրերի անմիջական շրջապատում վերոհիշյալ մետաղների և կիսաթանկագին քարերի հանքավայրեր գոյություն չունեն: Այստեղից հետևում է, որ այդ բերդերում հայտնաբերված նման իրերի մեծ մասը, եթե ոչ պատրաստի վհճակում, գոնե նրանց հումքը, ձեռք է բերվել փոխանակության միջոցով: Հիմնականում ապրանքափոխանակության հետևանքը պետք է համարել նաև այն, որ աշխարհագրականորեն իրարից շատ հեռու գտնվող ուրարտական բերդերից, բնակավայրերից ու դամբարաններից գտնվել են արհեստագործական բազմաթիվ միանման իրեր, որոնք ոչ միայն պատրաստված են նույն կայուն ու միատիպ կաղապարներով, այլև երեսմն իրենց վրա ունեն նաև պատրաստող նույն արհեստանոցների կամ վարպետների տարբերագրոշմերը: Աշխատանքային գործիքների, գենքերի, տնային գործածության և զարդարանքի առարկաների զգալի մասը կայուն ու միատիպ կաղապարներով ձուլված լինելու երևույթն ինքնին ապացուցում է, որ ուրարտացի արհեստագորները հիշյալ իրերը արտադրում էին փոխանակության համար:

Բացի արհեստագործական արտադրանքներից, փոխանակության առարկաներ են դառնում նաև հացահատիկն ու գյուղատնտեսական մյուս մթերքները: Սարգոն II-ի թողած մի վկայությունից երեսում է, որ Ուրարտական պետությունն էլ էր մասնակցում գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքին և դրանով ավելացնում իր եկամուտները: Հիշյալ վկայության մեջ Սարգոնը հայտնում է, որ Ռուսա I-ը Ուլիսուքաղաքի շրջակայրում գտնվող պետական հողերից ստացված հացահատիկի վաճառքով ավելացնում էր իր եկամուտը:

Ներքին ապրանքափոխանակության հետ միասին Ուրարտուն սերտ տնտեսական կապեր է ստեղծում նաև Հին Արևելքի, Փոքր Ասիայի, Հյուսիսային Կովկասի, Իրանի և այլ երկրների հետ: Կարմիր բլուրից հայտնաբերվել են համապակուց պատրաստված եղիպտական Սոխմետ դիցուհու արձանիկը, հիերոզիֆագիր եղիպտական հմայիլներ, Ասորեստանում շինված կնիքներ, հուշունքներ, մետաղերեր, էգեյան ծովի շրջանից ծագող ուկե օղեր, կնիքներ, սկյութական ձիասարքի մասեր, բրոնզե նետապաքներ, եղջյուրից պատրաստված զարդեր և այլն: Հնագիտական այս տվյալները մասամբ հաստատվում են նաև գրավոր վկայություններով: Մուսասիրից իր տարած

ավարի ցուցակում Սարգոնը հիշատակում է նաև փոսկրից պատրաստված բազմաթիվ իրեր, Ասորեստանում ու Տարալում (Փոքր Ասիայի արևելյան մասում) պատրաստված արձաթե բաժակներ:

Ուրարտուն իր հերթին նույնպես արտահանում էր զանազան ապրանքներ: Առաջավոր Ասիայում՝ հատկապես մեծ հոչակ ունեին ուրարտական մետաղագործական իրերը: Ուրարտական մետաղե իրեր հայտնաբերվել են Ասորեստանում, Միջագետքում, Իրանում, Փոքր Ասիայի տարբեր վայրերում, Էգեյան ծովի շրջանում, Անդրկովկասում, Հյուսիային Կովկասում և այլն:

Ուրարտական հասարակությունն իր բնույթությունների մնացորդները: Ուրարտուի տարբեր մասերը գտնվում էին տնտեսական և հասարակական զարգացման տարրեր աստիճանների վրա: Եթե պետության բուն կենտրոնում՝ Բիայնիլիում, Մուսասիրում և Արարատյան դաշտում հշխում էին ստրկատիրական հասարակությունները, ապա պետության ծայրամասերում, հատկապես լեռնային շրջաններում ապրող ցեղերը գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայլայման և տոհմատիրական կարգերից դեպի դասակարգային հասարակության անցման շրջանում: Տեղաբնակության մեջ պահպանվել էին նաև համայնական կարգերը:

Ուրարտուում իշխող ու չահագործող հիմնական խավը հանդիսանում էր ուղամաստրկատիրական ավագանին, որը կազմված էր ինչպես ուրարտական, նույնպես և նվաճված երկրների ստրկատերերից:

Ուրարտուում մշակվող հողերը, հատկապես արհեստական ոռոգման միջոցով յուրացվող հողերը պատկանում էին պետությանը և անմիջականորեն գտնվում թագավորի տնօրինության տակ: Պետությանը կամ թագավորին էին պատկանում նաև ջրանցքները, քաղաքների մեծ մասը և հանքերը: Արձանագրությունների մեջ հաճախ է հիշատակվում, թե այս կամ այն քաղաքը «կառուցված է թագավորի կողմից» կամ «պատկանում է թագավորին»: Նման քաղաքները, որոնք շրջապատված էին պետական ընդարձակ այգիներով և մշակվելի հողային տարածություններով, մեծ մասամբ հանդիսանում էին ոչ միայն ուղամավարչական, այլև պետական տնտեսության խոշոր կենտրոններ: Այս կենտրոններում էին մշակվում և պահպանվում պետական այգիներից ու հողերից, ինչպես և շրջա-

պատի հարկատու բնակչությունից հարկի դիմաց ստացված գյուղատնտեսական մթերքները; Նման քաղաքներում կային նաև պետական խոշոր արհեստանոցներ, որոնք զգալի եկամուտ էին տալիս:

Պատերազմների ժամանակ ձեռք բերված ավարի մեջ տասնյակ հազարների, իսկ երրեմն նաև հարյուր հազարների էին հասնում անասունները, որոնց մի խոշոր մասը բաժին էր ընկնում թագավորին: Արձանագրությունների վկայություններից երեսում է, որ պետությունը ուներ նաև ընդարձակ արոտներ, խոշոր ու մանր եղերավոր անասունների հոտեր, ձիերի երամակներ:

Պետական տնտեսության տարրեր ճյուղերից ստացվող արտադրանքը թեև գտնվում էր թագավորի անմիջական տնօրինության տակ, սակայն այն միայն թագավորի և նրա ընտանիքի կողմից չէր յուրացվում: Եթե արտադրանքի մի մասը ծախսվում էր ստրուկներին և արհեստավորներին կերակրելու, այսինքն նրանց բանվորական ուժը վերականգնելու համար, ապա մյուս մասը, որը հանդիսանում էր արտադրողների ստեղծած հավելյալ արդյունքը, որպես ոռճիկ բաժանվում էր պետական և դիմուրական ծառայության մեջ գտնվող ստրկատերերի միջև: Հին Արևելքի ստրկատիրական մյուս պետությունների նման Ուրարտական պետությունը ևս հանդես էր գալիս ստրուկներին և ազատ արտադրողներին կենտրոնացված ու կոլեկտիվ կերպով շահագործողի դերում:

Ընդարձակ հողային տարածություններ, արոտավայրեր և անասունների հոտեր ունեին նաև թագավորական ազգատոհմի անդամները և խոշոր ստրկատերերը: Սարգոն II-ի մի վկայությունից երեսում է, որ թագավորի եղբայրները նույնիսկ ունեին իրենց քաղաքները: Պետք է ենթադրել, որ թագավորի ազգատոհմի ներկայացուցիչները և խոշոր ստրկատերերն առանձին քաղաքներում ու բերդերում ունեին նաև ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված արհեստանոցներ:

Քրմական դասը, որը ուրարտական հասարակության կրոնական ու քաղաքական կյանքում կարևոր դեր էր կատարում, կազմում էր իշխող ստրկատիրական դասակարգի անրաժանելի մասը: Պետության մեջ թագավորից հետո երկրորդ դեմքը քրմապետն էր: Դրա համար էլ շատ հաճախ քրմապետ էր նշանակվում թագավորի եղբայրներից կամ մոտիկ ազգականներից մեկը:

Ուրարտական տաճարները, հատկապես նրանցից մի քանիսը, ինչպես, օրինակ, Մուսասիրի տաճարը, ոչ միայն կուտակել էին հրակայական հարստություններ, այլև ունեին ընդարձակ հողային տարածություններ, արոտներ, տասնյակ հազարավոր անասուններ,

ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված խոչոր արհեստանոցներ: Տաճարական տնտեսություններն իրենց մեծությամբ զիջում էին միայն պետական տնտեսությանը: Տաճարները նման հարստությունները ձեռք էին բերում թագավորների, ստրկատերերի և հավատացյալների կողմից կատարված նվիրատվությունների, տաճարական տնտեսությունները շահագործելու, գնումների և այլ միջոցներով: Հավանաբար, գոյություն ունեցող սովորութիւններով նվաճված երկրներից վերցված ավարի և ստրուկների մի մասը նույնպես հասնում էր տաճարներին:

Ուրարտական հասարակության ազատ բը-
Գյուղական հա- նակչության մնշող մեծամասնությունը կազմը-
մայնքը և ազատ ված էր Հողագործներից, որոնք միավորված էին
համայնսականները գյուղական համայնքներում և ապրում էին մեծ
ընտանիքներով կամ գերդաստաններով:

Հատկապես արհեստական ոռոգման միջոցով յուրացված հողերի վրա նստած համայնքների հողերի սեփականության իրավունքը պատկանում էր պետությանը:

Գյուղական համայնքների ներքին կառուցվածքի և ղեկավարման մարմինների մասին մեզ առանձին տեղեկություններ չեն հասել: Ուրարտական թագավորները խոսելով քաղաքների կառուցման, այգիների տնկման և նոր վարելահողերի ստեղծման մասին՝ գրեթե միշտ հիշատակում են, որ նրանք այդ բոլորը կատարել են անմշակ, անմարդաբնակ, ոչ ոքի չպատկանող հողերում: Այստեղից հետևում է, որ գյուղական համայնքներն այնքան ուժեղ էին կազմակերպված, որ նույնիսկ թագավորները ամեն կերպ խուսափում էին ընդհարվել նրանց հետ և բռնագրավել նրանց պատկանող հողերը:

Ուրարտուում շահագործման էին ենթարկվում ոչ միայն ստրուկները, այլև ազատ համայնսականները: Նրանք բնամթերքներով հարկեր էին գնարում պետությանը, ձրի ու պարտադիր կերպով մասնակցում ջրանցքների, ճանապարհների, քաղաքների ու բերդերի կառուցմանը, զինվորական ծառայություն էին կատարում բանակում և այլն: Նրանք որոշ պարտավորություններ ունեին նաև տաճարների նկատմամբ:

Ուրարտական հասարակության ընչափուրկ Ստրուկները ու ազատազուրկ խավը կազմում էին ստրուկները:

Ստրուկների հայթայթման հիմնական աղբյուրը հանդիսանում էր պատերազմը: Ուրարտական թագավորներն իրենց մղած նվաճողա-

կան ու կողոպտիչ պատերազմների ժամանակ նվաճված երկրներից դեպի Բիայինիլի, այսինքն պետության կենտրոնական շրջանն էին քշում և ստրկացնում տասնյակ հազարավոր, երբեմն նաև հարյուր հազարավոր գերիներ: Ոչ լրիվ տվյալներով՝ Արգիշտի I-ը իր ռազմական արշավանքների ընթացքում գերեվարել է 280.512, իսկ Սարդուր II-ը 197.521 տղամարդ, կին և պատանի:

Երկրում ամենամեծ ստրկատերը պետությունն էր, որովհետեւ գերեվարված ստրուկների մեծ մասը բաժին էր ընկնում թագավորին: Ստրկական աշխատանքը կիրավում էր պետական այգիների ու Հողերի մշակման, քաղաքների, բերդերի, ջրանցքների, ճանապարհների կառուցման և այլ բնագավառներում: Պետական ստրուկները մեծ չափով օգտագործվում էին նաև պետական հանքերում ու արհեստանոցներում: Մովսես Խորենացին, օգտվելով ժողովրդական ավանդությունից, հաղորդում է, որ «Ծամիրամի», այսինքն Մենուայի կառուցման ջրանցքի վրա աշխատել են 42,000 գործավորներ և 6000 արհեստավոր վարպետներ: Ժողովրդական ավանդության հաղորդած այս ժվերը կարող են ճիշտ լինել, միայն այն տարրերությամբ, որ այստեղ հիշատակվածները եղել են ոչ թե աղատ գործավորներ, այլ ստրուկներ:

Ուրարտական թագավորները երեխն գերեվարում և բռնի կերպով դեպի պետության կենտրոնական շրջաններն էին տեղափոխում նաև առանձին մարգերի կամ բնակավայրերի ամբողջ բնակչությանը: Տեղափոխված այդ բնակչությանը, պատությանը ծանր հարկեր վճարելու և պարհակներ կատարելու պայմանով, բնակեցնում էին պետական հողերում: Սրանք ըստ էության նույնպես ստրուկներ էին, որոնք ի տարրերություն սովորական պետական ստրուկների՝ կոչվում էին «ինքնուրույն տնտեսություն վարող պետական ստրուկներ»: Սրանք իրենց տնտեսական, սոցիալական և իրավական վիճակով ավելի ցածր էին գտնվում, քան աղատ համայնականները, բայց ավելի բարձր, քան սովորական ստրուկները:

Բացի պետությունից, մեծ թվով ստրուկներ ունեին նաև տաճարները և ռազմաստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները: Սրանք համապատասխանարար իրենց ստրուկներին օգտագործում էին տաճարական և մասնավոր ստրկատիրական տնտեսություններում ու արհեստանոցներում:

Ուրարտական մի քանի արձանագրություններ վկայում են, որ թագավորները գերեվարված ստրուկներ են բաժանել կամ նվիրել ոչ միայն զինվորներին, այլև առանձին տոհմերի, ցեղերի կամ համայնք-

Ների: Այստեղից հետևում է, որ ստրուկների մի մասը հանդիսացել է տոհմերի, ցեղերի կամ համայնքների ընդհանուր սեփականությունը: Նման դեպքերում ստրկատիրությունը ունեցել է առավելապես նահապետական բնույթի:

Չնայած ստրկատիրական հարաբերությունների որոշակի զարգացմանը, այնուամենայնիվ արտադրողական ուժերի զարգացման տվյալ մակարդակի պայմաններում Ուրարտուում ստրակական աշխատանքի կիրառման հնարավորությունները սահմանափակ էին: Ուրարտական բանակը նվաճված երկրներից վերցնում էր շատ ավելի մեծ թվով գերիներ, քան պետության կենտրոնական շրջանները կարող էին այդ գերիներին որպես ստրուկների օգտագործել կամ տեղափորել արտադրության տարրեր ճյուղերում: Դրա համար էլ ուրարտացիներն իրենց վերցրած գերիների որոշ մասին սպանում էին տեղում: Պետք է ենթազրել, որ նրանք սպանում էին նաև ուժասպառ ու ծեր ստրուկներին և նրանց փոխարինում երիտասարդ նոր ստրուկներով:

Ուրարտական թեյշերախինի քաղաքի թաղամասերից մեկում կատարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ընդհանուր ծածկ ունեցող և միաժամանակ կառուցված, տնային կահավորանքից զուրկ, անասուններ և մթերքներ պահելու հարմարություններ՝ գոմեր ու մառաններ չունեցող բնակարաններ: Այս բնակարաններում հայտնաբերվել են ուրարտական և տեղական կավե ամանների բեկորներ, երկաթե բրիչի կամ փայտատի ծայր, դանակ, բրուտի դորդ, խոչոր և մանր եղջերավոր անասունների, խողի, ձիու, փայրի ոչխարի ու այծի, եղջերուի և շան ոսկորներ: Բնակարաններից դեպի բակը դուրս գալու մուտքի մոտ եղել են պահապան չներ կապելու հարմարանքներ: Նշված փաստերը ցուց են տալիս, որ այս բնակարաններում ապրել են միջնաբերդի, գուցե և քաղաքի պետական արհեստանոցներում, գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման ցեխերում և քաղաքի շրջակայքի պետական հողերում ու այգիներում աշխատող ստրուկները, որոնք սեփական տնտեսություն չեն ունեցել և պարենավորվել են պետության կողմից:

Ուրարտական պետությունը հին արևելյան Պետական կարգը տիպի ուղմաստրկատիրական պետություն էր:

Ուրարտական պետությունը այժմյան իմաստով ազգային պետություն չէր, այլ տնտեսական-հասարակական զարգացման տարրեր աստիճանների վրա գտնվող, էթնիկական տարրեր ծագում ունեցող և տարրեր լեզուներով խոսող, բռնի ուժով

իրար միացած ցեղերի մի միություն: Տարածքային և քաղաքական իմաստով պետությունը բաժանված էր երկու մասի: Առաջնար՝ Բի-այինիին էր (Վանա լիճ ավազանը), որը հանդիսանում էր ուրար-տացիների բուն հայրենիքը և պետության կենտրոնը: Երկրորդը՝ ցեղային այն երկրներն էին, որոնք բռնի ուժով միացվել էին Ռւ-րարտուին և խիստ կերպով կողոպտվում ու շահագործվում էին ուրարտական ուղմաստրկատիրական ավագանու կողմից:

Պետական կառավարման ձեր հին արևելյան տիպի բացարձակ միապետությունն էր՝ թագավորի անսահմանափակ իշխանությամբ: Թագավորը հանդիսանում էր երկրի գերագույն կառավարողը, զորքի գերագույն հրամանատարը և երկրի գերագույն դատավորը: Թա-գավորական իշխանությունը ժառանգական էր, որը հորից անցնում էր ավագ որդուն:

Պետական կառավարման կարևոր օրգաններից մեկն էր համար-վում ավագների խորհուրդը, որը կազմված էր թագավորական տան անդամներից, թագավորի խորհրդականներից, պետական ու զին-վորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներից, տարրեր ցեղերից ծա-գող խոչոր ստրկատերերից: Ավագների խորհուրդը քննարկում էր համապետական նշանակություն ունեցող հարցերը, առանձին ցե-ղերի միջև առաջացած վեճերը, պահպանում էր թագավորական ժա-ռանգության գոյություն ունեցող կարգը և այլն: Ավագների խոր-հուրդը տոհմատիրական կարգերից պահպանված մարմիններից մեկն էր, որը, սակայն, այժմ վերածվելով իր հակադրությանը, դեմոկրա-տական կառավարման մարմնից փոխվել էր դասակարգային ճնշման ու պետական մարմնի:

Ուրարտական պետության կենտրոնական գործադիր մարմինների կամ գերատեսչությունների մասին մեզ առանձին տեղեկություններ չեն հասել: Սակայն անկասկած է, որ դրանք ունեցել են հարկային-ֆինանսական, պետական տնտեսության ղեկավարման, պետական-հասարակական աշխատանքների կազմակերպման և այլ գերատես-չություններ:

Վարչական տեսակետից ամբողջ պետությունը բաժանված էր մեծ ու փոքր մարզերի կամ ավելի ճիշտ՝ «երկրների»: Վարչական բա-ժանման հիմքում ընկած էր ոչ թե տնտեսական կամ աշխարհա-գրական, այլ ցեղային հատկանիշը: Ամեն մի ցեղի գրադեցրած տա-րածքն ներկայացնում էր վարչական մի մարզ կամ մի «երկիր», որով և վարչական մարզի մեծությունն ու փոքրությունը պայմանա-վորված էր տվյալ ցեղի գրադեցրած տարածքի մեծությամբ կամ փոքրությամբ:

Թե՛ բուն ուրարտական և թե՛ նվաճված ցեղային երկրները կամ մարզերը կառավարվում էին թագավորի կողմից նշանակված փոխարքաների կամ կառավարիչների միջոցով։ Այս պաշտոններում մեծ մասսամբ նշանակվում էին ուրարտական, իսկ երեմն նաև տեղական ուղմաստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները։ Պետք է ենթադրել, որ բուն ուրարտական մարզերը առավելապես կառավարվում էին նույն ցեղին պատկանող տեղական խոշոր ստրկատերերի կողմից, որոնք սերվել էին ցեղային առաջնորդների ընտանիքներից։ Սկզբնաղբյուրների վկայություններից երեսում է, որ նրավաճակ երկրներում իրենց գոյությունը պահպանում էին նաև տեղական թագավորները և ցեղային առաջնորդները։

Պետական ֆինանսական միջոցները հիմնականում գոյանում էին պատերազմների ժամանակ ձեռք բերված ավարից, պետական տրնտեսություններից ու արհեստանոցներից ստացվող եկամուտներից, ինքնուրույն տնտեսություն վարող պետական ստրուկներից, նվաճված ցեղերից և ազատ համայնականներից գանձվող հարկերից։

Ուրարտական հասարակության մշտական
Բանակը երևույթներից էին պատերազմները, որոնք մղվում էին նոր տարածքներ նվաճելու, ավար և ստրուկներ ձեռք բերելու համար։ Դրա հետևանքով էլ պետական ու հասարակական կյանքում բանակը առաջնակարգ տեղ էր գրավում։

Ուրարտական բանակը մշտական բանակ չէր։ Թեև ուրարտական թագավորներն ունեին իրենց սեփական մշտական զորքը, որը հանդիսանում էր բանակի կորիգը, սակայն ուրարտական բանակի ճնշող մասը կազմված էր մարզերի կամ ցեղային երկրների ազատ բնակչությունից՝ աշխարհագորային հիմունքներով համարված զորամասերից։ Ամեն մի մարզ ուներ իր զորամասը, որի հրամանատարը համարվում էր նաև տվյալ մարզի կառավարիչը։ Պատերազմի ժամանակ մարզերի զորամասերը, իրենց հրամանատարների գլխավորությամբ, պարտավոր էին անմիջապես միանալ թագավորական զորքին։

Ուրարտական բանակի կազմակերպման հիմքում ընկած էր տոհմացեղային սկզբունքը։ Նույն ցեղին պատկանող զինվորները միավորված էին միենույն զորամասում։

Բուն ուրարտացիները համեմատաբար թվով քիչ էին։ Նրանք շատ ավելի մեծ թվով ցեղերի էին նվաճել, քան կարող էին միայն իրենց սեփական ուժերով դրանք պահել մշտական հնագանդության մեջ։

Մի կողմից՝ այդ ցեղերին հնագանդության մեջ պահելու, իսկ մյուս կողմից՝ Ասորեստանի ղեմ Հաջող պայքար մղելու համար ուրարտացիները ստիպված էին զորամասեր ստեղծել նաև Հպատակեցված ցեղերից: Նման զորամասերը ուրարտացիները մեծ մասամբ օգտագործում էին կայազորային ծառայության համար, այն էլ ոչ թե տվյալ ցեղի, այլ էթնիկական տարրեր ծագում ունեցող ցեղերի տարածքներում:

Ուրարտական բանակում զորքի հիմնական տեսակներն էին ռազմակառքերը, հեծելազորը և հետևակը: Ռազմակառքերը և հեծելազորը, որոնք համարվում էին զորքի «արտոնյալ» տեսակները, մեծ մասամբ համարվում էին իշխող ու արտոնյալ դասակարգի ներկայացուցիչներից, իսկ հետևակը՝ ազատ համայնականներից:

Բանակի գերազույն հրամանատարը համարվում էր թագավորը: Սակայն բանակը ուներ նաև իր առաջին և երկրորդ գլխավոր զորահրամանատարը կամ սպարապետը, որը հավանաբար ասորեստանյան ձևով կոչվում էր «տուրտան»:

Ուրարտական բանակում զենքի հիմնական տեսակներն էին նետն ու աղեղը, սուրը, զաշույնը, տապարը, նիզակը, վահանը, սաղավարտը և այլն:

6. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Ք. ա. VII դարի կեսից Ուրարտական պետությունը խիստ կերպով թուլանում և նույն դարի վերջում կանգնում է կործանման առաջ: Ուրարտական պետության թուլացումը և ապա կործանումը, մի կողմից, երկրի ներսում դասակարգերի և հասարակական տարրեր խմբերի միջև մղվող պայքարի, ներքին հակասությունների սրման, իսկ մյուս կողմից՝ արտաքին անհաջողությունների և արտաքին արշավանքների հետևանքը էր:

Նախ խիստ կերպով սրվում է ուրարտական հասարակության ներսում ստրուկների և ստրկատերերի միջև մղվող դասակարգային պայքարը: Ստրուկները, որոնք դաժան շահագործման էին ենթարկվում, զայրույթով և ատելությամբ էին լցված դեպի իրենց շահագործողները: Նրանք երբեմն բացահայտ, երբեմն գաղտնի ձերով պայքար էին մղում ստրկատերերի ղեմ և փորձում էին ազատագրվել նրանց տիրապետությունից:

Ստրկատիրական հասարակարգում դասակարգային պայքարի ձեւերից մեկը ստրուկների փախուստն էր իրենց տերերից: Ուրարտուում ստրուկների փախուստը գոյություն ուներ զեռևս Մենուայի թագավորության շրջանում, սակայն ավելի զանգվածային է դառնում և սպառնալից չափերի է հասնում կենտրոնական իշխանության թուղացման ու անկման ժամանակ:

Այս ժամանակաշրջանում Ուրարտուից և Ասորեստանից փախչող ստրուկների հիմնական ապաստաններից մեկն է դառնում Հայկական լեռնաշխարհի հարավում գտնվող Շուպրիան (Աղձնիքը): Ասորեստանի Ասարխագործոն թագավորը նույնիսկ ստիպված է լինում 673 թ. մի հատուկ արշավանք կազմակերպել զեպի Շուպրիա, այնտեղ ապաստանած ասորեստանյան ստրուկներին վերադարձնելու և նրանց պատմելու համար: Նա, Շուպրիան գրավելուց հետո, ձերբակալում և խիստ պատիճների է ենթարկում իրենց տերերից փախած և այս-տեղ ապաստանած ասորեստանյան ստրուկներին. Կտրել է տալիս փախստականների մատները, ականջները, քթերը, հանել է տալիս նրանց աչքերը:

Շուպրիայում Ասարխագործնի ձեռքն են ընկնում նաև Ուրարտուից փախած ստրուկները, որոնց մինչև այդ Ռուսաս Ա-ը Շուպրիայի կառավարչից պահանջել էր ետ վերադարձնել, սակայն վերջինս մերժել էր կատարել այդ պահանջը: Ասարխագործնը Ուրարտուից փախած բոլոր ստրուկներին հանձնում է Ռուսային:

Ստրուկների զանգվածային փախուստը չէր կարող բացասական կերպով չանդրադառնալ և չնեղացնել ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված արտադրությունը, որով և չէր կարող չթուլացնել Ուրարտական պետության ուժն ու հզորությունը:

Սոցիալ-տնտեսական անհրաժեշտ պայմանների բացակայության հետևանքով Ուրարտական պետության կազմի մեջ մտնող Էթնիկական տարրեր ծագում ունեցող, տարրեր լեզուներով խոսող ցեղերը չկարողացան միաձուվել և կազմավորվել որպես միասնական ժողովուրդ: Ուրարտացիները, բացի Մուսասիրից և Արարատյան դաշտից, իրենց նվաճած ցեղային երկրների վրա նայում էին իրեւ գաղութների, որոնք, ըստ ուրարտացիների, գոյություն ունեին միայն կողոպտվելու, ստրուկներ հայթայթելու և խիստ ծանր հարկեր վճարելու համար: Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում նվաճված ցեղային երկրները կարող էին միայն շատ թույլ կապերով կապված լինել կենտրոնական իշխանության հետ:

Հպատակեցված ցեղերը, որոնք ատելությամբ էին լցված դեպի իրենց կեղերիները, ամեն մի հարմար առիթ ու հնարավորություն օգտագործում էին կենտրոնական իշխանության ղեմ ապստամբելու և շահագործման մեքենայի ճնշումից դուրս զալու համար: Նման ապստամբությունները գրեթե միշտ գլխավորում էին տեղական ցեղային և ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները, որով-հետև նրանք նույնպես դժգոհ էին ուրարտական ստրկատերերի տիրապետությունից: Տեղական իշխող շերտերի դժգոհության հիմնական պատճառն այն էր, որ ուրարտացիները մեծ չափով սահմանափակել էին նրանց կառավարման իրավունքները և ցեղակիցներին շահագործելու հնարավորությունները:

Հպատակեցված ցեղերի ապստամբությունները, որոնք հաճախ տեղի էին ունենում նաև առաջ, ավելի զանգվածային ու մշտական են դառնում կենտրոնական իշխանության արտաքին անհաջողությունների ժամանակ: Ուրարտացիները ստիպված են լինում հսկայական ուժեր և միջոցներ ծախսել այդ ապստամբությունները ճնշելու համար:

Կենտրոնական իշխանության թուլացման շրջանում արտաքին պատերազմները դադարելու, ստրուկների զանգվածային փախուստի և այլ պատճառներով Ուրարտուում ստրուկների քանակը զգալի չափով պակասում է: Պետությունը և ստրկատերերը պակասող ստրուկների փոխարեն սկսում են ավելի սաստկացնել ազատ համայնականների շահագործումը և նրանցից քամել իրենց կորցրած եկամուտների մի մասը: Այս հողի վրա սրվում է նաև պայքարը ազատ համայնականների և ստրկատերերի միջև: Ճնշումից և ծանր շահագործումից ազատվելու համար հաճախ ազատ համայնականները ևս ստրուկների նման սկսում են փախուստի դիմել ղեպի հարևան երկրները: Ազատ համայնականների շրջանում ստրկատերերի ղեմ առաջացած զայրույթն ու ատելությունը չէր կարող չանդրադառնալ նաև ուրարտական բանակի և նրա մարտունակության վրա, քանի որ բանակի շարքային կազմը հիմնականում համալրված էր նույն ազատ համայնականներից:

Լավ չէր զրությունը նաև բուն ուրարտական ստրկատերերի շրջանում: Այստեղ ևս պայքար էր գնում ստրկատերերի առանձին խմբերի միջև, պայքար, որը ավելի ցայտուն կերպով դրսենորվում էր արտաքին անհաջողությունների ժամանակ: Եթե մարզերի կառավարիչները ձգտում էին կենտրոնական իշխանությունից անջատվելով՝ ինքնուրույնություն ձեռք բերել, ապա բանակում ծառայող

ուազմաստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները աշխատում էին ավելի ևս բարձրացնել բանակի դերը հասարակության մեջ և գահ բարձրացնել իրենց ներկայացուցիչն:

Այսպիսով, նախ և առաջ, ուրարտական հասարակության ներքին հակասությունների սրման, առանձին սոցիալական խմբերի միջն մղվող պայքարի հետևանքով Ուրարտական պետությունը խիստ կերպով թուլանում և կանգնում է կործանման առաջ:

Ուրարտուն, որը իր կենսական ուժերը սպա-

Սկյութների ոել ու ջատել էր Ասորեստանի, կիմմերների և արշավանքը տեղական ցեղերի դեմ մղվող երկարատև պայ-

քարում, Ք. ա. VII դարի առաջին կեսից կանգ- նում է սկյութական ցեղերի ներխուժման վտանգի առաջ: Այս ցեղերը քոչվոր ու կիսաքռչվոր ցեղեր էին, որոնք ապրում էին Սև ծովի հյու- սիսային ափերին և Հյուսիսային Կովկասում:

VII դարի 80-ական թվականներին, այժմին կիմմերների արշա- վանքից մոտ 50–60 տարի հետո, սկյութները Հյուսիսային Կովկասից Դերենդի լեռնանցքով ներխուժում են Արևելյան Անդրկովկաս և այստեղ հաստատում իրենց թագավորությունը: Այստեղից նրանք սկսում են արշավանքներ կատարել դեպի Առաջավոր Ասիայի եր- կրքներ:

Սկյութները առաջին անգամ Ասորեստանի հետ ընդհարվում են VII դարի 70-ական թվականներին: Սակայն Ասորեստանին շուտով հաջողվում է դաշինք կնքել սկյութների հետ և նրանց ուժերը օգ- տագործել իր թշնամիների դեմ:

Ուրարտուն Ասորեստանի և նրա դաշնակից սկյութների հարվա- ծից խուսափելու համար աշխատում է բարեկամություն հաստատել Ասորեստանի հետ: Այդ նպատակով էլ Ռուսա II-ը 654 թվականին մի դեսպանություն է ուղարկում Ասորեստան՝ Բարեկոնիայի և Էլամի դեմ հաղթանակ տարած Ասսուրբանիպալին (668–633) ողջունելու համար:

Սակայն սկյութների հարվածից խուսափելու ուղղությամբ Ռուսա II-ի գործադրած ջանքերը հավանաբար առանձին արդյունք չեն տալիս: VII դարի կեսին, Ասորեստանի դրդումով, սկյութները հար- ձակվում են կիմմերների վրա և ջախջախում նրանց: Հավանաբար այս ժամանակ էլ սկյութները ներխուժում են նաև Ուրարտուի հյու- սիս-արևելյան շրջանները և սոսկալի ավերածություններ գործում:

Սկյութների այս հարվածից խիստ թուլացած՝ Ուրարտուն այժմ աշխատում է իր դարավոր հակառակորդի՝ Ասորեստանի հովանա-

վորության տակ մտնել և նրանից օժանդակություն ստանալ: Դրանով պետք է բացատրել, որ Ռուսա Ա-ին Հաջորդած Սարդուր Ա-ը (645–625) նվերներ է ուղարկում Ասսուրբանիալին և իր գրած նամակներում փոխանակ իր նախորդների նման նրան «Եղբայր» անվանելու, անվանում է «իմ տերը»:

Գեռես Ք. ա. երկրորդ Հազարամյակի վերջից

Մարաստանը և մարերը ապրում էին Իրանական բարձրավանդակի հակի Հյուսիս-արևմտյան մասում, իսկ նրանց կործանումը ցեղակից պարսիկները՝ նույն բարձրավանդակի Հարավային մասում: Մարական և պարսկական ցեղերը մասամբ նստակյաց և մասամբ կիսաքոչվոր Հնդեվրոպական ցեղեր էին, որոնց տնտեսական հիմնական գրաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր:

Սկսած Ք. ա. IX դարից պարբերաբար կողոպտիչ արշավանքներ կատարող Ասորեստանի ղեմ Համատեղ կերպով պաշտպանվելու անհրաժեշտությամբ մարական ցեղերը VII դարի վերջում միավորվում և կազմակերպում են մի ուժեղ ցեղային միություն, որը հետագայում վերածվում է ստրկատիրական պետության: Մարաստանի (Մելիս) մայրաքաղաք է դառնում Էլբատանը (այժմ՝ Համաղան):

Մարաստանը մեծ չափով ուժեղանում և Ասորեստանի վտանգավոր ախոյանն է դառնում Կիաքսար թագավորի (625–585) ժամանակ: Մարերը Բարեկոնիայի և տեղական ցեղերի հետ դաշնակցած՝ 612 թ. գրավում և կործանում են Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն, իսկ 605 թ.՝ երկրի վերջին հենակետը հանդիսացող Կարքեմիշ քաղաքը: Այսպիսով, երբեմնի հզոր ու աշխարհակալ Ասորեստանը կործանվում և զուրս է զալիս պատմության թատերաբեմից. նրա տարածքը բաժանվում է Մարաստանի և Բարեկոնիայի միջև:

Ուրարտուն, որը Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցող այս խոշոր անցքերի ժամանակ հանդես էր եկել որպես Ասորեստանի դաշնակիցը, նույնպես զերծ չի մնում մարերի և նրանց դաշնակիցների հարփածից: Բարեկոնյան տարեգրության մի վկայության համաձայն Ք. ա. 610 կամ 609 թ. մարերը գրավում և ավերում են Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան: Սակայն Աստվածաշնչի մի վկայությունից երևում է, որ այս դեպքից հետո էլ Ուրարտուն շարունակել է պահանել իր գոյությունը մինչև VI դարի 90-ական թվականները: Ուրարտուի վերջին թագավորն էր Էրիմենայի որդի Ռուսա Ա-ը (605–590):

Մոտավորապես Ք. ա. 590 թ. մարերը մտնում են Արարատյան դաշտ և տեղական ցեղերի օժանդակությամբ կործանում Ուրարտուի վարչական կենտրոնները, որոնց թվում և Թեյշերախինի քաղաք-ամրոցը: Հավանաբար նույն այս ժամանակ է, որ Ուրարտական պետությունը վերջնականապես կործանվում և պատմության թատերաբեմից դուրս է գալիս մարերի և նրանց դաշնակից հայերի հար-վածների տակ:

Ուրարտուի կործանումից քիչ առաջ մարերը ոչնչացնում են նաև Մաննայի պետությունն ու Արևելյան Անդրկովկասում սկսութների հիմնած թագավորությունը: Դրանից հետո սկսութական ցեղերը մեծ մասամբ վերադառնում են Սև ծովի հյուսիսային ափերը և Հյուսի-սային Կովկաս, իսկ տեղում մնացածները՝ ձուլվում նոր կազմավոր-վող ժողովուրդների հետ:

Նոր նվաճված երկրներում իրենց տիրապետությունը որոշ չափով ամրապնդելուց հետո մարերը շարժվում են դեպի արևմտար և մտնում Փոքր Ասիա: Սակայն այստեղ նրանց ուժեղ դիմադրություն է ցույց տալիս Լյուդիական պետությունը: Մարերի և յուդիացիների միջև ճակատամարտը տեղի է ունենում Հայիս գետի ափին, որը, սակայն, չուտով ընդհատվում է Ք. ա. 585 թ. մայիսի 28-ին տեղի ունեցած արևի լրիվ խավարման պատճառով: Պատերազմող կողմերի միջև կնքվում է Հաշտություն, որի համաձայն Մարաստանի և Լյու-դիայի սահմանն է դառնում Հայիս գետը:

Այսպիսով, Կիաքսարի թագավորության վերջում Մարաստանը դառնում է Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունը, որի սահմանների մեջ մտնում էին Իրանական բարձրավանդակի մեծ մասը, Արևելյան Անդրկովկասը, բուն Ասորեստանը և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները:

7. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Գ Ե Ր Ը Գեղարվեստական ու գիտական բնույթի ու-

նենք Ուրարտուում գոյություն ունեցող գեղարվեստական գրակա-նության, գիտության և հոգևոր մշակույթի մյուս բնագավառների մասին:

Մեզ են հասել միայն ուազմական, շինարարական, տնտեսական ու կրոնական բնույթի ավելի քան 500 մեծ ու փոքր արձանագրու-

թյուններ, որոնք փորագրված են ժայռերի, բաղալտե սրբատաշ քարակոթողների, չենքերի պատերի, կավե աղյուսների, կավե ու մետաղե իրերի վրա: Այդ արձանագրությունները գրեթե բացառապես պետական կամ թագավորական վավերագրեր են, որոնք գրված են պաշտոնական չոր լեզվով և միատիպ ոճով:

Ուրարտացիները սկզբում, կարճ ժամանակով, գրավոր խոսքի և արձանագրություններ գրելու համար օգտագործել են ոչ միայն ասսուրական սեպագիրը, այլև լեզուն: Սակայն Ք. ա. IX դարի վերջում նրանք, վերցնելով ասսուրական սեպագիրը և այն որոշ փոփոխությունների ենթարկելով ու հարմարեցնելով իրենց լեզվի առանձնահատկություններին, ստեղծում են իրենց սեփական գիրն ու գրականությունը: Ուրարտերն սեպագրերով ու լեզվով գրված առաջին արձանագրությունները մեզ են հասել Իշպուխի թագավորից:

Ուրարտական սեպագրերը գրված են ձախից աջ, առանց բառերը իրարից անջատելու և առանց տողադարձի: Նրանք բաղկացած են մոտ հարյուր հնյունագրերից և վանկագրերից, նույնքան գաղափարագրերից և քիչ թվով դետերմինատիվ, այսինքն՝ բառի բնույթը որոշող նշաններից: Այս կամ այն ուրարտական արձանագրության մեջ անունները և բառերի մի մասը գրված են հնյունագրերով ու վանկագրերով, իսկ բառերի մնացած մասը՝ լոկ գաղափարագրերով:

Գոյություն ունեն մի նշանով մի բառ կազմող պարզ, ինչպես և երկու նշանով մի բառ կազմող բարդ գաղափարագրեր: Այսպես, օրինակ, «աստված» բառը գրվել է աստղի նկարը ներկայացնող գաղափարագրով, «քաղաք» բառը՝ լեռան վրա կառուցված շինության գաղափարագրով, իսկ «ձի» բառը գրվել է «լեռ» և «էշ» բառերի գաղափարագրերի զուգակցությամբ, նշանակելով՝ փաստորեն «լեռնային էշ», «պալատ» բառը՝ «մեծ» և «տուն» բառերի գաղափարագրերի զուգակցությամբ և այլն: Եթե գաղափարագրերը, մի կողմից, ուսումնասիրողներին հնարավորություն են տալիս հեշտությամբ վերծանելու ուրարտական արձանագրությունների իմաստը, ապա մյուս կողմից՝ մեզ գրկում են ու անհնարին են դարձնում իմանալու, թե այդ գաղափարագրերի տակ թաքնված բառերը ուրարտացիները ինչպես են արտասանել կամ անվանել:

Դետերմինատիվ նշանները միշտ դրվել են հնյունագրերով ու վանկագրերով գրված հատուկ անուններից առաջ, որպեսզի ընթերցողը ճիշտ որոշի նրանց բնույթը: Այսպես, օրինակ, եթե տեքստում գրվել է որեւէ քաղաքի, երկրի, մարդու կամ աստղու անունը, ապա համապատասխանաբար այդ անունից առաջ դրել են նաև քաղաքի,

երկրի, մարդու կամ աստծու գաղափարագիրը: Դետերմինատիվ նըշանները նույն գաղափարագրերը լինելու և ուրարտական տեքստերում բառերը իրարից անջատված չլինելու պատճառով հաճախ արձանագրությունների վերծանման ժամանակ առաջացնում են դրժվարություններ և թյուրիմացություններ:

Ուրարտացիների մոտ թվական հաշվումները հիմնված են տասնորդական սիստեմի վրա: Դա երեսում է նրանից, որ արձանագրությունների մեջ տասնավորների, հարյուրավորների և հազարավորների համար օգտագործվել են սեպագրերի տարրեր զուգակցումներ, և թվերը հաշված են տասնորդական սիստեմով:

Բացի սեպագրերից, ուրարտացիները օգտագործել են նաև հիերոգլիֆներ, որոնք ընդհանուր գծերով նման են խեթականին:

Մեզ հասած ուրարտական բառապաշարի և քերականական ձեզերի սահմաններում դժվար է որոշակիորեն նշել ուրարտերենի ցեղակցական կապը հին կամ ժամանակակից լեզուների հետ: Սակայն լեզվաբանները որոշ ընդհանուր նմանություններ ու կապեր են բացահայտել, մի կողմից, ուրարտերենի, իսկ մյուս կողմից՝ խուրիերենի, խեթերենի, հայերենի և այլ լեզուների միջև:

Ուրարտական պետության կազմագործմանը

Պաշտամունքը զուգընթաց ձևագորգում և առաջանում է նաև ուրարտական պաշտամունքը: Վանի մոտ զբունվող «ՄՇերի դուռ» կոչվող ժայռի վրա իշպուխնի թագավորը և նրա որդի Մենուան թողել են մի արձանագրություն, որտեղ նշել են ուրարտական պանթեոնի բոլոր աստվածներին և նրանցից յուրաքանչյուրին մատուցվելիք գոհերի քանակը: Այդ արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ ուրարտական պանթեոնի մեջ մտնում էին բուն ուրարտական և նվաճված ցեղային երկրների մեջ ու փոքր 79 աստված:

Ուրարտացիների գլխավոր աստվածը կոչվում էր Խալդ: Նա համարվում էր երկնքի, բարության, քաջության և պատերազմի աստվածը: Ուրարտական թագավորները Խալդ աստծու անունով էին գնում պատերազմների և նրան էին վերագրում իրենց տարած հաղթանակները:

Խալդ աստծու գլխավոր տաճարը գտնվում էր Մուսասիր քաղաքում: Բացի այս գլխավոր տաճարից, Ուրարտական պետության տարրեր մասերում գոյություն ունեին նաև նրան նվիրված բազմաթիվ այլ տաճարներ ու սրբատեղիներ: Բոլոր աստվածներից ամենից շատ գոհ մատուցվում էր Խալդ աստծուն՝ 17 ցուլ և 34 խոյ:

Խալդ աստծու կինն էր համարվում Արուրանե աստվածուհին: Ենթադրվում է, որ Թոփրակ-կալայում և Կարմիր բլուրում հայտնաբերված ոսկե ու արծաթե մեղայոնների վրա գահարազմած կնոջ կերպարանքով պատկերված է այս աստվածուհին:

Ուրարտական պանթեոնի երկրորդ զլսավոր աստվածն էր Թեյշերան: Սա համարվում էր ջրի, անձրևի, հեղեղի, փոթորկի, պատերազմի աստվածը: Սրա կինն էր Խուրա աստվածուհին: Թեյշերա աստծու զլսավոր տաճարը գտնվում էր Կումենու քաղաքում, որի տեղը մինչև այժմ հայտնի չէ:

Երրորդ տեղը ուրարտական պանթեոնում գրվում էր արևի աստված Շիվինին, որի խորհրդանիշը պատկերվում էր ճառագայթող արևի սկավառակով կամ հրե գնդով: Սրա կինն էր Ուրարտուի մայրաքաղաքի՝ Տուշպայի աստվածուհի Տուշպուեան: Շիվինի աստծու և նրա կնոջ զլսավոր տաճարը գտնվում էր մայրաքաղաքում:

Բացի երրորդություն կազմող վերոհիշյալ զլսավոր աստվածներից, ուրարտական պանթեոնում գոյություն ունեին նաև տարբեր քաղաքների, ցեղային երկրների, Հողի, ջրի, լեռան, քարայրի, ճանապարհի, լուսնի, աստղերի և այլ աստվածներ: Ուրարտացիների մեջ մեծ չափով տարածված էր նաև սրբազն ծառերի պաշտամունքը:

Ճարտարապետությունը Ուրարտուում զարգացման բարձր աստիճանի վրա են գտնվել ճարտարապետությունը և շինարարական տեխնիկան: Նրանք կառուցել են քաղաքներ, ամրոցներ, պալատներ, տաճարներ, բնակելի շենքեր, ջրանցքներ, արհեստական լճեր և այլ շինություններ, որոնց ավերակները ցըված են պատմական Հայաստանի տարբեր մասերում: Նրանք քաղաքների միջնաբերդերը և ամրոցները կառուցել են բնական ամրություններ ունեցող անմատչելի բլուրների վրա:

Ուրարտական ճարտարապետական հուշարձաններից համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված Թեյշերանի քաղաքի միջնաբերդը: Այս միջնաբերդը, որը գրավել է շուրջ չորս հեկտար տարածություն, շրջապատված է եղել մոտ 6-12 մետր բարձրություն ու 3 մետր լայնություն ունեցող, վաստ հղկված հսկայական քարերի հիմքի վրա խոշոր, հում աղյուսներով շարված պարիսպներով, որոնք զլսավոր մուտքի մոտ և անկյուններում ունեցել են նաև պաշտպանական հղոր աշտարակներ: Միջնաբերդի ներսի հսկայական շինությունը կամ շենքը, որի պատերը նույնպես շարված են հում աղյուսներով, քաղ-

կացած է 120–150 իրար հետ կապ ունեցող սենյակներից: Շենքը հիմնականում եղել է միջարկանի, բացի նրա կենտրոնական մասից, որը ունեցել է երկու հարկ: Ինչպես ցույց են տալիս պեղումները, շենքի երկրորդ հարկի սենյակներում տեղափորված են եղել ուրարտական տեղական կառավարչության պաշտոնյաները, իսկ առաջին հարկի սենյակներում՝ ցորենի, գարու և զյուղատնտեսական այլ մթերքների պահստները, գինու մատանները, ձիթահանքը, մթերքների վերամշակման ցեխները, արհեստանոցները և այլն: Համանման շինարարական նյութերով ու տեխնիկայով, բայց ճարտարապետական տարրեր ձևերով, ավելի հզոր կամ թույլ պաշտպանական համակարգերով են կառուցված նաև ուրարտական քաղաքների միջնաբերդից ու ամրոցներից շատերը:

Սակայն ուրարտացիները վատ մշակված և սրբատաշ քարերից ևս կառուցել են բազմաթիվ պալատներ, տաճարներ, բնակելի շենքեր, պարիսպներ և այլ շինություններ: Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Վան) միջնաբերդը շրջապատված է մշակված ու լավ շարժագած հսկայական մեծություն ունեցող քարերից, իսկ Թոփրակ-կալայում հայտնաբերված տաճարը՝ տարրեր գույնի սրբատաշ քարերից:

Ուրարտացիները Վանում, Մանագկերտում, Հին Բայազետի մոտ և այլ վայրերում կառուցել են նաև ժայռափոր ընդարձակ բնակարաններ, դահլիճներ, որմնախորշեր, հարթակներ, սանդուղքներ, ջրանցքի թունելներ և այլն: Ժայռափոր այս շինությունները ոչ միայն մեծ հիացմունք են պատճառում ժամանակակից դիտողներին, այլև ցույց են տալիս ուրարտական շինարարական արվեստի ու տեխնիկայի բարձր զարգացումը և ուրարտացի շինարար վարպետների բացառիկ հմտությունը:

Ճարտարապետության տեսակետից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Մուսասիրի տաճարը, որի միայն քանդակի նկարն է հասել մեզ: Տաճարն ունի երկթեք տանիք, քանդակներով և հոնիական ոճի վեց այսուներով գեղազարդված ճակատ: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այս տաճարը հանդիսանում է հունական դասական ճարտարապետության նախատիպերից մեկը:

Ուրարտացիները պալատների, տաճարների և այլ շենքերի ներսի պատերը գեղազարդել են որմնանկարներով, դեկորատիվ վահաններով, զենքերով և զեղարգիստական այլ իրերով: Երերունի ամրոցի պեղված դահլիճներից մեկի պատերի վրա հայտնաբերվել են սրբազն ծառերի պաշտամունքի տեսարանով, ցուլերի, ոչխարների

պատկերներով և այլ նախշերով որմնանկարներ: Որմնանկարների մնացորդներ են հայտնաբերվել նաև Թեղերախիք քաղաքի միջնաբերդում:

**Ուրարտուի
մշակութի ժա-
ռանգությունը**

Ուրարտուն իր գոյության ավելի քան երկու կես դարի ընթացքում ստեղծեց Հին Արևելքի ամենազարգացած մշակութներից մեկը, որը հանդիսանում է համաշխարհային մշակութի անբաժանելի մասը:

Ուրարտացիները խոր ազգեցություն թողեցին Հայկական լեռնաշխարհի, Անդրկովկասի ու իրենց հարևան ցեղային երկրների վրա և մեծ չափով նպաստեցին այդ երկրների ցեղերի տնտեսական, հասարակական ու մշակութային կանքի զարգացմանը:

Որպես Հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցած ցեղերից մեկը, ուրարտացիները ավելի քան խոր ազգեցություն թողեցին սկզբում հայկական ցեղերի, որոնց հետ վաղուց ի վեր ապրում էին կողք-կողքի, իսկ այնուհետև նոր կազմավորվող Հայ ժողովրդի վրա:

Հայկական լեռնաշխարհում ուրարտացիներին փոխարինեցին Հայերը, Հայկական պետականությունը առաջացավ ու զարգացավ նախկին Ուրարտուի տարածքի վրա, իսկ ուրարտական ցեղերը ձուլեցին Հայերի հետ և հանդիսացան կազմավորված Հայ ժողովրդի հիմնական նախնիներից ու բաղադրիչներից մեկը: Այս առումով էլ ուրարտական մշակութի անմիջական ժառանգորդը հանդիսանում է Հայ ժողովուրդը:

Ուրարտացիները Հայերին փոխանցեցին իրենց պետական ու հասարակական կյանքի ավելի զարգացած ձևերի, իրենց արտադրական հարուստ կենսափորձի, տնտեսության ու մշակութի տարրեր բնագավառներում իրենց ձեռք բերած նվաճումների զգալի մասը: Լեզվական ու հնագիտական տվյալները ցույց են տալիս, որ երկրագործության, արհեստագործության և հատկապես մետաղածակության, շինարարական արվեստի ավելի կատարելագործված եղանակներն ու տեխնիկան հայ ժողովուրդը առավելապես ժառանգել և յուրացրել է իր նախնի ուրարտացիներից:

Բացի Հայոց լեզվի բառային կազմում պահպանված ուրարտերեն բազմաթիվ բառերից, Հայերը ժառանգել են նաև ուրարտական ժամանակաշրջանի տեղանուններից ու հատուկ անուններից շատերը, ուրարտական ծագում ունեն ուրարտերեն «նի» հոգնակիով և ուրարտերեն ու Հայերեն «նիք» կրկնակի հոգնակիներով վերջացող Հայաստանի աշխարհագրական գրեթե բոլոր տեղանունները և նախարարական տների անունները: Այսպես, օրինակ, ուրարտական

ծագում ունեն Հայաստանի նահանգներից ու գավառներից՝ Սյունիք, Աղձնիք, Գեղարքունիք, Ռշտունիք, Բղնունիք և այլն, գետերից ու բնակավայրերից՝ Արածանի, Գառնի, Արգնի, Բջնի և այլն, իսկ նախարարական տներից՝ Արծրունի, Գնունի, Գնժունի, Խոռվառունի և այլ անուններ; Ուրարտական ծագում ունեն նաև Արարատ-Այրարատ, Տոսպ, Տարոն, Վան, Արճեղ, Ախուրյան և բազմաթիվ այլ տեղ-անուններ:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպավանը և Արգիշտիխինիլի-Արմավիրը դարձան Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքները, հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի առաջին կենտրոնները; Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը ևս մեղանից ավելի քան 2750 տարի առաջ հիմնադրել են ուրարտացիները:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ուրարտական պետության ամբողջ երկուսուկեսդարյա գոյության ընթացքում (IX–VI), և դրանից էլ առաջ, նրա տարածքում, ի թիվս այլ ցեղերի և ժողովուրդների, բնակվում էին նաև հայկական կամ հայերին ազգակից մի շարք այլ ցեղեր ևս: Ուրարտուի կործանումից հետո, Ք. ա. VII դարի վերջում կամ VI դարի սկզբում, հայերը դառնում են Հայկական լեռնաշխարհի միակ տիրապետող ժողովուրդը: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած Ուրարտական պետության նախկին տարածքը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, դառնում է միայն հայերի անբաժան հայրենիքը:

Հայերն իրենք իրենց անվանում են «Հայ», իսկ իրենց երկիրը՝ «Հայաստան» կամ «Հայք»: Մինչեռ բոլոր մյուս ժողովուրդները, բացի վրացիներից, հայերին անվանում են «արմեն», իսկ նրանց երկիրը՝ «Արմենիա»: Վրացիները հայերին անվանում են «սոմելիի», իսկ նրանց երկիրը՝ «Սոմիսեթի»:

Հայ ժողովրդի էթնիկական ծագման և կազմավորման հարցը մեր ժողովրդի պատմության հանգամանորեն չպարզաբանված, շատ կողմերով մութ ու վիճելի հարցերից մեկն է: Մինչև այժմ հայ ժողովրդի ծագման ու նրան տրվող անունների բացատրման ուղղությամբ եղել են բազմաթիվ տեսություններ, տեսակետներ, ենթադրություններ: Սակայն դրանք մեծ մասամբ հերքվել ու մերժվել են պատմական ու փաստական տեսակետից հիմնազուրկ լինելու պատճառով:

Ո՞չ հայկական և ո՞չ էլ օտար սկզբնաղբյուրներում հայ ժողովրդի ծագման ու նրա կազմավորման մասին պատմական ճշգրիտ ու որոշակի վկայություններ չեն պահպանվել: Մեզ են հասել միայն հայկական, վրացական ու հունական առասպելախառն ավանդություններ:

1. ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նշված առասպելախառն ավանդությունների մեջ ամենահինը և արժեքափորը հայկական ժողովրդական ավանդությունն է, որը հայտնի է նաև «Հայկի ու Բելի առասպել» անունով։ Այս ավանդությունը մեզ է հասել երկու տարբեր սկզբնաղյուրներից՝ Պատմահայր Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի պատմական աշխատություններից։ Ավանդության բովանդակությունը հետևյալն է։

Առաջին աստվածները ահեղ ու երևելի էին և աշխարհին մեծամեծ բարիքներ պատճառողներ։ Սրանցից առաջանում է հաղթանամ ու վիթխարի հսկաների ցեղը։ Այդ հսկաներից մեկն էր Թորգոմի որդի Հապետոսթյան Հայկը։

Գեղագանգուր ու վայելչակազմ, խայտակն ու հաստարագուկ այս Հայկը, որը երևելի ու քաջ էր հսկաների մեջ, ընդդիմադրում է բոլոր նրանց, ովքեր ձգում էին իշխանություն ձեռք բերել և իշխել հսկաների և զյուցագունների վրա։ Բարեկոնում աշտարակաշինության անհաջող փորձից հետո հսկաներից մեկը՝ Տիտանյան Բելը, բռնանում է բոլորի վրա և իրեն արքա է հայտարարում։ Հայկը չի կամենում հնագանդվել Բելին, ուստի իր Արամանյակ որդին Բարեկոնում ծնվելուց հետո իր որդիների, դուստրերի և թոռների հետ, որոնք զորավոր մարդիկ էին և միվով մոտ երեք հարյուր հոգի, ինչպես և այլ ընդունելի ու իրեն միացած մարդկանց հետ, իր ամբողջ ունեցվածքով չվում է Արարատի երկիրը, որը գտնվում էր հյուսային կողմերում։ Նա գնում բնակվում է մի լեռան ստորոտում գտնվող զաշտավայրում և այստեղ նախապես ավրող սակավաթիվ մարդկանց հնագանդեցնում իրեն։ Հայկը այստեղ բնակության տուն է կառուցում և այն իրքև ժառանգություն տալիս է Արամանյակի որդուն, այսինքն՝ իր թոռանը՝ Կաղմոսին։

Հայկը այստեղից, իր մնացած տունուտեղով շարժվելով դեպի հյուսիս-արևմուտք, զալիս բնակվում է մի լեռնադաշտում և այդ դաշտի անտոնը կոչում է Հարք, այսինքն թե այստեղ բնակվողները Թորգոմի տոհմի տան հայրերն են։ Նա այստեղ շինում է նաև մի զյուղ և իր անունով կոչում է Հայկաշեն։ Այս զաշտավայրի հարավային կողմում, մի երկայնանիստ լեռան մոտ, շատ վաղուց ապրող սակավաթիվ մարդիկ ինքնակամ կերպով հնագանդվում են Հայկին։

Բելը, երբ լսում է Հայկի անհնագանդության մասին, իր որդուն Հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկում է Հայկի մոտ և պահանջում, որ ետ վերադառնա և Հնագանդվի իրեն: Սակայն Հայկը խստությամբ մերժում է կատարել այդ պահանջը:

Բելը զորաժողով է կատարում և հետևակ զորքերի բազմությամբ զալիս Համում է Արարատի երկիրը, Կաղմոսի տան մոտ, իսկ այնտեղից էլ շտապում է Հասնել Հայկի բնակության սահմանները: Հայկը, փախստական Կաղմոսից Բելի Հարձակման լուրն առնելով, անմիջապես Հավաքում է իր քաջ և աղեղնավոր որդիներին ու թոռներին, ինչպես և իր ձեռքի տակ գտնվող մարդկանց, շարժվում է Բելի գեմ: Աղի ջուր և մանր ձկներ ունեցող ծովակի (Վանա լիճ) մոտ, բարձր լեռների միջև գտնվող մի դաշտաձև տեղում Հայկը և նրա ուղեկիցները Հանդիպում են Բելի զորքին: Ինքը՝ Բելը, երկաթե սաղավարտ դրած, կուրծքը, թիկունքն ու լանջերը պղնձե տախտակներով զրահապատած, երկսայրի սրով, նիղակով ու վահանով զինված, աջ և ձախ կողմերից Հսկաներով շրջապատված, գտնվում էր մի բլրի վրա:

Երկու կողմի հսկաները իրար են ընդհարվում, և այդ ընդհարվումից ահազին զդրոյուն է բարձրանում երկրի վրա: Երկու կողմից էլ կովի դաշտում ընկնում են ոչ քիչ թվով հսկաներ, սակայն երկու կողմն էլ անպարտելի են մնում: Մարտի ընթացքից զարհուրած Բելը որոշում է իջնել բլրից և ամրանալ զորքի մեջ: Աղեղնավոր Հայկը այդ բանն իմանալով, առաջ է անցնում և մոտենում Բելին, պինդ քաշում իր լայնալիճ աղեղը և երեքթեյան նետի սլաքը ուղղում նրա կրծքի զրահատախտակին: Սլաքը թափով անցնելով և թիկունքից դուրս գալով, տապալում է Բելին, որն ընկնում է գետնին ու շունչը փչում: Նրա զորքը այդ տեսնելով՝ փախուստի է դիմում:

Հայկը հաղթանակի առթիվ ճակատամարտի վայրում կառուցում է դաստակերտ և անվանում Հայք. Նույն պատճառով գավառն էլ անվանվում է Հայոց ձոր: Իսկ մեր աշխարհն էլ մեր նախահոր՝ Հայկի անունով կոչվում է Հայք:

Ավանդության մեջ այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես Հայկի որդին՝ Արամանյակը, և նրա Հաջորդ սերունդները շարժվելով դեպի Հյուսիս՝ բնակություն են հաստատում Արարատյան դաշտում և Հյուսիսային Հայաստանի տարրեր մասերում, որտեղ և նրանց անունով են կոչվում առանձին գավառների ու բնակավայրերի անունները: Այսպես, օրինակ, Արամանյակի անունով է կոչվում Արագած լեռը և

Արագածոտն գավառը, Արամայիսի անունով՝ Արմավիրը, շատակեր Շարայի անունով՝ Շիրակը, Գեղամի անունով՝ Գեղարքունիքը, Սիսակի անունով՝ Սիսականը, Արայի անունով՝ Այրարատը և այլն:

Ըստ ավանդության, Հայկի սերնդից էր նաև Արամը, որը բազմաթիվ քաջազրծություններ է կատարում և Հայոց աշխարհի սահմանները ընդարձակում բոլոր կողմերից: Այդ պատճառով էլ օտարները Արամի անունով Հայերին սկսում են անվանել արմեն, իսկ նրանց երկիրն էլ՝ Արմենիա:

Հայագիտության մեջ տիրել է այն կարծիքը, որ այս ավանդությունը նախահայկական ծագում ունի, և որ նրա մեջ արտացոլվել են միայն Ասորեստանի դեմ ուրարտացիների մղած դարավոր պայքարի արձագանքները և ուրարտացիների կրոնական առասպելները: Սակայն այս կարծիքը մասսամբ միայն ճիշտ լինելով՝ թերի է և անընդունելի: Իրականն ու ճիշտը այն է, որ ավանդության մեջ իրենց արտացոլումն են գտել նաև Հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը, այդ գործընթացին տարբեր ցեղերի ունեցած մասնակցությունը, Հայկական ցեղերի աստիճանական տարածումը Հայկական լեռնաշխարհում, Հայկական Հնագույն դիցարանական գրույցները և այլն: Ճիշտ է, որ ավանդության առանձին մասերն (Արամի, Արա Գեղեցիկի ու Շամիրամի և այլն) ունեն նախահայկական ծագում, սակայն ինքը ավանդությունը ստեղծվել է Հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակ, երբ Հայկական ցեղերը դեռևս գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայլայման և դասակարգային Հասարակության անցման շրջանում:

Դժբախտաբար, Հայկի ու Բելի առասպելը իր նախնական ձևով և Հարազատությամբ մեզ չի հասել, այլ ավելի ուշ ժամանակաշրջանում քրիստոնեական աշխարհայացքի անմիջական աղղեցության տակ ենթարկվել է որոշ խմբագրման ու փոփոխության: Հայ ժողովրդի ծագումը Աստվածանչի Ծննդոց Գրքի հետ հարմարեցնելու նպատակով եկեղեցական Հայրերը ոչ միայն ավանդությունը կապել են Աստվածանչի առասպելներից մեկի՝ բարելոնյան աշտարակաշինության հետ, այլև Հայկին կամ Հայերին աշխատել են գաղթեցնել Բարելոնից:

Ինչպես արդեն ճիշտ կերպով ցույց են տվել ուսումնասիրողներից շատերը, ավանդության մեջ հիշատակվող հերոսների մեծ մասը ոչ թե պատմական անձնավորություններ են, այլ Հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացին մասնակցած և նրա կազմի մեջ մտած տարբեր ցեղերի հերոսականացված ու անհատականացված անվա-

Նաղիրներ: Այսպես, օրինակ, ավանդության մեջ Հայկը հանդես է գալիս որպես Հայ ցեղի կամ Հայաստ երկրի անվանագիրը, Արամանյակը՝ արմեն ցեղի, Արան՝ ուրարտական ցեղի և այլն; Տարբեր ցեղերի անվանագիրները հաճախ միաժամանակ հանդիսացել են նաև նույն այդ ցեղերի աստվածները: Հին Արևելքում ստեղծված շատ ավանդությունների նման, այստեղ ևս տարբեր ցեղերի գործողությունները վերագրված են Նրանց աստվածներին:

Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում և Հայ ժողովրդի

Վրացական ավանդություն ավանդություն, որն իր «Վրաց թագավորների և ավանդությունը նախահայրերի ու տոհմերի պատմությունը» վերնագրով աշխատության մեջ բերել է XI դարի

վրաց պատմիչ Լեռնատի Մրովելին:

Այդ ավանդության համաձայն Հայերի նախահայր Հայկը, վրացիների նախահայր Քարթլոսը, աղվանների նախահայր Ռանոսը, եզերների նախահայր Եղրոսը և վրացական ու կովկասյան մի քանի այլ ցեղերի նախահայրերը Հարազատ եղբայրներ են եղել և սերել են մի հորից՝ Թորգոմից:

Բարեկոնի աշտարակաշինությունից և լեզուների բաժանումից հետո Թորգոմը իր որդիներով և իր ամրող ժողովրդով դուրս գալով Բարեկոնից, ընակություն է հաստատում Մասիս և Արագած լեռների միջև, որոնք անմատչելի են մարդկանց համար:

Սակայն չուտով Թորգոմի ժողովուրդը բազմանում է, և Մասիսի ու Արագածի երկիրը ի վիճակի չի լինում տեղափորել նրանց, որի պատճառով էլ Նրանք տարածում են և ընդարձակում իրենց ընակության սահմանները Սև ծովից մինչև Կասպից ծովն ու Կովկասյան լեռները:

Թորգոմի որդիների մեջ, իրքեւ քաջարի և անվանի Հսկաներ, Հայտնի են դառնում ութը, այն է՝ Հայկը, Քարթլոսը, Բարգոսը, Մովականը, Լեկոսը, Զերոսը, Կովկասը և Եղրոսը:

Իրենց հոր մահից մի քանի տարի անց դյուցազն եղբայրները ապստամբություն են բարձրացնում աշխարհի առաջին բռնակալ Ներովթի դեմ և մարտում սպանում են նրան:

Ներովթին հաղթելուց հետո դյուցազն եղբայրները սկսում են հանգիստ և անկախ կերպով իշխել իրենց երկրներում: Ավանդությունը ավելացնում է նաև, որ «Հայկը և Քարթլոսը, ինչպես և նըրանց եղբայրներն իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում փոխադարձարար սեր էին տածում միմյանց նկատմամբ և իրար օգնում ամեն տեսակի կարիքի ժամանակ»:

Ուսումնասիրողները հիմնավոր փաստերով արդեն ցույց են տվել, որ այս ավանդությունը ստեղծվել է շատ ուշ ժամանակաշրջանում, Հավանաբար IX-X դարերում, Հայկական ժողովրդական ավանդության անմիջական ազդեցության տակ և նրա նմանությամբ ու հետևողամբ: Սրանից հետևում է, որ վրացական այս ավանդությունը հայ ժողովրդի կազմավորման հարցի ուսումնասիրման տեսակետից առանձին գիտական արժեք չի կարող ունենալ:

Այս ավանդության հիմնական արժեքն այն է, որ այնտեղ շատ հիմնայի կերպով ու վառ գույներով արտահայտված է Անդրկովկասի ժողովուրդների և առաջին հերթին հայ և վրաց ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, նրանց փոխադարձ օգնությունը ու համատեղ պայքարը օտարերկրյա նվաճողների դեմ:

Հայ ժողովրդի ծագման մասին մեզ է հասել
Հունական նաև հունական մի առասպել, որը բերված է
առասպելը Հոյն նշանավոր աշխարհագիր Ստրաբոնի աշխատության մեջ:

«Պատմում են,— գրում է Ստրաբոնը, — որ գեպի Կողքիս նավարկման ժամանակ Յասոնը գնացել էր թեսալացի Արմենոսի հետ մինչև Կասպից ծովը և անցել իրերիան, Ալբանիան (Աղվանքը) և Արմենիայի ու Մարաստանի մեծագույն մասը, ինչպես այդ վկայում են Յասոնին նվիրված սրբավայրերը և բազմաթիվ հիշատակարաններ: Պատմում են նաև, որ Արմենոսը Արմենիոն քաղաքից էր, որն այն վայրերից մեկն էր, որոնք գտնվում էին Բոյքեյս լճի չորսը, Փերեի և Լարիսայի միջև, և որ նրա ուղեկիցները բնակվել էին Ակիլիսենում և Սյուսպիրիտիստում՝ մինչև Կալաքեննե և Աղիաբեննե: Եվ պատմում են նմանապես, որ երկիրն Արմենիա էր անվանվել Արմենոսի անունով»:

Եթե ընդունենք, որ այս առասպելի մեջ հիշատակվող Արմենոսը արմեն ցեղի անվանադիրն է, ապա ստուգվում է, որ հին հունական առասպելներից մեկի՝ արգոնավորդների ստեղծման ժամանակ, այսինքն Ք. ա. XI-X դարերում արմենները գուրս գալով թեսաւլիայից, եկել ու հաստատվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջաններում և Հյուսիսային Միջազգետքում: Սակայն նման ենթադրություններ անելու համար պատմական հիմք գոյություն չունի:

Ստրաբոնը իր աշխատության մեջ մի այլ տեղում կրկին գրեթե բառացիորեն մեջբերելով այս առասպելը՝ ավելացնում է. «Կիրակիոս Փարսալացին և Մեղիոս Լարիսացին ու նրանց հետ եղողները, որ

մասնակցում էին Ալեքսանդրի արշավանքին, ասում են, որ երկիրն Արմենիա էր անվանվել Արմենոսի անունով»:

Այս վկայությունից ոչ միայն երևում է, որ Ստրաբոնը այս առասպելը վերցրել է Կիրսիլոս Փարավացուց և Մեղիոս Լարիսացուց, այլև, Հավանաբար, առասպելը հորինվել է Ք. ա. IV դարի վերջում, Ալեքսանդր Մակեոնացու արշավանքների ժամանակ, երբ հոյսները նման առասպելներ հորինել էին նաև պարսիկների ու մարերի՝ Բաղկանյան թերակղզուց գաղթած լինելու մասին:

Վերոհիշյալ դիտողությունից և պատմական այլ փաստերից երեվում է, որ այս առասպելը ևս հայ ժողովրդի կազմավորման հարցի ուսումնասիրման տեսակետից առանձին գիտական արժեք չի կարող ունենալ:

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵջ

Մինչև XIX դարի սկիզբը մարդկության, առանձին ժողովուրդների ու լեզուների առաջացումը զրեթե բացառապես բացատրվում էր Եկեղեցական Աստվածաշնչի առասպելներով: Ըստ այդ առաստեսությունը պելների՝ երկրագնդի վրա մարդկությունը առաջին անգամ առաջացել է Աստծու կողմից ստեղծված նախամարդու՝ Աղամի, իսկ երկրորդ անգամ՝ իր տապանով Արարատ լեռան վրա հանգչած և ջրհեղեղից փրկված նոյնապետի սերնդից: Մի այլ առասպելի համաձայն՝ աշխարհի տարբեր ժողովուրդները և նրանց լեզուներն առաջացել են բարելոնյան աշտարակաշինության ժամանակ, երբ իրը թե Աստված խառնել է մարդկանց լեզուները, որպեսզի նրանք չհասկանան իրար և չկարողանան կառուցել դեպի երկինք, Աստծու մոտ բարձրացվող աշտարակը:

Միջնադարյան պատմագրության մեջ տիրում էր այն տեսակետը, որ աշխարհի ամենահին, Աղամի և նոյն նահապետի սերնդից սերած ժողովուրդը եղել են Հրեաները, իսկ մինչև բարելոնյան աշտարակաշինությունը գոյություն ունեցող միակ լեզուն՝ երրայեցերենը: Միջնադարյան հայ մատենագիրները ևս պաշտպանում էին այս տեսակետը: Նրանք միաժամանակ գտնում էին, որ հայոց լեզուն բարելոնյան լեզվախառնման ժամանակ առաջացած լեզուներից մեկն է, որը հայերի նախահայր Հայկը և նրա տոհմի անդամները Բաբելոնից բերել են Հայաստան:

XVIII դարում և XIX դարի սկզբում մասամբ եվրոպական, իսկ հիմնականում Հայ եկեղեցական պատմագրության ու լեզվաբանության ներկայացուցիչները, Հիմք ընդունելով Աստվածաշնչի նույն առասպելները, Հայ ժողովրդի և Հայոց լեզվի ծագման մասին ստեղծում են մի տեսություն: Ըստ այդ տեսության մարդկությունը երկու անգամ էլ, այսինքն՝ թե՛ Ադամի և թե՛ Նոյի սերնդից, առաջացել է Հայաստանում, որով և Հայաստանը եղել է մարդկության օրրանը կամ նրա նախահայրենիքը, Հայ ժողովուրդը Հանդիսացել է աշխարհի ամենահին ժողովուրդը, իսկ Հայերենը՝ մարդկության նախամայր լեզուն: Այս կապակցությամբ էլ հիշյալ տեսության հեղինակները, մի շարք փաստարկներ բերելով և դրանք համադրելով իրար հետ, ճգնել են «ապացուցել», որ Աստվածաշնչում նկարագրված դրախտը գտնվել է Հայաստանում: Նրանք աշխատել են «Հիմնավորել», որ ջրհեղեղից հետո Արարատից իջնելով՝ Նոյը և նրա հաջորդները մնացել են Հայաստանում և խոսել են Հայերեն: Ըստ նրանց՝ այս իրողությունը «Հաստատում են» Հայաստանի մի շարք տեղանուններ. այսպես, օրինակ, այն տեղը, ուր Նոյը ունի է տնկել, կոչվել է «Ակոռի» («արկ ուտի»), Նոյի իջևանած առաջին վայրը անվանվել է «Նախավայն» («նախ իջևան»), իսկ Նոյի՝ հեռվից տեսած առաջին բնակավայրը՝ «Երևան» («երևալ» բառից):

Հայ ժողովրդի և Հայոց լեզվի ծագման մասին գոյություն ունեցող այս տեսությունը հիմնված է Աստվածաշնչի առասպելների, կամայական փաստարկումների և տեղանունների քմահաճ մեկնությունների վրա, հետևապես գիտական արժեք չի կարող ունենալ:

XIX դարի սկզբում առանձին ժողովուրդների և նրանց լեզվի, այդ թվում և Հայ ժողովրդի ու Հայոց լեզվի ծագման ու ցեղակցության մասին առաջացավ մի նոր տեսություն: Դա պատմահամեմատական կամ հնդեվրոպական լեզվաբանության առաջ քաշած տեսությունն էր:

Քննության ենթարկելով և համեմատելով առանձին լեզուներն իրար հետ՝ լեզվաբանները նկատեցին և ցույց տվեցին, որ եվրոպական գրեթե բոլոր լեզուների և Ասիայում ապրող մի շարք ժողովուրդների լեզուների բառապաշարի, հնչունաբանության և քերականական ձևերի միջև գոյություն ունեն որոշակի նմանություններ ու կապեր: Այդ նմանություններն ու կապերը բացատրելու համար լեզվաբանները զարգացրին այն տեսակետը, որ Եվրոպայում ապրող գրեթե բոլոր ժողովուրդները, Ասիայում ապրող հնդիկները, պար-

սիկները, քրդերը, աֆղանները, օսերը և այլն ծագումով իրար ցեղակից են եղել, պատմական հեռավոր անցյալում նրանք ապրել են միատեղ, մի նախահայրենիքում և խոսել են մի ընդհանուր՝ նախամայր լեզվով, և որ հետագայում միայն նրանք բաժանվել են իրարից և գաղթել տարբեր վայրեր: Լեզվաբանները սկզբում ենթադրում էին, որ վերոհիշյալ ժողովուրդների անմիջական նախանիներ հանդիսացող ցեղերի նախահայրենիքը հանդիսացել է Հնդկաստանը, իսկ նրանց նախամայր լեզուն՝ սանսկրիտը: Այստեղից էլ այդ ցեղերն ու ժողովուրդները, ինչպես և լեզվաբանության այս ուղղությունը կոչվեցին «Հնդկրոպական»: Սակայն հետագայում, մերժելով Հընդկաստանը նախահայրենիքը լինելու տեսակետը, հնդկրոպարանների մի մասը սկսեց պնդել, որ նախահայրենիքը եղել է Միջին Ասիան, երկրորդ մասը՝ Բալթիկ ծովի ափերը, իսկ երրորդ մասը՝ ընդհանրապես Արևմտյան Եվրոպան: Նրանք, ժխտելով նաև սանսկրիտը նախամայր լեզու լինելու տեսակետը, եկան այն եզրակացության, որ հին և ներկա հնդկրոպական ցեղերից կամ ժողովուրդներից ոչ մեկն էլ չի պահպանել նախամայր լեզուն:

1837 թ. առաջին անգամ Հ. Պետերմանը, իսկ այնուհետև նաև Ֆ. Վինդիչմանը, Ֆ. Բոպարը և ուրիշներ ապացուցեցին, որ հայերենը ևս հնդկրոպական լեզվաբանտանիքի լեզուներից մեկն է: Սկզբում տիրում էր այն կարծիքը, որ հայերենը պատկանում է իրանական կամ արիական ճյուղին: Սակայն հետագայում Հ. Հյուրշմանը և նրա հետևորդները վերջնականապես և հիմնավոր կերպով հաստատեցին, որ հայերենը հնդկրոպական լեզվաբանտանիքի մի անկախ ու ինքնուրույն ճյուղն է կազմում:

Հայոց լեզվի հնդկրոպական բնույթը հաստատելուց հետո, բնական է, որ այս տեսությանը հետևող լեզվաբաններն ու պատմաբանները պետք է զբաղվեին նաև հայ ժողովրդի ծագման հարցով: Նրանք պետք է աշխատեին պարզել, թե ովքեր են եղել ներկա հայերի հնդկրոպական անմիջական նախանիները և սրանք ե'րբ, որտեղից ու ինչ ճանապարհներով են եկել ու հաստատվել իրենց նոր հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Հենքելով հայ ժողովրդի ծագման մասին Ստրաբոնի բերած առասպելի և հույն պատմիչների մի քանի վկայությունների վրա՝ հնդկրոպարանները գտան, որ ներկա հայերի հնդկրոպացի նախանիները հանդիսացել են արմենները, որոնք հետագայում միայն տեղական ոչ հնդկրոպական մի ցեղից վերցրել կամ ժառանգել են իրենց «Հայ» անունը: Հենքելով նույն այդ վկայությունների վրա՝

Նրանք արմենների գաղթի մասին զարգացրին հետևյալ տեսությունը. պատմական շատ հեռավոր անցյալում արմենները հնդեվրոպական մյուս ցեղերի կամ ժողովուրդների հետ միասին դուրս գալով նախահայրենիքից՝ նախ եկել բնակություն են հաստատել Բալկանյան թերակղզում՝ թեսսալիայում: Այսուհետև արմենները լեզվական ու արյունակցական տեսակետից իրենց անմիջականորեն ցեղակից թրակա-փոյուգական ցեղերի հետ Ք. ա. մոտ XIII-XII դարերում դուրս գալով նաև Բալկանյան թերակղզուց և անցնելով Հելլեսպոնտոսը՝ ներխուժել են Փոքր Ասիա, որտեղից էլ 500-600 տարվա ընթացքում, զանդաղ առաջ շարժվելով՝ դեպի արևելք: Ք. ա. VII դարի վերջում մտել են Հայկական լեռնաշխարհը և հաստատվել իրենց նոր Հայրենիքում: Ըստ հնդեվրոպարանների՝ արմեններն են զիխավորել Հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը և իրենց հետ ձուլել Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերին:

Հայ ժողովրդի ու Հայոց լեզվի ծագման մասին հնդեվրոպական այս տեսությունը շուտով տարածվեց և ընդհանուր ընդունելություն գտավ թե՛ Հայ և թե՛ օտար լեզվաբանների ու պատմաբանների կողմից:

Այս տեսության մեջ գիտականորեն ճիշտ է այն, որ Հայոց լեզուն իր հիմնական բառապաշարով, քերականական կառուցվածքով և հնչյունաբանությամբ պատկանում է հնդեվրոպական լեզվարնտանիքին և կազմում է նրա ճյուղերից մեկը: Ճիշտ է նաև այն, որ Հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջնային դեր են կատարել ներկա Հայերի հնդեվրոպական նախնիները:

Սակայն այս տեսության կողմնակիցների այն պնդումները, թե Հայերի հնդեվրոպական միակ նախնիները հանդիսացել են արմենները և նրանք գաղթել են Բալկաններից ու անմիջական ազգակից են եղել թրակա-փոյուգիական ցեղերի հետ՝ պատմական հաստատուն փաստերով չեն ապացուցված:

Ստորև մեջ ենք բերում հոյն պատմիչների այն վկայությունները, որոնք հիմք են ծառայել այս տեսության կողմնակիցներին՝ ընդունելու, որ արմենները գաղթել են թեսսալիայից և անմիջական ազգակից են եղել թրակա-փոյուգիական ցեղերի հետ:

Հերոդոտոսը, պատմելով հոյն-պարսկական պատերազմի մասին և նշելով, որ փոյուգիացիներն ու արմենները նոյնպես գտրնվում էին պարսից Արտաքսերքսես թագավորի (486-465) բանակում, զրում է. «Փոյուգիացիները, ինչպես մակեդոնացիներն են ասում, անվանվում էին բոիզներ, երբ եվրոպացիում էին գտնվում և մակեդո-

նացիներին հարևան էին: Անցնելով Ասիա՝ երկրի հետ միասին նրանք փոխեցին և իրենց անունը: Արմենները զինված էին փոյուգիացիների նման և փոյուգիացիների գաղութներն էին: Սրանց երկուսի առաջնորդն էր Արտօքմեար, որն ամուսնացել էր Դարեհի աղջկա հետ»:

Ք. ա. IV դարի հուն աշխարհագետ Եվլոքսոսը գրում է. «Իսկ արմենները ծագումով Փոյուգիայից են և նրանց լեզվում շատ բան փոյուգերենից է»:

Ք. ա. I դարի հեղինակ Դիոնիսիոս Հայիկարնասցին ավելի է առաջ գնում, վկայելով, որ արմենները և փոյուգիացիները համալեզու են:

Հերոդոտոսի վկայության մեջ, ինչպես երևում է, ոչ մի խոսք չկա ո՛չ արմենների՝ Եվրոպայից գաղթելու և ո՛չ Էլ արմենները փոյուգիացիների հետ ցեղակից կամ համալեզու լինելու մասին, այլ այդ վկայության մեջ միայն ասված է, որ արմենները զինված էին փոյուգիացիների նման և փոյուգիացիների գաղութներն էին: Նույն բանակում գտնվող զորքերի միատեսակ զինված լինելը և նույնիսկ միատեսակ տարազը, իհարկե, լուրջ փաստարկ չի կարող ծառայել փոյուգիացիների ու արմենների ցեղակցության ծանրակշիռ հարցը որոշելու կամ արմեններին ևս փոյուգիացիների հետ Եվրոպայից՝ Բալկանյան թերակղզուց, գաղթեցնելու համար, մանավանդ որ հնագիտական ու մատենագրական տվյալներից հայտնի է, որ Հին Հայերը իրենց տարագով, զինվածությամբ զգալի չափով նման են եղել նաև խեթերին, մարերին, պարսիկներին և հարևան այլ ժողովուրդներին: Խիստ ուշագրավ է Հերոդոտոսի վկայության այն մասը, որտեղ ասված է, որ արմենները փոյուգիացիների գաղութներն էին: Վկայության այս մասից հետևում է, որ փոյուգիացիները հավանաբար Ք. ա. XIII-XII դարերում Բալկանյան թերակղզուց ղեպի Փոքր Ասիա կատարած ներխուժման ժամանակ նվաճել ու իրենց գաղութներն էին դարձրել նաև Փոքր Ասիայի արևելյան և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասն արևմտյան մասում գտնվող Հայ-արմենական ցեղերի երկրամասերը փոյուգիացիների գաղութները լինելու փաստն իսկ ինքնին կողմնակի կերպով ապացուցում է, որ Հայ-արմենական ցեղերը շատ ավելի վաղ էին բնակվում Փոքր Ասիայի արևելյան և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերում, քան փոյուգիացիների Եվրոպայից ղեպի Փոքր Ասիա կատարած ներխուժումը: Այս փաստը նաև Հիմք է տալիս ենթադրելու, որ փոյուգիացիների հետ մի զորամասում եղող արմենները ոչ թե բուն Հայաստանի, այլ փոյուգիացիների կողմից նվաճված և նրանց տիրապետության տակ գտնվող Հայ-արմեններն էին:

Անշուշտ, շատ ավելի լուրջ են Եվդոքսոսի և Գիոնիսիոս Հալիկարնասցու վկայությունները, որոնց համաձայն Հայերենը նման է փոյուգերենին կամ արմենները և փոյուգիացիները համարելու են:

Դժբախտաբար փոյուգերեն լեզուն ամրողությամբ մեզ չի հասել, այլ միայն մոտ 200 բառ: Հայ ժողովրդի ու Հայոց լեզվի ծագման հարցերը բազմակողմանիորեն ուսումնասիրած չեն. Տաշյանը մեծ ուշադրությամբ և մի առ մի համեմատելով ու քննելով Հայերեն և փոյուգերենից մեզ հասած բառերը՝ եկել է այն վճռական եղրակացության, որ Հայերենը ոչ մի կապ չունի փոյուգերենի հետ: Այս նույն տեսակետին են Հանգել նաև Հայագետներից չեն: Հյուրշմանը, Ա. Մեյեն, Հ. Աճապյանը, Յո. Մարկվարտը և ուրիշներ: «Թեեւ, – գրում է Յո. Մարկվարտը, – Հնագույն Հայերեն հիշատակարանների և փոյուգերենի միջև 12 դարերի հեռավորություն կա, բայց և այնպես նմանություն չկա Հայ և փոյուգիական լեզուների միջև»:

Ժխտելով Հայերենի և փոյուգերենի նմանությունը կամ նրանց միջև գոյություն ունեցող կապը, ինքնին փաստորեն ժխտվում է նաև փոյուգիացիների հետ արմենների ունեցած անմիջական ցեղակցությունը, ինչպես փոյուգիացիների հետ արմենների Բալկանյան թերակղղուց գաղթած լինելու տեսակետը:

Ինչ վերաբերում է Հայ ժողովրդի ծագման մասին Ստրաբոնի մոտ բերված առասպելին, ապա պետք է ասել, որ դա պատմական հիմքից դուրկ և ուշ ժամանակաշրջանում հորինված մի առասպել է, որը չի կարող գիտական փաստարկ ծառայել արմենների՝ Թեսսալիայում ապրած լինելու, այնտեղ Արմենիոն անունով քաղաք կառուցելու, արմենների՝ Բալկանյան թերակղղուց գաղթելու և նման այլ լուրջ Հարցեր ապացուցելու համար:

Այսպես կոչված Հարեթական լեզվաբանության կողմանը կամ Հարեթական թյան տեսության հիմնադիր Ն. Մաոր Հայոց և ասիսանիկ լեզվի ծագման մասին առաջ է քաշում այլ տեսառությունները սակետ: Բազմաթիվ բառերի անհիմն, ոչ գիտական մեկնություններով, նա նախ փորձում էր ապացուցել, որ Հայերենը խառնածին լեզու է՝ կազմված Հարեթական (կովկասյան) և Հնդեվրոպական երկրնույթի համագորչերտերից: Հետազայում Մաոր, երբ ստեղծում է լեզուների աստիճանական զարգացման իր տեսությունը, գտնում է, որ Հայերենը Հարեթական աստիճանից Հնդեվրոպական աստիճանին փոխանցվող լեզվի դասական օրինակ է:

Հետևելով այս տեսությանը՝ Ն. Մառի հայ հետևորդները աշխատեցին ոչ միայն ժխտել հայերենի հնդեվրոպական բնույթը, այլև ապացուցել, որ հայ ժողովուրդը և հայոց լեզուն կազմավորվել են բացառապես տեղաբնիկ ցեղերի ու նրանց լեզուների միաձուլման, խաչավորման միջոցով:

Գր. Ղափանցյանի տեսակետի հիմքում ևս փաստորեն ընկած է հայոց լեզվի խառնածին լինելու տեսությունը: Ի տարբերություն Մառի և նրա հետնորդների, նա գտնում է, որ հայերենը հին, փոքր-ասիական ծագում ունի և պատկանում է ասիանիկ կոչվող լեզվախմբին, որը կազմվել է «Հայասացիների, խեթերենի, խուրրիտա-ուրարտական լեզուների, ինչպես և հնդեվրոպական մի (կամ մի քանի) լեզվի խառնուրդով»: Գր. Ղափանցյանը ճիշտ է նշում, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջատար, գլխավոր դերը կատարել են հայ (Հայասցիները) և արմեն կոչվող ցեղերը: Սակայն նա գտնում է նաև, որ Հայասցիներն ու արմենները ոչ թե հնդեվրոպական, այլ տեղաբնիկ ցեղեր են, որոնցից առաջինը ազգակից է եղել խեթական, բալյայական, բայց հատկապես մենզրելական ու ճանական, իսկ երկրորդը՝ խուրրիտա-ուրարտական ցեղերին:

Ն. Մառի, նրա հետևորդների և Գր. Ղափանցյանի վերոհիշյալ տեսակետները հիմնավոր չեն: Գիտականորեն ապացուցված է, որ խառնածին կամ խառն լեզուներ գոյություն չունեն, և որ հայերենն առաջացել է ոչ թե տարբեր բնույթի ցեղային լեզուների միավորման, միաձուլման, միախառնման, այլ առաջատար հայ-արմեն ցեղախմբի հնդեվրոպական լեզուն ցեղային մյուս լեզուների նկատմամբ հաղթանակող դուրս գալու, ամբողջությամբ իր քերականական ձևերն ու բառային հիմնական ֆոնդը պահպանելու, պարտված լեզուների հաշվին մասսամբ հարստանալու, ցեղային լեզվից աստիճանաբար համաժողովրդական լեզվի վերածվելու ճանապարհով: Հայոց լեզվի հնդեվրոպական բնույթը, որն այժմ լեզվաբանության մեջ ոչ մի կասկած չի հարուցում, ինքնին ցույց է տալիս, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջատար դեր են կատարել ոչ թե խուրրիտա-ուրարտական կամ կովկասյան, այլ հնդեվրոպական ցեղերը: Իսկ ժամանակի ընթացքում նշված ցեղերն աստիճանաբար ձուլվել են հայ ժողովրդի մեջ:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայկական ցեղերը Ասսուրա-բարեկական և խեթական արձա-նագրությունների հաղորդած տեղեկություննե-րից երևում է, որ Հայ ժողովրդի կորիզը և նրա անմիջական նախնիները հանդիսացող Հայկա-

կան ցեղերը շատ փառ, անհչեղի ժամանակներից ապրել են Հայկա-կան լեռնաշխարհի արևմտյան և կենտրոնական, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում: Հին հունական, հռոմեական, սլավո-նական կամ գերմանական ցեղերի նման Հայկական ցեղերը ևս բարդացած են եղել տարրեր անուններ կրող արյունակից ցեղերից: Սակայն Հայկական բոլոր ցեղերի մասին մեզ գրավոր վկայություններ չեն հասել, այլ առավելապես տեղեկություններ են հասել «Հայ» և «արմեն» կոչվող ցեղախմբերի մասին, որոնցից առաջինի անունը պահպանել են իրենք՝ Հայերը, իսկ երկրորդինը՝ օտարները:

Հայ, արմեն և այլ անուններ կրող Հայկական ցեղերը ոչ թե խոսել են տարրեր լեզուներով, ինչպես կարծել են Հայագետներից շատերը, այլ իրար հասկանալի, մի միասնական լեզվի՝ Հայերենի ցեղային բարբառներով: Դժբախտաբար Հայկական ցեղային հին լեզվից կամ բարբառներից մեզ գրավոր հիշատակարաններ չեն հասել: Սակայն այդ լեզվից առանձին բառեր ու քերականական մասնիկներ պահպանվել են Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունների մեջ, որոնք, անկասկած, ունեն շատ հին ծագում:

Հայոց լեզվի «ք» հոգնակի մասնիկը, որն ունի Հնդեվրոպական ծագում, ոչ միայն եղակի բառը դարձնում է հոգնակի, այլև ցույց է տալիս այս կամ այն ցեղի, ժողովրդի բնակության փայրը, ինչպես, օրինակ, աղվան-Աղվանք, ասորի-Ասորիք, վիր-Վիրք, պարս-Պարսք և այլն: Նույն այս նշանակությունն ունի նաև ուրարտերեն «նի» հոգնակի մասնիկը:

Հայտնի է, որ Հայաստանի, Հատկապես կենտրոնական և Հյուսիսային գավառների մի մասի անունը վերջանում է «նիք», այսինքն՝ ուրարտերենի «նի» և Հայերեն «ք» հոգնակի կրկնակի մասնիկներով, ինչպես, օրինակ, Ռշտունիք, Բզնունիք, Խոռվունիք, Գեղարքունիք, Արշարունիք և այլն: Այս երևույթը ցույց է տալիս, որ Հայկական ցեղերը Ուրարտական պետության կենտրոնական ու Հյուսիսային շրջանները նվաճելու ժամանակ չեն իմացել, չեն գիտակցել ուրարտերեն «նի» մասնիկի նշանակությունը և այդ պատճառով էլ

արդեն հոգնակի կամ տեղ ցույց տվող ուրարտերեն մասնիկով ածանցված տեղանունների վրա ավելացրել են նաև իրենց զուտ Հայկական-Հնդկվրոպական «ք» մասնիկը: Այս երևույթը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ «ք» մասնիկը Հայոց լեզվի քերականական հնագույն մասնիկներից մեկն է:

Ի տարբերություն վերօհիչյալ տեղանունների, Հայաստանի միշտը երկրամասերի, նահանգների ու գավառների անունները կազմված են զուտ Հայկական «ք» մասնիկով, ինչպես, օրինակ, Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Բարձր Հայք, Ծոփք, Հարք, Մոկք, Տայք, Գուգարք, Ուտիք, Կորճեք և այլն: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեծ մասամբ նման կազմություն ունեն այն երկրամասերի անունները, որոնք կա'մ Հայկական ցեղերի հնագույն բնակավայրերն են եղել (Փոքր Հայք, Բարձր Հայք, Ծոփք, Հավանաբար նաև Հարք ու Մոկք) և կա'մ Ուրարտական պետության կազմի մեջ չեն մտել, կա'մ շատ կարծատես ժամանակով են մտել (Տայք, Գուգարք, Ուտիք և այլն), որով և նրանք չեն ունեցել ուրարտական «նի» մասնիկը: Հայտնի է, որ ուրարտական արձանագրություններում Ծոփքը անվանված է «Ծուպանի» կամ «Յուպանի»: Սակայն Հայերը ուրարտերենի հետևությամբ այն «Ծոփանիք» կամ «Ծոփանիք» չեն անվանել, այլ «Ծոփք», որովհետև այս երկրամասը շատ ավելի վաղ, քան Ուրարտական պետության կազմավորումը, հանդիսացել է Հայ-արմենական ցեղերի բնակավայրերից մեկը, որով և ավելի վաղ ածանցված է եղել Հայկական «ք» մասնիկով ու կոչվել է «Ծոփք»: Ուրարտագետները ենթադրել են, որ Հայկական «Ծոփք» տեղանունը առաջացել է ուրարտական «Ծուպանի» ձևից: Սակայն այս ենթադրությունը անհամոզեցուցիչ է և խիստ կասկածելի: Ավելի քան Հավանական է, որ «Ծոփք» տեղանունը առաջացել է Հայերեն «ծոփ» բառից: Այս ենթադրության համար հիմք կարող է ծառայել այն, որ այժմ էլ Ծոփքում Խարբերդ քաղաքի մոտ գտնվող լիճը կոչվում է «Ծոփք»: Անկասկած է նաև, որ հունահոռմեական մատենագիրների մոտ այս երկրամասին տրվող «Սոֆենե» անունը առաջացել է ոչ թե ուրարտական «Ծուպանի», այլ Հայկական «Ծոփք» անվանաձևից:

Ուշագրավ է, որ ոչ միայն Հայք աշխարհագրական անունը, որը նշանակում է Հայերի բնակության վայրը կամ Հայաստան, ածանցված է Հայերենի հնդկվրոպական «ք» մասնիկով, այլ Մեծ Հայք, Փոքր Հայք և Բարձր Հայք անունների «մեծ», «փոքր» և «բարձր» ածականները Հայերենում ունեն հնդկվրոպական ծագում: Հայկական տարրեր երկրամասերը իրարից զանազանելու համար հիշյալ բառերի

գործածությունը, իհարկե, պատահական և ուշ ժամանակաշրջանի երևոյթներ չեն կարող համարվել: Հունահռոմեական սկզբնադրյուրների վկայություններից հայտնի է, որ Մեծ Հայքն ու Փոքր Հայքը իրեն վարչական միավորներ գոյություն ունեին դեռևս Ք. ա. IV դարի կեսից: Ն. Աղոնցը կարծում է, որ վարչական այդ միավորները գոյություն ունեին նաև Քսենոփոնի ժամանակ՝ Ք. ա. V դարում:

Խիստ ուշագրավ է նաև, որ Հայերենի Հնդեվրոպական ծագում ունեցող «տուն» բառի գուգորդությամբ կազմված աշխարհապական անունների բացառապես հանդիպում ենք Հայ և արմեն ցեղախմբերի բնակած հնագույն տարածքներում, ինչպես՝ Պաղնատուն, Անգեղուտուն, Տունն Թորգոմա: Ա. Խաչատրյանը կարծում է, որ Հայերի բնակած երկիրը հնում կոչվել է նաև «Հայոց տուն», որը միայն ուշ շրջանում նոր պարսկերենի ազդեցությամբ է դարձել «Հայաստան»:

Նշված փաստերը, ինչպես և Հայոց լեզվի Հնդեվրոպական բնույթը ցույց են տալիս, որ թե՛ Հայերը և թե՛ արմենները խոսում էին նույն լեզվով կամ նույն լեզվի՝ Հայերենի ցեղային բարբառներով, և նրանք ծագումով հնդեվրոպական ցեղեր էին:

Պատմագրության և լեզվաբանության մեջ աստիճանաբար սկսում է տիրել այն կարծիքը, որ Հայերը իրենց մարդարանական տիպով, ցեղակցությամբ, մասսամբ նաև լեզվով ավելի մոտ են եղել ներկայի տիպով կամ նույն լեզվի՝ Հայերենի ցեղային բարբառներով, և նրանք ծագումով հնդեվրոպական ցեղեր էին: Այս տեսակետից նախ խիստ ուշագրավ է այն, որ շատ գիտնականներ, համեմատելով Փոքր Ասիայի հնագույն բնակիչների գանգերը ժամանակակից Հայերի գանգերի հետ, ապացուցել են, որ Փոքր Ասիայի հնագույն բնակիչները և ժամանակակից Հայերը պատկանում են մարդարանական նույն՝ «կարճապուխ» կոչվող տիպին: Դրա համար էլ գիտնականները մարդարանական այդ տիպը Հայերի անունով կոչել են «արմենոիդ»: Ուսումնասիրողները զգալի նմանություններ են Հայտնաբերել նաև խեթերի և հին Հայերի նյութական մշակույթի, զարդարանդակների, թաղման ձևերի ու տարրագի միջև: Խեթերի ու հին Հայերի մոտ տարածված է եղել նաև նույն Տարկու-Տորք, Արա, Հեփիտ, Զավալ-Ջիվաղ և այլ աստվածների ու չար ոգիների պաշտամունքը: Խեթակետ-Հայագետները որոշ լեզվական ընդհանրություններ ու նմանություններ են Հայտնաբերել նաև խեթերենի, լուվիական լեզվի և Հայերենի միջև:

Մեզ Հայտնի չեն թե՛ նեսիտ-խեթերի, լուվիական և Փոքր Ասիայում բնակվող հնդեվրոպական մյուս հնագույն ցեղերի և թե՛ Հայ-

կական ցեղերի որտեղից գաղթած լինելը, նրանց գաղթի ժամանակն ու ուղիները: Հայտնի է միայն, որ Հնդկութական ցեղերը Փոքր Ասիայում բնակվում էին շատ փաղ, անհչեղի ժամանակներից:

Հայկական ցեղերը, ապրելով Հին Արևելքի փաղ ստրկատիրական Հզոր պետությունների միջև ընկած տարածություններում, երկրորդ Հազարամյակի սկզբից պարբերաբար ենթարկվում են խեթերի, ասուրեստանցիների, միտանի-սուրարիների կողոպտիչ արշավանքներին: Արտաքին հզոր թշնամիների դեմ համատեղ կերպով պայքարելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ Հայկական ցեղերը աստիճանաբար միավորվում են և, հավանաբար, Ք. ա. XVII–XVI դարերում ստեղծում մի քանի ցեղային միություններ:

**Հայ անվան
բացատրման
փորձերը** Մինչև այժմ մեր ժողովրդի ազգային «Հայ» անվան բացատրման ուղղությամբ եղել են բազմաթիվ փորձեր ու ենթադրություններ:

Միջնադարից սկսած մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը ոչ միայն Հայ ժողովրդի ծագումը, այլև «Հայ» և «Հայք» անունները բացառապես բացատրվում էին Հայկի ու Բելի ավանդության մեջ եղած ժողովրդական մեկնությամբ: Միջնադարյան Հայ մատենագիրները, ինչպես և XVIII դարի ու XIX դարի առաջին կեսի եկեղեցական պատմագրության ներկայացուցիչները անվիճելի էին Համարում, որ «Հայ» և «Հայք» անունները առաջացել են Հայերի նախահոր՝ Հայկի անունից:

Հայ Հին մատենագրության մեջ Հայկ է անվանված Օրիոնի-Երևակի Համաստեղությունը, և այն իրքև սովորական բառ գործածված է «Հսկա» իմաստով: «Հայկ» անվան կամ բառի՝ նման գործածությունները ոչ միայն ցույց են տալիս, որ Հայկը սկզբում եղել է աստված, իսկ հետագայում վերածվել է Հսկայի, այլև Հայկական Հնագույն հեթանոսական կրոնը սերտորեն կապված է եղել աստղային Համակարգության հետ: Այստեղից հետևում է նաև, որ Հայկը որպես անվանադիր ոչ թե Հայ ցեղի անունն է, այլ նրա գլխավոր աստծու անունը:

«Հայկ» անվան կամ բառի ծագումը, ինչպես և «Հայ» և «Հայք» բառերի միջև գոյություն ունեցող լեզվաբանական կապը մեզ անհայտ է: Սակայն անկասկած է, որ եթե նույնիսկ լեզվաբանական կապ գոյություն ունեցած լիներ այդ բառերի միջև, ապա «Հայ» անունից միայն կարող էր առաջանալ «Հայկ» անունը և ոչ թե ընդհակառակն, որովհետև տվյալ դեպքում բառի արմատը պետք է

լիներ «Հայ» բառը: «Հայք» բառը, որը պարզապես «Հայ» բառի հոգնակի ձևն է և նշանակում է «Հայեր» կամ «Հայաստան», նույնպես «Հայկ» անունից չէր կարող առաջացած լինել, քանի որ «Հայկ» բառի վերջին «կ» մասնիկը այստեղ հոգնակի իմաստ չունի: Դա պարզ կերպով երևում է նրանից, որ թեոնի «Յաղագս ճարտասասանական կրթութեանց» աշխատության հայերեն հին թարգմանության մեջ «Հսկա» նշանակությամբ այդ բառի հոգնակին գործածված է «Հայկը» ձևով:

Գերմանացի գիտնական Պ. Ենսենը փորձել է ապացուցել, որ «Հայ» անունը առաջացել է խեթերի «Հաթ» կամ «Հաթիո» էթնիկական անունից, և որ լեզվական ստուգաբաննությամբ «Հաթ» և «Հայ» բառերը, որպես էթնիկական անուններ, նույնն են: Վերջերս արևելագետ Ի. Մ. Դյակոնովը, անծանոթ լինելով Պ. Ենսենի այս տեսակետին և այդ առթիվ եղած քննադատություններին, կրկին փորձել է հաստատել, որ «Հաթ» և «Հայ» անունները նույնանիշ են: Ըստ Դյակոնովի ենթադրության՝ Ք. ա. XII-XI դարերում մուշկերը, այսինքն թրակա-փոյսուգիհական ցեղերը եկել հաստատվել են Փոքր Հայքում և իրենց լեզուն պարտադրել են տեղում ապրող խեթերին, սակայն և նրանք, շուտով կորցնելով կամ մոռանալով իրենց էթնիկական անունը, տեղաբնիկ խեթերի անունով իրենց անվանել են «Հայ»:

Ուստիմնասիրողներից շատերը վազուց ապացուցել են, որ «Հաթ» և «Հայ» անունների նույնանիշ լինելու վերոհիշյալ տեսակետը սխալ է և անհիմն, որովհետև խեթերը նույն հայերը կամ հայերի անմիջական նախնիները չեն եղել, և ոչ էլ «Հայ» անունը կարող էր առաջացած լինել «Հաթ» անունից: Հայտնի է, որ խեթերը իրենց երկիրը անվանել են «Հաթթի» կամ «Խաթթի», իսկ Հայ ցեղի երկիրը՝ «Հայասա»: Այս փաստը ինքնին ցոյց է տալիս, որ խեթերը իրենք իրենց տարբերել են հայերից: Եթե իրոք «Հաթ» և «Հայ» անունները նույնը լինեին, ապա և խեթերը հայերի բնակած երկիրն էլ պետք է անվանեին «Խաթթի» կամ «Հաթթի», այլ ոչ թե «Հայասա»:

Սակայն մերժելով «Հաթ» և «Հայ» անունների նույնությունը՝ պետք է ընդունել լեզվաբանորեն նրանց նմանությունը: Այդ նմանությունը, անկասկած, ոչ թե խեթերի և հայերի նույնության, այլ նրանց միջև գոյություն ունեցող անմիջական ցեղակցության հետեւանք է:

Ֆ. Շպիգելը և Հ. Կիպերտը, իսկ նրանց հետևելով նաև Ա. Խաչատրյանն ու Ն. Դոյենար, «Հայ» անունը աշխատել են բացատրել

Հնդեվրոպական «քետի»—«պլոտի» բառով, որ նշանակում է «պետ, զլիսավոր»: Ըստ նրանց, հայերենին հատուկ կանոնավոր հնչյունափոխությամբ «քետի»-ն դարձել է «հայ», ճշշտ այնպես, ինչպես նույն նախալեզվի «քետեր»—«պլոտեր» բառը դարձել է «հայր»: Հիշալ հեղինակների ենթադրությամբ VII դարում Հայկական լեռնաշխարհը նվաճած եկվոր արմեններն են, որ այս «հայ», այսինքն՝ «պետ, գրլխավոր» անունը տվել են իրենց, որպեսզի տարբերվեն բնիկներից:

Ն. Մառը փորձել է ցույց տալ, որ «հայ» անունը առաջացել է Ք. ա. VI դարում հյուսիսից դեպի Հարավ արշաված հենիփաների կամ Հանիփաների անունից: Փորձեր են եղել նաև «հայ» անունը ուրարտացիների զլիսավոր աստված Խալդի անունով բացատրելու ուղղությամբ:

«Հայ» անունը բացատրելու վերոհիշյալ բոլոր փորձերն էլ, պատմական ու փաստական հիմքից զուրկ լոկ ենթադրություններ լինելով,

գիտական ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում և
Հայասա անընդունելի են:

Խեթական սկզբնադրյուրների հաղորդած տեղեկություններից երեսում է, որ դեռևս Ք. ա. XV դարում, գուցե և ավելի վաղ շրջանում, Փօքր Հայքի և Բարձր Հայքի ընդարձակ տարածքներում կազմակերպվում է մի ուժեղ ցեղային միություն, որին խեթերը անվանում էին Հայասա կամ Հայասա-Ազգի:

Առաջին անգամ Կ. Ռոմը, իսկ այնուհետև ավելի հանգամանորեն և հիմնավոր կերպով Պ. Կրեչմերը ցույց են տվել, որ Հայասա երկիրը պարզապես նույնն է, ինչ որ Հայքը կամ Հայաստանը: Պ. Կրեչմերը ապացուցել է, որ Հայասա անվան վերջին «սա» մասնիկը փոքրասիական ածանց է, որը պարսկական «ստան» ածանցի նման ցույց է տալիս այս կամ այն ցեղի կամ ժողովրդի բնակավայրը, տեղը, որով «Հայասա» նշանակում է «Հայասների», «Հայոնների» կամ «Հայերի երկիր»: Այժմ գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները համամիտ են, որ մեր ժողովրդի ազգային «Հայ» անունը առաջացել է Հայասա երկրում բնակվող «Հայ» կամ «Հայա» ցեղի անունից:

Խեթական սկզբնադրյուրներում նույն ցեղային միությունը երկու տարբեր անուններով՝ Հայասա և Ազգի անվանված լինելու փաստից հետևում է, որ այստեղ սկզբում գոյություն են ունեցել ցեղային երկու խմբավորում կամ միություն, որոնք հետագայում միանալով կազմել են մի ցեղային միություն՝ Հայերի զլիսավորությամբ: Սկզբնադրյուրների հաղորդած տեղեկություններից երեսում է, որ Հայերը առավելապես բնակված են եղել Հայասայի արևմտյան

Հյուսիսային, իսկ աղղիները՝ հարավային շրջաններում:

Հյայասա երկիրը առաջին անգամ հիշատակված է խեթական թագավոր Սուպպիլուլիումի (1380–1346) տարեգրության մեջ, որը խմբագրել է նրա որդին՝ Մուրշիլ Ա-ը (1345–1320): Այդ տարեգրությունից իմանում ենք, որ խեթերի թագավոր Տուղալիա Ա-ը (1410–1390) իր որդու՝ Սուպպիլուլիումի մասնակցությամբ, երկու ուղղմական արշագանք է կատարել Հյայասա երկրի գեմ՝ այն իրեն ենթարկելու համար: Երկրորդ արշագանքի ժամանակ Տուղալիա Ա-ի գեմ դուրս է գալիս Հյայասայի Կարանի թագավորը: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Կումմախա քաղաքի մոտ, որը, հավանաբար, վերջանում է Կարանիի պարտությամբ:

Է. Ֆորերը, Ն. Աղոնցը, Գր. Ղափանցյանը և ուրիշներ ճիշտ կերպով Կումմախա քաղաքը համապատասխան համարելով եփրատի ափին գտնվող Կամախ քաղաքի հետ՝ գտնում են, որ այն հանդիսացել է Հյայասայի մայրաքաղաքը: Այս քաղաքը հետաքյայում հայերը անվանել են նաև Կամախ-Անի կամ պարզապես Դարանաղյաց գավառի Անի: Ն. Աղոնցը մատնանշում է նաև, որ Հյայասայի թագավոր Կարանիի անունը հիշեցնում է Կարին գավառի և Կարին քաղաքի անունը:

Հյայասա երկրի մասին ժամանակագրական տեսակետից հետագա տեղեկությունները ստանում ենք Սուպպիլուլիումի և Հյայասայի թագավոր Հուգգանայի միջև կնքված մի դաշնագրից: Այդ դաշնագրով պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են վերացնել գոյություն ունեցող թշնամությունը, չհարձակվել միմյանց վրա և փոխադարձարձար օգնել ու պաշտպանել միմյանց: Հատուկ մի կետով Հուգգանան պարտավորվում է ետ վերադարձնել Խեթական թագավորությունից փախած և Հյայասայում ապաստանած ստրուկներին: Կրնքված դաշնագրը ավելի հաստատուն դարձնելու նպատակով Սուպպիլուլումը իր քրոջը կնության է տալիս Հուգգանային, սակայն պայմանով, որ իր քույրը վերադաս լինի Հուգգանայի մյուս կանանցից և դառնա նրա առաջին կինը: Դաշնագրի վերջում Սուպպիլուլիումը հայտարարում է, որ ինքը ոչ մի թշնամություն և վատություն չի անի Հյայասցիներին, եթե նոյնը կատարեն նրանք, իսկ եթե Հյայասցիները դրեն իրենց խոստումը, ապա ինքը զանգվածաբար կկոտորի հայացիներին և կավերի ու կոչնչացնի նրանց քաղաքները, բնակավայրերը, տները, այգիները, ցանքսերը, խոշոր ու մանր եղերավոր անասունները և ամբողջ ունեցվածքը:

Խեթերի և Հյայասների միջև տեղի ունեցած հետագա փոխհա-

բարերությունների մասին մեղ կարևոր տեղեկություններ են հասել Մուրշիլ Ա-ի տարեգրությունից: Այդ տարեգրությունից երեսում է, որ Խեթերի երկրի և Հայասայի միջև կնքված բարեկամության դաշնագիրը իր ուժը պահպանել է մինչև Հուգուանայի մահը: Սրան հաջորդած Անիա թագավորը, հավանաբար Ք. ա. 1338 թ., օգտվելով նրանից, որ Մուրշիլը զբաղված էր Հայասցիների հարևան կաշկացեղի գեմ մղվող պատերազմներով, հարձակվում է սահմանակից խեթական Դանկուվա քաղաքի վրա, ավերում ու կողոպտում է այն, ինչպես և այնտեղից բերում է մեծ թվով գերիներ, անասուններ և այլ հարստություն:

Կաշկացիներին հաղթելուց հետո Մուրշիլ Ա-ը մի գեսպանություն է ուղարկում Հայասա-Ազգի թագավոր Անիայի մոտ և պահանջում է վերադարձնել նրա երկիրը փախած խեթական ստրուկներին, ինչպես և այն գերիներին, որոնց նա տարել էր Դանկուվա քաղաքից: Սակայն Անիան հրաժարվում է կատարել Մուրշիլի պահանջը և նրան խիստ պատասխան է տալիս: Դրանից հետո Մուրշիլը իր զորքով զալիս և ճամբար է զնում Հայասայի սահմանագլխին: Այստեղից նա մի նամակ է գրում Անիային և կրկին պահանջում վերադարձնել ստրուկներին ու գերիներին: Այդ նամակում Մուրշիլը գրում է. «Ես եկել և քո սահմանի վրա ճամբար եմ դրել. ես քո երկիրը չեմ ասպատակել, աշխատավոր մարդկանց, եղներ ու ռշաբներ չեմ վերցրել, բայց դու ինձ հետ գժտություն սկսեցիր, եկար, ասպատակեցիր Դանկուվա երկիրը և անմարդաբնակ դարձիր այն»:

Քանի որ Անիան այս նամակից հետո էլ կրկին հրաժարվում է վերադարձնել ստրուկներին ու գերիներին, Մուրշիլ Ա-ը հարձակվում և գրավում է Հայասայի սահմանային Ուրա քաղաքը: Տարեգրության այս մասը վնասված լինելու պատճառով մեղ հայտնի չեն ո՛չ Ուրա քաղաքի գրավման մանրամասնությունները և ո՛չ էլ Մուրշիլ՝ խեթական մայրաքաղաքը վերադարձնալու պատճառները:

1337 և 1336 թթ. Մուրշիլ Ա-ը շարունակում է իր բանակցությունները Անիայի հետ և կրկին ու կրկին պահանջում վերադարձնել Խեթական պետությունից փախած և Հայասայում ապաստանած ստրուկներին: Անիան սկզբում խոստանում է կատարել այդ պահանջը, սակայն 1336 թ. Մուրշիլին հայտարարում է, որ նա խեթական թագավորի պահանջը կվատարի միայն այն դեպքում, եթե խեթերը նախապես վերադարձնեն Հայասայից տարված իր սեփական հպատակներին:

1336 թ. Մուրշիլը զորքի մի մասի հետ զնում է իր պետության

Հարավային շրջանները: Անիան, օգտվելով դրանից, ներխուժում է խեթերի տիրապետության տակ գտնվող Վերին երկիրը, որտեղ ավերում է Խտիտինա շրջանը և պաշարում Կանառվարա քաղաքը: Խեթական խոշոր գորամասերից մեկը, որը գտնվում էր այս երկրում, անմիջապես օգնության է շտապում պաշարված քաղաքին և, Կանառվարա քաղաքի մոտ ճակատամարտ տալով, հաղթում է Անիայի բանակին, որը բաղկացած էր 10.000 հետևազորից և 700 կառամարտիկներից:

Ք. ա. 1335 թ. Մուրշիլը խոշոր ուժերով և ուազմակառքերով հարձակվում է Հայասայի վրա: Նա, հաղթահարելով Հայասցիների դիմադրությունը, գրափում է Արիասա քաղաք-ամրոցը և ենթարկում սոսկալի ավերման ու կողոպուտի: Այստեղից նա շարժվում է դեպի Դուկամմա քաղաքը: Այս քաղաքի վախեցած բնակիչները, չցանկանալով ենթարկվել Արիասայի բախտին, կամափոր կերպով քաղաքը հանձնում են Մուրշիլին և պարտավորվում ամեն տարի որոշ քանակությամբ զինվորներ տալ խեթական բանակին:

Այս դեպքերից հետո Հայասա-Ազգի ավագները տեսնելով, որ իրենց ամրացված քաղաքները չեն կարողանում դիմադրել թշնամուն, գալիս են Մուրշիլի մոտ և հայտնում, որ երկիրը ենթարկվում է նրան և պարտավորվում են զինվորներ տալ նրա բանակին: Նրանք խոստանում են նաև նրան վերադարձնել իրենց մոտ գտրնվող խեթական ստրուկներին ու գերիներին: Մուրշիլ Ա-ը, Հայասայի ավագներից՝ իրենց տված խոստումները կատարելու առթիվ երդում վերցնելուց հետո, դադարեցնում է իր հետագա արշավանքը և 3000 գերիներով վերադառնում իր մայրաքաղաքը:

Հաջորդ տարվա գարնանը, 1334 թ., Մուրշիլը կրկին շարժվում է Հայասա, այնտեղ կարգ հաստատելու և կառավարիչներ նշանակելու համար: Սակայն Հայասցիները, լսերով այդ մասին, Մուրշիլին ընդառաջ են ուղարկում Հայասայի ավագներից մեկին, որը նրան խնդրում է կրկին չարշավել Հայասա, քանի որ Հայասցիները պատրաստ են ընդունել նրա հապատակությունը և խոստանում են նրան զինվորներ տալ, ինչպես և վերադարձնել իրենց մոտ գտնվող խեթական գերիներին: Իրենց տված խոստումին որպես ապացույց, Հայասցիները Մուրշիլին են հանձնում խեթական 1000 ստրուկ ու գերի: Մուրշիլը Հայասան վերջնականապես նվաճելու և հպատակեցնելու հետ կապված դժվարությունները, ինչպես և Հայասցիների հետագա թշնամությունը չգրգռելու և նրանց ունեցած ուազմական ուժը իր հետագա արշավանքներում օգտագործելու հանգամանքները

Նկատի ունենալով՝ բավարարվում է այդքանով և ետ վերադառնում:

Հակառակ Մուրշիլ Ա-ի տարեգրության միակողմանի բնույթին, դժվար չէ նկատել, որ խեթերին չէր հաջողվել վերջնականապես հպատակեցնել Հայաստան, և որ նա դրանից հետո էլ պահպանել էր ինքնուրույնությունը:

Հայաստան երկիրը վերջին անգամ հիշատակված է Տուղիսալիա IV-ի (1260–1230) մի արձանագրության մեջ: Այստեղ Տուղիսալիա IV-ը Հայաստան, Կաչկա և Լուկկա երկրները համարում է խեթերին սահմանակից և թշնամական երկրներ, ինչպես և պահանջում է իր սահմանային բերդերի կառավարիչներից չհափշտակել այդ երկրների բնակչության ունեցվածքը և չնեղացնել նրանց: Այս վկայությունց ոչ միայն երեսում է, որ Հայասցիները խեթերին հպատակվելու և նրանց զորք տալու մասին Մուրշիլ Ա-ին տված իրենց խոստումը երկար չէին պահել, այլև այն, որ Հայաստան XIII դարի կեսերին զգալի շափով ուժեղացել էր:

Ենելով խեթական արձանագրությունների հաղորդած տեղեկություններից՝ Հայասցիները XV–XIII դարերում դեռևս ապրում էին տոհմատիրական կարգերում կամ, ավելի ճիշտ, տոհմատիրական կարգերի աստիճանական քայլայման շրջանում:

Հայասցիների հիմնական տնտեսական զբաղմունքը անասնապահությունն ու երկրագործությունն էր: Նրանց մոտ զարգացած էր նաև մետաղամշակությունը և արհեստագործությունը:

Խեթական արձանագրություններում հիշատակված են Հայաստանում գտնվող մոտ տասնհինգ քաղաք և բերդ: Եթե նկատի ունենանք, որ խեթական արձանագրությունների մեջ հիշատակված են Հայաստանի քաղաքների ու բերդերի միայն մի մասը, ապա կարելի է հաստատ կերպով ենթաղրել, որ Հայաստանում կար ավելի քան երեսուն քաղաք ու բերդ: Այս քաղաքների ճնշող մեծամասնությունը խկական առումով քաղաքներ չէին, այլ ավելի շուտ՝ ցեղային բերդ-շներ, բերդ-ամրոցներ:

Հայաստանում ստրկատիրությունը շատ քիչ էր զարգացած, և ստրուկների շահագործումը դեռ թույլ էր: Այստեղ ստրկատիրությունը ուներ մեծ մասամբ նահապետական բնույթ: Դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ շատ հաճախ Խեթական թագավորությունից ստրուկները փախչելով՝ գալիս էին Հայաստան: Որոշ ուսումնասիրողներ, ելնելով ստրուկների Հայաստան փախչելու փաստից, ենթադրել են, որ այնտեղ ստրկատիրությունը բոլորովին գոյություն չի ունեցել: Սակայն նման ենթադրությունը անհիմն է և սխալ: Հայասցիների

կողմից խեթական Դանկուվա քաղաքի շրջանից մեծ թվով գերիներ ու ստրուկներ տանելու, խեթական գերիներին ու ստրուկներին վերաբարձնելու մասին Մուրզիի պահանջը Անիայի կողմից համառ կերպով չկատարելու, խեթերից փախած 1000 ստրուկ Մուրզիին հանձնելու և այլ փաստերը ցույց են տալիս, որ ստրկատիրությունը գոյություն է ունեցել Հայաստամ, բայց թույլ գարգացած է եղել և ունեցել է նահապետական բնույթ:

Հակառակ նրան, որ խեթական արձանագրություններում Կարանին, Հուգանան և Անիան անվանվում են թագավորներ, սակայն իրականության մեջ նրանք ոչ թե թագավորներ են եղել, այլ Հայաստայի ցեղային միության առաջնորդներ: Ցեղային միության առաջնորդի պաշտոնը Հայաստամ եղել է ժառանգական; Այդ պաշտոնում եթե միշտ չէ, որ ընտրվել են նախորդ առաջնորդի որդիները, ապա միշտ ընտրվել են նույն ընտանիքից: Առաջնորդի կողքին գոյություն է ունեցել նաև ցեղային միության խորհուրդ, որը կազմված է եղել ցեղային միության մեջ մտած ցեղերի առաջնորդներից կամ ցեղապետերից: Ցեղային միության խորհուրդը և նրա անդամները շատ վճռական գեր են կատարել երկրին վերաբերող կարևոր հարցերի լուծման ժամանակ: Այդ հանգամանքը շատ պարզ երևում է նրանից, որ Հայաստան խեթերին հպատակվելու մասին որոշումը երկու անգամ էլ Մուրզիին հայտնում են ցեղային միության խորհրդի ավագները. նրանք են, որ բանակցությունների մեջ են մտնում Մուրզիի հետ և նրան հանձնում Հայաստամ գտնվող խեթական գերիներին ու ստրուկներին:

Տոհմատիրական կարգերի քայլայման շրջանում գտնվող բոլոր ցեղերի նման, Հայաստիները ևս եղել են խիստ մարտունակ: Սրանց զորքը կազմված է եղել հետևակազորից ու հեծելազորից: Նրանք պատրաստել և մարտում օգտագործել են նաև ուղղմակառքեր: Հայաստիների բարձր մարտունակությունն էր հիմնական պատճառներից մեկը, որ խեթական թագավորները վարձով և այլ միջոցներով աշխատում էին իրենց զորքի կազմում ունենալ նրանցից կազմված զորամասեր:

Քանի որ Հայաստիները գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայլայման շրջանում, բնական է, որ Հարևանների և Հատկապես խեթերի ունեցած հարստությունները գրգռում էին նրանց ընչափաղ-ցությունը: Կողոպուտի միջոցով անասուններ և այլ Հարստություններ ձեռք բերելը դարձել էր այս ցեղերի հիմնական նպատակներից մեկը: Մեծ մասամբ դրանով պետք է բացատրել այն, որ Հայաստիները ամեն մի Հարմար առիթ օգտագործում էին խեթական սահ-

մանակից շրջանների վրա հարձակվելու և կողոպտելու համար:

Հայասցիների պանթեոնը կազմված էր տարբեր ցեղերի աստվածներից: Հայասայի և Խեթական թագավորության միջն կնքված դաշնագրերից մեկի վերջում նշված են Հայասայի տասնչորս քաղաքների աստվածները:

Արմենի-

Շուպրիա

Հակառակ Հնդեվրոպաբանների բոլոր պըն-

դումներին, արմենները շատ ավելի վաղ, քան

փոյուգիական ցեղերի ներխուժումը Փոքր Ասիա,

ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան, արևմտյան շրջաններում և Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում: Նրանք տարածված էին պատմական Փոյուգիայի (Կապաղովկիա) արևելյան շրջաններից մինչև Սասնա լեռների ստորոտները: Հայկական լեռնաշխարհում, հավանաբար, նրանց հնագույն բնակավայրերն էին Ծոփք, Հանձիթ, Մնձուր, Անգեղտուն գավառները և Թողարմա երկիրը:

Ասորեստանյան արձանագրություններում արմենները հիշատակված են «ուրումե», ուրարտական արձանագրություններում «ուրմե» կամ «արմե», իսկ Հոմերոսի «Իլիական»-ում՝ արիմ անուններով:

Հայագետ բոլոր լեզվաբաններն ու պատմաբանները համամիտ են, որ «Արմենի», «Արմենիա» կամ էին պարսկերեն «Արմենա» անվան վերջին «նի», «նիա» կամ «ինա» մասնիկը ոչ թե Հնդեվրոպական, այլ խուրիտա-ուրարտական ծագում ունի, որը, ինչպես տեսանք, հայկական «ք» կամ նոր պարսկերեն «ստան» մասնիկի նման այս կամ այն ցեղի բնակության վայրն է ցույց տալիս: Բ. Պիտորովսկու իրավացի դիտողությամբ՝ «Արմենի» անունը, կազմված լինելով «արմեն» կամ «արմե» ցեղանունից և խուրիտա-ուրարտական «նի» ածանցից, նշանակում է, «Արմենների երկիր» կամ «արմե ցեղի երկիր»: Այս անվան՝ բացառապես օտարների մոտ տարածված ու պահպանված լինելու երևույթը ինքնին ապացուցում է, որ ոչ թե արմեններն են իրենց երկիրը անվանել «Արմենի-Արմենիա», այլ նրանց հարևան խուրիտա-ուրարտական ցեղերը: Անկասկած է, որ արմեններն իրենց երկիրը պետք է անվանած լինեին «Արմենք», այնպես, ինչպես նրանց ցեղակից հայերը իրենց երկիրը կոչել էին «Հայք»:

«Արմենի-Արմենիա» անվան կազմությունը ցույց է տալիս, որ այն իրեն ցեղային երկիր գոյություն է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում զեղսս Ուրարտական պետության կազմավորումից շատ առաջ, և նրա անունով էլ հետագայում Հայաստանը օտարները ան-

վանել են «Արմինա», «Արմենի» կամ «Արմենիա»:

Մի հին արձանագրության հաղորդած տեղեկության համաձայն Ք. ա. մոտ 2550 թ. տասնյոթ «թագավորներ» կամ ավելի ճիշտ՝ ցեղային երկրների առաջնորդներ Ակկադի Նարամսին թագավորի դեմ մի դաշնություն են կազմակերպում: Այդ դաշնությունում հինգերորդը հիշատակված է Հաթթիի, այսինքն՝ Խեթերի երկրի Պամբա թագավորը, վեցերորդը՝ այժմյան Կեսարիայի մոտ գտնվող Կանել երկրի Զիապանի թագավորը, իսկ տասնմեկերորդը՝ Արմանի երկրի Մանղակինա թագավորը:

Բացի Հաթթի և Կանել երկրներից, դժբախտաբար, այս համադաշնությանը մասնակցած մյուս ցեղային երկրների տեղադրությունը հայտնի չէ: Հաթթի և Կանել երկրների տեղադրությունը ավելի շատ հիմք է տալիս ենթագրելու, որ դաշնության մեջ մտած բոլոր երկրները, այդ թվում և Արմանի երկիրը, գտնվում էին Փոքր Ասիայի արևելյան և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններում: Եթե Հետագայում հնարավոր լինի ավելի հաստատուն փաստերով Արմանի երկիրը տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում, ապա վերոհիշյալ արձանագրության տեղեկությունը կհանդիսանա արմենների և նրանց ցեղային երկրի մասին մեզ հասած ամենահին գրավոր տեղեկությունը:

Արմանի երկիրը երկրորդ անգամ հիշատակված է Սարգոն I-ի Ք. ա. (1980–1948) մի արձանագրության մեջ, որտեղ նա հայտնում է, որ իր ժամանակ, ի շարս այլ երկրների, Ասորեստանի տիրապետության տակ են եղել նաև Շուպրիա, Լուբդի, Լուլլուրի և Արմանի երկրները:

Շուպրիա երկիրը, ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Ն. Աղոնցը, ասուրական ավելի ուշ շրջանի արձանագրություններում հաճախ հիշատակվող Շուպրիա երկիրն է, որին բոլոր ուսումնասիրողները հաստատուն կերպով տեղադրում են Հայաստանի Աղձնիք նահանգում:

Ուսումնասիրողները Արմանի երկիրը տեղադրել են Դիալա գետի շրջանում: Հ. Տաշյանը ևս Արմանի երկիրը տեղադրելով Ուրմիո լճից հարավ, սակայն գտնում է, որ այն հանդիսացել է արմենների հին ընակավայրը, և որ արմենները ոչ թե Եփրոպայից, այլ այստեղից են եկել Հայկական լեռնաշխարհ՝ Հետևելով մարերի արշավանքին, և սրանց անունով էլ մարերն ու պարսիկները Հայաստանը անվանել են Արմինա կամ Արմենիա: Ըստ Հ. Տաշյանի արմենները մարա-իրանական ցեղեր են եղել:

Սակայն Արմանի երկրի վերոհիշյալ տեղադրությունը հիմնավոր

ու հաստատուն չի կարելի համարել, որքանով որ Սարգոն I-ի արձանագրության մեջ հիշատակվող երկրները թվարկված են ոչ թե Հյուսիսից դեպի Հարավ աշխարհագրական հերթականությամբ, այլ խառը կերպով, մեջընդմեջ, մեկ՝ Հյուսիսից և մեկ՝ Հարավից: Շուպրիա երկրի տեղադրությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Արմանի երկիրը ևս գտնվում էր Հայաստանի հարավային մասում, հիշյալ երկրին անմիջականորեն մոտիկ շրջաններում: Եվ իսկապես, ավելի ուշ շրջանի ասաւրական և ուրարտական արձանագրությունները հաստատում են, որ Արմեն, Ուրումեն, Արմեն կամ Ուրմեն ցեղային երկիրը, որը փաստորեն նույն Արմանի կամ Արմենի երկիրն է՝ առանց «նի» ածանցի, գտնվել է Շուպրիայից դեպի արևմուտք և սահմանակից է եղել նրան:

Բ. Պիտորովսկին, Գ. Մելիքիշվիլին և ուրիշներ Արմեն երկիրը նույնացնելով Շուպրիայի հետ՝ տեղադրում են Աղձնիքում, իսկ Գր. Ղափանցյանը այն տեղադրում է Աղձնիքից դեպի արևմուտք գտնվող սահմանակից Անգեղտուն գավառում: Պետք է կարծել, որ Արմանի-Արմենի ցեղային երկիրը իր մեջ ընդգրկում էր Մեծ Ծոփք, Անգեղտուն, Հանձիտ, Մնձուր, Սասունք գավառները: Հավանաբար Ք. ա. X դարում արմեն կամ արմեն կոչվող Հայկական ցեղերը գրավել են իրենց ցեղային միության տարածքին են միացրել նաև Շուպրիան: Հստ երևույթին դրանով պետք է բացատրել, որ ուրարտական արձանագրություններում Շուպրիա երկիրը բոլորովին չի հիշատակվում, և որ ուրարտացիները Արմեն կամ Ուրմեն երկրի անվան տակ հասկանում էին նաև Շուպրիան:

Ավելի քան հավանական է, որ Արմենի-Շուպրիա ցեղային միության կենտրոնը հանդիսացել է Անգեղտուն գավառի Անգեղ բերդաբաղաբը: Դա ոչ միայն երևում է նրանից, որ հին հայերի նշանավոր աստվածներից մեկի՝ Տորքի պաշտամունքի գլխավոր վայրը եղել է Անգեղ բերդաբաղաբը, այլև ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ այստեղ են թաղված եղել հայ հին թագավորներից շատերը:

«Ուրումեն» ձևով արմեններին իր տարեգրության մեջ առաջին անգամ հիշատակում է Թիգաթվաղաւասար I-ը: Նա հայտնում է, որ իր գահակալությունից հիսուն տարի առաջ, մոտ 1170–1165 թթ. ուրումեացիները ուժով գրավել էին Շուպրիա երկրի Ալզի և Պուրուլումզի շրջանները, այսինքն՝ Աղձնիքը, որի թվում և Սասունը: Սակայն ինքը հաղթել ու իրեն է հպատակեցրել նրանց:

Ք. ա. IX դարից սկսած Արմենի-Շուպրիա երկիրը հաճախակի ենթարկվում է ասաւրական և ուրարտական թագավորների կո-

դոպտիչ արշավանքներին:

Իր թագավորության առաջին շրջանում Արիմե–Արմե երկրի վրա մի խոշոր արշավանք է կատարում Ասորեստանի Աղաղնիրարի (911–889) թագավորը, որի ժամանակ նա նվաճում, կողոպտում և իրեն է ենթարկում այդ երկիրը:

Սակայն արիմե–արմենները երկար չեն մնում Ասորեստանի տիրապետության տակ: Հավանաբար Աղաղնիրարի մահից հետո նրանք ոչ միայն ազատագրվում են Ասորեստանի տիրապետությունից, այլև հարձակման անցնելով, գրավում են Ասորեստանին ենթակա մի շարք քաղաքներ: Դա պարզ կերպով երևում է Ասսուր-նազիրպալ II-ի մի արձանագրությունից, որտեղ նա հայտնում է, որ աստուրական այն զինվորները, որոնք Սալմանասար I թագավորի կողմից վերաբնակեցվել էին Նախրի երկրի Սիրու, Տիգու և այլ քաղաքներում, բռնի ուժով վտարվել էին Արիմե երկրի մարդկանց կողմից, և ինքը՝ Ասսուրնազիրպալը, կրկին նրանց հաստատել է իրենց նախակին տեղերում: Նույն Ասսուրնազիրպալի տարեգրությունից հայտնի է նաև, որ նա իր 882 թվականի արշավանքի ժամանակ հարկ է ստացել մի շարք երկրներից, որոնց թվում և Արիմե–Ռւրումնե նախրի երկրներից:

Ուրարտական թագավորներից առաջինը Մենուան է արշավում Արմենի–Շուպրիա երկրի վրա՝ այն անվանելով Ուրմե երկիր կամ Ուրմեուկի: Նա Մուշ քաղաքի մոտ թողած իր արձանագրության մեջ հայտնում է, որ արշավել է Ուրմե երկիրը և նվաճել նրա կուլմար քաղաքը, այսինքն՝ հետագա հայկական Քղիմար քաղաքը և 400 բնակավայր:

Ք. ա. 773 թ. Արգիշտի I-ը, Տարոնը նվաճելուց հետո, նույնպես մի խոշոր արշավանք է կատարում Ուրմե երկրի վրա, որտեղ ավերում, այրում է քաղաքներն ու բնակավայրերը և այնտեղից տանում 24.813 գերի, տասնյակ հազարավոր խոշոր ու մանր եղջերավոր անաստններ: Արգիշտի I-ին հաջորդող Սարգուր II-ի տարեգրությունից տեղեկանում ենք, որ նա մեկ տարվա ընթացքում՝ 751 թվականին, երեք արշավանք է կատարել գեպի Արմե երկիրը, որոնց ընթացքում նվաճել ու ավերել է տասնմեկ ամրոց և այնտեղից տարել է 1100 պատանի, 6500 կին, 2000 զինվոր, 2538 գլուխ խոշոր և 8000 գլուխ մանր եղջերավոր անաստն:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ մինչև Ք. ա. VII դարի կեսը արիմ–արմե կամ արմեն կոչվող հայկական ցեղերը ապրում էին տուշմատիրական կարգերի աստիճանական քայլայման շրջանում: Այդ ցեղերի հիմնական զբաղմունքը անաս-

նապահությունն ու երկրագործությունն էր: Մրանց մոտ ստրկատիրությունը քիչ էր զարգացած և ուներ նահապետական բնույթ: Այդ հանգամանքը երևում է նրանից, որ Ասորեստանից և Ուրարտուից ստրուկները փախչում և ապաստանում էին Արմենի-Շուպրիայում:

Թողարձա կամ

Արմենի-Շուպրիայում:

Թեգ-Արամա V դարի հայ պատմագիրներ Փավստոս Բուղանողը, Ագաթանգեղոսը, Մովսես Խորենացին, ինչպես և հետագա դարերի պատմագիրներից շատերը հայերին սերած են համարում Աստվածաշնչան Թորգոմի սերնդից: Դրա համար էլ նրանք շատ հաճախ հայերին անվանում են «Որդիք Թորգոմա» կամ «Ազգն Թորգոմա», իսկ Հայաստանը՝ «Տունն Թորգոմա»: Հայկական ժողովրդական ավանդության մեջ ևս հայերի նախահայր Հայկը համարվում է Թորգոմի որդին: Հետաքրքիր է նշել, որ հայ պատմագիրներից դեռ շատ առաջ III-IV դարերի եկեղեցական պատմագիրներ Հիպատոլիտոսը և Եվսեբիոս Կեսարացին նույնպես հայերին սերած են համարել Թորգոմի սերնդից, իսկ «Տունն Թորգոմա» ասելով հասկացել են Հայաստանը:

Եղեկիել մարգարեն Ք. ա. 592-570 թթ. խոսելով Փյունիկիայի Տյուրոս քաղաքի մասին, Աստվածաշնչում վկայում է. «Իսկ Թորգոմի տնից քո վաճառանոցները լցվում են բեռնաձիերով և նժոյզներով ու ջորիներով»: Նույն մարգարեն մի այլ տեղ նույնպես վկայում է. «Գոմերը և բոլոր երկրները, որոնք նրա շուրջն են գտնվում և Թորգոմի տունը ծայր հյուսիսում և բոլոր երկրները, որ նրա շուրջն են»:

«Տունն Թորգոմա»-ն, որը Եղեկիել մարգարեի վկայության համաձայն գտնվում էր Գոմեր կամ Գամեր երկրի, այսինքն՝ կիմմերների երկրի (Հմմտ. Հայերեն Գամիրք-Կապաղովկիա) մոտ և ծայր հյուսիսում, շատ ուսումնասիրողներ ճիշտ կերպով համապատասխան են Համարում խեթական արձանագրություններում հիշատակվող Թեգ-Արամա, իսկ ասսուրական արձանագրություններում հիշատակվող Թիլ-Գարիմու երկրի հետ և այն տեղադրում են Մելիտինե քաղաքի շրջանում, այսինքն՝ հետագայի երրորդ Հայքի տարածքում:

Առանձին Հայագետներ հայերին և Հայաստանին տրվող վերոհիշյալ անվանումները համարում են անարժեք և պատմական հիմքից զուրկ: Ըստ նրանց, քրիստոնյա հին պատմագիրները հայերին Թորգոմի սերնդից սերված են Համարել կամ «Տունն Թորգոմա»-ն նույնացրել են Հայաստանի հետ պարզապես Զին Կտակարանի Ծննդոց Գրքի և Եղեկիել մարգարեի վերոհիշյալ վկայությունների անմիջական ազգեցության տակ և հայ ժողովրդի ծագումը Աստվածաշնչի

Հետ կապելու ու հարմարեցնելու նպատակով:

Սակայն այժմ հայագետներից շատերը այս տեսակետը համարում են անընդունելի և գտնում են, որ հին պատմագիրների կողմից հայերին և Հայաստանին տրվող «ազգն», «որդիք» կամ «Տունն Թորգոմա» անվանումները ունեն որոշակի պատմական հիմք:

Հայագիտական հին և նորագույն աշխատություններում արդեն ցուց է տրված, որ Թոգարմա երկիրը կամ հետագայի Երրորդ Հայքի տարածքը ոչ միայն Հնուց սկսած միշտ Հայաբնակ է եղել, այլև Հանդիսացել է Հայ-արմենական ցեղախմբերի Հնագույն բնակավայրերից մեկը:

Առաջին անգամ Ֆ. Լը Նորմանը, իսկ հետագայում նաև շատերը ապացուցել են, որ Թոգարմա կամ Թեգ-Արամա անունը կազմված է «թող»-«թեգ» և «արմա»-«արամա» բառերից, որոնցից առաջնը նշանակում է «ազգ», «ցեղ», «տուն», «երկիր», իսկ երկրորդը՝ «արմա-արամա», այսինքն՝ «արմե» կամ «արմեն» ցեղանուն: Որով «Թոգարմա»-«թեգ-Արամա» նշանակում է «արմա-արմենների» կամ «արմենների ազգ, տեղ, տուն կամ երկիր»:

Վերոհիշյալ բացատրությունից երեսում է, որ Արմենի-Շուպրիայում և Թոգարմա երկրում ապրող արիմ-արմենները կամ արմենները անմիջականորեն իրար ցեղակից են եղել, կրել են նույն անունները և խոսել են մի միասնական լեզվով: Հայկական ժողովրդական ավանդության «Թորգոմ ծնանի զՀայկ» վկայությունից երեսում է, որ Թոգարման ոչ միայն եղել է Հայկական ցեղային միավորումներից մեկի անունը, այլև Հանդիսացել է Հայ-արմենական ցեղերի անման ու ձևավորման հիմնական կենտրոնը:

Թոգարման գտնվելով, մի կողմից՝ Ասորիքի և Միջագետքի, իսկ մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիայի միջև կատարվող առևտորի հիմնական ճանապարհի վրա՝ դեռևս Ք. ա. XVII դարում նվաճվում է Խեթական պետության կողմից և մի քանի դար մնում նրա տիրապետության տակ:

Տուղևալիա III-ի ժամանակ Թոգարման և տասնչորս այլ ցեղային երկրներ ապստամբություն են բարձրացնում և փորձում ազատագրվել խեթերի տիրապետությունից: Սակայն այդ ցեղերը չկարողանալով դիմադրել խեթերին, ստիպված են լինում անցնել Ծոփք, որոնց հետագայում Սուպպիլուլիումը վերադարձում է իրենց նախկին բնակավայրերը:

Ք. ա. մոտ 1200 թ. փոյուգիական ցեղերի կողմից Խեթական պետությունը կործանելուց հետո Թոգարման ազատագրվում է խեթերի

տիրապետությունից և ինքնուրույնություն է ձեռք բերում:

Ք. ա. 695 թ. Ասորեստանի Սինախերիթ թագավորը մի ուազմական արշավանք է կատարում դեպի Թողարմա երկիր, որտեղ թագավորում էր Գուրդի անունով մեկը: Սինախերիթն իր արշավանքի ժամանակ խոչոր հաջողության չի հասնում: Նրա տարեգրության հաղորդած տեղեկության համաձայն Գուրդին խուսափում է ճակատամարտից, իսկ ասորեստանցիներն էլ Թողարման կողոպտելուց ու ավերելուց հետո ետ են վերադառնում:

Թողարման զգալի չափով ուժեղանում է Գուրդի հաջորդների ժամանակ: 675–673 թթ. ընթացքում Ասորեստանի Ասարհաղոն թագավորի Շամաշ աստծուն ուղղած աղոթքներից մեկից խմանում ենք, որ Թողարմայի Մուգալու թագավորը գրավել և իր իշխանությանն էր միացրել նաև Մելիտինե քաղաքը:

Էդ. Ֆորերը, իսկ նրան հետևելով նաև Ն. Աղոնցը և Հ. Մանանդյանը, մի կողմից՝ կենելով փոյուգիական ցեղերի հետ արմենների՝ Բաղկաններից գաղթած լինելու տեսությունից, իսկ մյուս կողմից՝ Գուրդի անունը նույնացնելով փոյուգիական Գորդիոս անվան հետ՝ գտնում են, որ Թողարմայի Գուրդի թագավորը ոչ միայն եղել է մուշկերի Միտա-Միդաս թագավորի որդին կամ մոտիկ ազգականներից մեկը, այլև հանդիսացել է փոյուգիական արմենների առաջնորդը, որոնք այժմյան Կեսարիա քաղաքի շրջակայքից շարժվելով դեպի արևելք, եկել բնակություն են հաստատել իրենց նոր հայրենիքում՝ Փոքր Հայքում: Գուրդի և Գորդիոս անունների նույնացումից արմենների գաղթի մասին նման ծանրակշիռ եզրակացություն անելը անհամոզեցուցիչ է: Եթե նույնիսկ ընդունենք Գուրդի և Գորդիոս անունների նույնությունը, ապա դրանից լավագույն դեպքում կարելի է ենթադրել, որ փոյուգիացիները կամ մուշկերը նվաճել էին նաև Թողարման և իրենց ենթարկել այստեղ դեռևս չատ վաղուց ապրող Հայ-արմենական ցեղերին: Սրա համար իրեն ապացույց կարող է ծառայել Հերոդոտոսի այն վկայությունը, որ «արմենները փոյուգիացիների գաղութներն էին»:

Թողարմայում ապրող հայկական ցեղերի տնտեսական զրագմունքը գերազանցապես եղել է անասնապահությունը, և անասունները հանդիսացել են նրանց հիմնական հարստությունը: Եղեկիել մարդարերի՝ վերևում մեջ բերած վկայությունից երևում է, որ Թողարմայից վաճառքի համար դեպի Ասորիքի և Փյունիկիայի վաճառաշահ ծովափնյա քաղաքներն են արտահանվել ձիեր, ջորիներ, անասուններ և, հավանաբար, նաև զյուղատնտեսական մթերքներ: Պետք է

Ենթադրել, որ նման արտահանումները կատարում էին ասորեստանցի առևտրականները, որոնք հնուց գաղութ-քաղաքներ ունեին ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլ Արմենի-Շուալրիայում, Հավանաբար նաև Թողարմայում:

4. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Հայկական ցեղերի վերիշխանության հաստատումը Հայկական լեռ-նաշխարհում Դեռևս Ուրարտական պետության գոյությունից առաջ Փոքր Հայքի, Բարձր Հայքի, Ծոփքի, Երկրորդ Հայքի կամ Թողարմա երկրի, Աղձնիքի և Տարոնի մի զգալի մասի բնակիչները հիմնականում Հայ, արմեն, գուցե և այլ անուններ կրող Հայկական ցեղեր էին; Ուրարտական թագավորներից այս երկրամասերից տասնյակ Հազարավոր մարդկանց գերեվարելու և նրանց պետության տարրեր մասերում վերաբնակեցնելու հետևանքով Ք. ա. VII–VIII դարերում զգալի չափով աճում է նաև Հայկական էթնիկական ծագում ունեցող բնակչության թիվը Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններում և Արարատյան դաշտում:

Ք. ա. VII դարի վերջում մի կողմից Մարաստանի ու Բարեկոնիայի, իսկ մյուս կողմից Ասորեստանի ու Ուրարտուի միջև մղվող պայքարի ժամանակ Հայերը հանդես էին գալիս իրեւ մարերի դաշնակից: Հստ Մովսես Խորենացու բերած ավանդական պատմության՝ Հայերը գործուն կերպով մասնակցում էին 612 թ. Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի գրավմանն ու կործանմանը: Հայի և Բելի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի վայրը Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպային մոտիկ գտնվելու և այն Հայոց ձոր վերանվանելու փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայկական ցեղերը մարերի հետ միասին գործուն կերպով մասնակցել են նաև Ուրարտուի կործանմանը:

Օգտվելով ստեղծված դրությունից, ինչպես և ի փոխհատուցումն իրենց ցույց տված օժանդակության, մարերի համաձայնությամբ Հայկական ցեղերը նվաճում և իրենց տիրապետությանն են ենթարկում ոչ միայն Տարոնի մնացած մասը, Հարքը, Մոկաց աշխարհը և Ուրարտուի կենտրոնական շրջանները, այլև Կորճեքն ու Հյուսիսային Միջազգետքը: Որ իրոք Հայկական ցեղերը գրավել էին նաև Կորճեքն ու Հյուսիսային Միջազգետքը, Հաստատվում է Մտրաբոնի այն վկայությամբ, որ Սիսապիրիտիսար, Կալաքենեն և Աղիարենեն գտնվում էին Հայ-արմենների հնագույն բնակավայրերի թվում: Ուսումնասիրող-

Ներն արդեն ցույց են տվել, որ Սիսպիրիտիսը Շուալրիա երկրի անվան հունարեն աղավաղված ձևն է, Կալաքենեն գտնվում էր Խարուր և Մեծ Զար գետերի միջև, այսինքն՝ պատմական Կորճեք նահանգի տեղում, իսկ Աղիաբենեն՝ Հյուսիսային Միջագետքում: Մի քիչ ավելի ուշ Հայերը շարժվելով դեպի Հյուսիս և անցնելով Հայկական պարը՝ նվաճում են նաև Արարատյան դաշտը, Շիրակը, Սյունիքը, Արցախը և Ուտիքը, որոնք դեռևս ուրարտական տիրապետության շրջանում արդեն բնակեցված էին Հայերով:

Հայկական ցեղերի վերոհիշյալ նվաճումներն ունեցել են ոչ թե զուտ ուղղմական արշավանքների, այլ ավելի շուտ՝ ցեղային տեղաշարժերի կամ խաղաղ գաղթերի բնույթ:

Այսպիսով, արդեն Ք. ա. VII դարի վերջում Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասում հաստատվում է Հայկական ցեղերի գերիշխանությունը:

Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ և եկվոր ցեղերի ձուլումը Հայերի հետ և Հայ ժողովրդի կազմավորումը

Հայկական ցեղերի վերոհիշյալ նվաճումների ժամանակ մեծ չափով մեծանում է ցեղային և ուղղմական առաջնորդների դերն ու կշիռը, ուժեղանում նրանց տնտեսական կարողությունը և քաղաքական իշխանությունը: Այդ նվաճումների ընթացքում ձեռք բերված ավարի, ստրուկների և լավագույն հողերի մեծ մասը բաժին է ընկնում նրանց և դառնում նրանց մասնավոր սեփականությունը: Տոհմացեղային ավագանին աստիճանաբար վերածվում է ստրկատիրական ավագանու: Ք. ա. VI դարից Հայկական ցեղերի մոտ սկսվում են որոշակիորեն քայլայվել տոհմատիրական կարգերը և ձեռավորվել ստրկատիրական հարաբերությունները: Հայկական ցեղերից դեռևս շատ առաջ տոհմատիրական կարգերը քայլայվել կամ սկսել էին քայլայվել նաև տեղաբնիկ բազմաթիվ ցեղերի մոտ: Տոհմատիրական կարգերի քայլայման և դասակարգային հասարակության առաջացման իրքեւ հետևանք Ք. ա. VII դարի վերջում կամ VI դարի սկզբում կազմավորվում է Հայկական պետականությունը:

Թե՛ Հայկական և թե՛ տեղաբնիկ այլ ցեղերի մոտ տոհմատիրական կարգերի քայլայումը և մասնավոր սեփականության առաջացումը, էթնիկական տարբեր ծագում ունեցող ցեղերի գաղթը դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, բնակչության բնական աճը, սկզբում ուրարտացիների, իսկ այնուհետև Հայերի կողմից կատարված արշավանքների ժամանակ մեծ թվով ցեղերի բոնագաղթեցումները և

նրանց խառն կամ ցեղընդմեջ բնակեցումները, նույն տոհմի կամ ցեղի սահմաններում ազատ բնակչության կողքին մեծ թվով օտարածին ստրուկների հանդես գալը անխուսափելիորեն խիստ կերպով թուլացնում և աստիճանաբար քայլայում են տոհմացեղային, արյունակցական կապերը: Տոհմային համայնքը գյուղական համայնքի վերածվելուն զուգընթաց տոհմացեղային կապերը փոխարինվում են տարածքային-տնտեսական կապերով:

Մասնավոր սեփականության առաջացումից և հատկապես աշխատանքի հասարակական երկրորդ բաժանումից հետո, երբ մասնագիտացված արհեստը բաժանվում է երկրագործությունից, Հայկական լեռնաշխարհում որոշ չափով զարգանում են ապրանքափոխանակությունը և ներքին առևտուրը, որոնք սկզբում շատ թույլ խոկ հետագայում ավելի կայուն տնտեսական փոխադրած կապեր են ստեղծում ոչ միայն նույն, այլև հեռավոր բնակավայրերում ապրող արտադրողների միջև: Եթե առաջ տնտեսական կապերը զրեթե բացառապես արտահայտվում էին նույն տոհմի կամ ցեղի ներսում, ապա այժմ այդ կապերը փոխադրած կերպով իրար են միավորում ոչ միայն նույն կամ մոտիկ, այլև հեռավոր բնակավայրում ապրող տարբեր տոհմերից ծագող ներկայացուցիչներին:

Տոհմացեղային կապերի քայլայումը, էթնիկական տարբեր խրմբերի միջև տարածքային-տնտեսական կապերի առաջացումը և այդ խմբերի միավորված լինելը մի պետության կազմի մեջ անհրաժեշտ պայմաններ էին ստեղծում Հայկական լեռնաշխարհում մի միասնական լեզվով խոսող ժողովրդի կազմավորման համար: Սակայն նման ժողովրդի կազմավորումը տեղի կարող էր ունենալ միայն ցեղախմբերից մեկի գլխավորությամբ և մնացած ցեղերը այդ ցեղախմբի հետ համաձայնվելու, ինչպես և այդ ցեղախմբի լեզուն միասնական լեզվի վերածվելու ճանապարհով: Թե՛ ուրարտացիները և թե՛ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական ու հյուսիս-արևելյան շրջաններում ապրող տեղաբնիկ ցեղերն արդեն անկարող էին գլխավորել կազմավորվող ժողովրդի գործընթացը, որովհետև այդ ցեղերը ոչ միայն գտնվում էին նվաճվողի դրության մեջ, այլև իրար դեմ մղվող դարավոր պայքարում սպառել ու ջատել էին իրենց կենսական ուժերը: Կազմավորվող ժողովրդի գործընթացը կարող էին գլխավորել և մնացած ցեղերին իրենց հետ կարող էին ձուլել միայն Հայկական ցեղերը, որոնք ավելի կենսունակ էին, մարտունակ և ավելի համախմբված: Մնացած ցեղերի նկատմամբ հայկական ցեղերի խոշոր առավելություններից մեկն էլ այն էր, որ նրանք օգտվում

Էին նվաճողի բոլոր արտօնություններից, և նրանց ձեռքում էր գրտարնվում քաղաքական հշխանությունն ու նորաստեղծ հայկական պետական ապարատը:

Դժբախտաբար, հայ ժողովրդի կազմավորման մանրամասնությունները մեզ հայտնի չեն, սակայն անկասկած է, որ այդ կազմավորումը տեղի է ունեցել հայկական ցեղերի կողմից մյուս ցեղերին աստիճանաբար իրենց մեջ միավորելու ճանապարհով:

Ինչպես աշխարհի բոլոր ժողովուրդների կազմավորումը, նույնպես և հայ ժողովրդի կազմավորումը տեղի է ունեցել պետության առաջացման հետ զուգընթաց և առաջներում լոկ իրար կողքի ապրող էթնիկական նույն կամ տարրեր ծագում ունեցող ցեղերի միաձուլման, խաչավորման հետևանքով:

Հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած կամ համաձուլված բոլոր ցեղերի մասին մենք գրավոր տեղեկություններ չունենք: Նրանց մի մասը լոկ իրենց անուններն են թողել Հայաստանի նահանգների, գավառների և այլ տեղանունների, ինչպես և շատ հաճախ այդ տեղանուններին համապատասխանող հայ նախարարական տների վրա: Գրավոր վկայությունները և տեղանունների ուսումնասիրությունները ցոյց են տալիս, որ հայ ժողովրդի մեջ են ձուլվել, նրա բաղադրիչ մասերը և նախնիներն են դարձել ոչ միայն Հնդեվրոպական ծագում ունեցող հայկական ցեղախմբերը՝ հայասները և արմենները, այլև ուրարտական, խուրրիտական և կովկասյան ծագում ունեցող ցեղախմբերը: Ուրարտացիները և տեղաբնիկ մյուս նախահայկական ցեղերը, որոնք իրենց հասարակական, տնտեսական և մշակութային զարգացման աստիճանով ավելի բարձր մակարդակի վրա էին կանգնած, քան հայկական ցեղերը, բնականաբար ուժեղ ազգեցություն պետք է թողնեին նոր կազմավորվող հայ ժողովրդի վրա և նրան պետք է փոխանցեին իրենց հասարակական, տնտեսական կյանքի ավելի զարգացած ձևերն ու մշակույթի մի մասը: Բացի ուրարտական, խուրրիտական և կովկասյան տեղաբնիկ ցեղախմբերից, հայ ժողովրդի մեջ են ձուլվել նաև խեթական, փոքրասիական, փոյուգիական, կիմմերական, սկյութական, սարմատական և իրանական մի շարք եկվոր ցեղեր:

Հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացում, անշուշտ, առաջատար դեր պետք է կատարած լիներ հայկական ցեղային միություններից մեկը: Հնդեվրոպաբանները գտնում են, որ այդ առաջատար դերը կատարել են արմենները: Ըստ նրանց, Հնդեվրոպական արմեններն իրենց մեջ են ձուլել տեղաբնիկ ցեղերին և նրանց են

պարտադրել իրենց լեզուն, բայց և, կորցնելով իրենց բուն ցեղային անունը, տեղարնիկ հայասների անունով իրենց անվանել են հայ, իսկ իրենց երկիրն էլ՝ Հայաստան. միայն օտարներն են, որ պահպանել են արմենների անունը և նրանց անունով էլ հայերին անվանել են արմեններ, իսկ նրանց երկիրը՝ Արմենիա:

Հակառակ Հնդեվրոպաբանների վերոհչյալ տեսակետին, պետք է ընդունել, որ մեր ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջատար դեր կատարել են ոչ թե արմենները, այլ արմենների հետ նույն հայկական ցեղախմբին պատկանող, բայց տարրեր անուն կրող հայասները կամ հայերը: Որ իսկապես այդ առաջավոր դերը կատարել են հայասները, նաև հետևում է այն կարևոր իրողությունից, որ հայ ժողովրդի մեջ ձուլված բոլոր ցեղերը, այդ թվում և արմենները, իրենք իրենց ոչ թե անվանել են արմեն կամ մի այլ անունով, այլ՝ հայ: Հայասների գլխավորող և առաջատար դերը շատ պարզ կերպով մատնանշված է նաև հայկական ժողովրդական ավանդության մեջ, որտեղ մեր ժողովրդի ծագման բնագավառում հայասների անվանադիր Հայկին վերագրված է հոր դերը, մինչդեռ արմենների անվանադիր Արմենակին (Արամանյակ) վերագրված է ավագ որդու, իսկ ուրարտացիների անվանադիր Արային և սկյութական ու սարմատական ցեղերի անվանադիր Շարային՝ ծոռների դերը: Դժվար չէ նկատել, որ ժողովրդական ավանդությունում հայ ժողովրդի մեջ ձուլված ցեղերի անվանադիրները դասավորված են ոչ թե այդ ցեղերի պատմական ասպարեզ զալու ժամանակագրությամբ կամ պատմության մեջ ընդհանրապես նրանց խաղացած դերով ու նշանակությամբ, այլ մեր ժողովրդի կազմավորման ժամանակ նրանց հանդես բերած առաջատար կամ երկրորդական դերով:

Ազաթանգեղոսի, Փակստոս Բուգանդի և Մովսես Խորենացու տարրեր վկայություններից հայտնի է, որ Դարանադյաց գավառի Անի-Կամախ ամրոցում, այսինքն նախկին Հայաստան ցեղային միության մայրաքաղաքում էր գտնվում ոչ միայն հայկական հեթանոսական կրոնի աստվածահոր՝ Արամազդղի (անկասկած հնում Հայկի) գլխավոր տաճարը, ոչ միայն այստեղ էր նստում հայոց քրմապետը, այլև այստեղ էին թաղված սկզբից մինչև IV դարը մահացած հայ թագավորները, որոնց թվում և քրիստոնյա թագավորները: Հայտնի է նաև, որ նույն Դարանադյաց և նրան սահմանակից Եկեղյաց գավառների կամ նախկին Հայաստանի Երիզա, Թիլ, Թորդան և Բագառիձավաններում էին գտնվում Անահիտ ու Նանե դիցուհիների, Բարշամ

և Միհր աստվածների նշանավոր մեջյանները, որոնցից առաջինը Ագաթանգեղոսը անվանել է «Հայոց թագավորների մեծ և բուն մեջյան»: Կրոնական կարենոր կենտրոնները նախկին Հայաստանի տարածքում տեղադրված լինելու, Հայ թագավորների պանթեոնը և քրդապետի նատավայրը Անի-Կամախում կամ Կումձախայում գտնվելու շատ ուշագրավ երևոյթները, երեսովներ, որոնք ոչ թե պատահականության, այլ շատ հնուց, Հայաստանի ժամանակաշրջանից եկող ավանդույթի արդյունք էին, կրկին ապացուցում են, որ Հայ ժողովրդի և նրա պետականության կազմավորման մեջ գլխավորող ու առաջատար դերը կատարել են Հայաստաները:

Հայաստաներից հետո, անկասկած, մեր ժողովրդի կազմավորման մեջ երկրորդ դերը կատարել են նույն ցեղախմբին պատկանող արմենները: Այդ հանգամանքը ոչ միայն երևում է ժողովրդական ավանդությունից, որտեղ, ինչպես տեսանք, արմենների անվանադիր Արմենակին վերագրված է ավագ որդու դերը, այլ նրանից, որ սկզբում պարսիկները, իսկ նրանց միջոցով էլ հույնները և մյուս ժողովուրդները սրանց անունով Հայերին անվանել են արմեն և նրանց երկիրն էլ՝ Արմենիա:

Առանձին ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ վրացիները Հայերին «սոմենսի» են անվանել Հայաստանին անմիջականորեն սահմանակից կամ նրա մասը կազմող Սուլամի երկրի և այստեղ բնակվող ցեղերի անունով: Սակայն այս ենթադրությունը, Հավանական լինելով Հանդերձ, դեռ անհրաժեշտ է ճշտել Հաստատուն փաստերով:

Հայ ժողովրդի կազմավորմանը զուգընթաց կազմավորվում և ձևավորվում է նաև Հայերեն Համաժողովրդական լեզուն: Յ. Կարստը, Ն. Մատու և նրա աշակերտները զարգացրել են այն տեսակետը, որ իբր թե Հայոց լեզուն բազմաթիվ ցեղային լեզուների խաչափորման, Համաձուլման հետևանքով գոյացած ինչ-որ նոր, խառնածին մի լեզու է: Ինչպես արդեն նշել ենք, լեզվարանությունը Հիմնավոր կերպով արդեն ապացուցել է, որ աշխարհում գոյություն չունեն խառնածին լեզուներ, և որ լեզուների խաչափորման ժամանակ չի առաջանում խաչափորվող լեզուների Համազրությամբ մի նոր լեզու, այլ խաչափորվող լեզուներից մեկը Հաղթող է դուրս գալիս մյուսների նկատմամբ: Անկասկած է, որ Հայ ժողովրդի լեզուն նույնպես կազմափորվել է ցեղային լեզուների խաչափորման ժամանակ տիրապետող, Հայաստանի հնդեվրոպական ծագում ունեցող լեզվի Հաղթանակող դուրս գալու ճանապարհով:

Տարածքային-տնտեսական փոխադարձ կապերը, պետական,

լեզվական ընդհանրությունները անհրաժեշտորեն առաջ են բերում նաև հայ ժողովրդին միայն հատուկ, նրան մյուս ժողովուրդներից տարրերող քիչ թե շատ կայուն սովորույթներ, բարքեր, բնավորության գծեր, հավատալիքներ և այլն:

Հայ ժողովրդի կազմավորումը եղել է մի երկարատև գործընթաց: Այն սկսվել է դեռևս հայկական ցեղային միությունների կազմավորման ժամանակներից (Ք. ա. III հազարամյակի վերջ), իսկ բուռն և անկասելի գործընթացը տեղի է ունեցել Ք. ա. VII դարի վերջից և հիմնականում ավարտվել Ք. ա. II դարի սկզբում: Ստրաբոնը վկայում է, որ արդեն Ք. ա. II դարի սկզբում Հայաստանում բնակվող բնակչությունը խոսում էր միայն մի լեզվով, այն է՝ հայերեն:

ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

1. ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՐԱՍԱՆԻ ԴԵՄ

**Երվանդունիների Հայկական ցեղերի նվաճումների, տոհմատի-
Հայկական բական կարգերի քայլայման և ստրկատիրական
պետության հարաբերությունների սաղմնավորման դուզըն-
կազմավորումը թագ Ք. ա. VII դարի վերջում կազմավորվում և
առաջանում են Հայկական մի քանի պետական
միավորումներ, որոնցից միայն երկուսի մասին են մեզ տեղեկու-
թյուններ հասել:**

Ըստ ավանդական պատմության՝ Հայկական ցեղային միություն-
ներից մեկի առաջնորդ Պարույր Սկայորդին դաշնակցում է մարերի
թագավոր Կիաքսարի հետ և իր ուղղմական ջոկատներով գործուն
կերպով մասնակցում Ք. ա. 612 թ. Ասորեստանի մայրաքաղաք Նին-
վեի գրավմանն ու կործանմանը: Ի վիճակուցումն այս օգնության,
Կիաքսարը սրան ճանաչում է իրրև Հայոց թագավոր: Ըստ ավան-
դության՝ Պարույր Սկայորդին համարվում է «առաջին պսակավորն
Հայոց», այսինքն՝ առաջին Հայ թագավորը: Ենթադրվում է, որ սա
Արմենի-Ծուարիա երկրի ցեղային միության առաջնորդն է եղել և
հիմնել է Հայկական առաջին պետական միավորումներից մեկը:

609 թ. Հայկական ցեղերը, մարերի հետ դաշնակցած, Ուրարտուի
մայրաքաղաք Տուշպան գրավելուց հետո այնտեղ հիմնում են երկ-
րորդ պետական միավորումը կամ թագավորությունը: Նորաստեղծ
այս թագավորության գահ են բարձրանում Հայկական ցեղերի նվա-
ճումների ժամանակ առաջնորդի դեր կատարած, քաղաքական ու
ուղղմական ազդեցիկ դիրք գրաված Երվանդունի տոհմի ուղղա-
ստրկատիրական պահանու ներկայացուցիչները: Նվաճման իրա-
վունքով այս տոհմի ձեռքն է անցնում ոչ միայն Ուրարտական պե-
տության հարստության մի գգալի մասը, այլև ուրարտական թա-
գավորների բուն տիրույթը հանդիսացող Տուշպա-Վանի քաղաքային

տարածքը, որը այնուհետև վերանվանվում է Երվանդունիք:

Կազմակորված պետական միավորումների մեջ ավելի կենսունակը և ուժեղը հանդիսանում էր «Հայկազանց» կամ «Երվանդունիների» թագավորությունը: Երվանդունիները, հենվելով իրենց ունեցած տնտեսական ու ուղմական ուժի գերազանցության վրա, շուտով նվաճում և իրենց թագավորությանն են միացնում նաև Արմենի-Շուպրիայի թագավորությունը և Հայկական մյուս պետական միավորումները: Այսպիսով, Ք. ա. VI դարի առաջին կեսում առաջանում է Հայկական միացյալ պետությունը:

Հայկական հնագույն այս պետության սահմանների մեջ էին մտնում Աղձնիքը, Կորճեքը, Մոփքը, Մոկքը և Վանա լճի Հարավային մասը, Վասպուրականը, Տուրուբերանը, Բարձր Հայքը և Փոքր Հայքը: Երվանդունիները քիչ ավելի ուշ, Հավանաբար VI դարի կեսերին գրավում և իրենց պետությանն են միացնում նաև Հյուսիսում Արարատյան դաշտը, Սյունիքը և Շիրակը, Ուտիքը, Արցախը:

Հայկական հնագույն այս պետության մայրաքաղաքը հանդիսանում էր Տուչպա-Վանը, իսկ երկրորդ կարևոր կենտրոնը՝ Անի-Կամախը:

Պարսից Դարեհ I թագավորի (522–486) Բիհսիթունյան արձանագրության մեջ հին պարսկական բնագրում արձանագրված «Արմինա-Արմենիայի» փոխարեն բարելական տեքստում արձանագրված է «Ուրարտու»: Այս ուշագրավ փաստը ոչ միայն ցույց է տալիս, որ Ուրարտու հին անունը փոխարինվել էր Արմենիա նոր անունով, այլև հայկական հնագույն պետությունը կամ Արմենիան արդեն իր սահմանների մեջ էր ընդգրկում նախկին Ուրարտական պետության տարրածքը:

Հայերի պայքարը Հայերի պատմական հնագույն անցյալի, **Մարաստանի դեմ** Հատկապես VI դարի առաջին կեսում Մարաստանի դեմ մղած պայքարի մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել Հույն պատմիչ Քսենոփոնի «Կյուրոպեղիա» («Կյուրոսի վարքը») և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատությունների մեջ:

Անցյալում ուսումնասիրողներից ոմանք, ելնելով «Կյուրոպեղիա»-ի վիպական բնույթից և նրա մեջ գոյություն ունեցող որոշ անձտություններից, նրան, իրոք պատմական աղբյուրի, առանձին արժեք չեն տվել: Սակայն այժմ գրեթե բոլոր Հայագետ պատմաբանները գտնում են, որ այս աշխատության մեջ հայերին վերաբերող տեղեկությունները մեծ մասամբ պատմական են ու իրական և ոչ թե

մտացածին ու հնարովի, մանավանդ, որ թե՛ Քսենոփոնի և թե՛ Մովսես Խորենացու մոտ Հիշտակված պատմական անձնափորությունները, նկարագրված դեպքերը և նրանց ժամանակը շատ հաճախ համբնկնում ու լրացնում են իրար:

Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկություններից պարզ երեվում է, որ Ասորեստանի և Ուրարտուի գեմ մղվող պայքարի ժամանակ Հայերը հանդես են եկել ոչ միայն իրեն մարերի դաշնակից, այլև Հայերի ու մարերի միջև գոյություն են ունեցել բարեկամական, դաշնակցային իրավահավասար հարաբերություններ, որոնք հաճախ ամրապնդվել են նաև խնամիական կապերով:

Սակայն դաշնակցային իրավահավասար այս հարաբերությունները երկար չեն պահպանվում: Կիաքսարին հաջորդած Աժդահակը (585–550), ինչպես Հաղորդում է Քսենոփոնը, հարձակվում է Հայկական թագավորության վրա՝ այն իր գերիշխանությանը ենթարկելու համար: Հայոց Երվանդ I Սակավակյաց թագավորը, թշնամու գեմ անհաջող ճակատամարտ տալուց ու պարտվելուց հետո, ոչ միայն ստիպված է լինում ընդունել Աժդահակի գերիշխանությունը, այլև պարտավորվում է նրան հարկ վճարել տարեկան 50 տաղանդ (մոտ 200.000 ոսկի ոռորի) և պատերազմի դեպքում իր զորքի մի մասով մասնակցել նրա մղած կոփիներին:

Այս իրադարձությունից որոշ ժամանակ անց, պատմում է Քսենոփոնը, Հայոց թագավորը, օգտվելով Մարաստանի և Բարելոնիայի միջև առաջացած պատերազմից, ապատամբում է Մարաստանի դեմ, Հրաժարվում է սահմանված հարկն ու զորք տալուց և սկսում կառուցել ամրություններ: Հայերի այս ապատամբությունը մեծ անհանգըստություն է առաջ բերում Մարաստանում: Նույնիսկ սկզբում Աժդահակը տատանվում է վճռել, թե որն է ավելի ձեռնտու. արդյոք զենքի ուժով ճնշե՞լ Հայաստանում առաջացած ապատամբությունը, թե՞ լույսայն հանդուրժել, որպեսզի Հայերը չանցնեն թշնամու կողմը և չափելացնեն նրա ուժը: Իր զորահրամանատար, Անշանի թագավոր Կյուրոսի խորհրդով Աժդահակը վճռում է զենքի ուժով ճնշել ապատամբությունը: Այդ նպատակով Աժդահակը նույն Կյուրոսին հեծյալ ու հետեակ զորքով ուղարկում է Հայաստան:

Կյուրոսը մտնելով Հայաստան, արագ կերպով շարժվում ու մոտենում է Հայոց թագավորի ապարանք-ամրոցին: Երվանդ I-ը երրուր է ստանում Կյուրոսի մոտենալու մասին, իր կրտսեր որդուն՝ Սարարիսին (Շավարշչին), իր ընտանիքը և իր հարստությունը ուղարկում է ավելի ապահով վայր, իսկ ինքը շտապ զորք է հավաքում

և մարտակարգ կազմում՝ թշնամու դեմ կովելու համար։ Սակայն կյուրոսը խորամանկությամբ գերեվարում ու ձերբակալում է թե՛ Հայոց թագավորին և թե՛ Նրա ընտանիքի անդամներին։ Ձերբակալված Հայոց թագավորին ուղղած՝ Կյուրոսի այն հարցին, թե «Արդ, ինչո՞ւ այժմ ոչ տուրք ես վճարում, ոչ զորք ես ուղարկում և սկսել ես ամրություններ շինել», նա պատասխանում է. «Ես ազատության էի ձգտում, որովհետև գերադասում էի, որպեսզի թե՛ ինքս ազատ լինեմ և թե՛ որդիներիս ազատություն թողնեմ»։ Թագաժառանգ Տիգրանի միջնորդությամբ, որը Կյուրոսի մոտիկ ընկերն էր ու որսակիցը, նախկին Հիմունքներով, բայց վճարվելիք Հարկը 50 տաղանդից 100 տաղանդ դարձնելու պայմանով հաշտություն է կնքվում Կյուրոսի և Հայոց թագավորի միջև։

Քսենոփոնի Հաղորդած տեղեկության համաձայն Հայկական զորքը բաղկացած էր 8 Հազար հեծելազորից և 40.000 հետևազորից, իսկ Հայոց թագավորի ունեցած կարողությունը, այն Հարստությունների հետ միասին, որ թողել էր Նրա Հայրը, կազմում էր ավելի քան 3000 արծաթ տաղանդ (մոտ 12 միլիոն ոսկի ոռորդի)։ Կյուրոսը պատերազմում մարերին օգնելու համար վերցնում է Հայկական զորքի կեսը՝ 4 Հազար հեծելազոր և 20 Հազար հետևազոր։

«Կյուրոպաեղիա»-ում հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նաև Հայերի և Նրանց Հարևան խալդայների փոխՀարաբերությունների մասին։ Խալդայները լեռնաբնակ, մշակելի հողերից զուրկ, աղքատ, ծառերի ճյուղերից հյուսված կաշվեպատ վահաններով ու նիզակներով զինված, հաճախ Արեելքի տիրողների մոտ վարձկանությամբ զբաղվող խաշնարած ցեղեր էին, որոնք կողոպուտի նպատակով մշտապես հարձակվում էին դաշտավայրերում բնակվող և երկրագործությամբ զբաղվող Հայերի վրա։ Խալդայների ու Հայերի միջև մղվող մշտական կոփների պատճառով Հայոց երկրի մի մասը մնացել էր անհշակ ու անմարդարնակ։

Խալդայները, ինչպես երևում է Քսենոփոնի պատմածից, ձգտում էին ձեռք բերել և մշակել այն անմշակ ու արգավանդ Հողերը, որոնք գտնվում էին դաշտավայրերում, իսկ Հայերը շահագրգուված էին, որ խալդայները լույլ տան օգտվելու լեռնային արբոտներից։

Կյուրոսը Հայկական զորքի օժանդակությամբ խալդայներին հաղթելուց և նրանց լեռնային կարևոր բարձունքները զբաղելուց հետո հաշտություն է կայացնում Հայոց թագավորի և խալդայների միջև։ Այդ հաշտությամբ, մի կողմից, խալդայները, Հայոց թագավորին

սահմանված Հողային հարկը վճարելու պայմանով, իրավունք են ստանում տիրել ու մշակել դաշտավայրի Հողերը, իսկ մյուս կողմից՝ անասնապահ Հայերը, խալդայներին որոշ տուրք վճարելու պայմանով, իրավունք են ստանում օգտվել արոտավայրերից: Հայերը և խալդայները, վկայում է Քսենոփոնը, «իրար Հավատարմության խոստում տվին և Համաձայնության եկան, որ երկու կողմն էլ իրար Հանդեպ կպահպանեն իրենց ազատությունը, նրանք իրավունք կունենան փոխադարձ ամուսնության, իրար Հողերի ու արոտատեղերի օգտագործման և կպաշտպանեն իրար ընդհանուր ուժերով»:

Հայերի ու խալդայների միջն կայացած Հաշտությունը, նրանց փոխադարձ ամուսնությունները ապացուցում են, որ արդեն Ք. ա. VI դարի սկզբից Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերը սկսել էին աստիճանաբար Համաձարվել Հայերի հետ, որով և սկսել էր Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացք:

Յո. Մարկվարտը և Հ. Մանանդյանը, ելնելով ոչ հեռու անցյալում ուրարտացիներին սխալ կերպով խալդեր անվանելու փաստից, խալդայներին նույնացըել են ուրարտացիների հետ: Նրանք Քսենոփոնի «Կյուրոպեղիա»-ում, ինչպես և «Անարազիս»-ում Օրոնտասի դորքի մեջ Հիշատակված խալդայներին Համարել են Հայկական լեռնաշխարհի Հարավային մասում ապրող ուրարտացիներ, իսկ նույն «Անարազիս»-ում տափսների հետ Հիշատակված խայլուբների ու մակրոնների Հարեւան խալդայներին՝ Հյուսիսային կամ պոնտական ուրարտացիներ: Կասկածից վեր է, որ սակավահող, խաշնարած, աղքատ, նույնիսկ ծառերի ճյուղերից Հյուսված կաշվեպատ վահաններով զինված և վարձկանությամբ զբաղվող այս խալդայներին ոչ մի կերպ չի կարելի նույնացնել տնտեսական, հասարակական ու մշակութային զարգացման շատ բարձր աստիճանում գտնվող, վաղուց գիր ու գրականություն ունեցող ուրարտացիների հետ: Խալդայները, ինչպես ճիշտ կերպով նշել են մի շարք ուսումնասիրողներ, դեռևս տոհմատիրական կարգերում ապրող ցեղեր էին, որոնք ընակվում էին Փոքր Հայքի և Պոնտոսի լեռնային շրջաններում գտնվող և նրանց անունով Խաղոտիք կամ Խալդիկա կոչվող երկրամասում:

Խալդայների երկրի՝ Խաղոտիք-Խալդիկայի տեղադրումը Փոքր Հայքի և Պոնտոսի լեռնային շրջաններում ապացուցում է, որ Հայկական Հնագույն պետությունը VI դարի սկզբում իր սահմանների մեջ էր ընդգրկում նաև Փոքր Հայքը և Բարձր Հայքը, այսինքն՝ նախկին Հայասայի տարածքը: Ըստ «Կյուրոպեղիա»-ի, խալդայներին պատկանող լեռները Հայոց թագավորի ապարանք-ամրոցից ոչ այնքան

Հեռու գտնվելու ուշագրավ փաստը որոշ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդ ապարանք-ամրոցը հանդիսացել է Հայերի հնագույն մայրաքաղաք և կրոնական գլխավոր կենտրոն Անի - Կամախը:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

Աքեմենյան արքայատան Հիմնադրումը և Հայաստանը Մարերի տիրապետությունը Առաջավոր Ասիայում երկար չի գոյատեսում; Ք. ա. 553 թ. պարսիկները, օգտվելով մարական իշխող վերնախավի ներսում առաջացած պայքարից և Աժդահակի դեմ գոյություն ունեցող զգողություններից, ապստամբություն են բարձրացնում մարերի դեմ; Ապստամբության գլուխ է կանգնում Աժդահակի՝ վերը հիշված զորավար Կյուրոսը, որը ծագումով պարսկական Աքեմենյան տոհմից էր; Երեք տարի տևող կոփիներից հետո Կյուրոսը Ք. ա. 550 թ. հաղթում է մարերին և գրավում նրանց մայրաքաղաք Եկբատանը, որին զգալի չափով նպաստում են նաև մարական ավագանու մի մասի դաշտաճանությունը և մարական բանակի ներսում առաջացած ապստամբությունը: Կյուրոսը (550–529) գրավելով մարական գահը, հիմնադրում է հին պարսկական կամ Աքեմենյան պետությունը, որով և մարական գերիշխանանությունը փոխարինվում է պարսկական գերիշխանանությամբ:

Գերիշխանանության համար մղված պայքարի ժամանակ հայերը անցնում են պարսիկների կողմը: Ըստ Մովսես Խորենացու բերած ավանդական պատմության՝ Երվանդ Սակավակյացին հաջորդած Հայոց թագավոր Տիգրան Երվանդյանի և Կյուրոսի միջև կնքվում է բարեկամական դաշինք: Այս դաշինքը, որը զգալի վտանգ էր ներկայացնում մարերի համար, խիստ մտահոգություն ու անհանգրատություն է պատճառում Աժդահակին: Աժդահակը նենգ միջոցներով աշխատում է քանդել այդ դաշինքը և ձերբակալել ու սպանել Տիգրանին, սակայն դա նրան չի հաջողվում: Հավանաբար, Աժդահակի դեմ Կյուրոսի ձեռնարկած վճռական գործողությունների ժամանակ Տիգրանը իր Հերթին ապստամբություն է բարձրացնում Աժդահակի դեմ և իր զորքերով հարձակվում նրա վրա: Ըստ ավանդության՝ Հայմարական պատերազմը տևում է բավական երկար և վերջանում է Հայերի հաղթությամբ: Նույնիսկ Հայկական ժողովրդական ավանդությունը Աժդահակի պարտությունը և սպանությունը վերագրում է Հայոց թագավոր Տիգրանին, որը, անշուշտ, պատճառական իրակա-

նությանը չի համապատասխանում: Սակայն միանգամայն պատմական իրողություն է ժողովրդական ավանդության այն վկայությունը, որ Տիգրանը աջակցել է Կյուրոսին՝ մարերից իշխանությունը գրավելու համար:

Հայերը աջակցելով Կյուրոսին, անշուշտ հույսեր էին տածում, որ կազմագրվեն օտարերկրյա գերիշխանությունից և լրիվ կերպով կվերականգնեն իրենց պետական ինքնուրույնությունը: Սակայն այդ հույսերը չեն արդարանում: Շուտով, ինչպես Մարաստանի գերիշխանության տակ գտնվող մյուս երկրները, նույնպես և Հայաստանը, Հարկ վճարելու և պատերազմի դեպքում զորք տալու պայմանով ստիպված են լինում ընդունել Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանությունը:

Կյուրոսի և նրա որդու՝ Կամբիզի (529–522) ժամանակ պարսիկները խոչոր նվաճումներ են կատարում և մեծ չափով ընդարձակում են իրենց պետության սահմանները: Նրանք 546 թ. նվաճում են ամբողջ Փոքր Ասիան և Հասնում են մինչև Էգեյան ծով, 538 թ. գրավում են Բարելոնը, իսկ 525 թ.՝ Եգիպտոսը: Քսենոփոնի վկայությունների համաձայն Հայկական Հեծելազորը և Հետևազորը ևս, Տիգրանի ու Էմբասի առաջնորդությամբ, մասնակցել են Բարելոնի գրավմանը: Հաստատ կարելի է ենթադրել, որ Հայկական զորամասերը մասնակցել են նաև Կյուրոսի և Կամբիզի մղած մյուս պատերազմներին:

Ինչպես մարական, նույնպես հին պարսկական պետությունը իր բնույթով ազգային պետություն չէր, այլ բոնի ուժով իրար միացած ժողովուրդների ու ցեղերի մի միավորում, որտեղ Հպատակված երկրները պահպանում էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը: Հայաստանը ևս, չնայած սկզբում Մարաստանի, իսկ այնուհետև Աքեմենյան Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած իր հարկային ու զինվորական պարտավորություններին, պահպանում էր իր պետական-կառավարչական, տնտեսական, լեզվական ու կրոնական ներքին

ինքնուրույնությունը:

Հայերի Ք. ա.

Կամբիզի մահից և յոթ ամիս տևող ներքին

521–520 թթ.
ապատամբություն-
նը Աքեմենյան
Պարսկաստանի

դեմ

կոիվներից հետո Պարսկաստանում գահ է

բարձրանում Դարեհ I-ը (522–468): Սրա գա-

հակալության հենց առաջին տարրում՝ 521 թ.,

մի շարք երկրներ ապստամբություն են բարձրացնում և փորձում են թոթափել Աքեմենյան

Պարսկաստանի տիրապետությունը: Այդ երկր-

ների թվում էր գտնվում նաև Հայաստանը:

Հայերի ապստամբությունը և նրանց մղած կոխվները հիշատակված են Քերմանշահ քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Բիհաթունի ժայռի վրա Դարեհ Լ-ի թողած սեպագիր արձանագրության մեջ, որը գրված է երեք լեզվով՝ հին պարսկերեն, էլամերեն և բարելոնակաղերեն:

Այդ արձանագրության մեջ Հայերի ապստամբության մասին գրված է հետևյալը.

«Դարեհ թագավորն ասում է.- Երբ ես Բարելոնում էի գտնվում, իմ գեմ ապստամբեցին հետեւյալ երկրները՝ Պարսկաստան, Շոշաստան, Մարաստան, Ասորեստան, Արմինա, Պարթևաստան...»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.- Արդ Արմենիա (Արմենիա) ուղարկեցի մի արմին՝ Դաղարշիշ անունով իմ ծառային, և այսպես պատվիրեցի.- «Գնա՞ ու նվաճե՞ այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չի հպատակվում»; Դաղարշիշը գնաց Արմենիան նվաճելու; Երբ նա եկավ Արմենիա՝ ապստամբները զուրս ելան Դաղարշիշի գեմ՝ նրան ճակատամարտ տալու համար; Դաղարշիշը ճակատամարտն ընդունեց: Արմենիայում Զուզա անունով մի ավան կա, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Ծնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թուրավահարա ամսի 8-ն էր (521 թ. մայիսի 21-ին), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»:

«Թշնամին 546 սպանված թողեց պատերազմի դաշտում, և Դաղարշիշը 520 հոգի գերի վերցրեց»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.- Ապստամբները երկրորդ անգամ Հավաքեցին իրենց ուժերը և նորից զուրս ելան Դաղարշիշի գեմ պատերազմի: Արմենիայում Տիգրա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Ծնորհիվ Արամազդի իմ բանակը թշնամու բանակին հալածեց: Թուրավահարա ամսի 18-ն էր (521 թ. մայիսի 31-ին), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.- Ապստամբները երրորդ անգամ Հավաքեցին և զուրս ելան Դաղարշիշի գեմ պատերազմի: Արմենիայում Ույամա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Ծնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թափարշիշ ամսի 9-ն էր (521 թ. հունիսի 21-ին), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Դաղարշիշը Հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմենիայում,

մինչդեռ ես իմ նիղակը ուղղում էի գեպի Մարաստան»:

«Դարեւ թագավորն ասում է.- Այսուհետեւ Արմենիա ուղարկեցի Վահումիսա անունով մի պարսիկի և այսպես պատվիրեցի.- «Գնա՞ և նվաճե՞ այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չի Հնազանդվում»: Վահումիսան գնաց Արմենիան նվաճելու: Ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահումիսայի դեմ պատերազմի: Ասորեստանում Իզալա անունով մի երկիր կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց ապստամբների բանակից: Անամակա ամսի 15-ն էր (521 թ. դեկտեմբերի 31-ին), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»:

«Դարեւ թագավորն ասում է.- Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Վահումիսայի դեմ պատերազմի: Արմենիայում Առտիքարա անունով մի գավառ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թուրավահարա ամսի վերջն էր (520 թ. Հունիսի 12-ին), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Վահումիսան, Հնազանդվելով իմ հրամանին մնաց Արմենիայում, մինչդեռ ես իմ նիղակը ուղղում էի գեպի Մարաստան»:

«Նրանցից սպանված էին 2045 մարդ և գերի էին վերցված 2559 հոգի»:

Զնայած արձանագրության կաղապարային ոճին և միակողմանի բնույթին, դժվար չէ նկատել, որ հայերը երկարատեւ, համառ ու հերոսական կոփվներ են մղել պարսկական զավթիչների դեմ՝ իրենց հայրենիքի անկախությունը վերականգնելու համար: Հզոր Պարսկաստանը ոչ միայն ստիպված է եղել ապստամբ հայերի դեմ տալ հինգ մեծ ճակատամարտ, այլև նրանց դեմ պատերազմել է ավելի քան մեկ տարի:

Հակառակ Դարեւհի պարծենկուտ հայտարարություններին, առաջին երեք ճակատամարտերում հաղթող էին հանդիսացել ոչ թե պարսիկները, այլ հայերը: Հատկապես երրորդ ճակատամարտում, ինչպես երեսում է արձանագրության վկայություններից, հայերը ոչ միայն գլխովին ջախջախել էին պարսկական բանակին և նրան դուրս քշել Հայաստանի սահմաններից, այլև, հետապնդելով թշնամու բանակի մնացորդներին, ներխուժել էին Ասորեստանի հյուսիսային շրջանները: Այս տեսակետից խիստ ուշագրավ է, որ չորրորդ ճակատամարտը տեղի էր ունեցել արդեն ոչ թե Հայաստանի, այլ Ասորեստանի տարածքում: Անշուշտ, պարսկական բանակի խայտառակ պարտությունը և նրա ոչնչացումն էր հանդիսացել հիմնական պատճառը, որ Դարեւը ստիպված էր եղել փոխել իր հրամանատարին և նոր բա-

նակներ ուղարկել Հայերի դեմ:

Հայերի և պարսիկների միջև առաջին երեք ճակատամարտերը տեղի էին ունեցել Հայաստանի Զուգա ավանի, Տիգրա և Ույամա բերդերի մոտ: Զորբորդ ճակատամարտը տեղի էր ունեցել Ասորեստանի Խզալա երկրում, իսկ հինգերորդը՝ Հայաստանի տարածքում Հիշատակվող աշխարհագրական վերոհիշյալ վայրերը տեղադրում են պատմական Աղձնիք և Կորճեք նահանգներում, իսկ Խզալա երկիրը՝ Ասորեստանի Հյուսիսային մասում: Ճակատամարտերը Հայաստանի Հարավային սահմանամերձ նահանգների տարածքում տեղի ունեցած լինելու փաստերը ոչ թե ապացուցում են, որ Հայաստանը այդ ժամանակ մի փոքր երկիր էր, որն իր մեջ ընդգրկում էր միայն այդ երկու նահանգները և նրանց հարևան շրջանները, ինչպես կարծել են Լեռն, Հ. Մանանդյանը և ուրիշներ, այլ լոկ հաստատում են, որ ապստամբ Հայերը ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տվել պարսիկներին հենց սահմանագլխին և նրանց թույլ չէին տվել խորանալու երկրի ներսը:

Ուշագրավ է, որ Դարեհը սկզբում ապստամբ Հայերի դեմ ուղարկում է ոչ թե պարսիկ, այլ Դաղարշիշ (Հավանաբար՝ Արտաշես) անունով մի Հայ զորավարի: Այս իրողությունը ապացուցում է, որ Հայ ուղամաստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները ոչ միայն կարենոր դիրք էին գրավում պարսկական բանակում, այլև նրա առանձին ներկայացուցիչները համագործակցում էին պարսիկների հետ: Ըստ երեսովիթին, մասսամբ այդ համագործակցության հետևանքով է, որ հինգերորդ ճակատամարտից հետո պարսիկներին հաջողվում է ճնշել Հայերի ապստամբությունը և վերականգնել իրենց տիրապետությունը Հայաստանում:

Հայաստանում առաջացած ապստամբությանը զուգընթաց Դարեհի դեմ Հատկապես ուժեղ ապստամբություններ են առաջնում նաև Բարեկոնիայում և Մարաստանում: Հետաքրքիր է, որ Բարեկոնիայում ապստամբության գլուխ է կանգնում Արախսա անունով մի Հայ՝ Խալդիտայի որդին: Արախսան, ինչպես ասված է Բիհիսամունի արձանագրության մեջ, Բարեկոնիայի Դուբալա երկրում ապստամբություն է բարձրացնում և Հայտնում, որ ինքը Նաբուգոդոնոսորն է, Բարեկոնիայի վերջին թագավոր Նաբոնիդի որդին: Բարեկոնացիները ապստամբում են Դարեհի դեմ և անցնում Արախսայի կողմը: Սա գրավում է Բարեկոնը և իրեն Հայտարարում է Բարեկոնիայի թագավոր: Սակայն Դարեհը, 521 թ. նոյեմբերի 2-ին, Հաղթում է սրան, ձերբակալում և նրա գլխավոր գործակիցների հետ մահապատճի

Ենթարկում:

Յո. Մարկվարտը, Գր. Խալաթյանցը և ուրիշներ, ելնելով վերո-
հիշյալ փաստից, ենթադրում են, որ Հայաստանի ու Բարելոնիայի,
թերևս նաև Մարաստանի միջև գոյություն է ունեցել որոշ կապ
ու դաշնակցություն՝ համատեղ կերպով պարսիկների դեմ պայքա-
րելու համար: Սակայն չնայած ենթադրվող դաշինքին՝ ապստամբած
երկրներից և ոչ մեկը չի կարողանում թոթափել Աքեմենյանների
տիրապետությունը: Դարեհին հաջողվում է ճնշել իր դեմ ուղղված

բոլոր ապստամբությունները:

Դարեհ Լ-ի բա-
ռենորոգումները Դարեհ Լ-ը իր դեմ եղած ապստամբություն-
ները ճնշելուց հետո տերության ներսում կատա-
և Հայաստանը րում է մի շարք բարենորոգումներ, որոնց
նպատակն էր առավել մեծ չափով ուժեղացնել
ու ամրապնդել կենտրոնական իշխանությունը, արագ կերպով ճնշել
տեղերում ծագած ապրատամբություն- ճնշել
ները:

Դարեհը նախ Պարսկական ամբողջ պետությունը բաժանում է
վարչական 20 առանձին մարզերի կամ սատրապությունների: Սրանց
կառավարումը նա հանձնում է բարձրաստիճան հատուկ կառավա-
րիչների, որոնք կոչվում էին «սատրապ»: Սատրապներն իրենց են-
թակա մարզերի քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ ունեին
վարչական, դատական անսահմանափակ իշխանություն: Նրանց
պարտականությունների մեջ էին մտնում նաև պետական հարկերի
հավաքումը, պարհակների կազմակերպումը, ճանապարհների ան-
վրանգության ապահովումը և այլն:

Դարեհը սատրապություններում զինվորական իշխանությունը
անջատում է քաղաքացիական իշխանությունից և հանձնում առան-
ձին հրամանատարների, որոնք անկախ էին սատրապներից: Նա
միաժամանակ սատրապների և զինվորական հրամանատարների մի-
ջև սահմանում է փոխադարձաբար իրար գործունեությունը վերա-
հսկելու կարգ:

Պատմական Հայաստանի տարածքը, ինչպես հետևում է Հերո-
դոտոսի վկայություններից, մտնում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի
13-րդ և 18-րդ սատրապությունների կազմի մեջ: 13-րդ սատրա-
պության բնակիչներն էին հայերը, պակտյուկները և նրանց հարևան
ցեղերը, իսկ 18-րդ սատրապությանը՝ մատինները, սասպեյրները
և ալարողները:

13-րդ սատրապությունը, բացի պակտյուկների երկրից, որի տեղը
մինչև այժմ վերջնականապես ու հաստատուն կերպով որոշված չէ,

իր մեջ ընդգրկում էր Հայկական պարից ղեպի հարավ ընկած Հայաստանի գրեթե ամբողջ տարածքը, այդ թվում և Փոքր Հայքը, Ծոփքը:

Ուսումնասիրողները վաղուց են ապացուցել, որ 18-րդ սատրապության ընակիշների՝ ալարողների (ուրարտացիների) անունից առաջացել է Արարատ լեռան, ինչպես և Այրարատ նահանգի անունը, իսկ սասպեյրների անունից՝ Սպեր գավառի անունը: Այստեղից հետևում է, որ 18-րդ սատրապությունը, բացի մատիենների երկրից, որին մի քանի ուսումնասիրողներ տեղադրում են Հյուսիսային Աստրապատականում, իսկ ուրիշները՝ արևմուտքում՝ Հալիս գետի շրջանում, իր մեջ ընդգրկում էր Հայկական պարից ղեպի հյուսիս ընկած պատմական Հայաստանի տարածքի մեծ մասը, Արարատյան դաշտից մինչև Սպեր գավառը ներառյալ: Թե՛ ալարողները և թե՛ սասպեյրները հետագայում նվաճվելով Հայերի կողմից՝ աստիճանաբար ձուլվում են հայ ժողովրդի հետ: Մինչև Դարեհի բարենորոգումները՝ ինչպես Մարաստանում, նույնպես և Աքեմենյան Պարսկաստանում պետականորեն սահմանված կայուն հարկեր գոյություն չունեին: Դարեհը իր տերության ներսում սահմանում է կայուն հարկեր և ստեղծում է վարչական-հարկային ապարատ: Նա ամեն մի սատրապության համար սահմանում է տարեկան որոշակի հարկային գումար, որը պետք է մուծվեր կենտրոնական պետական գանձարանը արծաթ տաղանդներով:

Հերողոտոսի վկայության համաձայն 13-րդ սատրապությունը Աքեմենյան Պարսկաստանին որպես հարկ տարեկան վճարում էր 400 արծաթ տաղանդ, իսկ 18-րդ սատրապությունը՝ 200 անծաթ տաղանդ: Երկու սատրապությունների 600 արծաթ տաղանդի այս հարկագումարը հիմնականում վճարում էին հայերը և Հայկական լեռնաշխարհի մյուս բնակիշները: Բացի զրամական այս հարկից, ինչպես հաղորդում է Ստրաբոնը, Հայաստանը Պարսկաստանին իրու հարկ տարեկան տալիս էր նաև 20.000 ձի:

Տեղերում առաջացող խոշոր ապստամբությունների և արտաքին վտանգի ղեպքում արագ կերպով զորքեր տեղափոխելու համար Դարեհ I-ը բարեկարգում է իր տերության ներսում ցամաքային ճանապարհները: Նա կառուցում է «Արքայական» կոչվող մեծ ճանապարհը, որը դուրս գալով Պարսկաստանի մայրաքաղաք Շոշից կամ Սուլայից, հասնում էր մինչև Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափին գտնվող Սարդես քաղաքը: Մոտ 2400 կիլոմետր տարածություն ունեցող այս ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ, մոտավորապես յուրաքանչյուր 25 կիլոմետրի վրա, տեղափորված էին սպասարկման

Հենքերով ու անձնակաղմով կայարաններ: Այն սատրապները, որոնց ենթակա մարզերի միջով էր անցնում ճանապարհը, պարտավոր էին ապահովել ճանապարհորդների, առևտրականների անվտանգ երթեվեկությունը և նրանց կյանքն ու գույքը՝ ավագակների հարձակումներից:

«Արքայական ճանապարհը» մեծ չափով նպաստում է նաև ապրանքափոխանակությանն ու առևտրի զարգացմանը պարսկական պետության ներսում: Նա իր ապահովության և բարեկարգության պատճառով դառնում է միջազգային քարավանային առևտրի հիմնական ճանապարհը, նրա զարկերակը:

Ապրանքափոխանակության և առևտրի զարգացմանը զգալի չափով նպաստում են նաև Դարեհի կողմից ոսկե, արծաթե և պղնձե միասնական կտրված դրամները գործածության մեջ մտցնելը:

«Արքայական ճանապարհի» մի որոշ հատվածը, որն ուներ $56\frac{1}{2}$ փարսախ, այսինքն՝ մոտ 330 կիլոմետր երկարություն և 15 կայարան, անցնում էր Հայաստանի Հարավային նահանգների՝ Աղձնիքի և Ծոփքի վրայով: Թե՛ «Արքայական ճանապարհը» և թե՛ այս ժամանակ որոշ չափով կարգավորված տեղական ճանապարհները ոչ միայն նպաստում են Հայաստանի տարբեր մասերի տնտեսական, փոխանակային կապերի առաջացմանը, այլև հայ ժողովրդի կաղմավորման գործընթացի արագացմանը:

Ք. ա. 401 թ. արքայազն Կյուրոս Կրտսերը,

Հայաստանը որ փոքրասիական բոլոր սատրապությունների

Քսենոփոնի կառավարիչն էր, գահը գրավելու համար ապրս-

Նկարագրու- տամբություն է բարձրացնում իր եղբոր՝ Ար-

թյամբ տաքսերբսես Ա-ի (404–358) դեմ: Հույները,

Հաղթանակի գեպքում նոր թագավորից զիջումներ ստանալու հույսով, ընդառաջում են Կյուրոսի խնդրանքին և նրան օգնության են ուղարկում վարձկաններից կազմված տասը հաղարանոց մի գորաբանակ: Սակայն Կյուրոս Կրտսերը իր եղբոր դեմ մղած ճակատամարտում պարտվում է և սպանվում: Հույները ստիպված են լինում Բաբելոնի մոտից Միջազգետքի, Կորդվաց աշխարհի, Հայաստանի և Տրապիզոնի վրայով վերադառնալ Հունաստան:

Տասը հազար զորքի այս նահանջը նկարագրել է նոյն բանակում գտնվող հոյն պատմագիր Քսենոփոնը իր «Անարասիս» կոչվող աշխատության մեջ: Քսենոփոնը տեղեկություններ է տալիս նաև Հայաստանի ու Հայերի մասին:

Ըստ Քսենոփոնի վկայության՝ Հայաստանը մեծ, ընդարձակ, հարուստ ու բարեկեցիկ մի երկիր էր, որը գտնվում էր Օրոնտասի, այսինքն՝ Երվանդի իշխանության տակ: Վերջինս ամուսնացած էր Արտաքսերքսես Ա-ի դուստր Հռողոգունեի հետ և իր զորքով մասնակցել էր Կյուրոս Կրտսերի զեմ մղված ճակատամարտին:

Նահանջող Հույները, Կարդուխների երկրի վրայով անցնելուց հետո, հասնում են Կենտրիտես գետին, այժմյան Բոհտան-սույն կամ Արևելյան Տիգրիսին, որը Հայաստանը և Կարդուխների երկիրը բաժանում էր իրարից: Հույները գիշերում են Հարթավայրից վերև՝ Կենտրիտես գետի մոտ գտնվող կարդուխների զյուղերում: Հաջորդ առավոտյան նրանք գետի Հակաղիր ափին տեսնում են զինված ձիավորներ և նրանցից վերև՝ բլուրների վրա չարքերով կանգնած հետևակ զորքեր, որոնք նպատակ ունեին թույլ չտալ Հույներին անցնելու գետը և մտնելու Հայաստան: Մեծ վահաններով ու երկար նիզակներով զինված այս զորքերը Օրոնտաս-Երվանդի զորքերն էին, որոնք կազմված էին Հայերից և վարձկան մարդերից ու խալդայներից:

Սակայն Հույները կարողանում են անցնել գետը և մտնել Հայաստան, իսկ Օրոնտաս-Երվանդի զորքերը, ըստ երեսույթին, հաշվի առնելով իրենց ուժերի փոքրաթիվ լինելը, խուսափում են ընդհարվել Հույների հետ:

Կարդուխների հետ կոիվների պատճառով, ինչպես վկայում է Քսենոփոնը, գետի Հայկական ափի մոտ զյուղեր չեն եղել: 5 փարսախ (մոտ 25 կիլոմետր) դաշտավայրով և լերկ բլուրներով շարժվելուց հետո է միայն, որ Հույները այժմյան Սղերդի կամ Ռեդվանի շրջանում հանդիպում են մի մեծ զյուղի, որը սատրապի՝ կառավարչի Համար ունեցել է ապարանք-ամրոց, ինչպես և զյուղի տների մեծ մասի վրա եղել են աշտարակներ: Այս զյուղն ունեցել է նաև կենսամթերքների շատ առատ պաշարներ:

Հույները այստեղից շարժվելով դեպի Հյուսիս և անցնելով մոտ 125 կիլոմետր, իջնում են Մշո դաշտը և հասնում Տելերոսա գետին, որի շուրջը եղել են բազմաթիվ զյուղեր: Ուսումնասիրողները այս գետը նույնացնում են Մեղրագետի կամ այժմյան Կարա-սուի հետ: Այս գետից սկսած՝ երկիրը կոչվում էր Արևմտյան Հայաստան, որի հյուպարքուր, այսինքն փոխկառավարիչն էր պարսից թագավորի բարեկամ Տիրիթապը:

Այստեղ Տիրիթապը բանակցություններ է վարում նահանջող Հույն զորքի հրամանատարության հետ և պայման է կապում, որ Հույները

չպետք է այրեն հայկական գյուղերը, իսկ կենսամթերքներ գյուղերից կարող են վերցնել այնքան, որքան անհրաժեշտ է իրենց:

Տեղերուա գետից հետո հույները, որոնց որոշ հեռավորության վրա իր զորքով հետևում էր Տիրիբազը, հասնում են մի ապարանք-ամրոցի, որի շուրջը նույնպես եղել են բազմաթիվ գյուղեր՝ լի մեծաքանակ պաշարեղենով: Գիշերը տեղացող առատ ձյան պատճառով հույները ստիպված են լինում տեղափորվել շրջակայքի հայկական գյուղերում: Այս գյուղերում նրանք գտնում են առատ մթերքներ՝ մսացու անասուններ, հաց, հին անուշահոտ գիննիներ, չամիչ, ամեն տեսակի ընդեղեն, խոզի ճարպ, քնջութի, դառն նշի և բևեկնի յուղ, ինչպես և դրանից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Տիրիբազի հարձակումից վախենալով՝ նահանջող հույն զորքի հրամանատարությունը որոշում է մի տեղ հավաքել գյուղերում ցըրված զորքին: Սակայն գիշերը կրկին սաստիկ ձյան և ցրտի պատճառով հրամանատարությունը ստիպված է լինում նորից զորքը ցրել նույն գյուղերը: Զակառակ Տիրիբազի հետ կնքված պայմանի, հույն զինվորներից ոմանք, ինչպես վկայում է Քանոնովնը, առաջին անգամ գյուղերից հեռանալիս՝ ամբարտավան կերպով այրել են տները:

Հույները ձերբակալված մի պարսիկից տեղեկություն ստանալով, որ Տիրիբազը պատրաստվում է լեռնանցքում հարձակվել իրենց վրա, իրենք են նախահարձակ լինում և փախտաստի մատնում Տիրիբազի զորքին: Նրանք սպանում են մի քանի զինվորների, գրավում մոտ 20 ձի և Տիրիբազի վրանը, որի մեջ գտնվում էին արծաթե ոտքերով գահույքներ ու ընպանակներ: Նրանք գերի են վերցնում նաև Տիրիբազի հացարարներին ու մատովակներին:

Այս ընդհարումից հետո հույները վախենալով, որ Տիրիբազի զորքը կարող է գրավել լեռնանցքը, որոշում են անմիջապես ճանապարհ ընկնել: Նրանք հաջորդ օրը տեղացի բազմաթիվ ուղեցույցների առաջնորդությամբ և խոր ձյան միջով առաջ շարժվելով գրավում են այն լեռնանցքը, որտեղ Տիրիբազը մտադիր էր հարձակում գործել նրանց վրա: Այստեղից հույները անմարդարնակ վայրերով երեք օրվա ընթացքում մոտ 75 կիլոմետր առաջ շարժվելուց հետո հասնում են Եփրատ, այսինքն՝ Արածանի գետին և անցնում են այն՝ թրջվելով մինչև գոտկատեղը: Հույները լսել էին, որ Եփրատի ակունքները այս-տեղից հեռու չեին:

Եփրատ-Արածանիի ափից սկսած՝ չորս օր տևող շատ ծանր երթից և զինվորների, գերիների ու գրաստների մի մասին ցրտի պատճառով կորստի մատնել տալուց հետո նահանջող հույն զորքի առա-

ջապահ դորամասը հասնում է ամրություն ունեցող մի գյուղի: Հոյները ամրության առջև, աղբյուրի մոտ հանդիպում են ջուր տանող գյուղի կանանց ու աղջիկներին: Սրանք հարցնում են Հոյներին, թե ովքե՞ր են: Վերջիններս, թաքցնելով իրենց ով լինելը, թարգմանի միջոցով պարսկերեն հայտնում են, որ իրենք թագավորի կողմից գնում են սատրապի մոտ: Կանայք հայտնում են, որ սատրապը այդտեղ չէ, այլ հեռու է այդտեղից մոտ մեկ փարասի: Հոյները կանանց հետ մտնում են ամրություն, որն ուներ իր գյուղապետը:

Հաջորդ առավոտյան, երբ զորքի մնացած մասը ևս հասնում է այս գյուղը, Հոյն հրամանատարները որոշում են գորամասերը տեղավորել գյուղերում: Առաջապահ զորամասը մնում է նոյն տեղում, իսկ մյուս հրամանատարները վիճակահանությամբ իրար մեջ են բաժանում շրջակա գյուղերը, և ամեն մեկը իր զորամասի հետ գնում է այն գյուղը, որ բաժին էր ընկել իրեն:

Շրջակա գյուղերից մեկը բաժին է ընկնում նաև Քսենոփոնին: Նրա զորամասի վաշտապետերից մեկը և մի խումբ զինվորներ վաղելով գնում են այդ գյուղը: Այստեղ նրանք ձերբակալում են բոլոր գյուղացիներին, գյուղապետին և սրա աղջկան, որը իններորդ օրն էր, որ ամուսնացել էր: Քսենոփոնը տեղեկացնում է, որ գյուղապետի աղջկա ամուսինը, որ գնացել էր նապաստակ որսալու, մյուս գյուղերում ձերբակալված կամ զերված գյուղացիների մեջ չէր հայտնաբերվել: Այս տեղեկությունից պարզ երևում է, որ Հոյները իրենց իջևանած բոլոր գյուղերում էլ ձերբակալել էին գյուղացիներին:

Հոյները գյուղապետի տանը բռնագրավում են նաև 17 ձիու քուռակ, որոնք պահվում էին իբրև հարկ՝ պարսից թագավորին վճարելու համար: Քսենոփոնը վկայում է, որ այստեղի ձիերը թեև պարսկական ձիերից փոքր էին, բայց ավելի կայտառ: Քսենոփոնը իր պառաված ձին, որ նախապես ավար էր վերցրել, տալիս է գյուղապետին, որպեսզի կերակրի և զոհարերի արևին, քանզի լսել էր, որ իր ձին նվիրատրված է արևին: Իր պառաված ձիու փոխարեն նա վերցնում է ձիու քուռակներից մեկը, ինչպես և մեկական ձիու քուռակ էլ տալիս է իր զորամասի հրամանատարներին:

Քսենոփոնը տեղեկացնում է, որ այստեղ գյուղական տները գետնափոր էին, մուտքը ջրհորի բերանի նման, որից մարդիկ ցած էին իջնում սանդուղքներով: Տներում մարդկանց հետ ապրում էին նաև ընտանի կենդանիներ՝ այծեր, ոչխարներ, եղներ, հավեր՝ իրենց ճտերով, որոնց համար ներքեսից հատուկ մուտք էր շինված:

Բացի ցորենից, գարուց, այլ ընդեղեններից և գինուց, այս տներում կար նաև կարասների մեջ պատրաստված զարեջուր, որին Քսենոփոնը անվանում է «զարուց պատրաստված գինի»: Գարեջուրը խմում էին կարասների մեջ դրված եղեգներից՝ ծծելու միջոցով: Քսենոփոնը հայտնում է, որ այդ խմիչքը շատ թունդ էր, եթե ջուր չէր խառնվում նրա մեջ, բայց սովոր մարդու համար այն խիստ ախորժելի էր:

Հաջորդ օրը Քսենոփոնը գյուղապետի հետ գնում է առաջապահ զորամասի իջևանած գյուղը: Ճանապարհին նա լինում է նաև մի շարք այլ գյուղերում: Ամեն տեղ հույները կերուխումի, ուրախության մեջ էին և հյուրասիրում էին միայանց: Նրանց սեղանների վրա կային ամենաընտիր կերակուրներ, ոչխարի, այծի, խողի, հորթի ու հավի միա, մեծ քանակությամբ ցորենի ու զարու հաց: Շատ առատ էր նաև գինին:

Հույները հայկական այս գյուղերում յոթ օր հանգստանալուց և պարենավորվելուց հետո շարունակում են իրենց ճանապարհը: Նրանք իրեն ուղեցույց վերցնում են Քսենոփոնի իջևանած գյուղի գյուղապետին, նախօրոք նրա տունը լցնելով մյուս գյուղացիներից բռնագրավված պաշարեղենով և ազատ արձակելով նրա ազգականներին: Հույները իրենց հետ են վերցնում նաև գյուղապետի ղեռահաս որդուն, որպեսզի հետագայում իր հոր հետ միասին վերադառնան դյուղ, եթե նրա հայրը լավ առաջնորդի զորքին: Երեք օր անմարդաբնակ վայրերով և ձյան միջով առաջ շարժվելուց հետո առաջապահ զորամասի հրամանատար Խերիխոսը բարկանում և ծեծում է գյուղապետին, որը զորքին չի առաջնորդել գյուղերի վրայով: Հույն հրամանատարի հանդես բերած այս տմարդի վերաբերմունքի պատճառով գյուղապետը գիշերով փախչում է բանակից, իր որդուն թողնելով հույների մոտ:

Այնուհետև, հույները այստեղից շարժվելով Փասիս, Հարպասոս ու Ճորոխ գետերի երկարությամբ և անցնելով փասիանների, տառիսների, խայլուրների, սկսութների և այլ ցեղերի երկրների վրայով՝ հասնում են Տրապիզոն, իսկ այնտեղից էլ վերադառնում հայրենիք:

Քսենոփոնի նկարագրությունից երեսում է, որ արդեն Ք. ա. V դարի վերջում Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերի մեծ մասը համաձուլվել էր կազմավորվող հայ ժողովրդի կազմի մեջ: Դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ նահանջող հույները կենտրիտես-թուան-սուից սկսած մինչև տառիսների երկրի՝ Տայքի սահմանները և ավելի քան 450 կիլոմետր անցել էին Հայաստանի վրայով ու

բացառապես հանդիպել էին Հայկական գյուղերի: Սակայն այս ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի առանձին մասերում գոյություն են ունեցել նաև զեռևս իրենց ինքնուրույնությունը պաշտպանած այնպիսի ցեղեր, որոնք հետագայում են միայն ձուլվել Հայ ժողովրդի հետ: Այդպիսի ցեղերից Քսենոփոնի մոտ հիշատակված են մարդերը, փասիանները, տառիսները, որոնց անունից են առաջացել պատմական Հայաստանի Մարդարարական, Մարդարի, Բասեն կամ Բասյան և Տայք գավառների անունները: Անկասկած, մարդերի անունից է առաջացել նաև Հայաստանի նշանավոր նախարարական տներից մեկի՝ Մարդպետունիների անունը:

Պատմագիտական գրեթե բոլոր երկերում Քսենոփոնի մոտ հիշատակված Օրոնտասին Համարել են Արևելյան Հայաստանի սովորական պարսից սատրապներից մեկը: Այս եղրակացության Համար հիմք է ծառայել այն, որ Հույն պատմիչի մոտ հիշատակված է նաև Արևմտյան Հայաստանի առանձին կառավարիչ Տիրիբարզը:

Քսենոփոնի մոտ Օրոնտասը հիշատակված է երկու տարրեր վկայություններում, որոնք մեջ ենք բերում ստորև.

«(Հույնները) կզնան Հայաստան, որը մեծ է ու Հարուստ և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ»:

«Մրանք (զորքերը) Օրոնտասի և Արտուրասի Հայերն էին և մարդերն ու խալդայները վարձկան»:

Դժվար չէ նկատել, որ առաջին վկայության մեջ Քսենոփոնը Օրոնտասին Համարում է ոչ թե Հայաստանի մի մասի, այլ ամբողջ Հայաստանի իշխանավորը: Լեռն և Հ. Մանանդյանը, ելնելով առաջին վկայությունից և Քսենոփոնի մոտ Տիրիբարզին տրված «Հյուպարքոս» և «փոխկառավարիչ» տիտղոսից, ավելի ճիշտ կերպով ենթադրել են, որ Հայաստանը ունեցել է միայն մեկ սատրապ, և Օրոնտասը Հանդիսացել է ոչ միայն Արևելյան, այլև ամբողջ Հայաստանի սատրապը:

Հայաստանի այս իշխանավորի Օրոնտաս-Երվանդ անունը ավելի շուտ հիմք է տալիս կարծելու, որ նա եղել է Երվանդունի Հայ թագավորներից մեկը, մեզ Հայտնի նույնանուն Հայ թագավորներից երկրորդը, որը միաժամանակ կատարել է պարսից սատրապի գործառույթները:

Այս տեսակետից ոչ միայն խիստ ուշագրավ է այն, որ Քսենոփոնը Օրոնտասին սատրապ չի անվանում, այլև այն, որ Օրոնտասի և Արտուրասի զորքերի թկում պարսիկներ չեն եղել: Հ. Մանանդյանը ընդունելով, որ երկրորդ վկայության մեջ «վարձկան» բառը վերա-

բերում է ոչ միայն խալդայներին, այլև մարդերին, իրավացի կերպով գտնում է, որ Օրոնտասի զորքերի հիմնական մասը կազմված է եղել Հայերից: Անշուշտ, եթե Օրոնտասը և Արտուխասը Հայեր չինեին, ապա նրանց զորքերն ել չեին կարող հիմնականում կազմված լինել Հայերից: Ոչ մի պարսիկ սատրապ, առանց պարսկական զորամասերի, չեր կարող հենվել միայն Հայկական ռազմական ուժի վրա և կատարել իր պարտականությունները: Հայկական բանակը չեր ստեղծված իր իսկ Հայրենիքում օտար տիրողի շահերը պաշտպանելու համար:

Հայտնի է, որ սատրապության պաշտոնում սովորաբար նշանակվում էին պարսկական ազնվատոհմ ու ազմաստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները, սակայն առանձին երկրներում, ինչպես, օրինակ, Եգիպտոսում այդ պաշտոնը հանձնվում էր նաև տեղական նախակին թագավորներին կամ իշխանագորներին: Այդպիսի երկրներում զինվորական իշխանությունը ևս չեր բաժանվում քաղաքացիական իշխանությունից, և այդ երկու իշխանություններն ել նախակինի նման գտնվում էին տեղական թագավորի ձեռքում: Քսենոփոնի նկարագրությունից դժվար չէ եղբակացնել, որ Հար և նման վիճակ գոյություն ուներ նաև Հայաստանում: Ամենայն հավանականությամբ Հայաստանում ևս սատրապության պաշտոնը վստահված և հանձնված էր Երվանդունի տոհմի Հայ թագավորներին, որոնցից մեկն էր և այս Օրոնտաս-Երվանդ Ա-ը:

Եթե ընդունելու լինենք, որ Դարեհ I-ից սկսած վերացել է Հայկական պետականությունը և Հայաստանում անընդմեջ իշխել են պարսիկ սատրապները, ապա անբացատրելի է մնում մեր ժողովրդի պատմության ամենանշանակալից երեսութներից մեկը՝ Հայ ժողովրդի կազմավորման շրջանում բուն Հայկական լեռնաշխարհի բաղմաթիվ մեծ ու փոքր ցեղերի ձուլումը Հայերի մեջ, որը պատմական անվիճելի իրողություն էր Քսենոփոնի ժամանակ: Հայ ժողովրդի կազմավորման բուն գործընթացը կարող էր տեղի ունենալ միայն Հայկական պետականության գոյության պայմաններում:

Քսենոփոնի վկայություններից հետևում է, որ այս ժամանակ Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի՝ Արևելյան և Արևմտյան: Սակայն դրանք Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ մտնող ինքնուրույն, իրարից անկախ երկու տարրեր սատրապություններ չեին, ինչպես կարծել են ուսումնասիրողներից շատերը, այլ Հայաստանի վարչական տեսակետից բաժանված երկու երկրամասեր: Նման վարչական բաժանման անհրաժեշտությունը, անկասկած, առաջացել էր

նրանից, որ բազմաթիվ ցեղերի և հատկապես նախկին 18-րդ սատրապությունում բնակվող ցեղերի հայացման և նրանց երկրների միացման հետևանքով մեծ չափով ընդարձակվել էր Հայաստանի տարածքը: Արևելյան Հայաստանը իր մեջ ընդգրկում էր պատմական Հայաստանի Կորճեք և Աղճիք նահանգները, Վանա լճի ավազանը և Ծոփքը, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Տարոնը, Բագրևանդը, Բասենը, Բարձր Հայքը և Փոքր Հայքը:

Հայաստանի թագավոր-սատրապը հանդիսանում էր Օրոնտաս-Երվանդ Ա-ը, իսկ Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս-փոխկառավարիչը կամ կուսակալը՝ Տիրիքազը: Այս վերջինը Օրոնտաս-Երվանդի ենթական էր, գուցե և նրա օգնականը:

Մեզ հայտնի չէ, թե արդյո՞ք Արևելյան Հայաստանը անմիջականորեն Օրոնտաս-Երվանդը ինքն է կառավարել, թե սա նույնպես ունեցել է իր կուսակալը: Քսենոփոնը իր երկրորդ վկայության մեջ Օրոնտաս-Երվանդի հետ հիշատակում է նաև Արտուրաս անունով մեկին, սակայն չի հայտնում, թե ով էր սա: Կարելի է միայն ենթադրել, որ այս Արտուրասը (հավանաբար Արտաշեսը) եղել է Արևելյան Հայաստանի կուսակալը կամ զորքի հրամանատարը:

Գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները ենթադրել են, որ Կենտրիտես գետից հետո հույների հանդիպած առաջին գյուղը եղել է Օրոնտաս-Երվանդի նստավայրը, նրա գահանիստը: Սակայն այս ենթադրությունը հիմնավոր չէ: Քսենոփոնը համապատասխան վկայության մեջ կամ այլ տեղում չի հայտնում, որ այս գյուղը եղել է Հայաստանի սատրապի նստավայրը, այլ նշում միայն, որ այս մեծ գյուղը «ուներ սատրապի համար ապարանք-ամրոց, և տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ»: Սատրապի որևէ գյուղում ապարանք-ամրոց ունենալը դեռևս լրիվ ապացույց չի կարող ծառայել, որ հատկապես այդ գյուղը եղել է նրա նստավայրը, որովհետև նա նման ապարանք-ամրոցներ կարող էր ունենալ նաև այլ վայրերում: Անկասկած է, որ հիշալ գյուղը Հայաստանի թագավոր-սատրապների նստավայրը, նրանց կենտրոնատեղին չէր կարող եղած լինել, որովհետև, ինչպես վկայում է Քսենոփոնը, այս գյուղը կարդուխների ղեմ մղվող կոփսների թատերաբեմից մոտ 25 կիլոմետր հեռավորության վրա էր գտնվում և նրա շրջապատը անմարդաբնակ էր, գոնե հույները կենտրիտես գետից մինչև այս գյուղը ոչ մի այլ բնակավայրի չէին հանդիպել: Իհարկե չի կարելի կարծել, որ Արեվելյան Հայաստանը այնքան փոքր է եղել կամ Հայաստանի թագավոր-սատրապները այնքան անհեռատես էին գտնվել, որ իրենց գահը հաստատել

Էին սահմանամերձ և արտաքին թշնամու Հարձակումներին մշտապես ենթակա այս գյուղում: Հաստատ կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի թագավոր-սատրապների նըստավայրը գտնվել է Երկրի կենտրոնական շրջաններից մեկում, արտաքին թշնամու Հարձակումներից ավելի ապահով մի վայրում:

Հիշյալ գյուղը ամբող ունենալու և տների մեծ մասի վրա աշտարակներ լինելու ուշագրավ փաստերն ինքնին ապացուցում են, որ դա Հանդիսացել է կարդուխների ներխուժումից երկիրը պաշտպանելու կարևոր ռազմական հենակետերից, ամրություններից մեկը: Նման կարևոր հենակետում բնականարար Հայաստանի սատրապը, տեղական կառավարիչը կամ կայազորի հրամանատարը կարող էին ունենալ իրենց ապարանք-ամրոցը:

3. ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ք. Ա. VI-IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գյուղատնտեսությունը և արհեստները Բիհիսթունիի արձանագրության, Ներողուունի և Քեննոփոնի աշխատությունների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Հայերը վաղուց նստակյաց էին: Նրանք մեծ մասամբ բնակվում էին գետերի ու լեռների հովիտներում, իրար մոտիկ կառուցված գյուղերում: Նրանք ունեին նաև բերդեր և ապարանք-ամրոցներ:

Հայերի տնտեսական հիմնական գրադարանքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր:

Քեննոփոնի այն վկայությունները, որ Հայկական գյուղերում «պաշարեղենը շատ առատ էր», գյուղերը «լի էին բազում պաշարեղենով», «լիառատ էին» և այլն ինքնին ապացուցում են, որ Հայաստանում երկրագործությունը գտնվում էր զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա: Հայերը մշակում էին ցորեն, գարի, քնչութ, կտավատ և այլ ընդեղեններ:

Արածանիի վերին հովտում, Վանա լճի ավագանում, Մոփում և Արարատյան դաշտում առավել մեծ չափով զարգացած էին նաև այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը: Դրա լավագույն ապացուցյն այն է, որ նահանջող հովտները հայկական գյուղերի մեծ մասում գտնել էին կարասների մեջ պահպող մեծ քանակությամբ սովորական, հին ու անուշահոտ գինիներ, չամիչ և այլ չորդեր:

Բացի սովորական, հին ու անուշահոտ գինիներից, հայերը զիտեին պատրաստել նաև գարեջուր, քնջութի և կտավատի ձեմ, դառն նշի և բենեկնի յուղ, օճանելիք, անուշահոտ յուղեր: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ Ք. ա. V դարում հայերը գտնվում էին տնտեսական ու մշակութային զարգացման բարձր մակարդակի վրա:

Հայաստանում, հատկապես նրա լեռնային և նախալեռնային շրջաններում զարգացած էր նաև անասնապահչությունը: «Հայերը՝ վկայում է Հերողոտոսը,՝ Հարուստ են անասուններով»: Հայերը պահում էին խոշոր եղջերավոր անասուններ, ոչխար, այծ, խող, ձի, ջորի, էշ, ուղտ և տնային թուչուններ: Հայաստանը հատկապես հարուստ և հոչակված էր իր ձիերով: «Երկիրը (Հայաստանը),՝ ասում է Ստրաբոնը,՝ ձիերի համար ունի հարուստ արոտներ, որոնք մարականներից վատ չեն, այնպես որ նեսեական ձիերը, որ գործածում էին պարսից թագավորները, այնտեղից էլ էին բերում, և Հայաստանի սատրապը պարսից թագավորին ուղարկում էր տարեկան 20.000 քուռակ»:

Ք. ա. VI-IV դարերում Հայաստանում գոյություն ունեցող արհեստների մասին մեզ են հասել թե՛ գրավոր և թե՛ հնագիտական անբավարար տվյալներ, մեծ մասամբ կցկտուր և կողմնակի վկայություններ: Սակայն այդ կցկտուր և անբավարար տեղեկություններն անգամ ցույց են տալիս, որ Հայերի մոտ ևս շատ վաղուց կատարվել էր աշխատանքի երկրորդ մեծ հասարակական բաժանումը. մասնագիտացված արհեստը բաժանվել էր երկրագործությունից:

Դեռևս Հայկի և Բելի ավանդության մեջ նշված է, որ երկու կողմերի հակաները իրար հետ կռվել են նետ ու աղեղով և սրերով: Շատ բնորոշ է նաև, որ Բելը ունեցել է երկաթե սաղավարտ, պղնձե տախտակներից շինված զրահ, երկսայրի սուր, վահան և նիզակ, իսկ Հայկը Բելին սպանելու համար գործածել է երեքթեյան նետի սլաք, որը ծակել է հակառակորդի կրծքի ու թիկունքի պղնձե զրահատախտակներն ու մարմինը: Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի տարրեր վկայություններից հայտնի է նույնական, որ Հայերը իրքև զենք օգտագործել են սրեր, դաշույններ, նետ ու աղեղ, կարճ ու երկար նիզակներ, երկսայրի տապարներ, տեղեր, մեծ ու փոքր վահաններ, երկաթե կամ պղնձե լարերով հյուսված սաղավարտներ, զրահներ և այլն: Քսենոփոնը վկայում է, որ Հայոց թագավորը ունեցել է թանկարժեք զարդեր և տնային կարասիներ, իսկ Հույները Տիրիքագի վրանում գտել էին արծաթե ոտքերով գահույքներ և ըմպանակներ: Բացի զրավոր տեղեկություններից, տարրեր ժամանակներում երգնկայում

և Հայաստանի այլ վայրերում պատահականորեն հայտնաբերվել են արծաթից ու բրոնզից պատրաստված, նախշերով, տարրեր կինդանիների քանդակներով գեղագարդված եղջյուրաբաժակներ, թասեր, գավաթներ, գլանաձև փոքրիկ տուփ, ամանի բռնակ և այլն: Հասանկալայի զամբարաններից մեկում գտնվել է ոսկուց պատրաստված ձիու բաշ: Հայտնաբերված այս իրերը, որոնք պատկանում են Ք. ա. V–IV դարերին, մեծ նմանություն ունեն ոչ միայն աքեմենյան, այլև ուրարտական իրերին: Վերևում նշված բոլոր փաստերը անվիճելի կերպով ապացուցում են, որ VI–IV դդ. Հայաստանում զգալի չափով զարգացած էին մետաղամշակությունը և նրա հետ կապված արհեստները, և որ Հայերը ժառանգել և հիմնականում պահպանել էին մետաղամշակության մշակույթի այն խոչոր նվաճումները, որ ձեռք էին բերել ուրարտացիները:

1950–1951 թթ. պեղումների ժամանակ ուրարտական էրերունի (Արին բերդ) քաղաք-ամրոցում հայտնաբերվել է սյունազարդ, նախշերով ու որմնանկարներով հարուստ մի դահլիճ, որը նման է Աքեմենյան Պարսկաստանի մայրաքաղաքներ Սուլայյում, Պերսեպոլիսում և այլ վայրերում հայտնաբերված ընդունասրահների՝ ապաղանապարանքներին: Հնագետները գտնում են, որ այս դահլիճը կառուցվել կամ վերակառուցվել է Ք. ա. V դարում: Նորահայտ այս դահլիճը, ինչպես և բերդերի ու ապարանք-ամրոցների գոյությունը Հայաստանում ցույց են տալիս, որ Հայերը պահպանել ու զարգացրել էին նաև ուրարտացիներից ժառանգած շինարարական արվեստը և սրա հետ կապված արհեստները: Քսենոփոնը վկայում է, որ խալդայներից գրավված բարձունքում ամրոց կառուցելու համար, Կյուրոսի առաջարկով, Հայոց թագավորը բերել է քարագործներ, հյուսներ և այլ արհեստագործներ:

Ինչպես վկայում են Հույն պատմիչները, Հայկական ավագանին և զինվորները Հագնում էին կարճ վերնազգեստներ, ճտքափոր կոշիկներ, իսկ զյուղացիները՝ տարրեր գույնի երկար զգեստներ և տրեխներ: Հին Հայերը կրում էին նաև սրածայր, սաղավարտանման և այլ ձեի զիսարկներ: Էրեբունի քաղաք-ամրոցի, Ջրաշատ զյուղի, Դիլինի և այլ վայրերի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև V–IV դարերին պատկանող կավե ամաններ, կարասներ, կժեր, կճուճներ, տարրեր նյութերից պատրաստված զանազան գույնի հոլունքներ, քարե տնային իրեր և այլն: Վերոհիշյալ գրավոր վկայությունները և նյութական մշակույթի մնացորդները հաստատում են, որ Հայաստանում VI–IV դարերում որոշ չափով զարգացած են եղել նաև մանածա-

գործությունը, կաշեգործությունը, կավագործությունը և մյուս ար-Հետաները:

«Հայաստանը, – ասում է Քսենոփոնը, – մեծ է, հարուստ և բարեկեցիկ»: Հույն պատմիչի այս բնութագրումը պարզ մի ապացուց է, որ իրոք VI–IV դարերում Հայաստանը գտնվել է տնտեսական զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա: Այդ զարգացման ցուցանիշ է հանդիսանում նաև Հայաստանի երկու սատրապությունների՝ Աքեմենյան Պարսկաստանին տարեկան վճարած 600 արծաթ տաղանդի հարկագումարը, որի կշիռը այժմյան կշռով հավասար էր մոտ 19.584 կիլոգրամ արծաթի, իսկ արժեքով՝ մոտ 2.400.000 ոսկի ոռուլու: Իր ժամանակի համար այս մեծ հարկագումարը կարող էր վճարել միայն տնտեսապես զարգացած երկիրը, մանավանդ, եթե համեմատության համար նշենք, որ Հին Արևելքի ամենահարուստ, ամենազարգացած երկրներից Եգիպտոսը տարեկան վճարում էր 700, Բարեկրնիան՝ 1000, իսկ Փոքր Ասիան, իր երեք սատրապությունների հետ միասին, 1760 արծաթ տաղանդ:

Սակայն Հայաստանի երկու մասերն իրենց զարգացման մակարդակով միևնույն աստիճանի վրա չէին գտնվում: Արևելյան Հայաստանը, որն իր տարածքի մեջ էր ընդգրկում Ուրարտական պետության կենտրոնական շրջանները և մոտիկ էր գտնվում Հին Արևելքի առաջավոր երկրներին ու առևտրական հիմնական ճանապարհներին, ավելի էր զարգացած, քան Արևմտյան Հայաստանը: Զարգացման այդ տարրերությունը պարզ կերպով երևում է Քսենոփոնի գյուղական տների նկարագրությունից: Եթե Արևելյան Հայաստանի գյուղական տները կանոնավոր էին և նույնիսկ նրանց մեծ մասի վրա կային աշտարակներ, ապա Արևմտյան Հայաստանի գյուղական տները գետնափոր էին, և մարդիկ ու ընտանի կենդանիները ապրում էին նույն հարկի տակ:

Պատմագիտական բոլոր երկերում տարած-
Փոխանակու- ված է այն կարծիքը, որ Հայաստանում VI–IV
թյունը և դարերում քաղաքներ գոյություն չեն ունեցել:
առևտուրը Այս եղրակացության համար հիմք է հանդիսա-
ցել այն, որ Հույները իրենց նահանջի ճանա-
պարհին Հայաստանում ոչ մի քաղաքի չէին հանդիպել: Սակայն նման
եղրակացությունը հիմնավոր չէ: Հավանաբար, Հույներն իրենք են
խոսափել Հայաստանում քաղաքների հանդիպելուց և նահանջել
էին ոչ թե հիմնական, բանուկ, այլ գյուղական ճանապարհների և
ճանապարհագուրկ վայրերով:

Իշարկե, անտրամաբանական է կարծել, որ մարերը և հայերը կործանել ու մոխրակույտերի էին վերածել ուրարտական ժամանակաշրջանի բոլոր նշանավոր քաղաքներն ու վարչական կենտրոնները: Մեզ հասած կցկոտոր տվյալները հակառակն են ապացուցում: Վանի միջնաբերդում հայտնաբերվել է պարսից թագավոր Արտաքսերքսես I-ի (486–465) պարսկերեն լեզվով գրված սեպագիր մի արձանագրություն, որտեղ նա խոսում է իր կատարած շինարարական աշխատանքների մասին: Ուրարտական էրերունի քաղաք-ամրոցում, ինչպես արդեն նշվել է, հայտնաբերվել են աքեմենյան դարաշրջանին պատկանող նյութական մշակույթի զգալի մնացորդներ: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Վանը և էրերունի քաղաք-ամրոցը իրենց գոյությունն ու քաղաքային-վարչական նշանակությունը այս կամ այն կերպ պահպանել էին նաև VI–IV դարերում: Պետք է կարծել, որ իրենց գոյությունը և նշանակությունը պահպանել էին նաև Արգիշտիխիմիլի-Արմավիրը և ուրարտական քաղաք-ամրոցներից շատերը:

Մասնավոր սեփականության առաջացումը և աշխատանքի երկրորդ հասարակական մեծ բաժանումը, այսինքն՝ մասնագիտացված արհեստի բաժանումը երկրագործությունից, բնականորեն հայկական հասարակության ներսում նույնպես պետք է նպաստեին ապրանքափոխանակության և առևտրի առաջացմանն ու հետագա զարգացմանը: Տուշմա-ցեղային արտադրական ու արյունակցական կապերից կտրված, մասնավոր սեփականության հիման վրա անհատական տնտեսություն վարող արտադրողների փոխադարձ տընտեսական կապը հնարավոր էր իրագործել միայն սկզբում պարզ ապրանքափոխանակության, իսկ հետագայում՝ առևտրի միջոցով:

Հայաստանում VI–IV դարերում գոյություն ունեցող ապրանքափոխանակության, ներքին ու արտաքին առևտրի մասին մեզ են հասել միայն կցկոտոր տեղեկություններ:

Հայաստանի և Բարեկոնի միջև Եփրատ գետի վրայով տեղի ունեցող առևտրի մասին մի հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանվել Հերոդոտոսի մոտ:

«Այժմ ես կպատմեմ,— ասում է Հերոդոտոսը,— թե ինչն է, իմ կարծիքով, ամենից զարմանալին իրենց քաղաքից (Բարեկոնից) հետո սրանց մոտ: Նրանց նավերը, որոնք գետի վրայով գալիս են Բարեկոն, կոր են և բոլորը կաշվեպատ: Հայերի երկրում, որոնք բնակվում են ասորեստանցիներից վերև, սրանք կտրում են ուռիներ, շինում նավի կողերը և պատում են այդ կաշվե ծածկով, տալով հատակի ձեռք...:

Լցնում են ամբողջ նավը ծղոտով, բեռնում են և թողնում, որ իջնեն գետն ի վայր: Մեծ մասամբ նավերով տանում են գինիով լիքը արմավենու տակառներ...: Այդ նավերը լինում են և չատ մեծ և ավելի փոքր: Նրանցից ամենամեծերը տանում են հինգ հազար տաղանդ բեռ: Ամեն մի նավում գտնվում է մեկ էշ, իսկ մեծ նավերում՝ մի քանիքը: Բարելոն հասնելուց և բեռը ծախսելուց հետո նրանք վաճառում են նաև նավի կմախքը և ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշին բարձում են էշերի վրա և նորից գնում հայերի երկիրը»:

Ա. Գարագաշյանը, Գր. Խալաթյանցը և ուրիշներ կարծել են, որ Հայաստանի և Բարելոնի միջև տեղի ունեցող այս առևտրի միջնորդ առևտրականներ եղել են Հայերը: Սրան հակառակ չ. Մանանդյանը ցուց է տվել, որ այդ միջնորդ առևտրականները եղել են ոչ թե Հայերը, այլ ասորեստանցիները: Սակայն անկախ նրանից, թե ովքեր են եղել միջնորդ առևտրականները, կարեորն ու էականն այն է, որ Ք. ա. V դարում Հայաստանը Եփրատ գետի վրայով առևտրական կապեր է ունեցել Բարելոնի հետ և արտահանել է մեծ քանակությամբ գինի, հավանաբար նաև գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ: Հերողոտոսի հաղորդած տեղեկության մեջ առավել ուշագրավ է այն, որ միջնորդ առևտրականները Հայաստանում գինի և այլ գյուղատնտեսական մթերքներ ձեռք բերելու համար Բարելոնից իրենց հետ ապրանքներ չեն բերել: Այստեղից հետևում է, որ առևտրականները Հայաստանում իրենց գնումները կատարել են ոսկու ու արծաթի կշռով կամ դրամահատված փողի միջոցով:

Որ իրոք Հայաստանը այս ժամանակ անծանոթ չի եղել դրամական տնտեսությանն ու փողի շրջանառությանը, ապացուցում են նաև Հնագիտական տվյալները: Երևանի նախկին նահանգում հայտնաբերվել է աքեմենյան արծաթե մի դրամ, իսկ ուրարտական էրեբունի քաղաք-ամրոցում՝ V դարին պատկանող միլեթյան երկու արծաթե դրամ:

Միլեթյան հիշյալ դրամների հայտնաբերումը էրեբունի քաղաք-ամրոցում ապացուցում է, որ ապրանքափոխանակության, առևտրի և արհեստագործության առաջին կենտրոնները հանդիսացել են Հայաստանի քաղաքներն ու քաղաք-ամրոցները, թեև ինչպես Արևելքի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում քաղաքները դեռևս մեծ մասամբ ուազմավարչական կենտրոններ էին:

Հայաստանում գոյություն ունեցող առևտրի, առուծախի մասին կողմնակի վկայություններ կան նաև Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ:

«Զինվորներին նա (Կյուրոսը) հրամայեց, – վկայում է Քսենոփոնը, – որ ոչ ոքի հետ անարդար չվարվեն, և եթե հայերից որևէ մեկը հանդիպի՝ հայտնեն, որ անհանգիստ չլինեն, և ասեն, որ ցանկացողները ծախու ապրանքներ բերեն ուր որ իրենք են գտնվելու, եթե նրանք կամ ենում են ծախել ուտելիք և կամ խմիչք»:

Քսենոփոնը մի այլ տեղ վկայում է, որ Կյուրոսը մերժելով Հայոց թագուհու մատուցած ոսկե զարդը՝ նրան ասում է. «Տիկին առ այդ փողը, որ բերում ես, և գնա՛, ու այլևս մի՛ տա Հայոց թագավորին, որ նա այդ գետնի մեջ թաղե: Դու ուղարկի՛ր որդուդ զորքի մեջ ու նրանցով ամենազեղեցիկ կերպով նրան զարդարիր, իսկ մնացածով քեզ, ամուսնուդ, դուստրերիդ ու որդիներիդ համար գնի՛ր այնպիսի բաներ, ինչ ձեռք բերելով և ինչով որ զարդարվելով՝ ձեր կյանքը կանցկացնեք ավելի գեղեցիկ ու ավելի ուրախ կերպով»:

Մեջբերված այս վկայությունները ցույց են տալիս, որ Քսենոփոնը ևս ականատես կամ տեղյակ է եղել, որ Հայաստանի առանձին մասերում առևտուրը կատարվել է ոսկու ու արծաթի կշռով կամ դրամահատված փողի միջոցով, իսկ բնակիչները մթերքներ ու խմիչքներ են վաճառել զինվորներին:

Հայոց թագավորի ունեցած 3000 արծաթ տաղանդի կարողությունը և Հայաստանի երկու սատրապությունների տարեկան վճարած 600 տաղանդի հարկագումարը նույնպես կողմնակի կերպով ապացուցում են, որ Հայաստանը անծանոթ չի եղել այս դարաշրջանում դրամական տնտեսությանը:

Բացի զինուց և զյուղատնտեսական այլ մթերքներից Հայաստանը դեպի Փյունիկիայի Տյուրոս և Սիրոն առևտրական քաղաքներն է արտահանել նաև ձիեր, ջորիներ և այլ անասուններ, ինչպես վկայում է «Աստվածաշնչում» Եղեկիել մարգարեն՝ Հայաստանի մասը կազմող Թողարմա երկրի կապակցությամբ:

Սակայն Հայաստանում VI–IV դարերում գյուղական ունեցող ներքին ու արտաքին առևտրի, դրամական տնտեսության ու շրջանառության գերը չի կարելի գերազնահատել: Հաստատ կերպով պետք է կարծել, որ Հայաստանի գյուղերի մեծագույն մասը և հեռավոր շրջանները ոչ միայն դեռ անծանոթ էին դրամական տնտեսությանը, այլև այս տեղերում առևտուրը կատարվում էր պարզ ապրանքափոխանակության ձևով:

Զնայած քաղաք-ամրոցների, արհեստների, փոխանակության ու առևտրի գյուղականը և տնտեսության մեջ նրանց առաջ բերած որոշ փոփոխություններին՝ Հայաստանն Աքեմենյան դրաշրջանում գտնվում էր փակ ու բնական տնտեսության շրջանակներում:

VI-IV դարերում Հայկական հասարակությունը իր բնույթով հիմնականում տոհմատի-
Հասարակական հական կարգերը քայլայված, տնտեսապես ու
Հարաբերությունները սոցիալապես շերտավորված և աստիճանաբար արենելիան տիպի ստրկատիրության վերածվող

Հասարակություն էր, որտեղ ուժեղ էին նաև տոհմա-ցեղային հարաբերությունների մնացորդները: Հատկապես երկրի հեռավոր ու լեռնային շրջաններում ապրող Հայկական, ինչպես և այն ցեղերը, որոնք գեռս չեն ձուլվել կազմավորման գործընթացում գտնվող Հայ ժողովրդի հետ, մեծ մասամբ գտնվում էին տոհմատիրական կարգերում կամ այդ կարգերի քայլայման շրջանում:

Հասարակության իշխող ու շահագործող խավը կազմված էր Հայկական ու տեղական այլ ցեղերից առաջացած ուստրկատիրակատիրական և տոհմա-ցեղային ավագանու մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներից, որոնք հետզհետեւ վերածվում էին ստրկատիրական դասակարգի: Սրանց Քսենոփոնը անվանում է «երևելի Հայեր», «պատվավոր Հայեր» կամ «իշխանավորներ»:

Ինչպես Աքեմենյան Պարսկաստանում և Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում Հողը հանդիսանում էր պետության սեփականությունը: Այս հանգամանքը կողմնակի կերպով մատնանշված է այն Հարց ու պատասխանների մեջ, որ, ըստ Քսենոփոնի «Կյուրոպելիա»-ի, տեղի է ունեցել Կյուրոսի, Հայոց թագավորի և խալդայների միջև՝ Հաշտության ժամանակ:

«Արդյոք չէ՞իք ցանկանա,՝ ասաց Կյուրոսը,՝ որ դուք ևս վճարեիք նույնը, ինչ որ մյուս Հայերը, և թույատվություն ստանայիք մշակելու Հայաստանի Հողերը, որքան որ կամենայիք»: «Եթե մենք Հավատացած լինենք,՝ ասացին խալդայները,՝ որ նրանք մեզ չեն նեղացնելու»: «Խսկ դու, ովկ Հայոց թագավոր,՝ ասաց Կյուրոսը, չէ՞ր ցանկա, որ քո այժմյան անմշակ Հողերը դառնային պտղաբեր, եթե Համաձայնեին վճարել քեզ մոտ ընդունված տուրքերը»: «Այդ,՝ ասաց Հայոց թագավորը,՝ շատ մեծ արժեք կունենար, որովհետև խիստ կավելանար եկամուտը»:

Մեջբերված այս Հատվածից երևում է, որ Քսենոփոնը ոչ միայն տեղյակ է եղել, որ Հայաստանում Հողի սեփականության ու տնօրինման իրավունքը պատկանել է պետությանը կամ թագավորին, այլև Հողամշակման Համար Հայերը պարտավոր են եղել պետությանը վճարել որոշակիորեն սահմանված Հարկեր ու տուրքեր: Այստեղից հետևում է նաև, որ Առաջավոր Ասիայի շատ երկրների նման Հա-

յաստանում ևս հողային բնահարկը և պետական հարկը հանդես են եկել միաձուլված տեսքով:

Բացի հողից, Հայաստանում պետությանը կամ թագավորին են պատկանել նաև քաղաքները, բերդերը, հանքերը, ջրանցքները, ճանապարհները:

Օգտագործման իրավունքով, գուցե և գանձվող պետական հարկի մի մասը յուրացնելու պայմանով ընդարձակ հողային տիրույթներ են ունեցել թագավորական և ռազմաստրկական ավագանու աղջա-տուհերը:

Հայկական գյուղերի բնակչությունը, ինչպես երևում է Քսենոփոնի վկայություններից, կազմված էր տոհմացեղային կապերից կտրված, մենամուսնության և Հայրական իրավունքի հիման վրա կազմված առանձին ընտանիքներից կամ ծխերից, որոնք միավորված էին տարածքային գյուղական համայնքներում: Գյուղական տները, նրանց մեջ պահպան անասունները, կենսամթերքները, խմիչքները, տնային իրերը և այլն հանդիսանում էին այդ ընտանիքների կամ ազատ համայնքականների մասնավոր սեփականությունը:

Հայաստանում ազատ համայնքականները շահագործվում էին կրկնակի կերպով: Նրանք բնամթերքներով հարկեր ու տուրքեր էին վճարում ոչ միայն Հայկական, այլև պարսկական պետությանը: Բացի հարկերից ու տուրքերից, նրանք կատարում էին նաև շինարարական, փոխադրական և մի շարք այլ պարհակներ: Համայնքի անդամներից հարկերի գանձումը, ինչպես երևում է Քսենոփոնի վկայությունից, կատարվում էր գյուղապետի կողմից:

Հայաստանում ստրկատիրությունը գեռմս շատ թույլ էր զարգացած, և ստրուկների թիվը շատ քիչ էր: Կային գերեվարված, պարտային և տիրոջ տանը ծնված ստրուկներ: Ստրուկների մեծ մասը պատկանում էր պետությանը: Նրանց աշխատանքը կիրառվում էր շինարարական աշխատանքներում, հանքերում և տնային ծառայության մեջ:

Հնագույն Հայկական պետությունն իր բնույթով արևելյան տիպի միապետություն էր, որի գլուխ կանգնած էր թագավորը կամ թագավոր-սատրապը: Թագավորական իշխանությունը ժառանգական էր, որը հորից անցնում էր անդրանիկ որդուն:

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Ք. Ա. IV-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՀԵԼԵՆԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Հպատակված երկրների և ինքնուրույնու-
Ալեքսանդր Մա- թյան ձգտող տեղական սատրապների ապրս-
կեղոնացու նվա- տամբությունների, ներքին հակամարտություն-
ճումները և Սելևկ- ների ու գահակալական կոփների պատճառով
յան պետության Ք. ա. IV դարի առաջին կեսից Աքեմենյան
Հիմնադրումը Պարսկաստանը խիստ կերպով թուլանում է և
կանգնում կործանման առաջ: Այդ թուլությունը
մեծ չափով կապված էր նաև պարսկական պետության ներսում
տնտեսական կյանքի խիստ դանդաղ զարգացման ու հետամնա-
ցության հետ:

Հունա-մակեդոնական ստրկատերերը, օգտվելով Աքեմենյան
Պարսկաստանի այս թուլությունից, ծրագրում են նվաճել Փոքր
Ասիան և Արևելքի մյուս երկրները ու ձեռք բերել նոր հարստու-
թյուններ, տասնյակ հազարավոր ստրուկներ ու վաճառահանման
շուկաներ: Սրան մեծ չափով նպաստում է այն հանգամանքը, որ
հույները, որոնք հաճախ Արևելքում վարձկանությամբ էին զբաղ-
վում, շատ լավ ծանոթ էին պարսկական պետության ներքին թու-
լությանը:

Մակեդոնիան, որը գտնվում էր Բալկանյան թերակղզու հյուսի-
սային մասում, սկզբում տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային
տեսակետից մի շատ թույլ ու հետամնաց երկիր էր: Մակայն նա

Փիլիպոս II թագավորի ժամանակ (359–336) մեծ չափով ուժեղանում և իրեն է ենթարկում ամբողջ Հունաստանը:

336 թվականին Փիլիպոս II-ը սպանվում է, երբ պատրաստվում էր հարձակվել Աքեմենյան Պարսկաստանի վրա: Փիլիպոսին հաջորդում է նրա քսանամյա որդին՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին (336–323), որը եղել էր Հույն նշանավոր փիլիսոփիա Արիատոտելի աշակերտը:

Հունա-մակեդոնական գորքերը Ալեքսանդր Մակեդոնացու ղեկավարությամբ Ք. ա. 334 թ. ներխուժում են Փոքր Ասիա և պատերազմ սկսում Աքեմենյան Պարսկաստանի դեմ: 334 թ. Մարմարա ծովը թափվող Գրանիկ գետի մոտ, 333 թ. Կիլիկիայում գտնվող Խոսի հարթավայրում տեղի ունեցած ճակատամարտերում Ալեքսանդր Մակեդոնացին հաղթում ու մեծ կորուստներ է պատճառում պարսիկներին՝ իրար ետևից նվաճելով ամբողջ Փոքր Ասիան, Կիլիկիան, Ասորիքը, Փյունիկիան, Պաղեստինը և Եգիպտոսը: 331 թ. սեպտեմբերին Նինվեի ավերակներից ոչ այնքան հեռու գտնվող Գավգամելա բնակավայրի մոտ վճռական ճակատամարտ է տեղի ունենում Աքեմենյան վերջին թագավոր Դարեհ III Կողոմանոսի (336–331) և Ալեքսանդր Մակեդոնացու միջև: Զնայած Դարեհի ունեցած ուժերի մեծ գերակշռությանը, Ալեքսանդր Մակեդոնացին վճռական ու լրիվ հաղթանակ է տանում, ջախջախում է պարսկական ուժերին և վերջնականապես կործանում Աքեմենյան պետությունը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին ստեղծում է ընդարձակածավալ ու աշխարհակալ մի պետություն, որի սահմանները տարածվում էին Դանուբ գետի ափերից մինչև Գանգս գետի ու Հնդկական օվկիանոսի ափերը, Սև ծովից և Միջին Ասիայից մինչև Եթովպիայի սահմանները: Նորաստեղծ այս տերության մայրաքաղաքն է դառնում Բարեկոնը:

Սակայն Ալեքսանդր Մակեդոնացին երկար չի ապրում: Նա մահանում է 323 թ.:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո նրա ստեղծած պետությունը, որը ներքին տնտեսական ու քաղաքական կապերից գորկ էր, արագ կերպով քայլայվում է: Նրա զորավարները, հենվելով իրենց զինվորական ուժերի վրա, իրար դեմ պայքար են սկսում թագավորական իշխանությունը գրավելու համար: Երկարատև ու արյունալի կոփվներից հետո Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարները պետությունը բաժանում են իրար մեջ և հիմնադրում ինքնուրույն երեք խոչոր հելլենիստական թագավորություններ: Մակեդոնիայի և

Հունաստանի տարածքում ստեղծվում է մի առանձին պետություն. Պտղոմեոս զորավարը Եգիպտոսում հիմնադրում է Պտղոմեոպայան, իսկ Սելևկոս Նիկատոր զորավարը Առաջավոր Ասիայում՝ Սելևկյան պետությունները:

Սելևկյան պետության հիմնադրման և սելևկյան հատուկ տոմարի սկիզբը համարվում է 312 թվականը: Սկզբում այս պետության կորիզը և նրա հիմնական տարածքը հանդիսանում էր Բարելոնիան: Սակայն Սելևկյան պետությունը մեծ չափով ընդարձակվում և հելլենիստական ամենախոշոր ու զոր պետությունն է դառնում միահեծան իշխանության ձգտող Անտիգոնոս զորավարի գեմ մղած՝ 301 թվականի Իսպոսի ճակատամարտից հետո: Արդեն Ք. ա. IV դարի վերջում Սելևկյան պետության կազմի մեջ էին մտնում Բարելոնիան, Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը, Մարաստանը, Պարսկաստանը, Էլամը, Միջին Ասիան և Փոքր Ասիայի մեծ մասը: Սելևկյան պետության մայրաքաղաքն էր սկզբում Բարելոնը, հետո՝ Տիգրիս գետի ափին կառուցված Սելևկիա քաղաքը, իսկ ապա՝ Ասորիքում հիմնադրված Անտիոքը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումները և Հելլենիզմը Հելլենիստական պետությունների առաջացումը
Արևելքում զարգացման մի նոր աստիճան նշանավորեցին Արևելքի երկրների պատմության մեջ և զարկ տվեցին այդ երկրների տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական ու մշակութային կյանքին:

Հունա-մակեդոնական տիրապետության ժամանակ մեծ թվով հույն գաղթականներ՝ զինվորներ, արհեստագորներ ու առևտրականներ են գալիս Արևելք: Սրանք Արևելք են բերում իրենց ավելի կատարելագործված արտադրության գործիքները, արտադրական հարուստ կենսափորձը, բարձր մշակույթը, լեզուն, սովորությունները, պետական-վարչական ձևը, տնտեսական-սոցիալական հարաբերությունները:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրա հետևորդները նպաստում են Արևմուտքի և Արևելքի մերձեցմանը: Այս քաղաքականության, հույն գաղթականների ու Արևելքի ժողովուրդների միջև ստեղծված փոխազարձ տնտեսական, հասարակական, քաղաքական, ամուսնական կապերի հետևանքով Արևմուտքի և Արևելքի սոցիալ-տնտեսական նույնատիպ, բայց առանձնահատուկ, ինքնուրույն գծեր ունեցող հարաբերությունները միաձուլվում են, և դրանց համագրությունից Արևելքում առաջանում է ստրկատիրության նոր և ավելի բարձր աստիճան, որը հայտնի է Հելլենիզմ անունով:

Հույն գաղթականները Արևելքի երկրներում հիմնում են հունական կամ, ավելի ճիշտ, Հելլենիստական տիպի ինքնավար, բայց թագավորական իշխանությանը ենթարկվող մեծ թվով քաղաքներ ու գաղթավայրեր, որոնք դառնում են արհեստագործության և առևտության տրոններ: Առաջանում են այնպիսի խոչոր քաղաքներ, ինչպիսիք էին Ալեքսանդրիան՝ Եգիպտոսում, Սելլեկիան ու Անտիոքը՝ Առաջավոր Ասիայում, որոնք ունեին մոտ կես միլիոն բնակչություն:

Արևելքի քաղաքներից շատերը վերածվում են Հելլենիստական տիպի ինքնավար քաղաքների:

Արևելքում հիմնականում գոյություն ունեին պետական, տաճարական և տնային ստրկատիրության ձևեր: Հելլենիզմի դարաշրջանում դրանց կողքին զգալի չափով զարգանում է նաև մասնավոր, անտիկ ստրկատիրությունը, և ստրկական աշխատանքը ավելի մեծ չափերով կիրառվում է արտադրության բոլոր ճյուղերում: Ստրկատիրության խոչոր կենտրոններ են դառնում քաղաքները:

Արևելքի Հելլենիստական երկրներում, Հնուց գոյություն ունեցող Հողի պետական սեփականության պահպանմամբ հանդերձ, առաջանում ու զարգանում է նաև Հողի մասնավոր սեփականությունը: Գյուղական համայնքների կողքին հանդես են գալիս մասնավոր սեփականատիրական տնտեսություններ, որոնք հիմնված էին ստրկական աշխատանքի վրա:

Հողի մասնավոր սեփականության առաջացման, ստրկական աշխատանքի ուժգին շահագործման, ավելի կատարելագործված գործիքների և եռաղաշտային համակարգի կիրառման, անասունների ցեղի բարելավման, քաղաքային բնակչության՝ կենսամթերքների նկատմամբ ունեցած պահանջի աճման հետևանքով զգալի վերելք են ապրում երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Ավելանում է ցանքսերի տարածությունը, բարձրանում բերքատվությունը և անասունների մթերատվությունը:

Հելլենիստական քաղաքներում զարգացման նոր և ավելի բարձր աստիճանի են հասնում մետաղամշակությունը, մանածագործությունը, կավագործությունը, ապակեգործությունը և արհեստագործության մյուս ճյուղերը:

Որպես արտադրության բոլոր ճյուղերի ընդհանուր վերելքի բնական հետևանք, զարգանում են նաև առևտուրն ու դրամական շրջանառությունը: Սրանց զարգացմանը մեծ չափով նպաստում են նաև ցամաքային ու ծովային ճանապարհների կարգավորումը, Արևելքի ու Արևմուտքի համար միասնական դրամական համակարգի ստեղծու-

մը, պարսից թագավորների նկուղներում որպես անշարժ գանձ պահվող Հսկայական քանակությամբ ուսկին ու արծաթը կտրված դրամների ձևով շրջանառության մեջ մտցնելը: Հելլենիզմի դարաշրջանում առևտուրը ստանում է միջազգային բնույթ: Առաջավոր Ասիայի երկրները սկսում են աշխույժ առևտուր կատարել ոչ միայն իրար, այլև Հունաստանի, Եգիպտոսի, Միջին Ասիայի և Հնդկաստանի հետ:

Արևելքի հելլենիստական երկրների տնտեսական կյանքի ու առևտորի այս աննախընթաց զարգացումն իր ողորտի մեջ է առնում նաև Հարեւան երկրները, որոնք չեն նվաճված Ալեքսանդր Մակեդոնացու կամ նրա հետևորդների կողմից: Որքան այդ երկրները մոտ էին հելլենիստական կենտրոններին, այնքան մեծ էր հելլենիզմի ազդեցությունը նրանց վրա:

Սակայն չի կարելի խիստ մեծացնել և գերազնահատել հելլենիստական քաղաքների, տնտեսության ու առևտորի զարգացման դերն ու նշանակությունը: Ինչպես ստրկատիրական բոլոր Հասարակությունների, նույնպես և հելլենիզմի, որպես անտիկ Հասարակության զարգացման նոր աստիճանի համար խիստ բնորոշ էին արտադրության հիմնակետի թուլությունը, ստրկական աշխատանքի արտադրողականության սահմանափակությունը, արտադրության տեխնիկայի համեմատարար ցածր մակարդակը: Հելլենիզմը առաջադիմական մի խոշոր քայլ էր միայն Արևելքում գոյություն ունեցող նախորդ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, տնտեսական կյանքի լճացման ու դանդաղարժության նկատմամբ: Հելլենիզմը ոչ միայն չկարողացավ լրիվ կերպով քայլայել Արևելքի հետամնացության ու դանդաղաշարժության հիմքը հանդիսացող գյուղական համայնքը, այլև ինքը ընդօրինակեց ու պահպանեց գյուղական համայնքի շահագործման Արևելքում գոյություն ունեցող ձևը: Հելլենիստական պետությունները Արևելքից ընդօրինակեցին նաև կառավարման միապետական բռնապետական ձևը՝ որոշ փոփոխություններով, հողի պետական սեփականության իրավունքը, վարչական բաժանման ու կառավարման սիստեմը և այլն:

Զարգացող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հիման վրա, Հունական և Արևելքի տեղական մշակույթների համաձայնման և նրանց համադրման հետևանքով առաջանում և զարգանում է մշակույթի մի նոր տիպ, որը հայտնի է հելլենիստական մշակույթ անունով: Զարգացման նոր, ավելի բարձր աստիճանի են հասնում գիտության, մշակույթի և արվեստի այն ժամանակվա հայտնի բոլոր ճյուղերը: Նորաստեղծ այս մշակույթը, Հունարեն լեզուն, Հունական

աստվածների պաշտամունքը և նրանց նույնացումը տեղական աստվածների հետ մեծ տարածում են ստանում Արեելքի երկրների տեղական Հելլենականացած ստրկատիրական վերնախավի շրջանում:

Հելլենիստական մշակույթի ստեղծման մեջ կարևոր դեր են կատարում ոչ միայն իրենք՝ Հույները, այլև եգիպտացիները, ասորիները, բարելոնացիները, հրեաները, պարսիկները, Հայերը և Արեելքի մյուս ժողովուրդները: Այդ իմաստով էլ Հելլենիստական մշակույթը ոչ միայն պատկանում է Հույն ժողովրդին, այլև այդ մշակույթն ստեղծած բոլոր ժողովուրդներին և Հանդիսանում է նրանց արժեքավոր ներդրումը Համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IV-III դդ.

Հայաստանի Ք. ա. IV-III դարերի պատմության վերաբերյալ մեզ են հասել միայն պատմական, կցկոուր և աղոտ տեղեկություններ: Վերականգնումը Ք. հ. երրորդ դարի լատին Հեղինակ Հուստինոսի մոտ պահպանված մի տեղեկությունից իմանում ենք, որ Դարեհ III Կողոմանոսը մինչև Պարսկաստանում գահ բարձրանալը եղել է Հայաստանի սատրապը: Եթե այս տեղեկությունը պատմականորեն ճիշտ է, ապա պետք է կարծել, որ Երվանդունի Հայ թագավորները, իրենց ժառանգական մյուս իրավունքները պահպանելով Հանդերձ, ժամանակավորապես կորցրել էին սատրապության պարտականությունները:

Սակայն Ք. ա. 336 թ. Դարեհ III Կողոմանոսի գահ բարձրանալուց հետո սատրապության պաշտոնը առաջվա նման կրկին Հանձնվում է Երվանդունիների թագավորական տան ներկայացուցիչ Օրոնտաս-Երվանդ III-ին (336-300):

Գավգամելայի նշանավոր ճակատամարտում, ինչպես վկայում են Հույն և Հոռմեացի պատմագիրներ Արրիանոսը և Կուրտիոս Ռուփոսը, Դարեհ III Կողոմանոսի բանակում Հայերը նույնպես կովել են Ալեքսանդրի Մակեդոնացու դեմ: Նրանք այս ճակատամարտում, Օրոնտաս-Երվանդ III-ի և Միթրառուստեսի Հրամանատարությամբ, դուրս են բերել 40.000 հետևազոր և 7.000 հեծելազոր:

Այս ճակատամարտում պարսկական բանակի ջախջախումից հետո Հայկական զորքի մնացորդներն իրենց առաջնորդների հետ միասին վերադարձնում են Հայաստան:

Ալեքսանդր Մակեղոնացին, որն իր արշավանքը կատարել էր Փոքր Ասիայի Հարավային շրջանների, Կիլիկիայի, Ասորիքի և Բարելոնիայի վրայով դեպի Պարսկաստան, անձամբ Հայաստանում չէր եղել և այն չէր նվաճել: Սակայն նա Գավգամելայի ճակատամարտից անմիջապես հետո Հայաստանի սատրապ է նշանակում Միթրեն, կամ ավելի ճիշտը, Միհրան անունով մի պարսիկի, որը դավաճանաբար իրեն էր Հանձնել Սարդեսի ամրոցը: Այս նշանակումը, սակայն, բացառապես ձևական ու անվանական էր մնացել, որովհետև Միթրեն-Միհրանը չէր կարողացել մտնել Հայաստան և այնտեղ հաստատվել սատրապության պաշտոնում:

Որ իրոք Հայաստանը չէր նվաճվել և Միթրեն-Միհրանը այնտեղ սատրապ չէր եղել, պարզ կերպով երեռում է նրանից, որ այս նշանակումից առնվազն երեք տարի անց Ալեքսանդր Մակեղոնացին Մենոն զորավարի առաջնորդությամբ մի հատուկ զորամաս է ուղարկում Հայաստան՝ Սպեր գավառում գտնվող ոսկու հանքերը գրավելու համար: Սակայն այս փորձը ևս ոչ մի հաջողություն չի ունենում: Հայերն իրենց Հայրենիքի սահմաններից դուրս են քչում հունամակեղոնական զորքերին և ճակատամարտում սպանում Մենոնին:

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Արեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող այն երկրները, որոնք չեին նվաճվել Ալեքսանդր Մակեղոնացու կողմից, ձեռք են բերում ինքնուրույնություն ու անկախություն: Այդպիսի երկրներից մեկն էր նաև Հայաստանը: Երվանդ Արքանդ Արքանդ Միթրառուստեսը, օգտվելով Արեմենյան տերության կործանումից և Ալեքսանդր Մակեղոնացու՝ Միջին Ասիայում ու Հնդկաստանում զրադված լինելու հանգամանքից, վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը և այնտեղ հիմնում երկու ինքնուրույն թագավորություն: Երվանդ Արքանդ իրեն անկախ թագավոր է Հայտարարում Մեծ Հայքում, իսկ Միթրառուստեսը՝ Փոքր Հայքում:

Մեծ Հայքի թագավորությունն իր կազմի մեջ
գավորությունը ընդգրկում էր Հայաստանի տարածքի գերակշիռ մասը: Նրա սահմանների մեջ էին մտնում Աղձնիք ու Կորճեք նահանգները, Վանա լճի ավագանը, Տարոնը, Բասենը, Արարատյան դաշտը, Շիրակը, Ծոփքը և Մելիտինիք շրջանը: Սակայն Ծոփքը և Մելիտինիք շրջանը Ք. ա. Արքարի կեսից անջատվում և դուրս են գալիս Մեծ Հայքի կազմից:

Սկզբում Ալեքսանդր Մակեղոնացու զորավարների, իսկ այնուհետև հելլենիստական պետությունների միջև մղվող երկարատև ու

արյունալի պատերազմները հնարավորություն չեն տալիս հունամակեղոնական նվազողներին միջամտելու հատկապես Մեծ Հայքի ներքին գործերին և լուրջ սպառնալիք ստեղծելու նրա ինքնուրույնությանը: Այս հանգամանքը մեծ չափով նպաստում է Մեծ Հայքի թագավորության անկախության ամրապնդմանը և նրա հզորացմանը:

Ալեքսանդր Մակեղոնացու մահից հետո պետության ինամակալը ընտրված Պերդիկաս գորավարը 322 թ. նվաճում է Հայաստանի հարևան Կապաղովկիան, Պափլագոնիան ու Սև ծովի մոտակա շրջանները՝ մինչև Տրապիզոն, և այդ երկրներն իրեւ առանձին սատրապություն հանձնում իրեն կողմնակից, Ալեքսանդր Մակեղոնացու քարտուղար Եվմենեսին: Կապաղովկիայի պարսկական նախսկին սատրապ Արիարաթես I-ը, որը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո իրեն անկախ էր Հայտարարել, խիստ կերպով պարտվում և մահվան է դատապարտվում: Նրա որդին՝ Արիարաթես II-ը, փախչում է Մեծ Հայք և ապաստան գտնում Երվանդ III-ի մոտ:

301 թ. Խպսոսի վճռական ճակատամարտից հետո ստեղծվում է խառը դրություն: Նպաստավոր այս դրությունից օգտվելով՝ Մեծ Հայքում ապաստանած Արիարաթես II-ը Հայկական զորքի օգնությամբ գրավում է Հարավային կամ բուն Կապաղովկիան և այնտեղ հիմնում է իր անկախ թագավորությունը: Նոյն այս ժամանակ, Հավանաբար Հայերի օժանդակությամբ, Պոնտական Կապաղովկիայում ապստամբություն է բարձրացնում նաև Միհրդատ I-ը և հիմնում Պոնտական թագավորությունը: Նորաստեղծ այս երկու պետությունները որոշ ժամանակ արևմուտքից պատճեղի դեր են կատարում Հայաստանի Համար և թույլ չեն տալիս արտաքին թշնամիներին ներխուժելու Հայաստան:

Ք. ա. IV դարի վերջում կամ III դարի սկզբում Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը տեղափոխվում է Արարատյան դաշտ՝ ուրարտական նախսկին Արգիշտիմինիի քաղաքի տեղում կառուցված Արմավիր քաղաքը: Այս ժամանակից սկսած՝ Այրարատ նահանգը, Հատկապես Արարատյան դաշտը, դառնում է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի կենտրոնը: Այդ պատճառով էլ հնում Մեծ Հայքի թագավորությունը սկսում են անվանել նաև «Արարատյան» կամ «Այրարատյան թագավորություն»:

Ք. ա. III դարում Մեծ Հայքի տնտեսական, հասարակական և սոցիալական կյանքում զգալի տեղաշարժեր ու փոփոխություններ են կատարվում: Այդ փոփոխությունները հիմնականում երկրի ներքին

օրինաչափ դարգացման, մասամբ նաև Առաջավոր Ասիայի Հելլենիա-տական երկրների ունեցած ազդեցության հետևանք էին:

Մեծ Հայքում, բացի Արմավիրից և Հնուց գյուղուն ունեցող Վա-նից, առաջանում են նաև մի շարք նոր քաղաքներ, քաղաքատիպ ավաններ: Քաղաքաշինությունը, հատկապես Այրարատ նահանգում, մեծ ծավալ է ստանում Երվանդ IV-ի կամ Վերջինի (մոտ 220–201) ժամանակ: Մովսես Խորենացին, օգտվելով Դարանայաց գավառի Անի ամրոցի Ողումագ քուրմի մեջնական պատմությունից և այլ աղբյուրներից, հաղորդում է, որ Երվանդ IV-ը Արաքս և Ախուրյան գետերի խառնարանի մոտ իր անունով կառուցում է մի նոր քաղաք՝ Երվանդաշատր, և Արմավիրից այնտեղ է տեղափոխում արքունիքը: Նա նոր մայրաքաղաքի միջնարերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ դնում պղնձե դռներ և ներքելից մինչեւ վեր բարձրացող երկաթե սանդուղքներ: Նա Ախուրյան գետի ձախ ափին կառուցում է նաև գեղեցիկ ու չքնաղ շինվածքներով Երվանդակերտ դաստակերտն ու Բագարան փոքր քաղաքը: Արմավիրից նա Բա-գարան է փոխադրում Հեթանոս աստվածների արձանները և իր եղ-բորը՝ Երվագին նշանակում գրմագետ: Ք. ա. III դարում են առաջանում նաև Երվանդաշատր, Նախճավան, Վարդգեսավան (Հետագա Վաղարշապատ), Երազգագորս և այլ քաղաքատիպ բնակավայրերը:

Զգալի թվով քաղաքների և քաղաքատիպ ավանների առաջացումն ու գարգացումը Մեծ Հայքում առաջին հերթին պայմանավորված էին աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա խորացման, ուրարտական ժամանակաշրջանի հետ համեմատած՝ զյուղատնտեսության և արհեստագործության բոլոր ճյուղերի ավելի բարձր զարգացման և դրանց հիման վրա առևտրի ու դրամական շրջանառության ծավալման հետ: Առևտրի և քաղաքների զարգացմանը որոշ չափով նպաստում է նաև միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհներից մեկը, որը սելեկյանների նախկին մայրաքաղաք Սելևկիայից (Տիգրիսի վրա) դուրս գալով՝ Միջազգետքի, Մարաստանի ու Արարատյան դաշտի վրայով գնում էր Կոլխիդա և Սև ծովի նա-վահանգիստները, իսկ այնտեղից էլ Բոսփոր (Ղրիմ) և Մերձազովյան երկրները: Այս ճանապարհի շնորհիվ Մեծ Հայքը ևս ներգրավվում է միջազգային առևտրի մեջ և սկսում է առևտուր անել ոչ միայն Հարևան երկրների՝ Իրերիայի, Կոլխիդայի, Պոնտոսի ու Ատրպատա-կանի, այլև Մարաստանի, Պարսկաստանի, Միջազգետքի, Ասորիքի և Հելլենիստական մյուս երկրների հետ:

Ք. ա. IV–III դարերում Մեծ Հայքում ևս առևտրի ու դրամական շրջանառության զարգացման բնագավառում կատարված խոչոր բեկումը պարզ կերպով երևում է Հայտնաբերերված հին դրամներից: Մեծ Հայքի տարածքի գգալի մասում, այդ թվում՝ Երևանում ու նրա շրջակայքում, Թալինի, Սևանի, Ապարանի և Միահանի շրջաններում, Օրողութագում, Լեռնային Ղարաբաղում և այլուր, Հայտնաբերերվել են Ալեքսանդր Մակեդոնացու, ինչպես և III դարում և II դարի առաջին կեսում իշխած սելլելյան, պարթևական, պոնտական, կապարդովլյան թագավորների պատկերներով կտրված գգալի քանակությամբ ուկե, արծաթե ու պղնձե դրամներ:

Արմավիրում գտնվել են III դարի վերջին պատկանող Հունարեն արձանագրություններ, որոնցից մեկի մեջ Մեծ Հայքը անվանված է «գեղեցիկ երկիր Արմենիա»:

Այս արձանագրությունները ոչ միայն ցույց են տալիս, որ Մեծ Հայքի վերնախավի շրջանում տարածված է եղել Հունարեն լեզուն և հելլենիստական մշակույթը, այլև Արմավիրը, հավանաբար նաև Մեծ Հայքի մյուս քաղաքները իրենց կառուցվածքով նման են եղել հելլենիստական քաղաքներին:

Ք. ա. 330 թ. Միթրառուստեսի կողմից հիմ-

Փոքր Հայքի թա- նադրված Փոքր Հայքի թագավորությունն իր գավորությունը սահմանների մեջ ընդգրկում էր եփրատ և Գայլ գետերի վերին հոսանքների միջև ընկած տարածքը: Նա արևելքից սահմանակից էր Մեծ Հայքին, արևմուտքից և Հյուսիսից՝ Պոնտոսին, իսկ Հարավից՝ Ծոփքին և Կապարդովկիային: Ք. ա. III դարի սկզբում Փոքր Հայքը, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, իրեն է հպատակեցնում նաև խալդայներին ու տիբարեններին և Հյուսիսից իր տիբապետությունը տարածում է մինչև Սև ծովի ափերը:

322 թվականին Կապարդովկիայի, Պափլագոնիայի և Սև ծովի մոտակա շրջանները նվաճելու ժամանակ Հունա-մակեդոնական գորքերը գրավում են նաև Փոքր Հայքը և այն միացնում են Ալեքսանդր Մակեդոնցու քարտուղար Եվմենեսին Հանձնված սատրապությանը: Այստեղ կառավարիչ է նշանակվում Եվմենեսին ենթակա հրամանատարներից մեկը՝ Նեոպտողեմեռար, որը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, տառապում էր մեծամոլությամբ և սին Հպարտությամբ: Սրա վարած դաժան քաղաքականության պատճառով չուտով Փոքր Հայքի հայերը ապատամբություն են բարձրացնում Հունա-մակեդոնական զավթիչների դեմ: Միայն Եվմենեսի միջամտու-

թյան շնորհիվ, որը վարում էր Համեմատաբար մեղմ քաղաքականություն, հնարավոր է լինում առժամանակ Հանգստացնել ու հնագանեցնել ապստամբ Հայերին:

Սակայն Փոքր Հայքը երկար չի մնում հունա-մակեդոնական տիրապետության տակ: Խպսոսի ճակատամարտից հետո, 301-300 թթ. Փոքր Հայքը ևս ապստամբություն է բարձրացնում և վերականգնում իր անկախությունը:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած կցկտուր և պատահական տեղեկություններից երևում է, որ IV-II դարերում Փոքր Հայքում ևս զգալի չափով զարգանում են երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, մետաղամշակությունը և արհեստագործության մյուս ճյուղերը: Մեծ զարկ են ստանում նաև առևտուրն ու դրամական շրջանառությունը: Մրանց զարգացման մեջ զգալի դեր են կատարում Միջագետքից ու Ասորիքից, Մեծ Հայքի ու Ծոփքի վրայով եկող և Փոքր Հայքում խաչավորվող առևտրական ճանապարհները, որոնք գնում էին դեպի Պոնտոս և Աև ծովի Հարավային նավահանգիստները: Այս ճանապարհներով Փոքր Հայքը ևս իր արտադրանքի մի մասը սկսում է արտահանել դեպի հարևան երկրները:

Փոքր Հայքը իր անկախությունն ու ինքնուրույնությունը պահպանում է համարյա երկու հարյուր տարի: «Փոքր Հայքը, – վկայում է Ստրաբոնը, – բավական պտղաբեր երկիր է: Այսեղ ևս, ինչպես և Ծոփքում, միշտ կառավարում էին երկիրը սեփական իշխանները, որոնք կամ բարեկամ ու դաշնակից էին մյուս Հայերին և կամ իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ»:

Ծոփքը կամ Ծոփաց աշխարհը գտնվում էր

Ծոփքի հայկական թագավորությունը Հայաստանի Հարավ-արևմտյան մասում: Նրա կամ Մելիտինե տարածքը ձգվում էր Արածանի գետի ստորին Հոսանքի շատ բարեբեր հովտում, որին Պոլիբիոսը անվանում է «զեղեցիկ դաշտ»: Սկզբում նրա մասն էին կազմում նաև Մելիտինե քաղաքը և նրա գավառը, որոնք, սակայն, հետագայում, մոտ 220 թ., նվաճվում և միացվում են Կապաղովկիային:

Ծոփքը իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով դեռևս Աքեմենյան դարաշրջանից սկսած՝ տնտեսական, մասսամբ նաև մշակութային ավելի սերտ կապերի մեջ էր գտնվում Ասորիքի, Միջագետքի ու Կապաղովկիայի, քան թե Մեծ Հայքի հետ: Այդ կապերը ավելի ևս ուժեղանում են Հելլենիզմի դարաշրջանում:

Ծոփաց աշխարհի հայկական իշխող վերնախավը, որն առանձին շահագրգովածություն հանդես չէր բերում Մեծ Հայքի հետ ունեցած իր տնտեսական և քաղաքական կապերի մեջ, մոտավորապես Ք. ա. 240 թ. Ծոփքը անջատում է Մեծ Հայքից և այնտեղ հիմնում իր ինքնուրույն փոքրիկ թագավորությունը: Պետք է կարծել, որ Ծոփքի անջատման մեջ որոշակի դեր են կատարել նաև արտաքին ուժերը՝ կապաղովկյան և Սելեկյան թագավորությունները:

Հայկական այս նորաստեղծ թագավորության հիմնադիրը, հավանաբար, հանդիսացել է Սամոսը (260–240), որը Մեծ Հայքի երվանդունիների տոհմից էր: Սա Կոմմագենեում, Եփրատ գետի ափին իր անունով կառուցում է Սամոսատ մայրաքաղաքը: Սամոսին հաջորդել է նրա որդին՝ Արշամը (մոտ 240–220): Արշամի մասին մեզ հասել է մատենագրական միայն մի տեղեկություն: Հույն մատենագիր Պոլիենոսը հայտնում է, որ Անտիոքոս Հիերաքսը, որը մոտ 230 թ. ապստամբել էր իր եղբոր՝ Սելլկոս Ա-ի (247–223) դեմ, Միջագետքից մտնում է Հայաստան (Ծոփք) և ապաստանում Արշամի մոտ, որի բարեկամն էր նա: Արշամ թագավորի մահից հետո Ծոփքը և Կոմմագենեն բաժանվում են իրարից և հիմք դնում անկախ երկու ինքնուրույն թագավորությունների, որոնցում շարունակում են իշխել երվանդունի թագավորական տան ներկայացուցիչները:

Ծոփքը, որն իր աշխարհագրական դիրքով շատ մոտ էր գտնվում Հելլենիստական կինտրուններին ու գաղթավայրերին, ավելի ուժեղ կերպով է ենթարկվում Հելլենիզմի ազգեցությանը, քան Մեծ Հայքը կամ Փոքր Հայքը: Հելլենիզմի դարաշրջանում այստեղ զարգացման նոր աստիճանի են հասնում այգեգործությունը, գինեգործությունը, մետաղամշակությունը և արհեստագործության մյուս ճյուղերը: Ստրաբոնը, խոսելով նախկինում Ծոփքի մասը կազմող Մելիտինեի մասին, վկայում է. «Մելիտինեն շատ նման է Կոմմագենեին, ամբողջը ծածկված է պտղատու ծառերով, միակը ամբողջ Կապաղովկիայում, որ բերում է նաև ձեթ և մոնարիտ կոչվող գինին՝ մրցակից հունական գինիներին»:

Ծոփքը ինչպես հնում, նույնպես և այս դարաշրջանում հանդիսանում էր միջազգային տարանցիկ առևտորի կարևոր հանգույցներից մեկը: Ծոփքի վրայով էր անցնում ոչ միայն հին աշխարհի տարանցիկ առևտորի զլիավոր մայրուղին, նրա զարկերակը հանդիսացող «Արքայական ճանապարհը», այլև հարավից դեպի Սև ծովի ափերը տանող բանուկ ու կարճ ճանապարհը: Այստեղ էր գտնվում նաև Եփրատի կարևոր գետանցքներից մեկը և նրա մոտ

կառուցված Տոմիսա ամրոցը, որը կայան էր Հանդիսանում Փոքր Ասիայից, Սև ծովի ափերից, Միջազգետքից և Ասորիքից եկած քարավանների համար:

Գյուղատնտեսության և արհեստագործության զարգացումը, Ծոփքի վրայով կատարվող միջազգային տարանցիկ առևտուրը բնականաբար պետք է նպաստեին հայկական այս փոքրիկ թագավորության ներառմ առևտուրի, դրամական շրջանառության և քաղաքային կանքի զարգացմանը:

Ծոփքում, բացի հնուց գոյություն ունեցող քաղաքներից ու քաղաքատիպ ավաններից, III-II դարերում առաջանում են նաև Հելլենիստական տիպի երկու քաղաքներ՝ Արշամաշատը և Արկաթիակերտը, որոնցից առաջինը գտնվում էր Արածանի գետի մոտ, իսկ երկրորդը՝ Տիգրիսի աղբյուրագետակ Արդանայի վրա: Արշամաշատը, ինչպես երեսում է նրա անունից, կառուցել էր Արշամ թագավորը և այն հանդիսանում էր Ծոփքի մայրաքաղաքը: Արշամ թագավորը կոմմագեններում կառուցել է Արսամեյա կամ Արշամեյա անունով քաղաքը: Այս երկու քաղաքներն ել կարծ ժամանակից հետո դառնում են ոչ միայն վարչական, այլև արհեստագործության ու առևտուրի կարևոր կենտրոններ:

Հայ թագավորներից Ծոփքի թագավորներն առաջիններն են, որ կտրել են իրենց անունով սեփական դրամներ: Մինչև այժմ հայտնաբերվել են Արշամ, Արդիսարես, Քսերքսես և Զարեհ թագավորների կտրած արծաթե և պղնձե դրամները, որոնք պահպատ են եվրոպական տարրեր թանգարաններում: Այս դրամների առաջին երեսում դրոշմված են կտրող թագավորների կիսադիմ պատկերները, իսկ երկրորդ երեսում՝ ձիավոր և նիզակակիր զինվորի, արծվի և հունական առասպեկտներից վերցված պատկերներ: Երկրորդ երեսում կան նաև հունարեն գրված «Արշամ թագավորի», «Արդիսարես թագավորի», «Քսերքսես թագավորի» և «Զարեհ թագավորաց թագավորի» մակագրությունները:

Ք. ա. Երրորդ դարի կեսից Սելևկյան պետության գերիշ-
լից առանձին երկրամասերի միջն տնտեսա-
խանության հաս-
կան, քաղաքական, մշակութային, էթնիկական
տառապումը Մեծ թույլ կապերի, մշտական արտաքին պատե-
ռազմների և ներքին կորիզների ու ապստամբու-
թագում և Հայության պատճառով սկսում է թույլանալ:
Ծոփքում թյունների պատճառով սկսում է թույլանալ:
Նրանից սկսում են անջատվել առանձին երկ-
րամասեր կամ երկրներ:

Մոտավորապես 250 թ. պարն կամ ապարն թափառական ցեղի առաջնորդ Արշակը ապստամբություն է բարձրացնում սելևկյանների ղեմ և Կասպից ծովից ղեպի Հարավ-արևելքը ընկած տարածքում, այսինքն՝ Միջին Ասիայի Հարավ-արևմտյան և Իրանի Հյուսիս-արեվելյան մասում հիմնադրում է Առաջավոր Ասիայի նոր, հզոր պետություններից մեջ՝ Պարթևական կամ Պարթև Արշակունիների թագավորությունը: Նորաստեղծ այս պետության հիմնադրման պաշտոնական տարեթիվը և Արշակունիների տարեհաշվման սկիզբը համարվում է Ք. ա. 248/247 թվականը: Սկզբում Պարթևական թագավորության մայրաքաղաքը Հանդիսանում էր Նիսա քաղաքը, որի ավերակները գտնվում են Աշխարաղի մոտ, իսկ ավելի ուշ՝ Օրողես I-ի (56–37) ժամանակ տեղափոխվում է Տիգրիսի վրա կառուցված Տիգրոն քաղաքը:

Նույն այս 250 թվականին Միջին Ասիայում սելևկյանների ղեմ ապստամբություն է բարձրացնում նաև Բակարիայի կուսակալ Դիոդորոսը: Սա, սելևկյաններից իրեն անկախ Հայտարարելով, այստեղ հիմնադրում է Հունա-բակտրիական պետությունը:

Սակայն Սելևկյան պետությունը զեռևս իր կենսական բոլոր ուժերը չէր սպառել: Նա ժամանակավորապես կրկին մեծ չափով ուժեղանում է Անտիոքոս III-ի (223–187) գահակալության առաջին երեսուն տարիների ընթացքում:

Ք. ա. 220 թվականին Անտիոքոս III-ը մի խոշոր պատժից արշավանք է կատարում Մարաստանի կուսակալ Մոլոնի ղեմ, որն իրեն անկախ թագավոր էր Հայտարարել և գրավել էր արևելյան սատրապությունների մեծ մասն ու Հյուսիսային Միջագետքը, որի թվում և Սելևկիա նախսկին մայրաքաղաքը: Մոլոնի զորքի մեծ մասը Անտիոքոսի կողմն անցնելու պատճառով Մոլոնը պարտվում է և ինքնասպանությամբ փերջ է տալիս իր կյանքին:

Արևելյան սատրապություններում և Հյուսիսային Միջագետքում իր իշխանությունը վերականգնելուց հետո Անտիօքոսը նվաճում է իր գերիշխանությանն է ենթարկում նաև Ատրպատականը, որտեղ զեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո պարսկական նախկին սատրապ Ատրոպատը հիմնադրել էր բարձրական ընդարձակ և ուժեղ մի թագավորություն:

Հավանաբար այս նույն ժամանակ Անտիօքոս III-ը հարձակվում է նաև Մեծ Հայքի ու Ծոփի վրա, որոնք չկարողանալով անհրաժեշտ հակահարված տալ թշնամու գերազանց ուժերին, ստիպված են լինում ընդունել Անտիօքոսի գերիշխանությունը և պարտավորվում են տարեկան որոշ հարկ վճարել նրան:

Սակայն Մեծ Հայքում և Ծոփքում սելևկյան տիրապետությունը շատ անկայուն էր: Մեծ Հայքը և Ծոփքը ոչ միայն պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը, այլև ամեն մի Հարմար առիթ օգտագործում էին սելևկյան տիրապետությունից ազատագրվելու համար: Ծոփքի թագավորներից հավանաբար Արդիսարեսը, օգտվելով Անտիոքոսի՝ Ք. ա. 217 թ. Եղիպտոսի պտղումնեոյաններից կրած ծանր պարտությունից, հրաժարվում է ճանաչել Անտիոքոսի գերիշխանությունը և նրան հարկ վճարել:

Անտիոքոս III-ը իր ուժերը վերականգնելուց և **Փոքր Ասիայում** իր ղեմ առաջացած ապստամբությունը ճնշելուց հետո որոշում է Ծոփքում ևս վերականգնել իր գերիշխանությունը: Այդ նպատակով նա 212 թ. զգալի ուժերով ներխուժում է Ծոփք և բանակ է ղնում Արշամաշատ մայրաքաղաքի մոտ: Ծոփքի Քսերքսես թագավորը, նկատի ունենալով թշնամու ուժերի գերազանցությունը, ղետպաններ է ուղարկում Անտիոքոսի մոտ և հայտնում, որ ցանկանում է բանակցության մեջ մտնել նրա հետ: Անտիոքոսը իր մոտ է կանչում Քսերքսեսին, Հաշուվում է նրա հետ և նույնիսկ նրան է զիջում Հարկի մեծագույն մասը, որ մերժել էր իրեն վճարել Քսերքսեսի Հայրը: Այնուհետև Անտիոքոսը վերցնում է Քսերքսեսից 300 տաղանդ, 1000 ձի և նույնքան ջորի՝ իրենց լծասարքերով, վերադարձնում է նրան ամբողջ իշխանությունը և ամուսնացնում նրան իր քրոջ՝ Անտիոքիսի, հետ:

Քսերքսեսի նկատմամբ Անտիոքոսի հանդես բերած այս հանդուրժելի մեղմությունն ու բարյացակամությունը, անշուշտ, նպատակ ուներ սիրաշահել տեղական իշխող խավերին և Ծոփքում ամրապնդել սելևկյանների գերիշխանությունը: Իր քրոջը ամուսնացնելով Քսերքսեսի հետ՝ Անտիոքոսը հույս ուներ նաև նրան դարձնել իր հույս կամակատարներից մեկը: Սակայն Քսերքսեսը նրա այդ հույսը չի արդարացնում: Դրա պատճառով էլ Անտիոքոսը կարճ ժամանակից հետո իր քրոջ միջոցով սպանել է տալիս Քսերքսեսին և Ծոփքում գահ է բարձրացնում կամ կառավարիչ է նշանակում Զարեհին, որը, ըստ երևույթին, Ծոփքի թագավորական տոհմից էր:

Նույն այս ժամանակ (201 թ.) Հայկական ավագանու ընդդիմադիր Հոսանքի ղեկավար Արտաշեսը, Անքիոքոս III-ի օժանդակությամբ, պայքար է սկսում Մեծ Հայքի թագավոր Երվանդ IV-ի ղեմ: Արտաշեսը, ինչպես Հաղորդում է Մովսես Խորենացին, զգալի ուժերով հարձակվում է Երվանդի վրա, Հաղթում է նրան, պաշարում և գրավում Երվանդաշատը: Մայրաքաղաքի գրավման խառնաշփոթության

ժամանակ զինվորներից մեկը վաղուվ սպանում է երվանդին: Դրանից հետո Արտաշեար գրավելով նաև Բագարանն ու սպանելով երվանդի եղբորը՝ Հայոց քրմապետ երվագին՝ վերացնում է երվանդունիների արքայատոհմը: Օրոնտաս-Երվանդ IV-ի տապալումից ու սպանությունից հետո, Անտիոքոս III-ը Արտաշեսին նշանակում է Մեծ Հայքի ստրատեգոս: Դրանից հետո, ավելի քան տաս տարի (201–190 թթ.), Մեծ Հայքը և Ծոփքը իրրև սեղսկյան տիրապետության տակ գտնվող երկրներ կառավարվում են Արտաշեսի ու Զարեհի կողմից:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Մեծ Հայքի և Թոփքի անկախության վերականգնումը Ք. ա. երկրորդ դարի սկզբում Արևելքում հանդես է գալիս մի նոր հղոր ուժ: Դա ստրկատիրական հռոմն էր: 200-197 թթ. տեղի ունեցած Մակեդոնական երկրորդ պատերազմի ժամանակ Հռոմը, իր գերիշխանությանը ենթարկելով Հունաստանը, անմիջական սպառնալիք է ստեղծում նաև Փոքր Ասիայի համար: Հռոմը իր նվաճողական ծրագրերը քողարկելով՝ Հունաստանում և Արևելքում սկզբում հանդես է գալիս Հույներին «ազատագրելու» կեղծ ու երկդիմի կարգախոսով, ինչպես և փոքր ժողովուրդներին «հովանավորողի» և «ազատագրողի» դիմակով:

Հռոմի կողմից Փոքր Ասիայի նկատմամբ ստեղծած անմիջական սպառնալիքը անխուսափելի է դարձնում սելևկյանների և Հռոմեացիների ընդհարումը: Կողմերի միջև պատերազմը սկսվում է 192 թ.: 192-191 թթ. Հունաստանում՝ Թերմոպիլյան կիրճում, իսկ 190 թ. Փոքր Ասիայի Մագնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտերում Սելևկյան Անտիոքոս III-ը, չնայած իր ունեցած ուժերի գերակռությանը, սոսկալի պարտություն է կրում և գլխովին ջախճախվում:

Մագնեսիայի մոտ Անտիոքոսի պարտությունը ոչ միայն դառնում է Սելևկյան պետության քայլքայման և անկման սկիզբը, այլև ազդանշան է Հանդիսանում սելևկյան տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների ազատագրական շարժման համար: Հայերը ևս 189 թ., օգտվելով ստեղծված դրությունից, Մեծ Հայքում Արտաշեսի, իսկ Ծոփքում Զարեհի գլխավորությամբ ապստամբություն են բարձրացնում սելևկյան տիրապետության դեմ և վերականգնում իրենց ան-

կախությունը: Մեծ Հայքում իրեն անկախ թագավոր է հոչակում Արտաշեսը, իսկ Ծոփքում՝ Զարեհը:

Արտաշես I-ը (189–160) հելլենիստական կրթություն ստացած, վարչական ու ռազմական մեծ ընդունակություններ ունեցող իր ժամանակի նշանավոր պետական գործիչներից մեկն էր: Նա Հայաստանում հիմնազրում է Արտաշեսյան Հարստությունը, որը շատ կարևոր դեր է կատարում Հայկական Հողերի միավորման, Հայաստանի քաղաքական հզորացման, նրա տնտեսական և մշակութային կյանքի զարգացման ասպարեզներում:

Հայկական առաջին միասնական պետությունը
Հողերի միավորում շատ կարևոր դեր է կատարում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային երկրներն ի մի ձուլելու, միավորելու և հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը խթանելու գործում: Սակայն երվանդունիների միասնական թագավորությունը դասակարգացին Հարաբերությունների ու քաղաքային կյանքի ժողով գարգացման, երկրի տարրեր մասերի միջև գոյություն ունեցող տնտեսական ու քաղաքական կապերի ժուլության, արտաքին ուժերի միջամտության և Ք. ա. III դարում ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով տրոհվում և բաժանվում է մասերի:

Սելևյան տիրապետությունից ազատագրվելուց հետո էլ դեռևս Հայաստանը բաժանված էր չորս ինքնուրույն, մանր թագավորությունների: Բացի Մեծ Հայքի Արտաշեսյան և Ծոփքի թագավորություններից, իրենց գոյությունը պահպանում էին նաև Այրարատ նահանգի երվանդունիների և Փոքր Հայքի թագավորությունները: Նման բաժանվածությունը Հայկական Հասարակության խոշոր բացասական երևոյթներից և Հայաստանի թուլության հիմնական պատճառներից մեկն էր:

III դարում Հայաստանում տնտեսության բոլոր ճյուղերի, առևտրի և քաղաքների աննախընթաց զարգացումը, դասակարգային Հարաբերությունների խորացումը, II դարի սկզբում հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացի հիմնականում ավարտվելը անհրաժեշտ նախադրյալներ են ստեղծում նոր հիմքերի վրա Հայկական Հողերը միավորելու և ավելի կայուն ու կենացնակ կենտրոնացված միասնական պետականություն ստեղծելու համար:

Հայկական Հողերի միավորման և կենտրոնացված միասնական

պետականության ստեղծման նախաձեռնությունը Արտաշես I-ի գրլիսավորությամբ իրենց ձեռքն են վերցնում Մեծ Հայքի իշխանափորները, որոնք ձգտում էին ընդարձակել իրենց տիրապետության սահմանները, ձեռք բերել նոր հողային կալվածքներ, հարստություններ և ստրուկներ; Մեծ Հայքի ստրկատերերի այս դասային ու անձնական շահազրգովածությունը զուգաղիպում էր Հայ ժողովրդի իրարից բաժանված տարրեր Հատվածների առարկայական ցանկությանը: Ի տարրերություն իշխանափորների, ժողովրդական զանգվածները ձգտում էին իրենց ուժերն ու ջանքերը միավորել, Համախմբել մի միասնական պետության մեջ՝ երկիրը օտարերկրյա թշնամիներից Համատեղ կերպով պաշտպանելու, նրա տնտեսական ու մշակութային կյանքի հետագա վերելքը, նրա քաղաքական հզորությունը ապահովելու համար: Հայաստանի քաղաքները նույնպես առավել մեծ շափով շահազրգոված էին ընդարձակ, միասնական և ուժեղ պետականության ստեղծման մեջ, քանի որ միայն այդպիսի պետականությունը կարող էր հնարավորություններ ստեղծել ներքին շուկայի ընդարձակման, առեւտրի զարգացման համար:

Արտաշես I-ը նախ որոշում է գրավել և իր թագավորությանը միացնել Արարատյան թագավորությունը, որտեղ գեռևս իշխում էր Երվանդ IV-ը; Արտաշեսը, ինչպես Հաղորդում է Մովսես Խորենացին, զգալի ուժերով Հարձակվում է Երվանդի վրա, որն իր բանակով զբունքում էր Ախուրյան գետի հյուսիսային կողմերում: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Երվանդավան կոչվող վայրում, որի ժամանակ Երվանդի զորքի մի մասը լքում է նրան և անցնում Արտաշեսի կողմը: Ճակատամարտում Երվանդը ծանր պարտություն է կրում, փախչում է և ամրանում մայրաքաղաքում: Արտաշեսի զորքը կրնկակոխ հետապնդելով փախուստի դիմած Երվանդին՝ չուտով պաշարում և զրափում է նաև Երվանդաշատը: Մայրաքաղաքի գրավման խառնաշփոթության ժամանակ զինվորներից մեկը վաղով սպանում է Երվանդին: Դրանից հետո Արտաշեսը, զրավելով նաև Բագարանն ու սպանելով Երվանդի եղբորը՝ քրմապետ Երվագին, ոչնչացնում է Երվանդունիների Հարստությունը և տնտեսապես ու քաղաքային կյանքով մեծ շափով զարգացած Այրարատ նահանգը միավորում իր թագավորության հետ: Երվանդաշատի և Բագարանի գրավման ժամանակ Արտաշեսի ձեռքն են անցնում նաև զգալի հարստություններ:

Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ Արմավիրում Հայտնաբերված արձանագրություններից չորսը, որոնք գրված են մի քարի վրա, գտնվել են Երվանդ IV-ի մահարձանին և անմիջականորեն առնչվում են

նրա հետ; Առաջին ու երկրորդ արձանագրությունների մեջ Արմավիրի Միթրաս թագավորը բարև է ուղարկում երփանդ թագավորին և ցանկանում, որ նա և նրա սերունդը տարգա բոլոր ամիսներին առողջ լինեն, և որ թագավորն իր թագավորությունը կառավարի բարեհաջող կերպով: Երրորդ ու չորրորդ արձանագրությունների մեջ հաղորդվում է թագավորի (երփանդի)՝ զինվորների կողմից սպանված լինելու և «գեղեցիկ երկիր Արմենիան» թշնամիների կողմից նվաճված լինելու մասին; Հետաքրքիր է նշել, որ Ստրաբոնը նույնպես գիտե, որ երփանդունյաց Հայաստանի վերջին իշխողը եղել է Օրոնտես-երփանդը, իսկ սրան հաջորդել է Արտաշեսը:

«Պատմում են, – վկայում է Ստրաբոնը, – որ Հայաստանը առաջ եղել է փոքր և մեծացել է Արտաշեսի և Զարեհի ձեռքով»: Ըստ Ստրաբոնի վկայության, Արտաշես I-ը Ատրպատականի մարերից գրավում է Կասպիաննեն, որին Հայերը կոչում էին Փայտակարան, Փավնիտիսը և Վասպուրականը, իրերներից՝ Գուգարքը, Տայքը և Խորձանը, Փոքր Հայքից և Նրա շրջակա ցեղերից՝ Կարինը, Դերջանը, Եկեղյաց և Դարանաղյաց գավառները, իսկ սելեկյաններից՝ Տմորիքը: Մովսես Խորենացու տարրերը վկայություններից երեսում է, որ այս ժամանակ Արտաշեսի թագավորության անբաժանելի մասն էին նաև Սյունիքը, Ուտիքը և Արցախը:

Զարեհի թագավորության ժամանակ Ծոփքը ևս իր տարածքը զգալի չափով ընդարձակում է Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկրամասերի Հաշվին:

Զարեհի մահից հետո Արտաշեսը փորձում է Ծոփքը նույնպես միացնել Մեծ Հայքի թագավորությանը: Այդ նպատակով նա հարձակում է Ծոփքի թագավոր Մեհրուժանի վրա, որը չկարողանալով դիմադրություն ցուց տալ, փախչում է Կապաղովկիա և ապաստանում Արիարաթես V-ի մոտ: Կապաղովկիան, որի համար ցանկալի չէր և նույնիսկ վտանգավոր էր Մեծ Հայքի հզորացումը, զինվորական ուժերով օգնում է Մեհրուժանին, որը վերագրավում է իր հայրենի թագավորությունը: Այսպիսով, Կապաղովկիայի միջամտության հետևանքով Արտաշեսին չի հաջողվում հայկական այս կարեսը երկրամասը միավորել իր թագավորությանը:

Չնայած Ծոփքում կրած անհաջողությանը, Արտաշես I-ին հաջողվել էր ստեղծել հայկական մի ընդարձակ և հզոր թագավորություն, որի սահմանները տարածվում էին գրեթե Կասպից ծովի արևմտյան ափերից մինչև Եփրատ գետը, Վիրահայոց լեռներից մինչև Տավրոսյան լեռնաշղթան: Մեծ Հայքի թագավորությունն արդեն իր սահ-

մանների մեջ ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը. Այրարատը, Սյունիքը, Գուգարքը, Տայքը, Արցախը, Ուտիքը, Վասպուրականը, Մոկքը, Բարձր Հայքը, Տարոնը, Աղձնիքը, Կորճեքը, Փայտակարանը և Պարսկահայքը: Անշուշտ, այս Հանգամանքը նկատի ունի հոգմենացի պատմիչ Պոլիբիոսը, երբ Արտաշեսին անվանում է «Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ»:

Կարճ ժամանակամիջոցում Մեծ Հայքի թագավորության այսպես ընդարձակվեն ու հզորանալը առաջնին հերթին հետևանք էր այն բանի, որ Արտաշեսի գրաված նահանգները, բացի Կասպիանե երկրամասից, վաղուց արդեն Հայացել էին, կամ նրանց բնակչության մեծամասնությունը կազմված էր Հայեր էին: Արտաշեսը, իրոք, ոչ միայն գրավում էր այս կամ այն երկրամասը, այլև միավորում Հայկական հողերը մի միասնական պետության մեջ: Նա այդ ձեռնարկով հիմնական գծերով իր ավարտին էր Հասցնում վաղուց սկսված Հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը և քաղաքական իշխանությամբ ամրապնդում այն: Այս տեսակետից էլ իրավամբ Արտաշես I-ը Հանդիսացել է ոչ միայն Հայկական կենտրոնացված պետության հիմնադիրը, այլև Հայկական հողերի միավորողը:

Արտաշես I-ի ներքին քաղաքականության,

Արտաշես I-ի նրա պետական ու մշակութային շինարարուներքին քաղաքա-թյան մասին հին, արժանահավատ սկզբնաղկանությունը և ժողովրդական վեպից ու երգերից քաղելով՝ մեզ որոշ տեղեկություններ է Հաղորդում Պատմահայր Մովսես Խորենացին:

Արտաշես I-ը ստեղծելով մի ընդարձակ պետություն, բնականարար պետք է մտածեր նաև այդ պետության կառավարման ու ամրապնդման մասին: Կենտրոնական իշխանությունը ամրապնդելու, տեղերում առաջացող ապստամբությունները ճնշելու նպատակով նա պետական, գինվորական կարևոր պաշտոնները և երկրի տարրեր մասերի կառավարման գործը կենտրոնացնում է իր որդիների ու մերձափորների ձեռքում: Նա իր անդրանիկ որդուն՝ Արտավազդին ոչ միայն դարձնում է պետության երկրորդ դեմքը և նրան հանձնում արևելյան նահանգների կառավարումն ու պաշտպանությունը, այլև նրան նշանակում է Հայկական բանակի սպարապետ: Իր երկրորդ որդուն՝ Վրոյրին, որը նաև իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է ֆինանսական, Հարկային, շինարարական և արքունի բոլոր գործերի կառավարիչ, չորրորդ որդուն՝ Տիրանին, Հանձնարարում է արևմտյան, հինգերորդ որդուն՝ Զարեհին, հյուսիսային, իսկ իր դայակ

Սմբատին՝ Հարավային նահանգների կառավարումը: Ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, նույնպես Հայաստանում կարևոր պաշտոններից մեկն էր նաև քրմապետության պաշտոնը: Դրա համար էլ Արտաշեսը իր երրորդ որդուն՝ Մաժանին, նշանակում է քրմապետ:

Արտաշեսի թագավորության ժամանակ զգալի չափով բազմանում, ընդարձակվում և զարգանում են պետական, տաճարական ու մասնավոր դաստակերտային և ազգարակային տնտեսությունները: Սրանց զարգացմանը նպաստում են մեծ թվով գերեվարված ստրուկտորները, որոնց Արտաշեսը և Մեծ Հայքի իշխանավորները ձեռք էին բերել իրենց գրավումների և արտաքին արշավանքների ժամանակ:

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Արտաշեսը հողերի վերաբաժանում է կատարում և իր անունով հատուկ սահմանաբարեր է դնում զյուղերի ու ազգակների միջև: Պատմահոր նշած այս սահմանաքարերից հինգ հատ հայտնաբերվել են Սևանա լճի ափազանում, որոնց վրա արամեատառ արձանագրությամբ նշված են Արտաշեսի և նրա Հոր՝ Զարեհի անունները: Հետաքրքիր է նշել, որ Արտաշեսի անունից գրված այս արձանագրությունների մեջ կարդացվում է նաև «Երվանդական» տերմինը: Եթե այս տերմինը վերաբերում է Արտաշեսին, ապա պետք է կարծել, որ դրանով նա ցանկացել է նշել, որ ինքը հանդիսանում է Երվանդունիների թագավորության ժառանգորդը և նրանց ավանդույթների շարունակողը: Կարելի է ենթազերել նաև, որ ինքը՝ Արտաշեսը, նույնպես եղել է Երվանդունիների տոհմից, մանավանդ որ հայ իշխողների մեջ Արտաշես անունը դեռևս հիշատակված է Դարեհ I-ի արձանագրության մեջ «Դաղարշիշ», իսկ Քսենոփոնի մոտ՝ «Արտուխաս» ձևերով: Այս տեսակետից ուշագրավ է, որ Մովսես Խորենացու մոտ ևս Երվանդ IV-ը և Արտաշեսը համարվում են նույն թագավորական տոհմից:

1959 թ. Էջմիածնի շրջանի Փարաքար գյուղի մոտ մի հին հուշարձանի ավերակներում հայտնաբերվել է Արտաշեսի և նրա Հոր՝ Զարեհի անունը կրող մի նոր արամեատառ արձանագրություն: Հետազոտողները ենթադրում են, որ այդ հուշարձանը մեհյան-աշտարակ է, որը կառուցել է Արտաշեսը: Նույն այս տեղում հայտնաբերվել է նաև հայոց Արտավազդ II թագավորի (55-34) կտրած արձաթե դրամներից մեկը:

Բնական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնության միավորումը մի միասնական պետության կազմի մեջ պետք է նպաստեր Հայաստանի նաև տնտեսական ու մշակութային կյանքի նոր վերելքին:

«Բայց ասում են,- վկայում է Մովսես Խորենացին,- որ Արտաշեսի ժամանակ Հայոց աշխարհում անմշակ հող չէր կարելի գտնել ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային մասերում, երկրի շենության պատճառով»: Պատմահայրը մի այլ տեղ վկայում է, որ որոշ ժամանակ Հայերի մոտ ունայնացել էին մեծամեծ արվեստներն ու գիտությունները, մոռացվել էին նավագնացությունը, արհեստները, մասսամբ նաև երկրագործությունը, սակայն այդ բոլորը վերստին ստեղծվում և զարգանում են Արտաշեսի օրոք: Արտաշեսի և Սաթենիկի ամուսնության կապակցությամբ ժողովրդական երգի մեջ ասված է.

Տեղ ուկի տեղայր
Ի փեսայութեանն Արտաշեսի,
Տեղայր մարգարիտ
Ի Հարսնութեան Սաթինկանն:

Հին ժողովրդական վեպի մեջ Արտաշեսի մահվան առթիվ ասված է, որ նրա դագաղը, թագը և զենքերը ոսկեղեն էին, գահույքը և անկողինը պատրաստված էին բեհեղից, իսկ պատմումանը՝ ոսկեթել բեհեղից:

Չնայած վերոհիշյալ վկայությունների մեջ եղած խիստ մեծ չափազանցություններին, այնուամենայնիվ, դրանք մասսամբ ցույց են տալիս, որ իրոք Արտաշեսի թագավորության տարիները հանդիսացել են Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կյանքի նոր և անսալիքնթաց զարգացման սկիզբը:

Հայաստանում տնտեսական կյանքի ընդհանուր կառուցումը և կառուցումը

Արտաշատի նուր վերելքը, բայց հատկապես արհեստագործության, առևտուրի և դրամական շրջանառության հետագա զարգացումը անհրաժեշտ նախադրյալներ են ստեղծում նոր քաղաքների և քաղաքատիպ ավանների առաջացման համար: Արտաշեսը 180–160 թթ. ընթացքում Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին կառուցում է մի նոր մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Արտաշատ:

«Արտաշեսը,- վկայում է Մովսես Խորենացին,- գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը իրար էին խառնվում, և հավանելով՝ բլրի վրա շինում է քաղաքը և իր անունով կոչում Արտաշատ»:

«Հայաստանի քաղաքներն են,- ասում է Ստրաբոնը,- Արտաշատը (որն անվանում են նաև Արտաշաշատ) և որը հիմնել էր Հաննիրալը Արտաշեսի համար) և Արքստան; Երկու քաղաքներն ել գտնվում են

Արաքսի վրա, Արքաստան՝ Ատրպատականի մոտ, իսկ Արտաշատը՝ Արաքսյան դաշտի մոտ; Այս վերջինը գեղեցիկ քաղաք է և երկրի մայրաքաղաքն է: Նա շինված է գետի թև ձևացրած թերակղզու վրա, որի պարիսպները շուրջանակի պատում են գետը, բացի պարանոցից, որը փակված է խրամով և պատնեշով»:

Հռոմեացի պատմագիր Տակիտոսի և Ագաթանգեղոսի վկայություններից հայտնի է նաև, որ Արտաշատը Արաքս գետի հակաղիր ափի հետ կապված է եղել կամուրջներով:

Չնայած Արտաշատի տեղադրության մասին սկզբնաղբյուրների հաղորդած վերոհիշյալ և այլ տեղեկություններին, գժրախտաբար մինչև այժմ նրա ավերակների ճիշտ տեղը հնագիտական հետազոտումներով պարզված չէ: Միայն ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ նրա ավերակները պետք է գտնվեն Խոր Վիրապի շրջակայքում:

Ստրաբոնը և Պլուտարքոսը վկայում են, որ Արտաշատը կառուցվել է Կարթագենի նշանավոր զորավար Զաննիբալի խորհրդով, և իր սա է Արտաշեսին ցույց տվել քաղաքի կառուցման տեղը և ուրվագծել նրա հատակագիծը: Սակայն ուսումնասիրողներից շատերը խիստ կասկածելի են համարում ընդհանրապես Զաննիբալի հայաստանում լինելը, որովհետև ավելի ստույգ աղբյուրներից հայտնի է, որ Զաննիբալը Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո սելևկյան Անտիօքոս III-ի մոտից սկզբում փախսել էր Կրետե կղզին, իսկ հետո՝ Բյութանիա, որտեղ և Ք. ա. 183 թ. թույն խմելով, ինքնասպանությամբ վերջ էր տվել իր կյանքին:

Արտաշատի տեղը շատ հաջող էր ընտրված, անկախ նրանից, թե ով էր ընտրել նրա տեղը կամ ուրվագծել նրա հատակագիծը: Նա կառուցված էր ոչ միայն տնտեսապես ավելի զարգացած, քաղաքային կյանքի զգալի ավանդույթ՝ ունեցող և արտաքին թշնամիների հանկարծակի հարձակումներից ավելի ապահով Արարատյան դաշտում, այլև Զինաստանից, Միջին Ասիայից, Միջազգետքից ու Մարաստանից եկող և դեպի Սև ծովի նավահանգիստները գնացող միջազգային տարանցիկ առևտորի ճանապարհների հանգուցակետում:

Արտաշեսը իր մայրաքաղաքը արագ կերպով բնակեցնելու և զարգացնելու նպատակով երվանդաշատից, Արմավիրից և այլ վայրերից այնտեղ է տեղափոխում մեծ թվով բնակիչներ: Նա Բագարանից Արտաշատ է տեղափոխում նաև հայկական աստվածների, ինչպես և հունական Արտեմիս և Ապոլլոն աստվածների արձանները, որոնցից Ապոլլոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս՝ ճանապարհի վրա:

Արտաշատը սկսում է արագ կերպով դարձանալ: Կարճ ժամանակից հետո նա դառնում է ոչ միայն Հայաստանի պետական, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի հիմնական կենտրոնը, այլև Առաջավոր Ասիայի բազմամարդ, հարուստ, վաճառաշահ քաղաքներից, միջազգային տարանցիկ առևտութիւն խոչորագույն հանգույցներից մեկը: Առևտուր անելու համար այստեղ էին գալիս ոչ միայն մոտիկ ու հարևան, այլև հեռավոր երկրների վաճառականները:

Պատահական չէ, որ Ստրաբոնը Արտաշատը անվանում է «գեղեցիկ քաղաք», իսկ Պլուտարքոսը՝ «մեծ և շատ գեղեցիկ քաղաք»: Պլուտարքոսը մի այլ տեղ Արտաշատը անվանում է «Հայաստանի Կարթագեն», անշուշտ, այդ բնորոշման տակ նկատի ունենալով ոչ միայն Արտաշատի ամրությունը, այլև նրա բազմամարդ, հարուստ և վաճառաշահ լինելը:

Բացի Արտաշատից, Արտաշեսի թագավորության ժամանակ են առաջանում նաև Զարիշատ և Զարեհավան խոչոր քաղաքները, որոնց կառուցումը վերաբրվում է նաև Արտաշեսի Հորբ՝ Զարեհեն, կամ նրա նույնանուն որդուն: Հավանաբար, նույն այս ժամանակ է առաջանում նաև Արքսատա քաղաքը, որի մասին հաղորդում է Ստրաբոնը:

Հայաստանում քաղաքների, առևտութիւն ու դրամական շրջանառության հետագա զարգացման կարևոր ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ Արտաշատում հիմնադրվում է փողերանոց, որտեղ սկսում են կտրել տեղական դրամներ: Հայտնաբերվել են պղնձե երկու դրամներ, որոնց վրա հունարեն գրված է Արտաքսատա, այսինքն՝ Արտաշատ:

Արտաշես I-ի արտաքին քաղաքականության տարբին քաղաքական կանությունը Արտաշես I-ի արտաքին քաղաքականության մեջ են հասել միայն պատահական և կառավագանություններ:

Ստրաբոնը վկայում է, որ Մագնեսիայի ճակատամարտում Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո Արտաշեսը և Զարեհը հարել ու անցել էին Հաղթող Հռոմեացիների կողմը: Արտաշեսը իրեն արտաքուստ Հռոմեացիների կողմնակից Հայտարարելով և գուցե նրանց մոտ դիսպաններ ուղարկելով՝ անշուշտ, հետապնդել էր մի հիմնական նպատակ, այն է՝ իր երկիրը զերծ պահել պարտված, բայց դեռ զգալի ուժեր ունեցող Սելևկյան պետության հարձակումներից: Անկասկած, մասսամբ Արտաշեսի այս հեռատես քաղաքականության և Հայաստանի նկատմամբ Հռոմեացիների հանդես բերած բարյացակամության պատճառով էր, որ Անտիօքոսը 187 թ. դեպի Արևելք

կատարած իր արշավանքի ժամանակ չէր համարձակվել մտնել Հայաստան, արշավանք, որի նպատակն էր ձեռք բերել դրամ՝ Հռոմեացիների սահմանած պատերազմական տուգանքը վճարելու համար:

180 թ. պատերազմ է առաջանում, մի կողմից՝ Պոնտոսի ու Փոքր Հայքի, իսկ մյուս կողմից՝ Կապաղովկիայի, Պերգամոնի ու Բյութանիայի թագավորությունների միջև: Սակայն Հռոմեացիների միջամտության պատճառով չուտով պատերազմը դադարեցվում և կողմերի միջև հաշտության պայմանագիր է կնքվում: Պոիիրիոսը, որն իր աշխատության մեջ ամբողջությամբ բերել է այդ դաշինքը, ավելացնում է, որ պայմանագրին մասնակից էր արվել նաև «Արտաշեսը, որը Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչն էր»: Այս փաստն ինքնին ցույց է տալիս, որ արդեն այս ժամանակ Հայաստանը այնքան էր ուժեղացել և նրա հեղինակությունն ու դերը միջաբետական հարաբերություններում այնքան էր բարձրացել, որ նույնիսկ Փոքր Ասիայի իրար դեմ կովող թագավորները դիմել էին Արտաշեսի հաշտարար միջնորդությանը:

Զնայած Սելլկյան թագավորության թուլացմանը, այնուամենայնիվ, Հայաստանի նկատմամբ նրա վտանգը դեռևս չէր վերացել: Մոտ 165 թ. Անտիոքոս IV Եպիփանեսը (175–164), ինչպես վկայում են Դիոդորոս Սիկիլիացին և Ապահանոսը, հարձակվում է Հայաստանի վրա և պարտության մատնում Արտաշեսին: Սակայն սելլկյան տիրապետությունը Հայաստանում երկար չի տևում: Հավանաբար նույն տարում Արտաշեսը, օգտվելով Հրեաստանում սելլկյան զորքի կրած ծանր պարտությունից ու կորուստներից, Հայաստանից դուրս է քշում սելլկյաններին և լրիվ կերպով վերականգնում նրա անկախությունն ու ինքնուրույնությունը:

161 թ. սելլկյան կուսակալ Տիմարքոսը Մարաստանում ապստամբություն է բարձրացնում և իրեն հայտարարում թագավոր: Արտաշեսը, որի համար խիստ ցանկալի էր Սելլկյան թագավորության հետագա թուլացումը և Հայաստանի համար նրա անվտանգ դառնալը, ընդառաջում է Տիմարքոսի ցանկությանը և դաշն կնքում նրա հետ: Արտաշեսի ցույց տված ուազմական օգնությամբ Տիմարքոսը ոչ միայն ամրապնդում է իր դիրքերը Մարաստանում, այլև սելլկյաններից զրավում է նաև Հյուսիսային Միջագետքը:

Արտաշեսի արտաքին պատերազմների և քաղաքականության մասին մեզ որոշ տվյալներ են հասել նաև ժողովրդական վեպից, որն իր Պատմության մեջ բերել է Մովսես Խորենացին: Ըստ այդ վեպի Արտաշեսը կոիվներ է մղում նաև ալանների և նրանց միացած լեռ-

Նական ցեղերի դեմ, որոնք Վրաստանի կողմերից ներխուժել էին Հայաստանի հյուսիսային շրջանները: Տեղի ունեցած ճակատամարտում ալանները պարտվում են և ստիպված են լինում բարեկամական դաշնակությունը պահպանելու համար:

Հայկական և վրացական ժողովրդական վեպի կամ զրուցների համաձայն Արտաշեսը կոփիվներ է մղում նաև վրացիների ղեմ։ Սակայն այդ կոփիվները նույնպես վերջանում են բարեկամական դաշինքի կնքումով։ Ըստ վրացական ավանդության, վրացիները պարտավորվում են Հայաստանի վրա արտաքին թշնամիների հարձակման ղեպքում իրենց ամբողջ ռազմական ուժով օգնել Արտաշեսին, իսկ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Արտաշեսի մղած պատերազմների ժամանակ նրան տրամադրել տասը հազարանոց զորք։

Ժողովրդական վեսպի հաղորդած այս տեղեկություններից դժվար չէ նկատել, որ Արտաշեսի վերոհիշյալ կովկասների և կնքած բարեկամական դաշինքների հիմնական նպատակն է եղել Հայաստանի հյուսիսային շրջաններն ապահովել ալանների ու վրացիների ներխուժումից, ինչպես և Հայաստանի վրա արտաքին թշնամիների հարձակման դեպքում օգտագործել նրանց ուղղմական ուժերը:

Արտաշեսի մահից հետո Հայաստանում գահ

Հայաստանը Ար- է բարձրանում նրա անդրանիկ որդին՝ Արտա-
տաշեա Լի Հաջորդ՝ վաղի Լ-ը (մոտ 160–115):

Ների ժամանակ Ք. ա. II դարի կեսից սկսած մեծ չափով ուժեղանում է Պարթևական թագավորությունը: Օգտվելով Սելևկյան պետության թուլացումից և Ներքին կոփվներից՝ պարթևները իրար հետեւից գրավում և իրենց թագավորությանն են միացնում Մարաստանը, Պարսկաստանը և Միջազգետքը: Նրանք մոտավորապես 150 թ. գրավելով և իրենց գերիշխանությանը ենթարկելով նաև Մարաստան-Ատրպատականը՝ վիտանգավոր հարևան են դառնում Հայաստանի համար: Պարթևական թագավորությունը մեծ հզորության է հասնում հատկապես Միհրդատ II Մեծի ժամանակ (123-88): Իր պետությանը սպառնացող միջնասիական քոչվոր ցեղերին հաղթելուց հետո սա զգալի նվաճումներ է կատարում նաև արևմուտքում ու վերջնականապես ամրապնդում պարթևների տիրապետությունը նոր նվաճած երկրներում:

Արտավազդ I-ի մասին արտաքին սկզբնաղյուրներից մեզ հասել է միայն մի փոքր տեղեկություն: Լատին մատենագիր Հուստինոսը խոսելով պարթևական Միհրդատ II թագավորի մղած պատերազմների ու նվաճումների մասին, ավելացնում է. «Վերջը կովեց Հայոց

թագավոր Արտավագղի դեմ»: Այս պատերազմում թեև Հայաստանը չէր նվաճվել պարթևների կողմից, բայց և Արտավագղը ստիպված էր եղել ընդունել պարթևների գերիշխանությունը և ժառանգ չունենալու պատճառով իր եղբորորդուն՝ Տիգրանին, պատանդ տալ պարթևների մոտ:

Որ իրոք ինչպես այս, նույնպես և հետագա ընդհարումների ժամանակ պարթևներին չէր հաջողվել նվաճել Հայաստանը, շատ պարզ կերպով մատնանշված է Ստրաբոնի մոտ: «Պարթևները, վկայում է Ստրաբոնը, տիրեցին մարերի և բարելոնացիների երկրներին, բայց ո՛չ Հայաստանին; Թեև Հարձակումներ հաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրն ուժով չնվաճվեց»:

Արտավագղ Ի-ի մասին պատմական թույլ հիշողություններ և նրա մասին հյուսված ժողովրդական վեպի կամ առասպելների առանձին կտորներ պահպանվել են նաև Մովսես Խորենացու մոտ:

Արտավագղը, ինչպես վկայում է Մովսես Խորենացին, քաջ, բայց միաժամանակ անձնահաճ, հպարտ, իշխանասեր, դաժան ու նախանձու մի մարդ էր: Սա իր գահակալության հենց սկզբում, կասկածելով իր եղբայրների հավատարմության վրա, նրանց արքունիքից և Այրարատ նահանգի արքունի կալվածքներից հեռացնում է Աղոփիտի և Առերանի գավառները, բացի Տիրանից, որին պահում է իրրե իր ժառանգորդը, որովհետեւ ինքը որդիներ չուներ:

Արտավագղին հաջորդում է նրա եղբայրը՝ Տիրանը, որին Ապահիանոսը և վրաց տարեգրությունը անվանում են նաև Տիգրան: Սա պարթևների մոտ պատանդ տրված և հետագայում Հայաստանում գահ բարձրացած Տիգրան Ա-ի հայրն էր:

Տիրան-Տիգրան I-ի (մոտ 115-95) գործունեության մասին մեղ տեղեկություններ չեն հասել: Միայն Մովսես Խորենացին հայտնում է, որ սա մեծամեծ գործեր չի կատարել, ապրել է խաղաղությամբ, զբաղվել է որսորդությամբ ու զբոսանքներով և թագավորել է քսանմեկ տարի:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԶՈՐ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ք. ա. 95 թ. հայկական գահ է բարձրացած Տիգրան II-ի Հին Հայաստանի ամենանշանավոր պատմական գահակալությունը դեմքերից մեկը՝ Տիգրան II-ը, որին պատմագրության մեջ հաճախ անվանում են նաև Տիգրան Մեծ (95-55):

Տիգրան II-ը, ինչպես արդեն նշվել է, մինչև գահ բարձրանալը պարթևների մոտ պատանդ էր: Նա իր հոր մահից հետո սահմանակից գավառներից «70 Հովհաններ» կոչվող տեղանքը պարթևներին զիջելով՝ ազատվում է պատանդությունից, վերադառնում Հայաստան և ժառանգում իր հոր գահը: Այս ժամանակ նա արդեն 45 տարեկան էր:

Տիգրան II-ը պետական-վարչական ու ռազմական բացառիկ ունակություններ ունեցող, դիվանագիտական հմտությամբ օժտված, տաղանդավոր և եռանդուն զորավար-միապետներից մեկն էր: Նա շուտով դառնում է նաև Արևելքի խոշոր նվաճողներից ու ականավոր միապետներից մեկը:

Հայաստանը Տիգրան II-ի ժամանակ հասնում է իր քաղաքական հզորության ամենաբարձր կետին և դառնում Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություններից մեկը:

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի հզորականացնելու գումը նախ սերտորեն կապված էր երկրի ներքին բացման ներքին արտադրողական ուժերի, տնտեսության զարգացման և արտաքին գացման հետ: Աքեմենյան դարաշրջանից սկսած՝ պայմանները Հայաստանի տնտեսությունը անշեղ կերպով զարգանում և վերելք էր ապրում: Այդ վերելքը մեծ չափով ուժեղանում է Հելլենիզմի դարաշրջանում և առանձնապես Հայկական Հողերի միավորումից հետո: Որպես բնական զարգացման հետևանք, երկրում կուտակվում են տնտեսական զգալի ուժեր: Արդեն Ք. ա. I դարի սկզբում Հայաստանում գյուղատնտեսության և արհեստագործության բոլոր ճյուղերը հասել էին զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ դրանք, նույնիսկ արտադրողների զգալի մասի՝ բանակում ծառայության զորակոչվելուց հետո էլ, կարող էին ոչ միայն բավարարել բնակչության տնտեսական պահանջները, այլև պարենավորել ու հանդերձավորել թվական մեծ կազմ ունեցող բանակը և այն զինել իր ժամանակի զենքերով ու ռազմական տեխնիկայով:

Տիգրան II-ը և Հայոց ավագանին, օգտագործելով երկրի տնտեսական հնարավորությունները և կուտակված պաշարները, կարողանում են կարծ ժամանակամիջոցում ստեղծել ժամանակի մեծ և ուժեղ բանակներից մեկը: «Հետևակ կովողները, - վկայում է Մովսես Խորենացին, - ձիավոր դարձան, պարսավորները՝ հաջող աղեղնավորներ, շերտավորները զինվեցին սրերով ու տեղավորները՝ նիզակներով, մերկերը պատսպարվեցին վահաններով և երկաթե զգեստ-

ներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլատակումը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու համար»:

Հայաստանի հղորացման մեջ շատ կարեոր դեր են կատարում նաև հայ ժողովրդի կազմավորման գործնթացի ավարտումը և հայկական Հողերի միավորումը մի միասնական պետության կազմի մեջ: Այս նշանակալից իրողությունները ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ավելի սերտ կապեր են հաստատում երկրի տարբեր մասերի միջև, ոչ միայն համախմբում են ժողովրդի ուժերը և միավորում նրա ջանքերը, այլև ամրապնդում ու հղորացնում են կենտրոնական իշխանությունը: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում նաև կազմակերպելու նույն լեզվով խոսող մարտիկներից համարված, ավելի վստահելի, համախմբված, կայուն ու մարտունակ բանակ:

Ք. ա. II դարի կեսից Արևելքի շատ երկրների, այդ թվում և Հայաստանի արտաքին դրությունը զգալի չափով ծանրանում է, մի կողմից՝ Պարթևական թագավորության, իսկ մյուս կողմից՝ Հռոմի նվաճողական քաղաքականության պատճառով:

Այս ժամանակ պարթևները, ինչպես արդեն նշվել է, նվաճելով Մարաստանը, Պարսկաստանը, Ատրպատականը և Միջազետքը, ոչ միայն վտանգավոր հարեւան են դառնում, այլև իրենց մի շարք հարձակումներով սպառնալիք են ստեղծում Հայաստանի անկախության համար:

Պարթևական թագավորության հետ գրեթե միաժամանակ Արևելքում իր զավթողական նվաճումներն է սկսում նաև Հռոմեական հանրապետությունը: Հռոմեացիները, որպես նվաճողներ, առաջին անգամ ոտք դնելով Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում՝ 133 թ. գրավում են Պերգամոնի ընդարձակ թագավորությունը, իսկ 102 թ.՝ արևմտյան Լեռնային Կիլիկիան: Շուտով Հռոմը ակտիվ կերպով միջամտում է նաև Գաղատիայի, Բյութանիայի և Կապաղովկիայի ներքին գործերին և այդ երկրները գցում իր ազդեցության տակ: Հռոմեական զենքի ուժով գահ բարձրացած կամ իրենց գահը այդ ուժով պահպանող հիշյալ երկրների թագավորները ոչ միայն կախման մեջ են ընկնում Հռոմից, այլև Հռոմի ձեռքին դառնում են խաղալիք: Հռոմեական նվաճող զինվորների հետքերով Արևելքի երկրներն են ներխուժում նաև կապալառուները, ստրկավաճառները և առևտրա-գաշխառուական տարրերը, որոնք սկսում են դաժան և անզուսպ կերպով կողոպտել ու շահագործել տեղական բնակչությանը:

Արևելքում ստեղծված վերոհիշյալ քաղաքական իրադրությունների հետևանքով Հայաստանը, Սելևկյան Ասորիքը և Պոնտոսը անմիջականորեն կանգնում են արևելքից Պարթևական թագավորության, իսկ արևմուտքից՝ Հռոմի նվաճման վտանգի առաջ:

Սակայն Տիգրան II-ի գահ բարձրանալու ժամանակ Հայաստանի արտաքին դրությունը մեծ չափով բարելավվում է: Առժամանակ ոչ միայն վերանում են Հայաստանին սպառնացող Հռոմեական և պարթևական վտանգները, այլև ընդհակառակն՝ Հայաստանի հզորացման, նրա արտաքին նվաճումների և Հաղթական առաջընթացի համար ստեղծվում են միանգամայն նպաստավոր արտաքին պայմաններ:

Հռոմեական հանրապետությունը սկսում է խոր ճգնաժամ ապրել: Դեռևս Ք. ա. II դարի 30-ական թվականներից Հռոմում ծավալված ստրուկների պայքարը և ներքին քաղաքացիական կոփվները սուր և կատաղի բնույթ են ստանում Ք. ա. I դարի սկզբում: Կատաղի և արյունահեղ կոփվներ են սկսվում դեմոկրատիայի և հետադիմության (պոպուլյարների և օպտիմատների), մարիուսականների և սուլլայականների միջև, որոնք հասցնում են Ք. ա. 83 թ. Հռոմում Սուլլայի հետադիմական բռնապետության հաստատմանը: Սուլլայի մահից (Ք. ա. 78 թ.) հետո քաղաքացիական կոփվները վերսկսվում են նոր թափով: Խսպանիայում ամրացած ընդդիմության պարագուխ, մարիուսական Սերտորիուսը մի քանի տարի հաջող և Հաղթական պատերազմներ է մղում սուլլայական վարչակարգի կողմնակիցների դեմ: 74 թ. Սպարտակի զիլավորությամբ Հռոմում բռնկվում է Հին աշխարհի ստրկական ամենախոշոր ապստամբությունը, որը տևում է մինչև Ք. ա. 71 թ.:

Քաղաքացիական կոփվներում և Սպարտակի դեմ մղվող պայքարում Հռոմը կորցնում է զգայի ուժեր և միջոցներ: Հռոմը այս ժամանակ առավելապես զրադգած լինելով իր ներքին գործերով, հնարավորություն չուներ կասեցնելու Հայաստանի հզորացումը: Հռոմը Արևելքի գործերով առավելապես զրադգում էր քաղաքացիական կոփվների ընդմիջումների ժամանակ և հիմնականում ձգտում էր պահպանել այստեղ իր նվաճած երկրները:

Ք. ա. I դարի սկզբում միջինասիական քոչվոր ցեղերի ներխուժման, երկրի ներսում առաջացած խոռվությունների և գահակալական կոփվների պատճառով ժամանակավորապես խիստ կերպով թուլանում է նաև Պարթևական թագավորությունը: Ինչ վերաբերում է Սելևկյան պետությանը, ապա նա ներքին պայքարից և գահակալա-

կան կոփվներից այնքան էր թուլացել, որ գտնվում էր կործանման եղբին: Այսպիսով, ո՞չ Պարթևական թագավորությունը և ո՞չ է Սելլկյան պետությունը չէին կարող արգելք հանդիսանալ Հայաստանի հղորացմանը և նրա հաղթական առաջընթացին:

Տիգրան II-ը, օգտագործելով ներքին և արտաքին նպաստավոր պայմանները, եռանդուն կերպով աշխատում է ամրապնդել ու հղորացնել Հայկական պետությունը, ավարտել Հայկական հողերի միավորումը, նոր երկրներ ու ժողովուրդներ նվաճելու հաշվին ընդարձակել իշխող վերնախավի շահագործման հենքը, կողոպուտի ու հարստահարման միջոցով ձեռք բերել նոր հարստություններ և ստրուկներ:

Տիգրան II-ը նախ որոշում է Մեծ Հայքին
Ծոփքի միացումը միացնել Ծոփքը: Ք. ա. 94 թ. նա հարձակվում է Ծոփքի Արտանես թագավորի վրա, հաղթում է նրան և Ծոփքը միացնում իր թագավորությանը:

«Արտաշեսի սերնդիցն էր, – վկայում է Ստրաբոնը, – Տիգրանը. նա իշխում էր այսպես կոչված բուն Հայաստանում, որը սահմանակից էր Մարատանին, Աղվանքին, Իրերիային՝ մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապաղովկիային: Իսկ Զարեհի սերնդից էր Արտանես Ծոփացին, որը իշխում էր Հայաստանի հարավային և մանավանդ հարավ-արևմտյան մասերում: Տիգրանը հաղթեց սրան և ինքը տեր դառավ բոլոր այդ երկրներին»:

Ինչպես արդեն նշվել է, Ծոփքը Մեծ Հայքին միացնելու առաջին փորձը կատարել էր Արտաշես I-ը, սակայն այն անհաջող էր անցել Կապաղովկիայի միջամտության պատճառով: Այս անզամ արդեն Կապաղովկիան, որը Հոռմի հլու-Հնազանդ կամակատարն էր և հաղիվ էր պահպանում իր ձևական ու անվանական անկախությունը, չի կարողանում օգնել Ծոփքի թագավորությանը: Այն, ինչ չէր հաջողվել իրագործել Արտաշեսին, այժմ հաջողվում է նրա թոռանը՝ Տիգրան II-ին:

Գրավելով Ծոփքը, Տիգրանը ոչ միայն իր թագավորությանն է միացնում Հայկական զարգացած ու հարուստ երկրամասերից մեկը, ոչ միայն տիրում է միջազգային տարանցիկ առևտորի հիմնական մայրուղու՝ «Արքայական ճանապարհ» այստեղից անցնող հատվածին և Եփրատի կարևոր գետանցքին, այլև ուղղմավարական կարևոր դիրք է գրավում Հյուսիսային Ասորիի և Կապաղովկիայի նկատմամբ:

Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքի հետ, անկախ Տիգրանի ու Մեծ

Հայքի ստրկատերերի անձնական նկատառումներից, առարկայորեն ուներ դրական նշանակություն, քանի որ այն գրեթե ավարտին էր Հասցնում Հայկական հողերի ու Հայ ժողովրդի միավորման գործընթացը և ուժեղացնում էր կենտրոնական իշխանությունը:

Շուտով Տիգրան II-ը ետ է լսում և կրկին Հայաստանին է միացնում նաև այն «70 հովհանները», որ ինքը զիջել էր պարթևներին՝ պատանդությունից ազատվելու համար: Նա Հայկական հողերից միայն Փոքր Հայքը ամբողջովին չի կարողանում միացնել Մեծ Հայքին, քանզի նրա անդրեմիրատյան գավառները դեռևս Ք. ա. 111 թ. նվաճվել ու միացվել էին Պոնտոսին:

Հայ-պոնտական դաշնաքը Ք. ա. I դարի առաջին կեաից դգալի չափով ուժեղանում է Հյուսիս-արևմուտքից Հայաստանի սահմանակից Պոնտական թագավորությունը:

Պոնտոսն իր հոգորության գագաթնակետին է հասնում Հին աշխարհի հոչակավոր գորավարներից և պետական գործիչներից մեկի՝ Միհրդատ VI Պոնտացու կամ Միհրդատ Եվգատորի (111–63) թագավորության ժամանակ: Իր գահակալության առաջին տարիներին Միհրդատ Եվգատորը, նվաճելով և կամ իր գերիշխանությանը ենթարկելով Փոքր Հայքը, Կոլիսիդան, Տավրիկյան Խերսոնեսը, Բոսֆորը (Ղրիմ) և սկսութական երկրները, Պոնտոսը գարձնում է Փոքր Ասիայի ամենալարնարձակ և հզոր պետությունը:

99 թ. Միհրդատ Պոնտացին գրավում է նաև Կապաղովկիան, որի ընակչությունը ցեղական, մշակութային և կրօնական ընդհանուր կապերով կապված էր Պոնտոսի ընակչության հետ: Սակայն շուտով, 95 թ. հոռմեացիների միջամտության պատճառով պոնտական գորքերը հարկադրված են լինում հեռանալ Կապաղովկիայից: Հոռմը այստեղ գահ է բարձրացնում իր հլու-Հնազանդ կամակատարներից մեկին՝ Արիոբարդան I-ին:

Կապաղովկիայում Արիոբարդանի գահ բարձրանալը և այստեղ Հոռմի ազդեցության հետագա ուժեղացումը մեծ վտանգ է ստեղծում Պոնտոսի և Հայաստանի համար: Բնական է, որ թե՛ Միհրդատը և թե՛ Տիգրանը պետք է աշխատեին վերացնել այդ վտանգը:

Միհրդատ Պոնտացին, չնայած իր կրած անհաջողությանը, ոչ միայն աշխատում է կրկին գրավել Կապաղովկիան, այլև ծրագրում՝ հոռմեացիներին Փոքր Ասիայից, Հոնաստանից և Մակեդոնիայից դուրս քշելով, ստեղծել հելլենիստական մի ընդարձակ պետություն:

Հոռմի գեմ վճռական գոտեմարտի դուրս գալուց առաջ Միհրդատը իր թիկունքն արևելքից ապահովելու և Հայկական գորքի օժան-

դակությունը ստանալու նպատակով աշխատում է դաշինք կնքել Տիգրանի հետ: Միհրդատի այս ձգուումը համբնկնում էր Տիգրանի ցանկության հետ, որն իր հերթին ծրագրում էր պարթևներից ետ խել հայկական հողերը, գրավել Հյուսիսային Միջազգետքն ու Ասորիքը և դուրս գալ Միջերկրական ծով:

Փոխադարձաբար իրար օգնելու և միմյանց թիկունքն ապահովելու, ինչպես և Հոռմի դեմ Համատեղ պայքարելու նպատակով 94 թ. Միհրդատ Պոնտացին և Տիգրան Ա-ը ուղղմաքաղաքական դաշինք են կնքում: Այդ դաշնագրով Միհրդատն ու Տիգրանը իրար միջև են բաժանում ապագա նվաճումների աղղեցության շրջանները: Միհրդատին վերապահվում է գրավել Փոքր Ասիան, Հունաստանը, Մակեդոնիան և Սև ծովի ափերը, իսկ Տիգրանին՝ Ատրպատականը, Մարաստանը, Միջազգետքը, Ասորիքը և սրանց շուրջը գտնվող երկրները: Բացի այդ, սահմանվում է նաև, որ Կապաղովկիան գրավելու դեպքում տարածքը պետք է պատկանի Միհրդատին, իսկ ավարը, գանձերը, շարժական գույքը և գերիները՝ Տիգրանին: Այս դաշինքը ավելի ես ամրապնդելու նպատակով Միհրդատը իր դստերը՝ Կեռպատրային, կնության է տալիս Տիգրանին:

Հայաստանին ու Պոնտոսին սպառնացող
Պայքար Կապա- Հոռմեական վտանգը կանխելու և Հոռմի դեմ
դովկիայի Համար ուղղմավարական ավելի հարմար դիրքեր գրա-
վելու Համար Միհրդատը և Տիգրանը որոշում են
գրավել Կապաղովկիան: 93 թ. Հայկական և պոնտական բանակները
հարձակում են Կապաղովկիայի վրա և առանց մեծ դժվարության
գրավում են այն: Կապաղովկիայի Արիորարզան թագավորը պարտ-
վելով՝ փախչում է Հոռմ: Ըստ դաշնագրի՝ նվաճված երկրի ամբողջ
տարածքը անցնում է Միհրդատին, բացի հնում Ծոփիքի մասը կաղ-
մող Մելիտինեի մարզից, որը միացվում է Հայաստանին:

Կապաղովկիայում տեղի ունեցած այս փոփոխությունը զգալի
հարված էր Հասցնում Հոռմի վարկին Արևելքում: Դրա համար էլ
Հոռմեական սենատը կարգադրում է Կիլիկիայի փոխպրետոր Սուլ-
յային՝ վերագրավել Կապաղովկիան: 92 թ. Սուլլան զգալի ուժերով
զալիս է Կապաղովկիա, պարտության մատնում հայկական ու պոն-
տական գորքերին և կրկին Կապաղովկիայի գահի վրա է հաստատում
Արիորարզանին:

Սակայն Սուլլան երկար չի մնում Կապաղովկիայում: Նա 91 թ. իր
բանակով վերադառնում է Հոռմ: Սուլլայի հեռանալուց անմիջապես
հետո հայկական գորքերը Տիգրան Ա-ի գորավարներ Միթրաստի և

Բագուասի (Բագարատ) ղեկավարությամբ կրկին հարձակվում և զրավում են Կապադովկիան: Նոյն այս ժամանակ պոնտական զորքերը զրավում են նաև Հռոմի կամակատար Բյութանիան և այստեղ Նիկոմեդես III-ի փոխարեն գահ են բարձրացնում նրա կրտսեր եղբորը՝ Սոկրատեսին:

Հայկական և պոնտական զորքերից պարտված Արիոբարզանն ու Նիկոմեդեսը փախչում են Հռոմ և օգնություն են խնդրում Հռոմեական սենատից: Հռոմեական սենատն այս անգամ Արևելք է ուղարկում զրավար Մանիոս Ակվիլիոսին, որը 89 թ. վերականգնում է նախկին զրությունը Կապադովկիայում և Բյութանիայում: Միհրդատը և Տիգրանը առանձին դիմադրություն ցույց չեն տալիս, որովհետև նրանք այդ պահին չեն ցանկանում պատերազմել Հռոմի ղեմ:

89 թ. աշնանը Հռոմեացիների դրդումով և
Տիգրան Ա-ի նախաձեռնությամբ սկսվում է պատմության
նվաճումները մեջ հայտնի Միհրդատյան առաջին պատերազմությունը: Պատերազմի սկզբում Միհրդատը, ջախջանելով Հռոմեացիներին և նրանց դաշնակիցներին, նվաճում է ամբողջ Փոքր Ասիան: Իր տիրապետությունը ամրացնելու և ճնշվող ու շահագործվող զանգվածներին հակառակության պայքարի մեջ ներդրավելու նպատակով Միհրդատը իր կողմն անցնող ստրուկներին խոստանում է ազատություն, իսկ պարտապաններին՝ պարտերի ոչնչացում: Նրա հրամանով որոշված օրը փոքրասիական քաղաքներում կոտորվում է 80 հազար Հռոմեացի:

Փոքր Ասիայից Միհրդատի զորքերը հաղթական կերպով մտնում են Հռոմաստան: Հռոմական քաղաքները իրենց դռները բաց են անում Միհրդատի առաջ և նրան դիմավորում մեծ ցնծությամբ, իբրև ազատարարի:

Այս հաղթական նվաճումներին և հետագա կոիվներին, ինչպես վկայում է Հռոմեական պատմիչ Ապահանոսը, մասնակցում էր նաև 10 հազար Հռոմեաց բաղկացած հայկական մի հեծյալ զորագունդ:

Միհրդատի հաղթական առաջսաղացումը լուրջ վտանգ է ստեղծում Հռոմի համար, որն առանց այն էլ զգալի չափով թուլացել էր ներքին քաղաքացիական կոիվների պատճառով: Սակայն Հռոմը իր ուժերը համախմբում է առաջացած այս վտանգը վերացնելու համար: Հռոմեական սենատի որոշմամբ մեծ ուժերով Միհրդատի ղեմ է ուղարկվում Սուլլան: Սա, գալով Արևելք, երկու տարվա արյունահեղ ու համառ կոիվներից հետո հաղթում է Միհրդատին, որը ստիպված է լինում հաշտություն խնդրել: Սուլլան, որը շտապում էր վերադառնությունը և պատճենաբանությունը հաղթում է Միհրդատին:

նալ Հոռմ և հաշվեհարդար տեսնել իշխանությունը գրաված մարիուսականների հետ, ընդունում է հաշտության առաջարկը: 84 թ. Դարձանոսում բանափոր կերպով կնքված դաշնագրի համաձայն Միհրդատը հրաժարվում է իր բոլոր նվաճումներից, պարտավորվում է Հոռմին վճարել 2000 տաղանդ ուազմատուգանք և նրան հանձնել 80 նավ:

83 թ. Հոռմեացիները կողոպուտի նպատակով հարձակվում են Պոնտոսի վրա, բայց պարտություն են կրում: Սակայն այս պատերազմը, որը հայտնի է նաև Միհրդատյան երկրորդ պատերազմ անունով, շուտով՝ 82 թ. դադարեցվում է Սուլյայի միջամտության չնորդիվ:

Միհրդատյան առաջին պատերազմի գրեթե սկզբից Արևելքում նվաճումներ է սկսում կատարել նաև Տիգրան II-ը: Նա իր առաջին հարվածը ուղղում է արևելքից Հայաստանի անկախությանը սպառնացող Պարթևական թագավորության դեմ: 88 թ. հայկական զորքերը, հարձակվելով Պարթևական թագավորության վրա, նախ ետ են զրավում այն «70 Հովհանները», որ Տիգրանը դիմել էր պարթևներին՝ պատանդությունից աղատվելու համար: 88–85 թթ. ընթացքում հայկական բանակը հաղթական կերպով առաջ շարժվելով՝ իրար ետևից զրավում է հարավ-արևելքում՝ Ատրպատականը, Մարաստանը, իսկ Հյուսիսային Միջազգետքում՝ Կորդուքը, Աղիարեննեն, Միգդոնիան, Օսրոեննեն: Հայկական բանակը Միջազգետքում համարում է մինչև Նինվեի և Արքելայի շրջանները, իսկ հարավ-արևելքում՝ մինչև պարթև Արշակունիների ամառային մայրաքաղաք Էկբատան:

Պարթևները, պարտություն կրելով հայկական բանակից, ստիպված են լինում հաշտություն խնդրել Տիգրանից: 85 թ. կնքված հայպարթևական հաշտության դաշնագրով պարթևները ոչ միայն հրաժարվում են Տիգրանի նվաճած երկրներից և ընդունում նրա գերիշխանությունը, այլև պարթևական թագավորները հրաժարվում են նաև իրենց «արքայից արքա» տիտղոսից, որն այնուհետև կրելու էին Տիգրանը և նրա հաջորդները:

Այս նվաճումների հետևանքով ոչ միայն Տիգրան II-ի տիրապետության տակ են ընկնում զգալի թվով հարուստ քաղաքներ ու երկրամասեր, այլև նրա ձեռքն են անցնում Հյուսիսային Միջազգետքի, Մարաստանի ու Ատրպատականի վրայով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտորի ճանապարհները և Եփրատի բոլոր կարևոր գետանցքները: Այս գետանցքներից հատկապես նշանավոր էր Օսրոեններում (Եղեսիայի շրջան) Ձեզմայի մոտ գտնվող գետանցքը: Տիգրա-

նը, Հարավային Միջագետքից այստեղ փոխադրելով արարական թափառական ցեղերի, նրանց է հանձնարարում առևտրական ճանապարհների պահպանությունն ու վերահսկողությունը, ինչպես և իր համար այս գետանցքից մաք գանձելու պարտականությունը:

Նվաճված երկրների թագավորները թեև պահպանում էին իրենց գոյությունը, և նույնիսկ Ատրպատականի թագավորը ամուսնացել էր Տիգրանի դստեր հետ, սակայն նրանք որպես ենթականեր հպատակեցված էին Տիգրանին և պարտավոր էին նրան հարկ վճարել և օգնել զորքով:

Հավանաբար, նույն այս ժամանակ Տիգրանն իր գերիշխանությանն է ենթարկում նաև իրերիան (Վրաստանը) և Աղվանքը:

Հայ-պարթևական զաշնագրից անմիջապես հետո Տիգրանը, գրավելով և իրեն ենթարկելով նաև Ասորիի հյուսիսային մասում գտրնվող Կոմմագենեն, զենքը ուղղում է Սելևկյան թագավորության դեմ: Տիգրանի այս նվաճողական քաղաքականության նպատակն էր գրավել Ասորիի ու Փյունիկիայի հելլենիստական հարուստ քաղաքները և դուրս գալ Միջերկրական ծով:

Սելևկյան երրեմնի հզոր ու աշխարհակալ թագավորությունն արդեն այս ժամանակ ամփոփված էր միայն Ասորիի ու Փյունիկիայի սահմաններում և գտնվում էր կործանման եղրին; Երկրում և հատկապես Անտիոք մայրաքաղաքում ներքին գահակալական անվերջ կոլիների և դասակարգային սուր պայքարի հետևանքով տիրում էր ճգնաժամային ու անիշխանական վիճակ: Անտիոքի ստրկատիրական ու առևտրավաշխառուական իշխող խավերը ձգտում էին արտաքին ուժի միջոցով պահպանել իրենց ունեցվածքը, ճնշել ու հնագանդության մեջ պահպանել շահագործվող գանգվածներին և դուրս բերել երկիրն ու մայրաքաղաքը ծանր վիճակից:

Տիգրան II-ի հարձակումը Սելևկյան թագավորության վրա համընկնում էր Անտիոքի տիրող խավերի ցանկությանը: Ուստի նրանք Ք. ա. 84 թ., առանց դիմադրություն ցույց տալու, Անտիոքի դռները բաց են անում Տիգրանի հաղթական բանակի առաջ: 84–83 թթ. Հայկական բանակը, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, գրավում է նաև ամրող Ասորիին ու Դաշտային Կիլիկիան; Անտիոքի և Ասորիքի վաճառաշահ շատ քաղաքների՝ կամավոր կերպով Տիգրան II-ին անձնատուր լինելը պետք է բացատրել նաև նրանով, որ արդեն այս ժամանակ Ասորիքը Փոքր Ասիայի ու Հյուսիսային Միջագետքի հետ կապող առևտրական բոլոր ճանապարհները գտնվում էին Տիգրանի տիրապետության տակ: Սելևկյանների հոչակավոր, հարուստ ու մոտ

կես միջիոն բնակչություն ունեցող Անտիոք մայրաքաղաքը այսուհետև դառնում է Տիգրանի մայրաքաղաքներից մեկը, որտեղ նրա անունով ու պատկերով սկսում են կտրվել արծաթե դրամներ:

Ի տարրերություն Ասորիքի քաղաքների, Փյունիկիայի ծովափնյա անառիկ քաղաքները, որոնք առանձին շահագրգովածություն չունեին ցամաքային առևտորի մեջ և կապված էին ծովային առևտորի հետ, սկսում են համառ դիմադրություն ցույց տալ Տիգրան Ա-ին: Հայկական բանակը երկարատև կոփվներից հետո միայն կարողանում է զրավել այդ քաղաքները: 71 թ. Տիգրանը մեծ զորքով գալիս և պաշարում է Փյունիկիայի հարավում գտնվող Պտղոմայիդ քաղաքը, որտեղ ամրացել էր սելևկյան Սելենե-Կլեոպատրա թագուհին: Հակառակ ցույց տրված համառ դիմադրության, Տիգրանը զրավում է քաղաքը և գերի վերցնում Սելենե-Կլեոպատրա թագուհուն, որը հետագայում Տիգրանի հրամանով մահապատճի է ենթարկվում:

Տիգրանի մեծաթիվ զորքի երևալը Փյունիկիայի հարավում սարսափ է տարածում նաև սահմանակից Պաղեստինում: Հրեաստանի Ալեքսանդրա-Սոլոմեա թագուհին, վախենալով հայկական զորքի ներխուժումից, մեծաքանակ ու արժանավայել ընծաներ է ուղարկում Տիգրանին և ընդունում է նրա գերիշխանությունը:

Տիգրան Ա-ի **Տիգրան Ա-ի նվաճումները ավարտվում են տերությունը** **Ք. ա. 70 թ.:**

Տիգրանը մոտ 25 տարի տևող իր հաղթական առաջնացման և նվաճումների ընթացքում ստեղծում է մի լայնածավալ տերություն, որի սահմանները տարածվում էին Կասպից ծովից մինչև Եգիպտոսի սահմաններն ու Միջներկրական ծովը, Մարատանի լեռներից մինչև Արևմտյան Եփրատի ափերը: Համեմատաբար մի փոքր թագավորությունից Հայաստանը վերածվում է Առաջավոր Ասիայի զոր տերության:

Իր բնույթով Տիգրան Ա-ի ստեղծած տերությունը հելլենիստական տիպի միապետություն էր, որի գլխավոր հենարանները հանդիսանում էին հայ տիրապետող դասակարգը և հայկական բանակը: Սակայն ինչպես Արևելքի բոլոր մեծ նվաճողների, նույնպես և Տիգրան Ա-ի ստեղծած տերությունը ազգային պետություն չէր, այլ բազմացեղ ու բազմալեզու, տնտեսական-հասարակական կյանքի զարգացման տարրեր աստիճանների վրա գտնվող երկրների ու ժողովուրդների խառնուրդ էր: Այստեղ բռնի զինվորական ուժով իրար էին միացված՝ սկսած գեռևս տոհմատիրական կարգերում ապրող, վաչկատուն ու վրանաքնակ ցեղերից մինչև ամենազարգացած հելլե-

Նիստական քաղաքները:

Հայաստանի և նրա տիրապետության տակ գտնվող երկրների փոխադարձ տնտեսական կապերը շատ թույլ էին կամ բացակայում էին բոլորովին: Հայաստանը նվաճված որոշ երկրներից լինելով ավելի թույլ զարգացած, բնականաբար, ոչ միայն չէր կարող տնտեսապես իրեն ենթարկել նվաճված երկրները, այլև կարձ ժամանակամիջոցում իր և զարգացած հելլենիստական երկրների միջև ստեղծել տնտեսական փոխադարձ կայուն կապ ու շահագրգովածություն:

Տիգրան II-ի տերության գոյությունը և պահպանությունը առավելապես հիմնված էր ռազմական ուժի վրա: Մեծ նվաճումներ կատարելու և հպատակեցված երկրները հնազանդության մեջ պահելու համար Տիգրանը ստեղծում է ստվարաքանակ բանակ, որի մի մասը կազմված էր հպատակ երկրների օժանդակ ուժերից և վարձկան զորքերից:

Նվաճված երկրները կառավարելու, այդ երկրներում իր տիրապետությունը ամրապնդելու և առաջացած ապստամբությունները ճընչելու նպատակով Տիգրանը Հյուսիսային Միջազգետքում, Ասորիիքում, Հավանաբար նաև այլ երկրամասերում հիմնում է փոխարքայություններ: Նա Հյուսիսային Միջազգետքում փոխարքա է նշանակում իր Գուրաս անունով եղբորը, իսկ Ասորիիքում՝ Բագարատ Հայ զորավարին:

Նվաճված երկրներից Տիգրանը և Հայ վերնախավը կողոպուտի ու ավարի միջոցով ձեռք են բերում հսկայական հարստություններ և տասնյակ հազարավոր ստրուկներ: Այդ երկրները այնուհետև հարկատու են դառնում Տիգրանին:

Մովսես Խորենացին, խոսելով Տիգրան II-ի մասին, բայց շփոթելով նրան Կյուրոս Մեծի ժամանակվա Տիգրան երգանականի հետ և գունազարդելով վերջինիս կերպարը, վկայում է. «Սա մեր բոլոր թագավորներից ամենահզորն էր և ամենախոհեմը և սրանցից բոլորից քաջը: Նա ... տապալեց մարաց իշխանությունը և, նվաճելով Հույներին, ոչ քիչ ժամանակ իրեն հնազանդեցրեց: Նա տղամարդկանց զուխ կանգնեց և ցուց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ օտարների լին տակ էինք, զարձրեց շատերի վրա լուծ դնողներ և հարկապահնջներ: Նա բազմացրեց արագ կերպով կուտակումները՝ ուկու, արծաթի և պատվական քարերի, նաև զանազան գույների զգեստների ու գործվածքների»:

Հայաստան տեղափոխված հսկայական հարստությունները, նյութական արժեքները և բազմահազար գերիներն ու ստրուկները չեն

կարող չնպաստել Հայաստանի տնտեսական կյանքի հետագա ընդհանուր վերելքին: Տիգրան Ա-ը, լինելով Առաջավոր Ասիայի հելենիստական տիպի խոշոր միապետներից մեկը, իր քաղաքականությամբ նոյնպես մեծ չափով խթանում է Հայաստանի տնտեսական կյանքի, հատկապես քաղաքների, արհեստագործության և առևտությագոցմանը: Նա զգալի չափով նպաստում է նաև Հայաստանում Հելենիստական մշակութիւն տարածմանը և զարգացմանը:

Տիգրան Ա-ի տերությունը առավելապես ըն-

Տիգրանակերտի կառուցումը դարձակվել էր Հարավից: Արտաշատը և Անտիոքը, որոնք գտնվում էին նրա տերության հյուսային ու Հարավային ծայրամասերում, չեն

կարող լրիվ կերպով մայրաքաղաքի դեր կատարել: Բացի այդ, Անտիոքը, որի ներսում ու շրջապատում ընակչությունը բաղկացած էր Էթինիկական տեսակետից օտար, նվաճված ու թշնամմաբար տրամադրված տարրերից, չեր կարող Տիգրանի տերության համար ամուր հենարան դառնալ:

Նվաճված երկրները ավելի հեշտ կերպով կառավարելու, այդ երկրները Հայաստանի հետ կապելու և Հայաստանում քաղաքային կյանքը ավելի զարգացնելու նպատակով Տիգրանը 80-70 թթ. ընթացքում Աղձնիք նահանգում, հետագայի Նիրկերտ-Ֆարկին քաղաքի տեղում հիմնադրում ու կառուցում է մի նոր մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Տիգրանակերտ: Ըստ Ապավիանոսի վկայության, Տիգրանը իր նոր մայրաքաղաքը հիմնադրել էր Հայաստանի այն վայրում, որտեղ նա պատանդությունից ազատվելուց հետո եկել և թագավոր էր հոչակվել:

Տիգրանակերտի կառուցման տեղը հաջող էր ընտրված: Նա ոչ միայն գտնվում էր նորաստեղծ տերության կենտրոնում, այլև Հյուսային Միջազգետքից դեպի Փոքր Ասիա, Արարատյան դաշտը և Սև ծովի նավահանգիստները տանող գլխավոր ճանապարհների հանդուցակետում:

Տիգրանը ոչ մի միջոց ու ջանք չի խնայում որքան կարելի է իր մայրաքաղաքը շրեն և փառահեղ կառուցելու համար: Ապավիանոսը վկայում է, որ Տիգրանակերտը շրջապատված էր բարձրաքերձ պարիսպներով, որոնք ունեին 50 կանգուն բարձրություն: Այդ պարիսպները այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ Տիգրանը կառուցել էր տվել ձիերի ախոռներ ու պահեստներ: Քաղաքն ուներ ամուր և անմատչելի միջնաբերդ: Միջնաբերդի պարիսպներից դուրս կառուցված էր Հայոց արքայի փառահեղ պալատը, որը շրջապատված էր պարտեզ-

ներով, զրոսարաններով, որսատեղիներով և ձկնավաղաններով:

Իր նոր մայրաքաղաքը և Հայաստանի մյուս քաղաքները արագ կերպով շենացնելու և զարգացնելու նպատակով Տիգրանը 78 թվականին մի արշավանք է կազմակերպում դեպի Կապաղովկիա, Դաշտային Կիլիկիա և Ասորիք: Այդ արշավանքի ժամանակ գրավելով Կապաղովկիայի մայրաքաղաք Մամաքը և ամայացնելով տասներկու հելլենիստական քաղաքներ՝ սրանց բնակչության՝ մոտ 300.000 հոգի, բռնությամբ գաղթեցնում և բնակեցնում է Տիգրանակերտում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում: Նա Հայաստան է գաղթեցնում նաև զգալի թվով բնակչություն Կորդուքից, Աղիարեններից: Հայաստան գաղթեցված մոտ կես միլիոն բնակչության մեջ բացի բազմահազար ստրուկներից և քաղաքներում բնակվող կիսակախյալ ու ազատ հողագործներից, կային նաև մեծ թվով հույն, հրեա և ասորի արհեստավորներ ու առևտրականներ:

Տիգրանը իր նորակառուցյ մայրաքաղաքում է բնակեցնում Հատկապես Մամաքից, Դաշտային Կիլիկիայի ծովափնյա Սոլի և այլ քաղաքներից բերված բնակչության: Ուսումնասիրողներից շատերը ենթադրում են, որ Տիգրանակերտը այդ ժամանակ ուներ մոտ 300,000 բնակչություն:

Մայրաքաղաքում հայկական տարրը ավելացնելու և այնտեղ իր արքունիքի համար ամուր հենարան ստեղծելու նպատակով Տիգրանը հարկադրում է հայ ավագանու ներկայացուցիչներին թողնել իրենց բնակության նախակին վայրերը և բնակություն հաստատել Տիգրանակերտում, հակառակ դեպքում նա սպառնում է գրավել նրանց ունեցվածքը: Հայ մեծատոհմիկները և քաղաքի ունկոր բնակչությունները, հաճոյանալով Տիգրանին, նոր, շքեղ շենքեր են կառուցում, գեղեցկացնում ու ընդարձակում են մայրաքաղաքը:

Կարճ ժամանակում Տիգրանակերտը դառնում է Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի շքեղ, բազմամարդ ու հարուստ քաղաքներից մեկը:

Հայ մատենագրության մեջ, բացի Տիգրանակերտ մայրաքաղաքից, հիշատակվում է նաև Տիգրանակերտ՝ Ուտիք նահանգում, Տիգրանակերտ՝ Արցախ նահանգում և Տիգրանավան՝ Գողթն գավառում: Պետք է ենթադրել, որ այս փոքր քաղաքները կամ քաղաքատիպ ավանները նույնպես առաջացել են Հայաստանում քաղաքային կյանքի զարգացման վերելքի այս շրջանում և հիմնադրվել են Տիգրան Ա-ի կողմից:

Ք. ա. 73 թ. գարնանը սկսվում է Միհրդատյան երրորդ պատերազմը: Հոռմեական սենատը պայմանավանքը հայտնի գորավար Լուկուլլոսին: Այս պատերազմի սկզբում ևս հաջողությունը Միհրդատի կողմն էր: Նա մի քանի ճակատամարտերում ծանր պարտության ենթարկելով հոռմեական գորքերին ու նավատորմիդին և զրավելով հոռմեական պրովինցիա դարձած Բյութանիան, գալիս պաշարում է Մարմարա ծովի ափին, Դարդանելի նեղուցից ոչ այնքան հեռու գտնվող Կիդիկ քաղաքը: Սակայն այստեղ, 73–72 թթ. ձմռանը, Միհրդատը ծանր պարտություն է կրում Լուկուլլոսից և իր բանակի մնացորդներով նահանջում Պոնտոս:

Հոռմեացիների գեմ պայքարը շարունակելու համար Միհրդատը օգնություն է խնդրում իր որդուց՝ Բուաֆորի փոխարքա Մաքարեսից, իր փեսայից՝ Տիգրանից, պարթևներից և սկսութներից: Սակայն ոչ ոք օգնության ձեռք չի մնենում նրան: Նրա հարազատ որդին ոչ միայն չի օգնում իր հորը, այլև աշխատում է անջատ հաշտություն կնքել հոռմեացիների հետ:

Միհրդատը Տիգրանի մոտ իրեւ դեսպան ուղարկում է հայտնի Հոյն փիլիսոփա և պատմագիր Մետրոպորոս Սկեպսիացուն: Սակայն սա, որ թշնամացել էր Պոնտոսի Հետ, Տիգրանին խորհուրդ չի տալիս օգնել Միհրդատին: Տիգրանի այն հարցին, թե «Իսկ դու ինքդ, ո՞վ Մետրոպորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այս մասին», սա պատասխանում է. «Իրեւ դեսպան խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իրեւ խորհրդատու խորհուրդ չեմ տալիս»:

Տիգրանը, որ ձգտում էր ամրապնդել իր նոր նվաճած երկրները և չէր ցանկանում ընդհարվել Հոռմի Հետ, որոշում է չօգնել իր աներոջը: Տիգրանի այս որոշման մեջ, անկասկած, որոշակի դեր են կատարել նաև Հոռմեացիների այն կեղծ հավաստիացումները, որ իրենք Հայաստանի նկատմամբ թշնամական մտադրություններ չունեն: Դա երեսում է նրանից, որ այս դեպքերի ժամանակ Տիգրանը և հայկական գորքը գտնվում էին Ասորիքում և զրագված էին Փյունիկիայի հարավային քաղաքները նվաճելով: Ինչ էլ որ լինի, իր այս որոշումով Տիգրանը քաղաքական մեծ սխալ է գործում: Նա, չօգնելով Միհրդատին, ոչ միայն Հոռմեացիներին հարավորություն է տալիս պար-

տության ենթարկելու նրան և գրավելու Պոնտոսը, այլև Հռոմեական զորքը կանգնեցնում է իր խակ պետության սահմանագլխին՝ իր տերության բախտն ու ապագան դնելով մեծ վտանգի տակ:

Դրսից ոչ մի օգնություն չատանալով, այնուամենայնիվ, Միհրը-դատը որոշում է Պոնտոսում հավաքած նոր ուժերով շարունակել պայքարը Հռոմեացիների դեմ: Սակայն 71 թ. Կարիբայի մոտ տեղի ունեցած անհավասար ճակատամարտում պոնտական զորքերը խիստ ծանր պարտություն են կրում: Միհրդատը փոքրաթիվ զորքով փախչում է Հայաստան: Տիգրանը Հռոմեացիների հետ չեղոքություն պահպանելու հույսով Միհրդատին չի հրավիրում իր մոտ և չի տեսակցում նրա հետ, այլ միայն թույլ է տալիս նրան ապրել իր պետության հեռավոր ու սահմանային երկրամասերից մեկում:

Սակայն իզուր էին Տիգրանի գործադրած բոլոր զգուշավորությունները: Լուկուլլոսը Պոնտոսը նվաճելուց հետո, նույնիսկ առանց Հռոմեական սենատի թույլտվությունը ստանալու, որոշում է նվաճել նաև Հայաստանը:

Արեմտաեվրոպական պատմագրության ներկայացուցիչները Լուկուլլոսի այս որոշումը աշխատել են բացատրել միայն Հռոմեացի գորավարի փառամոլությամբ ու մեծամտությամբ: Սակայն իրականության մեջ այդ որոշումը բխում էր Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունից և ենում էր Հռոմեական ստրկատերերի շահերից: Լուկուլլոսը և Հռոմեական ստրկատերերը ծրագրելով Հայաստանի նվաճումը՝ ձգտում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում, Անդրկովկասում, Միջագետքում և Ասորիքում, ձեռք բերել կողոպուտի, շահագործման և տասնյակ հազարավոր թարմ ստրուկներ Հայթայթելու նոր աղբյուրներ: Լուկուլլոսը, լինելով Հռոմեացի ընչափաղ ու փառամոլ զորավարներից մեկը, անկասկած, անձամբ ևս շահագրգոված էր Հայաստանի նվաճումով: Նա ցանկանում էր կողոպուտի միջոցով ձեռք բերել նոր հակայական հարստություններ և Միհրդատ Պոնտացուն Հաղթողի իր փառքի վրա ավելացնել նաև Տիգրան II-ի Հաղթողի փառքը:

71 թ. Լուկուլլոսը մի դեսպանություն է ուղարկում Տիգրանի մոտ և պահանջում, որպեսզի սա Հայաստանում ապաստանած Միհրդատին հանձնի Հռոմեացիների ձեռքը: Սակայն Տիգրանը իրավացի կերպով մերժում է կատարել Հռոմեացի զորավարի անօրինական և Հայաստանի ու Տիգրանի համար անպատճաբեր, ստորացուցիչ այդ պահանջը:

Լուկուլլոսի դեսպանության անդամները, օգտվելով առիթից, իրենց շրջագայությունների ժամանակ անհրաժեշտ ուղմական ու

լրտեսական տեղեկություններ են Հավաքում Հայաստանի մասին, Ասորիի հելլենիստական քաղաքներին ու Նվաճված երկների առանձին իշխանավորներին ապստամբության կոչ անում և գրգռում Տիգրանի դեմ:

Միհրդատի հարցը պատրիվակ դարձնելով, Լուկուլլոսը մեկ ու կես տարի եռանդուն և գաղտնի կերպով սկսում է պատրաստություններ տեսնել Հայաստանի վրա Հարձակվելու համար:

Օգտվելով նրանից, որ Տիգրանը իր բանակով դեռևս գտնվում էր Փյունիկիայի Հարավում, 69 թ. Հռոմեական զորքերն առանց նախօրոք պատերազմ Հայտարարելու Մելիտինե քաղաքի մոտից Հանկարծակի անցնում են Եփրատ գետը և ներխուժում Ծոփք: Ծոփքի Հայ ավագանին, որը դժուհ էր Տիգրանից՝ իր երրեմնի ունեցած մի քանի արտոնություններից գրկված լինելու պատճառով, ոչ մի դիմագրություն չի կազմակերպում երկիրը ներխուժած թշնամու դեմ:

Հռոմեական զորքերը Ծոփքից ուղղություն են վերցնում և արագ կերպով շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Լուկուլլոսի ուազմավարական ծրագիրն էր՝ արագ ու անակնկալ Հարվածով գրավել Տիգրանակերտը, դրանով իսկ անջատել Տիգրանի՝ Հարավում նվաճած երկրները Հայաստանից և թույլ չտալ այդ երկրներին՝ օգնություն ուղարկելու Տիգրանին:

Տիգրանը Հանկարծակիի էր եկել, քանզի Հայաստանում անհրաժեշտ քանակությամբ պատրաստի զորք չկար; Նա միայն 3000 հոգուց բաղկացած հեծելազորային մի զորամաս է ուղարկում թշնամու դեմ՝ Մեհրուժան զորավարի ղեկավարությամբ, որպեսզի սա կասեցնի Հակառակորդի առաջխաղացումը և ուշացնի նրա գրոհը: Միաժամանակ մայրաքաղաքի պաշտպանությունը Հանձնարարում է կայազորի Հրամանատար Մանկայոսին:

Մեհրուժանի հեծելազորային զորամասը մարտի է բոնվում թշնամու հետ, սակայն անհավասար կովում պարտվում է: Հանդուգն ու խիստ անհավասար այս կովում ընկնում են Հայ զինվորներից շատերը, որոնց թվում և նրանց խիզախ Հրամանատար Մեհրուժանը:

Հայկական այս փոքրաթիվ զորամասի դիմագրությունը Հաղթահարելուց հետո Հռոմեական զորքերը գալիս ու պաշարում են Տիգրանակերտը: Հռոմեացիները պարիսպներ քանդող ուազմական մեքենաների օգնությամբ քաղմաթիվ գրոհներ են կատարում քաղաքը գրավելու համար: Սակայն ամեն անգամ մայրաքաղաքի կայազորի մարտիկները, նետերի տարափ տեղալով և նավթով ուազմական մեքենաները այրելով, ետ են քշում Հռոմեական զավթիչներին: Մոտ հինգ ամիս Տիգրանակերտի կայազորը և բնակչությունը, Մանկայոս զորա-

վարի զիսավորությամբ, համառ ու Հերոսական դիմադրություն են ցուց տալիս քաղաքը պաշարած Հոռմեական զորքերին:

Պաշարման սկզբում՝ Հայկական Հեծելագնդներից մեկը ճեղքելով Հոռմեացիների պաշարողական շղթան՝ մտնում է քաղաք և այնտեղից դուրս բերում Տիգրանի կանանցը և պետական արժեքավոր գանձերը, որոնց Տիգրանը Հեռանալիս իր հետ չէր վերցրել:

Լուր ստանալով Հոռմեացիների Հարձակման Տիգրանակերտի մասին, Տիգրան Ա-ը իր բանակով Փյունիկիայից ճակատամարտը վերադառնում է Հայաստան: Նա իր մոտ է Հրավիրում Միհրդատին և խորհրդակցում նրա հետ: Որոշվում է, որ Միհրդատը 10,000 Հայկական զորքով մեկնի Պոնտոս և այնտեղ նոր կոփվներ սկսի Հոռմեացիների դեմ, որպեսզի նրանք ստիպված լինեն իրենց ուժերը բաժանել երկու մասի և Հնարավորություն չունենան նոր ուժեր ուղարկել Հայաստան:

Նույն այդ ժամանակ Տիգրանը հետզհետե զգալի ուժեր է Հավաքում: Բացի Հայաստանում զորակոչված զորքից, նրան իրենց ուժերով օգնության են գալիս ենթակա երկրների՝ Ատրպատականի ու Աղիարենեի թագավորները, ինչպես և օժանդակ զորամասեր են ուղարկում Վրաստանը, Աղվանքը և Միջագետքի արաբները:

Տիգրանն իր բանակով Մշո դաշտի ու Տավրոսան լեռների վրայով շարժելով, 69 թ. Հոկտեմբերի սկզբին գալիս է և բանակ զնում Տիգրանակերտի մոտից հոսող Նիկեփորիոն-Ֆարկին գետակի ափին: Սակայն անհեռատեսություն հանդես բերելով, նա չի գրավում իր բանակի թիկունքում գտնվող ցածրադիր ըլուրները:

69 թ. Հոկտեմբերի 6-ին Տիգրանակերտի մոտ Հայկական և Հոռմեական բանակների միջև տեղի է ունենում ճակատամարտ:

Պլուտարքոսը և Ապահնանոսը, որոնք Հավանաբար օգտվել են Լուկուլլոսի՝ չափազանցություններով, սուտ տեղեկություններով, ինքնապարծենկոտությամբ լի և պատմական իրականությունը խեղաթյուրած զեկուցագրերից, վկայում են, որ իբր թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում Հայկական բանակը բաղկացած է եղել 300.000 հոգուց, իսկ Հոռմեական բանակը՝ մոտ 15.000 հոգուց: Մինչդեռ փոքրասիական ավելի չեղոք պատմագիրներ Մեմնոնի և Փլեզոն Տրալլացու մոտ Հայկական բանակի թիվը ցույց է տրված 70.000 կամ 80.000, որը ավելի ճիշտ է: Հոռմեական աղբյուրներում դիտավորյալ կերպով ոչ միայն խիստ պակաս է ցույց տրված բուն Հոռմեական զորքի թիվը, այլև բոլորովին չի հշշատակված Լուկուլլոսի բանակում գտնվող գաղատական, թրակիական, բյութանական, կապաղովվան և Հոռմի մյուս «ղաշնակից» զորքերի թիվը: Հ. Մանանդյանը իրավա-

ցի կերպով գտնում է, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտում Լուկուլ-լուսի բանակը բաղկացած էր առնվազն 40.000 հոգուց:

Ճակատամարտի սկզբում թշնամու հեծելազորը հարձակվում է Հայկական բանակի կենտրոնի վրա և ապա կեղծ փախուստի է դիմում: Հայկական զորքերը հետապնդելով փախուստի դիմած թշնամուն, զգալի չափով բացազատվում և ցրվում են: Նույն այդ ժամանակ Հակառակորդի հետևակ զորքերը, որոնք մինչ այդ գաղտնաբար գրավել էին Հայկական բանակի ետևում գտնվող բլուրները, սկսում են թիկունքից հարձակվել Հայկական զրահավոր հեծելազորի և զրաստագումակի վրա: Այս հանկարծակի հարձակումը առաջ է բերում խուճապ: Չնայած իր ունեցած թվական գերակշռությանը, ոչ այնքան հոռմեացիների քաջության, որքան առաջացած խուճապի հետևանքով Հայկական բանակը պարտվում է:

Պլուտարքոսը տեղեկացնում է, որ իրք թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում Հայկական հետևազորից կոտորվել է ավելի քան 100.000 մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քերն են ազատվել. դրանց դիմաց հոռմեացիներից վիրավորվել է 100 և սպանվել ընդամենը 5 մարդ: Այս թվերը այնքան շինծու են և բացահայտ կերպով սուտ, որ ոչ մի արժանահավատություն չեն ներշնչում: Ուսումնասիրողները այդ թվերը լոկ մտացածին և հնարովի հերյուրանքներ են համարում: Ավելի արժանահավատ է ու ճիշտ Փլեզոն Տրալլացու վկայությունը, ըստ որի Հայկական զորքի կորուստը կազմել էր մոտ 5000 մարդ:

Հայկական բանակի պարտությունից հետո Լուկուլլոսը շարունակում և ուժեղացնում է Տիգրանակերտի պաշարումը: Մինչև ճակատամարտի սկսվելը մայրաքաղաքի օտար ու բռնի կերպով այստեղ գաղթեցված բնակիչները և նրանցից կազմված կայազորի առանձին զորամասեր հավատարիմ էին մնացել և նույնիսկ կովում էին մայրաքաղաքի պաշտպանության համար: Սակայն ճակատամարտից որոշ ժամանակ անց նրանք ապատամբություն են բարձրացնում և դավաճանաբար մայրաքաղաքը հանձնում են թշնամու ձեռքը:

Հոռմեացիները անխնա կերպով կողոպտում և ավերում են Տիգրանակերտը: Այդ կողոպտությունը Լուկուլլոսին անձնապես բաժին է ընկնում 8000 արծաթ տաղանդ (մոտ 17 միլիոն ոսկի ոռությի), իսկ հոռմեական ամեն մի զինվորին՝ 800 դրաքմե (մոտ 280 ոսկի ոռությի), չհաշված մյուս թանկագին իրերն ու հարստությունները:

Ի փոխհատուցումն իրենց ապատամբության և դավաճանության, Լուկուլլոսը Տիգրանակերտի հովու և օտար բնակիչներին ետ է ուղարկում իրենց նախկին քաղաքներն ու երկրները:

Հայկական գորքի պարտությունը ծանր ու բացասական հետևանք է ունենում Տիգրան Ա-ի տերության Համար: Ասորիքը, Փյունիկիան, Դաշտային Կիլիկիան և Կոմմազեննեն անջատվում են Հայաստանից: Այդ երկրներից առաջին երեքը կարձ ժամանակից հետո վերածվում են Հոռմեական պրովինցիայի, իսկ Կոմմազեննեն, իր տեղական թագավորությունը պահպանելով հանդերձ, դառնում է Հոռմի Հլու-Հնա-դանդ ենթակա երկրներից մեկը:

Ժամանակավորապես Հայաստանից անջատվում է նաև Կորդուքը կամ Կորդվաց աշխարհը: Այս երկրի Զարբինոս թագավորը դեռ մինչև Լուկուլլոսի արշավանքը դափաճանելով Տիգրանին՝ գաղտնաբար անցել էր Հոռմեացիների կողմը: Սակայն Տիգրանը՝ լուր ստանալով սրա դափաճանության մասին, հրամայել էր՝ նրան և նրա ընտանիքին սրի անցկացնել:

Տիգրանակերտի անկումից հետո ձմեռվա

Լուկուլլոսի սկսվող ցրտերի պատճառով երկու կողմերն էլ հետագա արշա- դադարեցնում են պատերազմական հետագա վանքը և պար- գործողությունները և նախապատրաստվում տությունը նոր ընդհարումների:

Լուկուլլոսը, վախենալով թշնամաբար տրամադրված շրջապատից և Հոռմեացիների Համար անսովոր՝ ձմեռվա ընթացքում Հայկական բանակի հարձակումներից, իր գորքը դուրս է բերում Տիգրանակերտից ու Հայաստանից և գնում ձմեռում է Հայերի հետ թշնամացած Կորդվաց աշխարհում, որտեղ կային նաև Հացի առատ պաշարներ:

Միհրդատը գետ Պոնտու չհասած, լուր ստանալով Տիգրանի պարտության մասին, ետ է վերադառնում: Տիգրանը և Միհրդատը անմիջապես եռանդուն կերպով ձեռնամուխ են ինում նոր պատերազմի նախապատրաստմանը: Նրանք հայ երիտասարդներից նոր գորք են հավաքում: Հոռմեացիների դեմ մղած պատերազմների երկարամյա փորձ ունեցող Միհրդատը և նրա զորավարները վերակառուցում և վարժեցնում են Հայկական բանակը՝ այն Հոռմեականի նման բաժանելով ջոկատների, վաշտերի: Ձմեռվա ընթացքում հայ արհեստավորները բանակի համար կոում են նոր գենքեր և պատրաստում այլ ուղղմահանդերձանք:

Տիգրանը և Միհրդատը կարձ ժամանակում ոչ միայն պատրաստում են ավելի վարժեցված ու արագաշարժ հետևազոր, այլև Հոռմեականից ավելի մարտունակ ու մեծաթիվ հեծելազոր: Տիգրանի նոր բանակում կային նաև վրացական ու մարական զորամասեր: Մարա-

կան զորամասերին ինչպես Տիգրանակերտի ճակատամարտի ժամանակ, նոյնպես և այժմ առաջնորդում էր Ատրպատականի Միհրդղատ թագավորը, որը Տիգրանի փեսան էր:

69–68 թթ. ձմեռվա ընթացքում թե՛ Տիգրանն ու Միհրդղատ Պոնտացին, թե՛ Լուկուլլոսը ծավալում են նաև դիվանագիտական աշխույժ գործունեություն; Պատերազմող երկու կողմերի համար էլ շատ կարևոր ու էական նշանակություն ուներ Պարթևական թագավորության դիրքը: Եթե պարթևները միանային կովող կողմերից մեկին, ապա այդ կողմը կատանար բացարձակ գերակշռություն:

Տիգրանն ու Միհրդղատը իրենց գեսապանների միջոցով, նվաճված անդրեփրատյան երկրները պարթևներին վերադարձնելու պայմանով, աշխատում էին համոզել պարթևների Հրահատ III թագավորին (70–57), որպեսզի նա միանար իրենց հետ և համատեղ պայքար սկսեր Արևելքի ընդհանուր և վտանգավոր թշնամու՝ Հռոմի դեմ: Նրանք միաժամանակ զգուշացնում էին Հրահատին, որ եթե Հայաստանը պարտվի ու նվաճվի, ապա այնուհետև Հռոմեացիները կհարձակվեն պարթևների վրա:

Իր հերթին Լուկուլլոսը իր գեսապանների միջոցով օգտագործելով Հայերի ու պարթևների միջև գոյություն ունեցող թշնամությունը՝ աշխատում էր Հրահատին գրավել իր կողմը և նրան դուրս բերել Հայաստանի դեմ:

Սակայն պարթևները որոշում են չեզոքություն պահպանել: Նրանք հույս ունեին, որ պատերազմում երկու կողմերն էլ խիստ կերպով կթուլանան, դրանով իսկ կապահովվի իրենց տերության անվրտանգությունը, և իրենք Արևելքում կզրավեն գերիշխող դիրք:

68 թ. գարնան վերջին վերսկսվում են պատերազմական գործողությունները: Լուկուլլոսը տեսնելով, որ Տիգրանը ո՛չ նախահարձակ է ինում և ո՛չ էլ հաշտություն է խնդրում, իր զորքերով դուրս է գալիս Կորողվաց աշխարհից և Տիգրանակերտի մոտով ու Տավրոսյան լեռների վրայով շարժվում գեպի Մշո դաշտը և Արածանիի Հովիտը, դեպի Հայաստանի խորքերը: Լուկուլլոսի նպատակն էր կանոնավոր ու բաց ճակատամարտում հաղթել Հայկական բանակին կամ գրավել Հայաստանի հին մայրաքաղաք Արտաշատը և ստիպել Տիգրանին վերջնական հաշտություն կնքել Հռոմեացիների առաջարկած պայմաններով:

Հայկական բանակը այս նոր կոիվների ժամանակ գործադրում է աշխույժ պաշտպանական նահանջի, թշնամուն դեպի երկրի խորքերը քաշելու, մանր ու անկանոն կոիվներում նրա ուժերը հյուծելու ու բարոյաբեկու մարտավարություն:

Միհրդատի ղեկավարությամբ գործող Հայկական բանակի հետևակային զորամասերը և հեծելազորի մի մասը որոշ հեռավորությունից թշնամուն ճակատից անընդհատ նետահարելով կամ նրա հետ փոքր ընդհարումներ ունենալով, բայց և խուսափելով կանոնավոր ճակատամարտից, սկսում է շատ զանդաղ կերպով ու աստիճանաբար նահանջել և թշնամուն քաշել դեպի երկրի խորքերը: Մյուս կողմից, Տիգրանի հրամանատարությամբ գործող հեծելազորային արագաշարժ զորամասերը, շարժվելով թշնամու բանակի թերվերից ու թիկունքից, հեռվից նետահարում և գիշեր ու ցերեկ լարված ու անհանգիստ վիճակի մեջ էին պահում հակառակորդին, շրջապատում ու ոչնչացնում էին թշնամու փոքր խմբերն ու գումակը, կտրում հաղորդակցության ճանապարհները և դժվարացնում պարենավորումը:

Երբ Հոռմեացիները խորանում են երկրի խորքը և անմիջական սպառնալիք են ստեղծում Հայկական պետականության գոյությանը, Հայ ժողովուրդը նույնպես ոտքի է կանգնում իր Հայրենիքը, անկախությունն ու պետականությունը օտարերկրյա նվաճողներից պաշտպանելու համար: Ժողովրդական զանգվածների ցասումն ու վրեժիքնրդությունը ավելի է բորբոքվում, երբ Հոռմեացիները Լուկուլլոսի հրամանով սկսում են ավերել ու այրել Հայկական գյուղերը: Հոռմեական զավթիչների կամ, ինչպես ժողովրդական ավանդությունն է բնորոշում նրանց, «ելուզակների», այսինքն կողոպտիչ ավագակների դեմ ծավալվում է ժողովրդական պայքար:

Հայկական զորքերի հասցրած հարվածների, ժողովրդական զանգվածների ծավալած պայքարի, ատելության և թշնամանքի հետևանքով Հոռմեական բանակը ընկնում է ծանր դրության մեջ: Դժվարանում է Հոռմեական բանակի պարենավորումը, անընդհատ աճում է սպանված և ծանր վիրավորված զինվորների թիվը:

Հոռմեացիներն իրենց ուժերը լարելով, ճիշտ է, շատ զանդաղ կերպով, բայց և առաջ շարժվելով, հասնում են Արածանիի գետանցքին, որտեղից ուղիղ ճանապարհ էր բացվում դեպի Արտաշատ: Տիգրանը և Միհրդատը նկատի ունենալով Հայաստանի մայրաքաղաքին սպառնացող վտանգը՝ որոշում են թշնամու դեմ տալ վճռական ճակատամարտ:

68 թ. սեպտեմբերին Արածանի գետի ափին տեղի է ունենում Հայ-Հոռմեական պատերազմի երկրորդ խոշոր ճակատամարտը:

Հոռմեացի զորավարների, այդ թվում և Լուկուլլոսի փառքը փողով

գովերգող Պլուտարքոսը տեղեկացնում է, որ իրը թե Արածանիի ճակատամարտում ևս Հաղթել են Հոռմեացիները և ոչնչացրել Հայկական բանակը: Հակառակ Պլուտարքոսի, Հույն պատմագիր Դիոն Կաստորը վկայում է, որ այս ճակատամարտում Հայկական հեծելազորը շատ նեղն էր գցել Հոռմեացիներին և շատերին սպանել ու վիրավորել էր: Նույն հեղինակը վկայում է նաև, որ Հայերի գործածած նետերի պլաքները թունավոր էին և ունեին երկու ծայր, որոնք այնպես էին իրար կցված, որ թե՛ վերքի մեջ մնալով և թե՛ դուրս հանելով՝ արագ մահ էին պատճառում:

Եթե իրոք, ըստ Պլուտարքոսի, Հայկական զորքը պարտված ու ոչնչացված էր, ապա ամենաուշը հինգ օրից Հոռմեացիները պետք է Հաղթական կերպով մտած լինեին Արտաշատ: Սակայն ընթերցողի համար միանգամայն անսպասելի կերպով նույն Պլուտարքոսը Հայտնում է, որ ճակատամարտից մի քանի օր Հետո Լուկուլլոսի հրամանով Հոռմեական բանակը սկսեց ետ նահանջել, որովհետև զորքը ապստամբել և կտրականապես պահանջել էր Լուկուլլոսից՝ ետ դառնալ: Նա Հոռմեական զորքի ապստամբությունը և նահանջը պատճառարանում է նրանով, որ իրը թե սեպտեմբերի կեսին ձյուն էր եկել Հայաստանում, և սկսվել էին անժամանակ ցրտերը: Ցիցերոնը նույն այս ապստամբության և նահանջի պատճառը համարում է այն, որ իրը թե Հոռմեացի զինվորները շատ էին հեռացել երկրից և կարոտել էին Հայերնիքը:

Հայաստանում, առավել ևս Արածանիի վերին հոսանքի շրջանում, սեպտեմբերին ուժեղ ցրտեր չեն լինում, իսկ եթե, այնուամենայնիվ, իրապես ցրտեր էին սկսվել, ապա ցրտից պատսպարվելու համար շատ ափելի մոտ էր Արտաշատը, քան Հոռմեական զորքի նահանջի ուղին: Անկասկած է նաև, որ Հաղթող և կողոպուտի տենչով տարված Հոռմեական զինվորների մոտ Հայրենիքի կարոտ չէր կարող առաջացած լինել, մանավանդ որ այդ զինվորների առջևում էր գտնվում կողոպուտի ենթակա այնպիսի մի հարուստ քաղաք, ինչպիսին էր Արտաշատը կամ, ինչպես իրենք Հոռմեացիներն էին անվանում, «Հայաստանի Կարթագենը»: Թե՛ Պլուտարքոսի և թե՛ Ցիցերոնի բացատրությունները լոկ շինծու ու հնարովի հերցուրանքներ են, որոնց նպատակն էր քողարկել Լուկուլլոսի խայտառակ և ծանր պարտությունը: Հոռմեական զորքի ապստամբությունը և նահանջը ոչ թե ցրտի և Հայրենիքի կարոտի, այլ այդ զորքի տված մեծ կորուստների ու պարտության հետևանք էր: Պարտված և բարոյալքված Հոռմեացի զինվորները ոչ միայն չէին ուղում կորցնել Փոքր Ասիայում, Պոնտոսում

և Տիգրանակերտում իրենց ձեռք բերած կողոպուտը, այլև առավել ևս չեխն ցանկանում Հայկական Հողում թողնել իրենց անարգ դիակը: Հայկական զորքի նետերից ու սրերի Հարվածներից ընկած կամ ծանր և անբուժելի վերքերով ծածկված թշնամու շատ զինվորներ վառ օրինակ էին Հանդիսանում իրենց ողջ մնացած ընկերների համար:

Արածանիի ճակատամարտում պարտված կամ լավագույն զեպքում ծանր կորուստներ կրած Հոռմեական բանակը իր եկած ճանապարհով սկսում է ետ նահանջել դեպի Հարավ: Սակայն Տիգրանը և Միհրդատը այս նահանջի ժամանակ թույլ են տալիս ուղղմագիտական խոշոր սխալ: Նրանք, Հետեւելով իրենց առաջվա մարտավարությանը, խոսափում են թշնամու դեմ կանոնավոր ու վճռական ճակատամարտ տալուց, չեն հետապնդում նահանջող թշնամուն: Եթե Հոռմեական զորքի Հարձակման ժամանակ այս մարտավարությունը ճիշտ էր և ընդունելի, ապա այժմ այն բոլորովին սխալ էր: Ընդհակառակն, այժմ Տիգրանի և Միհրդատի հիմնական խնդիրը պետք է լիներ անպայման կանոնավոր ճակատամարտ տալ բարոյալքված, հուսալքված ու հյուծված թշնամու դեմ և թույլ չտալ, որ ոչ մի Հոռմեացի նվաճող կենդանի դուրս գար Հայկական Հողից:

Լուկովոսը, օգտվելով Տիգրանի և Միհրդատի թույլ տված այս սխալից, կարողանում է իր զորքի մնացորդները դուրս բերել Հայաստանից և տանել Հյուսիսային Միջազգետք: Այստեղ Հոռմեական զորքը պաշարում է Հայկական փոխարքայության կենտրոնը Հանդիսացող Մծրին քաղաքը, որը ուղղմական կարևոր նշանակություն ուներ և շրջապատված էր կրկնակի պարիսպներով: Մծրինի Հայկական փոքրաթիվ կայազորը Տիգրանի եղբոր՝ Գուրասի գլխավորությամբ համառ ու երկարատև դիմագրություն է ցույց տալիս թշնամուն: Միայն երկու կամ երեք ամսից հետո Հոռմեացիները, օգտվելով զիշերային տեղատարափ անձրևից ու փոթորկից, կարողանում են գրավել քաղաքը: 68–67 թթ. ամբողջ ձմեռը Հոռմեացիները մնում են Հյուսիսային Միջազգետքի տաք և պաշարներով լի կայաններում:

Հոռմեական զորքի նահանջից հետո Միհրդատը 8000 զինվոր ստանալով Տիգրանից՝ մեկնում է Պոնտոս և կարճ ժամանակամիջոցում ազատագրում իր թագավորության արևելյան շրջանները: Ժողովուրդը ցնծությամբ է ընդունում և օգնում է Միհրդատին, որովհետև ցասումով և ատելությամբ էր լցված դեպի Հոռմեացի կեղերիշները: 67 թ. գարնանը Զելայի մոտ Հայ-պոնտական զորքերը գլխովին ջախճախում են այստեղ գտնվող Հոռմեական ուժերին և ազատագրում ամբողջ Պոնտոսը:

Նույն այս ժամանակ հայ-մարական դորքերը, Տիգրանի և նրա փեսա Միհրդատի գլխավորությամբ, անցնում են Եփրատ գետը և Հարձակվում Հռոմի «Պաշնակից» Կապաղովկիայի վրա: Հայ-մարական դորքերը, անխնա կերպով կոտորելով հռոմեացիներին, ավերում և նվաճում են Կապաղովկիան:

67 թ. գարնանը Լուկուլլոսը իր զորքով, զուրս գալով Միջազգետքից և շարժվելով գետի արեմուտք, գնում է Փոքր Ասիա: Նրա հեռանալուց հետո Տիգրան Ա-ը կրկին գրավում և իր տերությանն է միացնում Կորդվաց աշխարհը և Հյուսիսային Միջազգետքը:

Այսպիսով, Լուկուլլոսի՝ յոթ տարի առաջ սկսած պոնտական և Հայկական արշավանքները վերջանում են առանց էական արդյունքի և անփառունակ կերպով: Լուկուլլոսը, որ չեր բավականացել Միհրդատ Պոնտացուն հաղթողի իր փառքով, այժմ զրկվել էր նաև դրանից: Տիգրանը և Միհրդատը ոչ միայն վերականգնել էին իրենց թագավորությունները, ոչ միայն Հայկական դորքերը գրավել էին Կապաղովկիան, այլև Հռոմի փոքրասիական պրովինցիաները գրտնըվում էին Հայկական և պոնտական դորքերի ներխուժման վտանգի տակ:

**Ներքին Հակա-
սությունների
սրումը** Հայ-պոնտական դաշինքն ու Համագործակ-
ցությունը ոչ մի անգամ այնքան ամուր չէին
թվում, որքան Լուկուլլոսի Հայաստան կատա-

րած արշավանքից և նրա պարտությունից հետո:
Սակայն այդ դաշինքը շուտով քայլայվում և
նույնիսկ թշնամությամբ է փոխարինվում՝ Հայաստանում առաջա-
ցած ներքին գահակալական կոփների և իշխող վերնախավի ներսում
Հակասությունների սրման հետևանքով:

Հայ ավագանու մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնք Հավանաբար, դժգոհ էին թագավորի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունից, պայքար են սկսում Տիգրան Ա-ի իշխանության դեմ: Տիգրանի դեմ կազմակերպվում են խոռվություններ ու դավադրություններ, որոնց գլուխ կանգնում են Հայկական գահի ամենամոտիկ Հավակնորդները՝ նրա Հարազատ որդիները: Անդրանիկ որդին՝ Զարեհը, Տիգրանից դժգոհ Հայ ավագանու ներկայացուցիչների հետ գաղտնի դավեր լարելով՝ խոռվություն է բարձրացնում իր հոր դեմ: Սակայն խոռ-վությունը ճնշվում է: Զարեհն ու նրա կողմանակիցները կովում հաղթվում և սպանվում են: Նրա երկրորդ որդին, որի անունը մեզ չի հասել, նույնպես աշխատում է գահը խլել, օգտվելով հոր հետ պատահած մի արկածից: Մի անգամ որսի ժամանակ Տիգրան Ա-ը ձիուց

վայր է ընկնում ու ուշաթափվում: Այս որդին, թողնելով իր հորը ծանր վիճակում, վերցնում է նրա թագը, դնում է իր զլիխն և հեռանում: Տիգրանը ուշքի գալուց հետո հրամայում է բռնել և մահապատժի ենթարկել նրան:

Սակայն չուտով իշխող վերնախավի ընդիմադիր ու դժգոհ տարրերի պարագլուխը և նրանց շահերի արտահայտիչն է դառնում Տիգրանի երրորդ որդին, որի անունը նույնպես Տիգրան էր: 67 թ. վերջին Տիգրան Կրտսերը, օգտվելով այն բանից, որ Հայրը արշավանքի մեջ էր գտնվում Կապաղովկիայում, իր կողմնակիցների հետ ապստամբում ու խոռվություն է բարձրացնում և փորձում է գրավել գահը: Տիգրան Մեծը, լուր ստանալով այս ապստամբության մասին, 66 թ. սկզբին զորքով վերադառնում է Հայաստան և կովում պարտության է մատնում որդուն: Տիգրան Կրտսերը իր կողմնակից դափաղիր Հայ ապագանու ներկայացուցիչների հետ փախչում է պարթևների մոտ և այնտեղ ամուսնում Հրահատ III-ի զատեր հետ:

Իրար ետևից առաջցած այս դափաղրություններն ու խոռվությունները ոչ միայն ծանրացնում և անկայուն են դարձնում Հայաստանի ներքին դրությունը, այլև խիստ կերպով վատացնում են դաշնակից թագավորների՝ Տիգրանի և Միհրդատի բարեկամական հարաբերությունները: Տիգրան Մեծը իրավացի հիմքով կասկածում էր, որ իր որդիներին խոռվության և դափաղրության դրդողն ու Հրահրողը հանդիսանում է Միհրդատը: Հայկական ուազմական ուժերը իր քաղաքական նպատակներն օգտագործելու տեսակետից, անշուշտ, Միհրդատի համար ավելի ցանկալի էր Հայկական գահի վրա տեսնել իր երիտասարդ թոռանը, քան ինքնուրույն քաղաքականություն վարող Տիգրան Մեծին: Բացառված չէ նաև այն ենթադրությունը, որ այս խոռվությունները կարող էին հրահրված լինել նաև հոռմեացիների և պարթևների կողմից:

Ք. ա. 67 թ. վերջին հոռմեական սենատի

Պոմպեոսի ար- որոշմամբ Լուկուլլոսի փոխարեն Արեելքում շավանքը և Հայ- գործող հոռմեական զորքերի ընդհանուր հրահռոմեական հաշ- մանատար է նշանակվում Պոմպեոսը, որը մինչ

տությունը այդ հոչակվել էր իսպանիայում Սերտորիուսի, իսկ Միջերկրական ծովում ծովահենների դեմ մղված պատերազմներում: Նրան տրվում են պատերազմ վարելու, Հաշտություն կնքելու, պրովինցիաները կառավարելու ու նրանց եկամուտները տնօրինելու արտակարգ լիազորություններ և անսահ- մանափակ իշխանություն:

Պոմպեոսը իր նշանակման մասին լուրը ստանալով Կիլիկիայում՝ անմիջապես ձեռնամուխ է լինում Միհրդատի և Տիգրանի ղեմ նոր պատերազմի նախապատրաստմանը: Նա կարծ ժամանակամիջոցում իր, Հուկուլոսի և Հոռմին ենթակա ու դաշնակից երկրների ուժերից ստեղծում է մի խոչոր բանակ: Նախքան պատերազմական գործողություններ սկսելը Պոմպեոսը կարողանում է Միհրազետքում Տիգրանի գրաված երկրները պարթևներին վերադարձնելու խոստումով իր կողմը գրավել Հրահատ Իլ-ին և սրան դարձնել Հայաստանի վտանգավոր հակառակորդ՝ թիկունքից: Հայաստանի և Պոնտոսի ղեմ ուղղված պարթևահոռմեական այս դաշինքի կնքման մեջ որոշ դեր է կատարում նաև Տիգրան Կրտսերը:

66 թ. գարնանը Պոմպեոսը ավելի քան 60.000 զորքով հարձակվում է Պոնտոսի վրա: Հոռմեական ուժերի ղեմ Միհրդատը իր քայրաված և ուժասպառ եղած երկրից կարողանում է դուրս բերել միայն 33 հազար զորք: Նկատի ունենալով հակառակորդի գերակռությունը՝ Միհրդատը խուսափում է կանոնավոր ճակատամարտից և սկսում է մղել պարտիզանական լեռնային մանր կոիվներ: Սակայն Պոմպեոսը Գայլ գետից դեպի Հարավ, Փոքր Հայքի Դաստիր բնակավայրի մոտ գտնվող նեղ կիրճում շրջապատում է Միհրդատի բանակը ու վերջնական պարտության մատնում: Միհրդատը փոքրաթիվ ուժերով փախչում է սկզբում Կողքիս, իսկ հետո Բոսփոր (Ղրիմ), որտեղ և Ք. ա. 63 թ. ինքնասպանությամբ վերջ է տալիս իր խոռվահույզ ու փոթորկալից կյանքին: Պոնտոսը և Փոքր Հայքը նվաճվում ու վերածվում են Հոռմեական պրովինցիայի:

Ք. ա. 66 թ. գարնանը Հայաստանը իր հերթին ենթարկվում է պարթևների հարձակմանը: Հրահատ Իլ-ը պարթևների կորցրած հողերը վերագրավելու և իր փեսա Տիգրան Կրտսերին հայկական գահի վրա բարձրացնելու նպատակով ներխուժում է Հայաստան և գալիս պաշարում Արտաշատը: Տիգրան Մեծը, մայրաքաղաքի պաշտպանությունը կայազորին հանձնարարելով, ինքը հեռանում է երկրի լեռնային շրջանները զորք հավաքելու համար: Արտաշատի կայազորը և բնակչությունը երկարատև ու համառ դիմադրություն են ցույց տալիս թշնամուն:

Երբ Հրահատը տեսնում է, որ Արտաշատի պաշարումը խիստ երկարում է, հետագա պաշարումը հանձնարարելով Տիգրան Կրտսերին, ինքը զորքի մի մասով վերադառնում է իր երկիրը: Սրա հեռանալուց անմիջապես հետո Տիգրան Մեծը իր հավաքած զորքերով հարձակվում և գլխովին ջախճախում է դավաճան որդուն. վերջինս մաղապուրծ փախչում և գնում է Պոմպեոսի մոտ:

Միհրդատին վերջնական պարտության ենթարկելուց հետո 66 թ. աշնանը Պոմպեոսը հարձակվում է նաև Հայաստանի վրա և շարժվում դեպի Արտաշատ:

Տիգրան Մեծի համար ստեղծվում է շատ ծանր դրություն: Նա միայն իր ուժերով, առանց դաշնակիցների չէր կարող միաժամանակ պատերազմել թե՛ Հոռմի և թե՛ Պարթևական թագավորության դեմ, մանավանդ որ Հայաստանի ներքին դրությունն էլ կայուն չէր: Հայաստանի պարտությունը դառնում էր անխուսափելի: Ելնելով ստեղծված դրությունից, ինչպես և երկիրը անտեղի ու անօգուտ ավերածություններից զերծ պահելու, պարթևների հետագա արշավանքներն ու նվաճողական ձգտումները սանձահարելու և ժամանակ շահելու նպատակով Տիգրանը հաշտություն է առաջարկում Պոմպեոին, որն ընդունում է այդ առաջարկությունը: Երկու կողմերի միջև տեղի ունեցած բանակցություններից հետո, 66 թ. աշնանը Արտաշատում հաշտության պայմանագիր է կնքվում Հոռմի և Հայաստանի միջև:

Այդ պայմանագրով նախատեսվում է հետևյալը.

1. Բացի պարթևներից գրաված Հողերի մեծ մասից, Տիգրանը հրաժարվում էր Հայաստանից դուրս կատարած իր բոլոր նվաճումներից:

2. Ծոփքը ժամանակավորապես անջատվելու էր Հայաստանից, և այստեղ թագավոր էր դառնալու Տիգրան Կրտսերը: Սա իր մահից հետո ժառանգելու էր նաև նրա գահը:

3. Տիգրանը պարտավորվում էր իրեւ պատերազմական տուգանք Պոմպեոսին վճարել 6000 տաղանդ, յուրաքանչյուր Հոռմեացի զինվորին՝ 50 դրամե, յուրաքանչյուր Հարյուրապետին՝ 100 դրամե, իսկ յուրաքանչյուր զինվորական տրիբունին՝ մեկ տաղանդ: Ընդհանուր առմամբ Տիգրանը պետք է վճարեր մոտ 12.000 տաղանդ (մոտ 25 միլիոն ոսկի ոռորդի): Այս գումարները մեծ մասամբ պետք է տրվեին Ծոփքում պահպան պետական գանձերից:

4. Այսուհետև Տիգրանը հոչակվում էր «Հոռմեական ժողովրդի բարեկամը և դաշնակիցը»:

Այս վերջին կետը նշանակում էր, որ Հայաստանը, իր ներքին ինքնուրույնությունը և պետականությունը պահպանելով հանդերձ, ճանաչում էր Հոռմի գերիշխանությունը և պատերազմի ժամանակ պարտավորվում էր նրան օգնել դորքով:

Այսպիսով, ներքին հակասությունների և Հոռմեական նվաճողական քաղաքականության հետեւանքով քայլայվում է Տիգրան II-ի

տերությունը: Հայաստանը դադարում է Առաջավոր Ասիայի հղոր պետություն լինելուց և ամփոփվում է Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում:

Պատմաբաններից ոմանք գտնում են, որ իբր թե Պոմպեոսը, խրդալով Տիգրանի ծերությունը, նրա հետ կնքել է շատ մեղմ պայմաններով Հաշտություն: Սակայն նրանք մոռանում են, որ նվաճողները խիղճ չեն ունենում:

Պոմպեոսը համեմատաբար ընդունելի պայմաններով Հաշտություն կնքելով Տիգրանի հետ՝ իրապես ոչ թե խղճացել էր ծերունի թագավորին, այլ ելել էր Հոռմեական ստրկատերերի, Հոռմի հետագա նվաճողական քաղաքականության շահերից: Նա, լինելով Հոռմեական հեռատես ու քաղաքագետ զորավարներից մեկը, լավ էր հասկանում, որ վաղ թե ուշ Հոռմը անխուսափելիորեն պետք է ընդհարվի Պարթևական թագավորության հետ, և որ ապագա այդ ընդհարման ժամանակ խիստ էական նշանակություն կունենային Հայաստանի ուղղմափարական դիրքը և հայերի վերաբերմունքը: Այս պայմանագրով Հոռմեացի զորավարը պարզապես աշխատել էր շատ չգրգռել հայերին և ապագա պատերազմում նրանց չմղել պարթևների կողմը: Անշուշտ, հայ-պարթևական հետագա դաշնակցությունը խափանելու նպատակով էր նաև, որ Պոմպեոսը հայկական գահը չէր տվել Տիգրան Կրտսերին, որովհետև Տիգրան Մեծը, լինելով պարթևների հակառակորդ, ավելի ցանկալի դաշնակց էր Հոռմեացիների համար, քան պարթևների կողմը թեքված և նրանց հետ ազգակցական կապերով կապված Տիգրան Կրտսերը: Բացի այդ, Պոմպեոսը Հրահատ Ի-ի փեսային՝ Տիգրան Կրտսերին էր տվել Ծոփքը և ոչ թե Հայաստանի մի այլ մաս այն պարզ պատճառով, որ առ ընդհանուր սահման չունենա պարթևների հետ:

Կնքված Հաշտությունից խիստ դժգոհ է մնում Տիգրան Կրտսերը, որն ի փոխհատուցում իր դավաճանության, հույս ուներ ստանալու հայկական գահը: Սա անարգում ու վիրավորում է Պոմպեոսին, ըմբռուստանում և չի ուզում իր հորը Հանձնել Ծոփքում գտնվող գանձերը նոր դավեր նյութելով հոր դեմ: Պոմպեոսը ձերբակալում է Տիգրան Կրտսերին, սրա ընտանիքին ու զավակներին և, հակառակ Հրահատ Ի-ի բողոքներին, ուղարկում Հոռմ:

65 թ. Հայաստանից Պոմպեոսը արշավում է գեպի իրերիա (Վրաստան), իսկ ապա՝ Աղվանք: Իրերները և աղվանները ուժեղ ու համառ դիմադրություն են ցույց տալիս Հոռմեական զավթիչներին: Սակայն Հարևան այս երկրների թագավորները նույնպես ստիպված են լինում

ընդունել Հոռմի գերիշխանությունը և իրենց հոչակել «Հոռմեական ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից»: Շուտով Հոռմի գերիշխանությունը ընդունում է նաև Հայաստանի Հարեան ու դաշնակից Ատրպատականը:

Նույն 65 թ. Հրահատ III-ը գրավում է Միջազգետքն ու Կորդվաց աշխարհը, որոնք Պոմպեոսի հետ կնքված դաշնքի համաձայն պատկանելու էին պարթևներին: Սակայն Պոմպեոսը պահանջում է Հրահատից ազատել Կորդվաց աշխարհը և Հյուսիսային Միջազգետքի մի մասը: Նա, նույնիսկ չսպասելով Հրահատի պատասխանին, հրամայում է Հոռմեական զորքերին՝ գրավել այդ երկրները և հանձնել Տիգրան II-ին: Այս գործողությամբ Պոմպեոսը խախտում էր իր իսկ կնքած դաշնքը: Այժմ, անշուշտ, Հոռմեացիների համար ավելի ձեռնտու էր, որ ուազմավարական կարենոր դիրք ունեցող Կորդվաքը և Հյուսիսային Միջազգետքը գտնվեին դաշնակից Հայերի, քան թե ուժեղացող պարթևների ձեռքում:

Հրահատ III-ը ստիպված է լինում անլուր կերպով տանել Հոռմեացի գորավարի նաև այս բացարձակ բոնությունն ու անարգանքը: Այժմ արդեն Հրահատը պետք է հասկացած լիներ, թե ինչպիսի խոչոր ու ճակատագրական սխալ էր գործել՝ դաշնակցելով Հոռմեացիների հետ: Նա լիելով իր բնական դաշնակիցին՝ Հայաստանին, և խփելով նրա թիկունքին՝ ոչ միայն նպաստել էր Հայաստանի նվաճմանը, այլև Հոռմեական վտանգը անմիջականորեն մոտեցրել իր պետության սահմաններին:

Հաշտության դաշնագրից հետո Տիգրան II-ը թագավորում է ևս տարի: Նա մահանում է Ք. ա. 55 թ. 85 տարեկան հասակում:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԻՐ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԶՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Տիգրան II-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Ար-Արտավազդ II տավազդ II-ը (55–34), որը, հավանաբար, գեռևս հոր կենդանության վերջին տարիներին դարձել էր նրա աթոռակիցը:

Արտավազդը քաղաքական բարդ իրադրությունների մեջ կողմնորոշվող, իր հայրենիքի շահերը պաշտպանող հայ թագավորներից մեկն էր: Նա հայկական արքունիքում հելլենիստական հիանալի կըրթություն ստացած, հելլենիստական մշակույթը մեծապես գնահատող ու հովանավորող, զարգացած պետական գործիչներից էր:

Մեղ են հասել Արտաշատի փողերանոցում կամ դրամատանը կտրված Արտավազդի գեղեցիկ արծաթյա դրամները, որոնց առաջին երեսում դրոշմված է արքայական թագով նրա պատկերը, իսկ երկրորդ երեսում՝ քառաձի մարտակառք: Իր դրամների վրա հունարեն մակագրությամբ Արտավազդը իրեն անվանում է «արքայից արքա»:

Չնայած Լուկովոսի և Պոմպեոսի կատարած արշավանքների հետևանքով Հայաստանի կրած տարածքային մեծ կորուստներին, Հռոմեացիների կողմից կատարած ավերումներին և կողոպուտին Արտավազդի ժամանակ դեռևս Հայաստանը բավական ընդարձակ և ուժեղ պետություն էր: Նա ուներ զգալի ուզմական ուժեր և նյութական միջոցներ: Այդ հանգամանքը իրենց պայքարի ժամանակ հաշվի էին առնում թե՛ Հռոմեացիները և թե՛ պարթևները: Եթե Հռոմեացիները, հենվելով իրենց կնքած հաշտության դաշնագրի վրա, առանց Հայաստանի բուն շահերը նկատի ունենալու, աշխատում էին հայկական ուժերը օգտագործել բացառապես իրենց նվաճողական քաղաքականության իրականացման համար, ապա պարթևները, ուղղելով իրենց մխալը, ձգտում էին դաշնակցել հայերի հետ՝ ընդդեմ Հռոմի: Այդ պատճառով էր, որ պարթևները լուրյան համաձայնվել էին, որ Կորդուքը և Հյուսիսային Միջագետքը մնային Հայաստանի կազմում:

Արտավազդ Ա-ը գահ բարձրանալուց հետո, հենվելով երկրի ուղմական ուժերի վրա և օգտագործելով Հռոմա-պարթևական հակասությունները, աշխատում է Հայաստանը զուրս բերել Հռոմի նկատմամբ ունեցած կախումից, վերականգնել Հայաստանի ինքնուրույնությունն ու նախկին հզորությունը:

Ք. ա. 60 թ. Հռոմում կազմվում է առաջին Կրասոսի պարթե-տրիումվիրատը կամ եռապետությունը, որի վական արշավան-կազմի մեջ մտնում էին Գնեսոս Պոմպեոսը, Հռո-

քը և Հայ- լիոս Կեսարը և Մարկոս Կրասոսը: Եռապետները պարթևական փաստորեն իրենց ձեռքում են կենտրոնացնում դաշնակը ամբողջ իշխանությունը և Հռոմի նվաճած երկրների կառավարումը բաժանում իրար միջև:

Արևելքի երկրների կառավարումը հանձնարարվում է Կրասոսին, որը Հռոմի ամենահարուստ, ընչափաղ ստրկատեր-վաշխառուներից մեկն էր: Նա հայտնի էր նաև Սպարտակի ապատամբությունը ձնշելու ժամանակ իր գործադրած վայրագությամբ: 54

54 թ. Կրասոսը գալով Ասորիք, նախապատրաստվում է Միջագետքի վրայով մեծ արշավանք կատարել պարթևների դեմ: Այդ ար-

շավանքով նա ձգտում էր ձեռք բերել նոր հարստություններ և ուղմական փառք:

Նույն այս թվականին Արտավազդ Ի-ը 6000-անոց հեծելազորով գալիս է Կրասոսի մոտ և նրան խոստանում տալ 10.000 հեծելազոր և 30.000 հետևազոր: Միաժամանակ, հաշվի առնելով, որ հայկական զորքը երկրից դուրս գալու դեպքում պարթևները կարող են հարձակել ու ավերել Հայաստանը, նա խորհուրդ է տալիս Կրասոսին իր արշավանքը կատարել ոչ թե Միջազետքի անապատային հարթավայրերով, այլ Հայաստանի լեռնային շրջաններով, որտեղ հռոմեացիները կշարժվեին ապահով կերպով և չին ենթարկվի պարթևական հեծելազորի վտանգավոր հարձակումներին: Սակայն Կրասոսը մերժում է այդ խորհուրդը, որից հետո Արտավազդը վերադառնում է Հայաստան:

53 թ. գարնանը Կրասոսը ավելի քան 45.000 զորքով անցնելով Եփրատ գետը՝ Միջազետքի անապատային հարթավայրերով շարժվում է պարթևների դեմ: Պարթևների Օրողես I թագավորը (56-37) իր զորքի մի մասը՝ տաղանդավոր զորավար Սուլեյմանի առաջնորդությամբ, ուղարկում է Կրասոսի դեմ, իսկ ինքը զորքի մյուս մասով արշավում է Հայաստան:

Արտավազդը սուրհանդակներ է ուղարկում Կրասոսի մոտ և Հայտնում, որ ինքը չի կարող օժանդակ զորք տալ նրան, որովհետև պարթևները Հարձակվել են Հայաստանի վրա: «Կրասոսը, – ասում է Պլուտարքոսը, – բարկացած լինելով և անքաղաքավարի գտնվելով, Արտավազդին գրավոր պատասխան չուղարկեց, այլ ասաց բերանացի, որ այժմ նա ժամանակ չունի զբաղվելու հայերով, բայց կվերադառնա և կպատժի Արտավազդին՝ դավաճանության համար»:

Մեծամիտ ու ամբարտավան հռոմեացի զորավարը ոչ միայն կարծում էր, որ Հայկական բանակը ստեղծված է միայն հռոմեական նվաճողական քաղաքականությանը ծառայելու համար, այլև գտնում էր, որ Հայերի՝ իրենց իսկ Հայրենիքի պաշտպանությունը հանդիսանում է զավաճանություն: Ահա թե հռոմեացիները ինչպես էին հասկանում «բարեկամություն ու դաշնակցությունը»:

Արտավազդը և Հայկական զորքը ոչ մի շահագրգուժածություն չունեին պարթևների դեմ մղվող պատերազմում: Դեռ ավելին. նրանք շատ լավ էին գիտակցում, որ հռոմեացիները պարթևներին հաղթելուց հետո անպայման կավերեն, կկողոպտեն երկիրը, կվերացնեն Հայկական պետականությունը և Հայաստանը կդարձնեն հռոմեական սովորական մի պրովինցիա: Կրասոսի վերոհիշյալ սպառնալիքից հե-

տո Հայաստանի շահերը պահանջում էին անհապաղ դաշինք կնքել պարթևների հետ և համատեղ կերպով պայքարել Հռոմեական նվաճողների դեմ, մանավանդ որ պարթևներն էլ ձգտում էին դրան: Շուտով Օրողեսը և Արտավազդը բանակցություններ են սկսում և Հռոմեացիների դեմ ուղղված բարեկամական դաշինք են կնքում: Այդ դաշինքը ամրապնդելու նպատակով Արտավազդը իր քրոջը կնության է տալիս Օրողեսի որդուն՝ թագաժառանգ Բակուրին:

Մինչ այդ Կրասոսը, շարունակելով արշավանքը, աշխատում է շուտափոյթ բախսիլ պարթևական զորքի հետ, որը հիմնականում կազմված էր հեծելազորից: Սկզբում պարթևները խուսափում են ճակատամարտից և թշնամուն քաշում են Միջազետքի անապատները: 53 թ. մայիսի 6-ին պարթևները Խառան քաղաքի մոտ հանկարծակի շրջապատում, անխնա կերպով կոտորում ու զլլսովին ջախջախում են Հռոմեացիներին: Պարթևների հաղթությունը կատարյալ էր ու փառակոր: Հռոմեացիները տալիս են 20.000 սպանված և 10.000 զերի: Սպանվում են Կրասոսը և նրա որդին: Բացի հարուստ ավարից, պարթևների ձեռքն են ընկնում նաև Հռոմեական արծվանիշ դրոշները:

Սուրեն գորավարը Կրասոսի կտրված զլուխը ուղարկում է Արտաշատ, որտեղ այս ժամանակ գտնվում էին պարթևների Օրողես թագավորը և պարթև մեծամեծները: Այստեղ Հռոմեացիների դեմ տարված հաղթանակի և թագաժառանգ Բակուրի ու Արտավազդի քրոջ ամուսնության կապակցությամբ տեղի էին ունենում զվարճություններ և տոնահանդեսներ: Կրասոսի զլուխը բերում են այն ժամանակ, երբ արքունի թատրոնում հույն գերասանների խումբը ներկայացնում էր էվրիպիդեսի «Բաքրոսուհիներ» ողբերգությունը: Հստ ողբերգության գործողության ընթացքի, երբ պետք է ցուցադրվեր բաքոսուհիների կողմից Հոչոտված առասպելական Պենթևս թագավորի զլուխը, գերակատար Յասոնը մի կողմ նետելով Պենթևսի բուտափորային զլուխը և նրա փոխարեն վերցնելով ու հանդիսատեսներին ցուցադրելով Կրասոսի կտրված զլուխը՝ մոլեգնությամբ ու խանդավառությամբ արտասանում է ողբերգության հետեւյալ տողերը. «Տուն վերաղանալով, մենք բերում ենք լեռներից նոր սպանված եղերուն, բախտավոր մի որս»: Այս տեսարանը հանդիսատեսները ընդունում են բուռն ծափահարություններով և մեծ ցնծությամբ:

51-40 թթ. ընթացքում հայ-պարթևական զորքերը բազմաթիվ արշավանքներ են կատարում զեպի Ասորիք, Փյունիկիա և Պաղեստին: Հռոմեացիների կողմից կեղեքված ու հարստահարված այս երկրների բնակչությունը համակրանքով է ընդունում և ոչ մի դի-

մաղրություն ցույց չի տալիս հայ-պարթևական դորքերին: Այս արշավանքների ընթացքում, բացի հարուստ ավարից, Արտավազդ Ա-ը բերում է նաև զգալի թվով հույն, ասորի և հրեա գաղթականներ, որոնց ընակեցնում է Հայաստանի քաղաքներում:

Հավանաբար Ք. ա. 52 կամ 51 թ. Արտավազդը գրավում և կրկին Հայաստանին է միացնում Ծոփիք, որը դեռևս 63 թ. Պոմպեոսը հանձնել էր Կապաղովկիային:

Այսպիսով, Արտավազդ Ա-ը, օգտվելով Հոռմեացիների պարտությունից, վերականգնում է Հայաստանի լրիվ ինքնուրույնությունը, մասսամբ նաև՝ նրա նախկին հղորությունը:

Ք. ա. 49 թ. Հոռմում ներքին քաղաքացիական

Անտոնիոսի պար- կոփիներ են սկսվում Հուլիոս Կեսարի և Պոմ- թևական և հայ- պեսոսի միջև: 48 թ. Հունիսի 6-ին Հունաստանում

կական արշա- Փարսալոսի մոտ տեղի ունեցած ճակատա- վանքները մարտում Պոմպեոսը պարտվում և փախչում է

Եփիպտոս, որտեղ և սպանվում է: Սակայն Հու- լիոս Կեսարը, որ ձգտում էր Հոռմում միապետական կարգեր հաս- տատել, երկար չի ապրում: Հանրապետության կողմնակիցները Ք. ա. 44 թ. նրա դեմ դավադրություն են կազմակերպում և սենատում սպանում նրան:

Հուլիոս Կեսարը սպանությունից հետո 43 թ. Անատոնիոսը, Օկտավիանոսը և Լեպիդոսը Հոռմում կազմում են երկրորդ եռապետությունը: Եռապետության անդամները 42 թ. Հունաստանում ամրացած հանրապետականներին հաղթելուց և այնուհետև իրար դեմ պայքարելուց ու հաշտվելուց հետո 40 թ. Հոռմեական պրովինցիաները բաժանում են իրար միջև: Արևելքը բաժին է ընկնում Մարկոս Անտոնիոսին:

Անտոնիոսը Արևելք է ուղարկում իր նշանավոր դորավարներից մեկին՝ Վենտիփիոս Բասսոսին: Սա 39–38 թթ. ընթացքում ծանր պարտության է մատնում պարթևներին և նրանցից վերագրավում Ասորիքը: Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցած ճակատամարտերից մեկում սպանվում է նաև պարթևական դորքի հրամանատար թագածառանգ Բակուրը:

Ք. ա. 38 թ. մեծ ուժերով Արևելք է գալիս նաև ինքը՝ Անտոնիոսը: Սա երկու տարի մնում է Եփիպտոսում իր կնոջ՝ Կեռպատրա թագուհու մոտ: Նա միաժամանակ նախապատրաստվում է մի խոշոր արշավանք կատարել պարթևների դեմ:

Անտոնիոսը հաշվի առնելով Կրասոսի արշավանքի տիսուր փորձը՝

ծրագրում է իր արշավանքը կատարել Հայաստանի և Ատրպատականի վրայով, Հայաստանը դարձնել իր արշավանքի ելակետն ու հենարանը: Այդ նպատակով նա որոշում է Հայաստանը կրկին ենթարկել Հռոմի գերիշխանությանը:

Անտոնիոսի հրամանով 37 թ. նրա արևելյան պրովինցիաների կառավարիչ Պուբլիոս Կանիդիոսը զգայի ուժերով ներխուժում է Հայաստան: Դաշնակից պարթևները ոչ մի օգնություն չեն կարողանում ցույց տալ Հայաստանին, որովհետև հենց նոր գահ բարձրացած Հրահատ IV-ը (37-2) վտանգավոր մրցակիցներից ազատվելու համար կոտորել էր տվել իր Հորը՝ Օրողեսին, եղբայրներին ու պարթև մեծամեծներից շատերին և երկրում ստեղծել էր խառն ու անկայուն վիճակ: Արտավազդը դրափու ոչ մի օգնություն չստանալով և մենակ մնալով Հռոմեացիների դեմ՝ ստիպված է լինում կրկին ընդունել Հռոմի գերիշխանությունը և ճանաչել «Հռոմեական ժողովրդի գաշնակցի ու բարեկամի» պարտավորությունները:

36 թ. Անտոնիոսը սկսում է իր պարթևական արշավանքը: Նա խոշոր ուժերով դուրս գալով Եգիպտոսից՝ գալիս է Հայաստան և բանակ է զնում Կարեն զաշտում, որտեղ հավաքվել էին նաև «զաշնակից» թագավորների զորքերը: Այստեղից Անտոնիոսի բանակը, որ կազմված էր ավելի քան 100.000 զորքից և 300 սայլերի վրա բարձած պաշարողական մեքենաներից, հունիսին շարժվում է դեպի Ատրպատական՝ այնտեղից պարթևների վրա հարձակվելու համար: Անտոնիոսը դանդաղ շարժվող պաշարողական մեքենաների պաշտպանությունը և ուղեկցումը հանձնարարելով երկու լեգեոն զորքի՝ ինքը գլխավոր ուժերով արագ գալիս և պաշարում Ուրմիո լճի հարավարևելյան կողմում գտնվող Ատրպատականի մայրաքաղաք Փրասապան կամ Գանձակը: Ատրպատականի մայրաքաղաքը ուժեղ և համառ դիմադրություն է ցույց տալիս՝ վիճեցներով թշնամու հետագա մտադրությունները:

Շուտով Ատրպատականին 50.000 հեծելազորով օգնության են գալիս պարթևները: Պարթևական խոշոր զորամասերից մեկը, անցնելով Հակառակորդի թիկոնքը, պաշարում և ոչնչացնում է դեռևս գլխավոր բանակին չհասած պաշարողական մեքենաները և գլխովին կոտորում նրանց ուղեկցող Հռոմեական զինվորներին: Այս մեքենաների ոչնչացումով ոչ միայն Հռոմեական բանակը զրկվում է իր ունեցած գերակությունից, այլև նրա հաղթությունը դառնում է խիստ կասկածելի:

Հայկական հեծելագորը, որին, ըստ երևույթին, նույնպես հանձնարարված էր այս մեքնանաների պաշտպանությունը, ոչ մի օգնություն ցույց չի տալիս հռոմեացիներին, չի ցանկանում կովկել պարթեների դեմ: Արտավազգը, կանխատեսելով հռոմեացիների պարտությունը և հույս ունենալով վերանորոգելու պարթեների հետ բարեկամական դաշինքը, չի մասնակցում կոփներին և իր զորքի հետ վերադառնում է Հայաստան:

Ատրպատականում տեղի ունեցած կոփների ընթացքում Անտոնիոսի բանակը ծանր կորուստներ է կրում: Վրա հասնող աշնան ցրտերը և աննդամթերքների պակասությունը ավելի ևս ծանրացնում են հռոմեական զորքի վիճակը: Անտոնիոսը ոչ մի էական հաջողության չհասած և նույնիսկ պարթեների երկիրը չմտած՝ ստիպված է լինում իր մնացած զորքի հետ Ատրպատականից նահանջել Հայաստան, նահանջի ճանապարհին տալով նույնպես զգալի կորուստներ:

Անտոնիոսը Հայաստան գալուց հետո Արտավազդին ցույց է տալիս կեղծ հարգանք և բարեկամություն, որպեսզի իր զորքի համար նրանից վերցնի կենսամթերք, փող և զգրգոի հայերի թշնամությունը: Անտոնիոսը վախենալով, որ պարթեները, մարերը և հայերը միացած՝ կարող են ձմեռվա պայմաններում հարձակվել ու գլխովին ոչընչացնել իր բարոյալքված ու հուսարեկված բանակը, զորքի հետ դուրս է գալիս Հայաստանից և գնում Ասորիք՝ ճանապարհին ցրտից կորցնելով ևս 8000 մարդ:

Անտոնիոսը պարթենական արշավանքի ժամանակ կորցնում է ավելի քան 32.000 մարդ և հակայական նյութական ու ֆինանսական միջոցներ: Այսպիսով, պարթեների դեմ հռոմեացիների կազմակերպած երկրորդ արշավանքը ևս վերջանում է նրանց համար խայտառակ պարտությամբ:

Անտոնիոսը և նրա հրամանատարները այս խայտառակ պարտությունը հետագայում սկսում են վերագրել Արտավազդի իրեկ թե կատարած դավաճանությանը: Սա ոչ միայն մի միջոց էր ծեծված ու պախարակված հռոմեացի զորավարին՝ Անտոնիոսին արդարացնելու համար, այլև հնարված մի պատրվակ՝ Հայաստանը նվաճելու ու կողոպտելու համար: Իրավես Արտավազդի հանցանքը և սիսալն այն էր եղել, որ նա, հավատալով հռոմեացի նենգ զորավարի ցույց տված կեղծ հարգանքին ու բարեկամությանը, պարենամթերքներ էր հայթայթել հռոմեական բանակին և ձմեռվա շատ ծանր պայմաններում կատարվող նահանջի ժամանակ չէր հարձակվել բարոյալքված այդ բանակի վրա ու հայկական ձյունառատ լեռները զերեզման չէր դարձրել նրանց համար:

Նախքան Հայաստան արշավելը Անտոնիոսը նենգությամբ ու խարեռությամբ աշխատում է ձերբակալել Արտավազդ Ա-ին; Այդ նպատակով նա մի քանի անգամ իր մոտ է հրավիրում Արտավազդին, սակայն վերջինս, հասկանալով այդ հրավերների տակ թաքնված նենգությունը, հրաժարվում է գնալ նրա մոտ:

Ք. ա. 34 թ. գարնանը Անտոնիոսը առանց նախօրոք պատերազմ Հայտարարելու Փոքր Հայքի վրայով հանկարծակի ներխուժում է Հայաստան և արագ շարժվում դեպի Արտաշատ; Արտավազդը իր երկիրը ավերածություններից փրկելու, գուցե և անձնական բանակցությունների միջոցով հաշտության եղր գտնելու հույսով գնում և ներկայանում է Անտոնիոսին, իսկ սա դրժելով իր խոստումները՝ անմիջապես ձերբակալում և շղթայում է նրան:

Սկզբում Անտոնիոսը ձերբակալված Հայոց թագավորին իր հետ ման է ածում Հայաստանի բերդերը, որպեսզի առանց կովի կարողանա բռնագրավել արքունի գանձերը; Նա ամեն տեղ անսամոթարար Հայտարարում է, որ Արտավազդին ձերբակալել է միայն նրա համար, որպեսզի փրկագին վերցնի: Սակայն բերդերի կայազորները նրան չեն լսում և չեն բավարարում նրա ընչափաղությունը:

Վրեմինդրության ցասումով և զայրույթով լցված Հայերը և Հատկապես Հայկական զորքերը թագավոր են Հոչակում ձերբակալությունից գերծ մնացած Արտավազդի անդրանիկ որդուն՝ Արտաշեսին, և պատերազմի են դուրս գալիս Հոռմեական նվաճողների դեմ: Սակայն Հայկական զորքերը, որոնք չեն նախապատրաստվել մեծ պատերազմի համար, ճակատամարտում պարտվում են: Արտաշես Ա-ը (34–20) փախչում է պարթևների մոտ:

Հայկական զորքի պարտությունից հետո Հոռմեացիները նվաճում են Հայաստանը և սկսում անխնա կերպով կողոպտել: Նրանք այն աստիճանի են ստորանում, որ նույնիսկ կողոպտում են Հայաստանի տաճարները: Ինքը՝ Անտոնիոսը հափշտակում է Եկեղյաց գավառի Երիդա ավանի տաճարում գտնվող Անահիտ աստվածուհու ոսկեձույլ արձանը:

34 թ. ամառվա վերջերին Անտոնիոսը զորքի մի մասի հետ, կողոպտութի միջոցով ձեռք բերած Հսկայական Հարստություններով վերադառնում է Եղիպտոս՝ իր հետ տանելով նաև ձերբակալված Արտավազդին, սրա ընտանիքին, որդիներին՝ Տիգրանին ու Արտավազդին: Նա Հայաստանում տարած իր «Հաղթանակի» առթիվ Ալեքսանդրիայում կազմակերպում է Հաղթական շքերթ՝ տրիումֆ: Ոսկե շղթա-

ներով կապված Արտավազդը, սրա ընտանիքի անդամները և մյուս գերիները տարվում էին չքերթի առջևից, իսկ Կլեոպատրան նստած էր ոսկե գահի վրա՝ արծաթապատ բեմում: Հոռմեացիները Արտավազդին և նրա ընտանիքի անդամներին աղատություն էին խոստանում, եթե նրանք Կլեոպատրայի առջևից անցնելիս նրան անվանեին «թագուհիների թագուհի» և նրան դիմեին աղերսանքով: Սակայն հայ թագավորն ու իր ընտանիքը, մահը գերազանելով ստրկական աղերսանքով ձեռք բերված աղատությունից, արհամարհանքով լի հապրտությամբ անցնում են Կլեոպատրայի առջևից. «Հայերը, – ասում է Դիոն Կասիոսը, – ցույց տվին իրենց հոգու վեհությունը, ուստի և փառավոր անվան արժանացան»:

Բացի հաղթական չքերթից՝ Անտոնիոսը Հայաստանի նվաճման առթիվ կտրել է տալիս նաև իր ու Կլեոպատրայի պատկերներով դրոշմված և «Անտոնիոսը Հայաստանը նվաճած» մակագրությամբ դրամներ:

Այս չքերթից հետո Անտոնիոսը Կլեոպատրա-
Հայաստանի ան- յին հանդիսավոր կերպով Հայտարարում է «թա-
կախության վե- գուհիների թագուհի», նրա և իր որդիներին տա-
րականգնումը լիս է առանձին երկրներ, որոնք հոռմեական
պրովինցիաների մեջ էին մտնում կամ ինքնու-
րույն թագավորություններ էին: Այսպես, օրինակ, նա իր և Կլեոպատ-
րայի վեց տարեկան որդուն՝ Ալեքսանդրին, տալիս է Հայաստանը,
Մարաստանը և Պարթևական թագավորությունը, որը դեռ անհրա-
ժեշտ էր նվաճել:

Անտոնիոսի այս արարքները, նրա պարթևական անհաջող ար-
շավանքը դժգոհություն են առաջ բերում Հոռմում և ցցում նրա հե-
ղինակությունը: Օկտավիանոսը, որը ձգտում էր միապետական իշ-
խանության, օգտագործում է այս դժգոհությունները և պայքարի է
դուրս գալիս Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի դեմ: Երկու կողմերի միջև
ճակատամարտը տեղի է ունենում 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ակտիում
Հրավանդանի մոտ, որը վերջանում է Անտոնիոսի պարտությամբ:
Դեռևս ճակատամարտի սկզբում նախ Կլեոպատրան, իսկ ապա
Անտոնիոսը փախչում են Եգիպտոս և ինքնասպանությամբ վերջ են
տալիս իրենց կյանքին:

Ակտիումի ճակատամարտից առաջ Կլեոպատրայի հրամանով
Արտավազդ Ա-ը մահապատժի է ենթարկվում, իսկ նրա կնոջը և
որդիներին Օկտավիանոսը տանում է Հոռմ:

Ակտիումի ճակատամարտից հետո, 31 թ. աշնանը, պարթևների

մոտ ապաստանած Արտաշես II-ը, օգտվելով ստեղծված նպաստավոր զրությունից, պարթևական զորքերով վերադառնում է Հայաստան; Նա ջախջախելով այստեղ գտնվող Հռոմեական ուժերին՝ վերականգնում է Հայաստանի պետական անկախությունն ու ինքնուրույնությունը և վերագրավում իր հայրենի գահը:

Նույն այս ժամանակ կամ զրանից քիչ հետո Արտաշես II-ը հայպարթևական ուժերով հարձակվում է Ատրպատականի վրա, որի Արտավագդ թագավորը Հռոմեացիների դաշնակիցն էր և պարթևների ու Հայերի վտանգավոր թշնամին: Ատրպատականի Արտավագդ թագավորը, որի հեծելազորը Անտոնիոսը տարել էր Ակտիումի ճակատամարտում Օկտավիանոսի դեմ կովկու համար, չի կարողանում դիմադրություն ցուց տալ հայ-պարթևական ուժերին, պարտվում է և զերի ընկնում: Պարթևների համաձայնությամբ Ատրպատականը միացվում է Արտաշեսի թագավորությանը, որով Արտաշես II-ը ոչ միայն դառնում է Հայաստանի, այլև Ատրպատականի թագավոր:

Հայաստանում ժողովրդական զանգվածները խոր զայրույթով և վերժինդրությամբ էին լցված Հռոմեական նվաճողների ու կեներիչների դեմ: Արտաշեսի վերադարձից հետո Հական Հռոմեական պայքարը համաժողովրդական բնույթ է ստանում: Արտաշեսը, որն իր հոր զերության և եղերական սպանության պատճառով նույնպես լցված էր ցասումով ու ատելությամբ, հրամայում է անխնա կերպով կոտորել Հայաստանի տարրեր մասերում մնացած Հռոմեական կայազորներին ու բոլոր Հռոմեացիներին:

Օկտավիանոսը Հռոմում իր դիրքերը ամրապնդելու և ձեռք բերած հաղթանակը վտանգի չննթարկելու նպատակով առժամանակ համբերությամբ տանում է Հայաստանում Հռոմեացիներին տրված այս հարվածը և խուսափում է կովկել Հայերի ու պարթևների դեմ:

Ք. ա. 29 թ. Արտաշես II-ը բանակցություններ է վարում Օկտավիանոսի հետ: Նա Օկտավիանոսից պահանջում է զերությունից ազատել և Հայաստան վերադարձնել Հռոմ տարված իր կրտսեր եղբայրներին՝ Տիգրանին ու Արտավագդին: Սակայն վերջինս մերժում է կատարել այդ պահանջը՝ պատճառաբանելով, որ Արտաշեսը կոտորել է տվել իր երկրում մնացած բոլոր Հռոմեացիներին:

Արտաշեսը, դաշնակցած պարթևների հետ, վարում է միանգամայն ինքնուրույն և Հական Հռոմեական քաղաքականություն: «Արտաշեսը,» վկայում է Հռոմեացի պատճառի Տակիտոսը, «որն իր հետ կապ ունեցող հիշողության պատճառով մեղ թշնամացած էր, պահպանեց իր անձը և իր թագավորությունը Արշակոնիների ուժով:

Նա ևս իր պապի և իր հոր նման կրում էր «արքայից արքա» տիտղոսը»:

Սակայն Հռոմը երկար չէր կարող հանդուրժել
Արտաշեայան անկախ Հայաստանի հզորացումը, մանավանդ
թագավորության նրա դաշնակցությունը պարթևների հետ; Հայ-
անկումը պարթևական դաշնակցությունը ոչ միայն գե-
րակշություն էր ստեղծում Արևելքում՝ ընդդեմ
Հռոմի, այլև անմիջական սպառնալիք Հռոմի տիրապետության տակ
գտնվող Ասորիի, Փյունիկիայի, Կապաղովկիայի, Պոնտոսի և մյուս
Երկրների համար;

Ք. ա. 27 թ. Հռոմում հաստատվում են միապետական կարգեր; Օկտավիանոսը դառնում է Հռոմի առաջին կայսրը; Հռոմեական սե-
նատը նրան չնորում է «Օգոստոս» պատվատիտղոսը, այսինքն՝
«սրբազն» կամ «աստվածների կողմից բարձրացյալ»:

Օգոստոսն իր դիրքերն ամրապնդելուց հետո աշխատում է Հայաս-
տանը կրկին ենթարկել Հռոմի գերիշխանությանը:

Դեռևս 29 թ. Պարթևական թագավորության ներսում առաջանում
են գահակալական նոր կոփիներ, որոնք՝ Հռոմի թելադրանքով ու
օժանդակությամբ, շարունակվում են նաև հետագա տարիներին; Օգոստոսը օգտագործելով այս նպաստավոր դրությունը՝ աշխատում
է դիվանագիտական ճանապարհով, ուազմական ճնշում գործադրելու,
նենգասպառնալիքի և այլ միջոցներով Հռոմի համար ձեռնոտու հաշ-
տության դաշնագիր կնքել պարթևների հետ, քանդել Հայ-պարթևա-
կան դաշնակցությունը և մեկուսացնել Հայաստանը:

20 թ. Օգոստոսը ուազմական մեծ ուժերով գալիս է Ասորիք; Հրահատ IV-ը, նկատի ունենալով իր Երկրի անկայուն վիճակն ու
ներքին պայքարը, ինչպես և վախենալով Հռոմեացիների ներխու-
ժումից, ստիպված է լինում համաձայնություն կնքել Օգոստոսի հետ;
Այդ համաձայնությամբ պարթևները ոչ միայն ետ են վերադարձնում
Կրասոսի և Անտոնիոսի արշավանքների ժամանակ իրենց գրաված
արծվակիր դրոշները, այլև հարկադրված են լինում ճանաչել Հռոմի
գերիշխանությունը Հայաստանի նկատմամբ:

Այս համաձայնությունից հետո Օգոստոսն իր որդեգիր Տիբերիոս
Կլավդիոսին մեծ գործով ուղարկում է Հայաստան և հրամայում գա-
հընկեց անել Արտաշես II-ին ու նրա փոխարեն գահ բարձրացնել
նրա կրտսեր եղբորը՝ Տիբերիոսին:

Նույն այս ժամանակ Հռոմեական գործակալների դրդումով, գուցե-
և կաշառքով, Հայաստանի իշխող վերնախավի շերտերում ևս առա-

ջանում են ներքին երկպառակություններ: Հոռմը Հայաստանի քաղաքների հայ և օտար առևտրա-դրամատիրական շրջաններում ուներ իր կողմնակիցները: Սրանք ոչ միայն շահագրգոված էին Ասորիքի, Պոնտոսի, Կապաղովկիայի քաղաքների հետ ունեցած իրենց տնտեսական-առևտրական կապերով, որոնք զգալի չափով խափանվել էին Արտաշես II-ի թագավորության ժամանակ, այլև ձգտում էին հոռմեական ուժերով ավելի ևս ամրապնդել իրենց տիրապետությունը և հարստանալ:

Երբ դեռ հոռմեական զորքերը Հայաստան չէին մտել, Հոռմի կողմնակիցները դավաղրաբր սպանում են Արտաշեսին և կազմալուծում երկրի պաշտպանությունը: Հոռմեացիները օգտվելով ստեղծված այս դրությունից՝ առանց դիմադրության հանդիպելու մտնում են Հայաստան և գրավում նրա մայրաքաղաք Արտաշատը: Այստեղ Տիբերիոս Կլավդիոսը Ք. ա. 20 թ. Արտավազդ Ա-ի միջնակ որդուն՝ Տիգրան III-ին հանդիսավոր կերպով հայտարարում է Հայաստանի թագավոր (20–8): Սա ավելի քան տասը տարի ապրած ու դաստիարակված լինելով հոռմում՝ դարձել էր նրա ջատագովներից, նրա հլու–Հնագանդ կամակատարներից մեկը:

Տիգրան III-ի գահ բարձրացվելը և Հոռմի գերիշխանության վերահսկումը Հայաստանում հոռմեացիները սկսում են մեծ աղմուկով ցուցադրել որպես իրենց խոշոր հաղթանակներից մեկը Արեվելքում: Այս առթիվ Օգոստոսը կտրել է տալիս «Հայաստանը նվաճված» կամ «Հայաստանը վերանվաճված» մակագրություններով և Հայաստանի խորհրդանշները պատկերող ոսկե ու արծաթե դրամները: Հոռմեական նշանավոր բանաստեղծներից Հորացիոսը գրում է. «Հային ցած է գցել Տիբերիոս Կլավդիոսի ահոնի ուժը», իսկ Օվիդիոսը նշում. «Հայն այժմ աղերսում է խաղաղություն»:

Օգոստոսն իր կտակի մեջ Տիգրան III-ի նման մի աննշան թագավորի Հայաստանում գահ բարձրացնելը համարում է նույնիսկ հայերին տրված մեծ չնորհ: «Մեծ Հայաստանը, – ասում է Օգոստոսը, – թեև ես կարող էի նրա Արտաշես թագավորի սպանությունից հետո դարձնել պրովինցիա, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետեւելով մեր նախնիների օրինակին, այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին, որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը»:

Հակառակ Օգոստոսի պարծենկուր հայտարարությանը և Հոռմում կատարվող տոնախմբություններին, չնայած հայ իշխող դասակարգի առանձին շերտերի դավաճանությանը և նրանց՝ թշնամու հետ ունեցած համագործակցությանը, փառավոր ուղի անցած և իր մեջ կեն-

սական մեծ ուժեր ունեցող հայ ժողովուրդը երբեք մտադիր չէր կորցնել իր պետական անկախությունը և զենքը ցած դնել հռոմեական նվաճողների ու կեղեքիչների առաջ: Հռոմեական նշանավոր բանաստեղծ Վերգիլիոսը, որն ավելի լավ էր հասկացել հայերին, քան իր գրչակիցները, փոխարերաբար գրում էր. «Արաքսը զայրույթով լի է ղեպի կամուրջը», այսինքն Հայաստանը զայրույթով է լցված ղեպի հռոմեական լուծը: Եվ, իսկապես, հայ ժողովուրդը հետագայում ևս, մեծ մասսամբ մենակ, իսկ երբեմն էլ պարթևների հետ դաշնակցած, փշում ու ոչնչացնում է հռոմեական «կամուրջը»:

Տիգրան III-ի գործունեության մասին մեղ տեղեկություններ չեն հասել: Սակայն, անկասկած, նա վարել է հռոմեասեր քաղաքականություն:

Տիգրան III-ի մահից հետո, Ք. ա. 8 թ., հայերը ապստամբում են Հռոմի ղեմ և առանց նրա համաձայնության գահ բարձրացնում թագաժառանդ Տիգրան IV-ին և նրա խորթ քրոջը՝ Էրատոյին: Սրանք Հայաստանը ազատագրում են Հռոմի գերիշխանությունից, վերականգնում նրա անկախությունը և վարում միանգամայն ինքնուրույն քաղաքականություն: Հռոմեական պատմագիր Կուրտիս Ռուփոսը, խոսելով Տիգրան IV-ի ժամանակ Հռոմի ղեմ հայերի բարձրացրած ապստամբության մասին, վկայում է, որ այդ ժամանակ հայերը ավելի հզոր էին, քան պարթևները, որոնք մեծ չափով ենթարկվել էին Հռոմի ազդեցությանը, և նույնիսկ Հրահատ IV-ը իր չորս որդիներին իրոք պատանդ ուղարկել էր Հռոմ:

Հայերի ապստամբությունը ոչ միայն վարկաբեկում էր Հռոմի հեղինակությունը Արևելքում, այլև կարող էր օրինակ ծառայել մյուս երկրների համար: Ուստի Օգոստոսը մի տարի հետո նոր զորքեր է ուղարկում Հայաստան՝ Հռոմի գերիշխանությունը կրկին վերականգնելու համար: Տիգրան IV-ը և Էրատոն թագուհին, որոնք ոչ մի օգնություն չէին կարող սպասել Հռոմի հետ բարեկամացած պարթևներից, ստիպված են լինում Հռոմեական զորքերի ճնշման տակ ապաստանել Հարևան երկրներից մեկում: Հռոմեացիները Ք. ա. 5 թ. գահ են բարձրացնում Տիգրան III-ի եղբորը՝ Արտավազդ III-ին (5-2):

Սակայն Հռոմեական այս նոր թեկնածուի տիրապետությունը երկար չի տևում: Իր հայրենիքի անկախության ձգտող հայ ժողովուրդը Ք. ա. 2 թ. ապստամբություն է բարձրացնում սրա ղեմ: Ապստամբած հայերը օգնություն ստանալով պարթևների նոր թագավոր Հրահատակից՝ պարտության են մատնում Հայաստանում գտնվող Հռոմեական զորքերին, գահընկեց են անում Արտավազդին և նրան ու Հռո-

մեացիներին դուրս վտարում երկրից: Նրանք հայկական գահի վրա կրկին հաստատում են Տիգրան IV-ին և էրատո թագուհուն:

Հռոմը, որն այդ ժամանակ հասել էր իր հզ հզորության գագաթնակետին, իհարկե չէր կարող հաշտվել Հայաստանում տեղի ունեցած այս փոփոխության հետ: Օգոստոսը Ք. Հ. 1 թ. խոշոր ուժերով Արևելք է ուղարկում իր մյուս որդեգիր Գայոս Կեսարին: Սա բանակով գալիս է Ասորիի և պատերազմի նախապատրաստություններ է տեսնում: Հրահատակը իրեն ամուր չզգալով պարթևական գահի վրա և վախենալով հոռմեացիների հարձակումից՝ հաշտություն է կնքում Գայոս Կեսարի հետ և պարտավորվում է չմիջամտել Հայաստանի գործերին ու չօգնել նրան:

Տիգրան IV-ը հաշվի առնելով ստեղծված այս անբարենպաստ դրությունը՝ իր հերթին նույնպես հաշտություն է կնքում հոռմեացիների հետ: Սակայն չուտով Ք. Հ. 1 թ. նա սպանվում է կովկասյան լեռնականների ղեմ մղվող պատերազմում, իսկ նրա քույրը՝ էրատոն Հրաժարվում է գահից:

Տիգրան IV-ի և էրատո թագուհու անունով մեղ է հասել մի գեղեցիկ դրամ, որն այժմ պահպանվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում: Այս դրամի տարբեր երեսներին դրոշմված են Տիգրանի և էրատոյի պատկերները, որոնց շուրջը հունարեն մակագրված են. «Տիգրան՝ արքայից արքա» և «էրատո՝ քույրը Տիգրան թագավորի»:

Տիգրան IV-ի մահով վերջանում է Արտաշեսյան հարստությունը Հայաստանում:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ**

1. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐԸ

Գյուղատնտեսությունը: Հին Հայաստանի տնտեսության հիմքը և նրա առաջատար ճյուղը շարունակում էր մնալ զյուղատնտեսությունը՝ չնայած քաղաքների, արհեստագործության և առևտության առաջականացմանը: Երկրի բնակչության ճնշող մեծամասնության հիմնական տնտեսական զբաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր:

Ք. ա. IV դարի երկրորդ կեսում Հայաստանի անկախության վերականգնումը, իսկ այնուհետև II–I դարերում Հայկական Հողերի միավորումը և Հայաստանի հզորացումը, բազմահազար քաղաքային բնակչության և զորքի կինսամթերքների նկատմամբ ունեցած պահանջը, մասնավոր սեփականատիրական տնտեսությունների առաջացումը, ավելի կատարելագործված երկաթե գործիքների զանգվածային կիրառումը նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում և խթանում են զյուղատնտեսության զարգացումը: Հատկապես Արտաշեսյան թագավորության և Հետագա շրջանում ընդարձակվում են ցանքատարածությունները, բարելավվում է Հողի մշակությունը: Բարեկարգվում ու մարքվում են հին ջրանցքները, անցկացվում են նոր ջրանցքներ ու առուներ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում երկրագործական մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացմանը: Այդ նպատակով հողամշակման մեջ կիրառվում են ավելի արդյունավետ ձեւեր ու մեթոդներ: Նախկինում գոյություն ունեցող հողամշակման երկարաժամկետ համակարգից անցնում են եռաղաշտային համակարգին: Հողերը պարարտացվում են գոմաղբով ու մոխիրով, ուշադրությունը վանքաները քաղհանում ու մաքրում են մոլախոտերից, փրփրեցնում են հերկված դաշտերը և այլն:

Երկրագործության մեջ կարևոր տեղ էին գրավում ոչ միայն հացատիկային, այլև յուղատու և թելատու տեխնիկական բույսերի մշակությունը: Սկզբնաղբյուրների վկայությունից, Հնագիտական և լեզվական տվյալներից երևում է, որ III-I դարերում և հետագա շրջանում Հայաստանում մշակում էին ցորեն, գարի, հաճար, սիսեռ, ոսպ, կորել, բրինձ, քնջութ, կտավատ, կանեփ, հավանարար նաև բամբակ: Այս դարաշրջանում արմատավորվում և զգալի չափով տարածվում է և բանջարանոցային ու բոստանային մշակաբույսերի մշակությունը: Դրանցից մշակվում էին կաղամբ, ճակնդեղ, ստեղպին (գազար), վարունգ, ճմերուկ, սեխ, սոխ, բողկ, շաղգամ և այլն:

Ինչպես հնում, նույնպիս և այս պատմաշրջանում Արաբատյան դաշտում, Սյունիքի Հարավային շրջաններում, Արածանիի Հովտում, Վանա լճի շրջակայրում, Ծոփքում և այլ վայրերում զարգացած էր նաև այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը: Ստրաբոնը վկայում է, որ Հայաստանը «մեծ մասամբ այգեշատ ու գինեվետ է»: Մի այլ տեղ նաև, խոսելով Հայաստանի մասին, ասում է. «Ամբողջ այս երկիրը լիքն է Հացահատիկներով, պտղատու և մշտաղալար ծառերով»: Հայաստանում աճեցնում ու խնամում էին խնձորի, ղեղձի, տանձի, սալորի, սերկելիի, ծիրանի, ընկույզի, կաղինի, նշի, թթի, նոռան, թղի և այլ պտղատու ծառեր:

Զգալի չափով զարգացած էր նաև զյուղատնտեսական մթերք-ների մի մասի վերամշակումը: Քնջութի, կտավատի, կանեփի հատիկներից, ընկույզից, կաղինից, նշից և յուղատու կորիզների միջուկներից հանում էին ձեթ, խաղողից պատրաստում էին գինի, օղի և չամիչ, զանազան պտուղներից՝ չորացրած մրգեր և օշարակներ, իսկ վարդից ու ծաղիկներից՝ անուշահոտ յուղեր:

Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում, որտեղ կային ալպյան հարուստ արոտավայրեր, առաջիկ նման զարգացած էր նաև անասնապահությունը: Երկրի մի շարք նահանգներ հոչակված էին ձիաբուծությամբ:

Երկրագործության, այգեգործության և անասնապահության զուգընթաց զյուղական բնակչության մի մասը զբաղվում էր նաև մեղվարուծությամբ:

Ժողովրդական ավանդությունը վկայում է, որ «Արտաշեսի ժամանակ Հայոց աշխարհում անմշակ հող չէր կարելի գտնել ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային մասերում, երկրի շենության պատճառով»: Մի այլ տեղ ասկած է. «Խաղաղություն և շենություն բերող Տիգրանը յուղով ու մեղրով էր կերակրում ամեն Հասակի մարդկանց»: Զնայած այս վկայությունների մեջ եղած որոշ չափազանցություններին և

գունազարդումներին, այնուամենայնիվ դրանք ցույց են տալիս, որ իրոք Ա-Ի դարերում Հայաստանում զյուղատնտեսությունը գտնվել է զարգացման շատ ավելի բարձր աստիճանի վրա, քան նախորդ դարերում: Անկախ այս վկայություններից, անկասկած, հիշյալ և հետագա դարերում Հայաստանում զյուղատնտեսությունը հասել էր զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ ոչ միայն բավարարում էր իր իսկ սեփական, այլև քաղաքային բազմահազար բնակչության, Հայկական մեծաթիվ զորքի, արհեստագործության և արտաքին առևտորի՝ զյուղատնտեսական մթերքների ու հումքի նկատմամբ ունեցած պահանջները:

Հայաստանի մի շարք նահանգներ ու գաղանքամշակությունը և արհեստագործությունը և արտաքին մետաղահանքերով և օգտակար հանաձոններով: Այդ մետաղահանքերից շատերն օգտագործվում էին դեռևս բրոնզի դարում և ուրարտական շրջանում: Սակայն դրանց շահագործումը ավելի ուժեղանում ու արդյունավետ է դառնում Ա-Ի դարերում և հետագա շրջանում: Արտաշեայան պատմաշրջանում Հայաստանում արդյունահանվում էր ոսկի, արծաթ, պղինձ, երկաթ, կապար, անագ, սուրմա, ծծումք և այլն: Հայկական հին սկզբնաղբյուրների վկայությունների համաձայն հանքերում աշխատողներն ըստ մետաղների կոչվում էին «երկաթահատ», «կապարահատ», «պղնձահատ», «արծաթահատ»:

Ինչպես շատ հնում, նույնպես և այս շրջանում շահագործվում էին նաև նախաճափանի, Կողրի, Կաղզվանի և այլ վայրերի հարուստ աղահանքերը: Ստրաբոնը վկայում է, որ Հայաստանում կար և արդյունահանվում էր ծիրանի գույն տվող սանդիքս անունով Հանքային ներկը, որը կոչվում էր նաև «Հայկական ներկ»: Հին աշխարհում ավելի մեծ չափով հոչակված էր Հայկական «որդան կարմիր» կոչվող ներկը, որը բացառապես մշակվում և արդյունահանվում էր Արարատյան դաշտում:

Արդյունահանվող մետաղների ու օգտակար հանաձոնների, ինչպես և զյուղատնտեսական արտադրանքի՝ կաշվի, բրդի, թելատու մշակաբույսերի, փայտի և բուսական ներկերի հումքային հարուստ հենքի վրա զարգանում է նաև արհեստագործությունը: Հնագիտական, մատենագրական և լեզվաբանական տվյալները ցույց են տալիս, որ հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում ես ավելի բարելավվում ու կատարելագործվում են արհեստավորական գործիքները, արհեստա-

գործության գլխավոր ու հիմնական ճյուղերը զգալի չափով տրուգվում են և առաջնում նոր ու ավելի նեղ մասնագիտացված արհեստներ, բարձրանում է արհեստավորների հմտությունն ու վարպետությունը: Բացի Հնուց գոյություն ունեցող բրուտի դրգից, արհեստագործական մի շարք ճյուղերում հանդես են գալիս նաև ոտքի կամ ձեռքի ուժով պտտվող ճախարակներ, ճախարակահաստոցներ, գայլիկոններ, ծակող, կտրող, տաշող և հարթող գործիքներ:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա խորացումը, արհեստների ավելի նեղ մասնագիտացումը, դրանց միջև առաջացած փոխադարձ կապն ու կախվածությունը, արտադրանքը սպառողների ավելի լայն շուկայում վաճառելու անհրաժեշտությունը, քաղաքային բնակչությանը տրվող արտօնությունները խթանում են զյուղերում ապրող արհեստավորների զգալի մասին՝ կենտրոնանալու քաղաքներում և քաղաքատիպ ավաններում: Մեծ մասամբ նվաճված երկրներից, իսկ երբեմն նույնիսկ Հայաստանի տարրեր շրջաններից արհեստավորների կենտրոնացումը քաղաքներում տեղի էր ունենում նաև պետական բռնի ուժով: Այսպիսով, արհեստագործության հիմնական կենտրոններ են դառնում քաղաքներն ու քաղաքատիպ ավանները:

Կենտրոնանալով քաղաքներում, մասնագիտացված արհեստները հասնում են զարգացման ավելի բարձր աստիճանի: Ընդլայնվում է արհեստագործական արտադրությունը և նկատելի չափով աճում է շուկայի համար նրա բաց թողած ապրանքային արտադրանքի քանակը:

Քաղաքի արհեստավորները բավարարում էին պետության, ստրկատերերի, քաղաքային բնակչության, արտաքին առևտուրի, մասսամբ նաև զյուղական բնակչության պահանջները: Հայաստանի զյուղական շրջանները դեռևս հիմնականում ինքնամփոփ կյանք էին վարում: Գյուղերում ապրող արհեստավորները պատրաստում էին այն բոլոր գործիքները և տնային գործածության իրերը, որոնք անհրաժեշտ էին զյուղացու համար:

Հին Հայաստանում զարգացման բավականին բարձր աստիճանի էին հասել երկաթի ու պղնձի մշակման հետ կապված արհեստները: Երկաթագործներն ու զարդինները պատրաստում էին զյուղատնտեսական ու արհեստագործական աշխատանքային բազմազան գործիքներ՝ երկաթե խոփեր, գերանդիներ, մանգաղներ, բահեր, մուրճեր, ունեղիներ, սղոցներ, կացիններ, դանակներ, սանձեր, շղթաներ և այլն, իսկ պղնձագործներ՝ պղնձե և բրոնզե մեծ ու փոքր կաթսաներ, ամաններ, ջահեր և տնային ու կենցաղային գործածության այլ առարկաներ: Գառնիի հնագիտական պեղումների ժամանակ գտնվել

են քարտաշի երկաթե մուրճ, կոփելու և փորագրելու սուր հատիչներ, դանակներ, եռաժանի կամ եղան և այլ իրեր, որոնք պատկանում են Ք. Հ. Ի դարին:

Իր ժամանակի ուսպմական տեխնիկայի առաջադիմության և գենքերի զանգվածային արտադրության տեսակետից բարձր մակարդակի վրա էր գտնվում զինագործությունը: Զենքերի արտադրությունը հիմնականում կենտրոնացված էր քաղաքներում ու ամրոցներում գտնվող արքունի մեծ արհեստանոցներում կամ «գործոց տներում», որտեղ աշխատում էին նաև զգալի թվով ստրուկներ: Զինագործական այդ արհեստանոցներում հայկական մեծաթիվ բանակի համար պատրաստում էին սրեր, թրեր, դաշույններ, նետի երկաթե սովորական և կեռ սլաքներ, վահաններ, զրահներ, սաղավարտներ, ուսպմակառքեր, հավանաբար՝ նաև պարիսպներ քանդող մեքենաներ:

Այս դարաշրջանում գործածվող մետաղների մեջ ամենատարածված զառնում է երկաթը: Աշխատանքային գործիքները և հարձակողական կտրող զենքերը գրեթե բացառապես պատրաստվում էին երկաթից: Գործիքների և կտրող զենքերի մի մասը պատրաստվում էր նաև պողպատից, որին հայկական սկզբնադրյուրները անվանում են «պողովատ»:

Զգալի չափով զարգացած էր նաև ոսկերչությունը: Ոսկերիչ վարպետները արքունիքի և ստրկատեր ավագանու համար ոսկուց ու արծաթից պատրաստում էին գոհարապատ և քանդակագարդ թագեր, խույրեր, մանյակներ, գոտիներ, օղեր, մատանիներ, ճարմանդներ, գեղագարդված բաժակներ, բաժակակալներ, թասեր, ճաշասեղանի սպասեղեններ և այլ իրեր: Հասարակ քաղաքացիների զարդարանքի առարկաները մեծ մասամբ պատրաստվել են արծաթից, բրոնզից ու պղնձից, իսկ քիչ գեպերում՝ նաև ոսկուց: Գառնիի և Վաղարշապատի I-II դարերին պատկանող հասարակ քաղաքացիների դամբարաններից գտնվել են ոսկու հատիկներից շինված ու քարեր ունեցող, ինչպես և արծաթե օղեր, արծաթից, բրոնզից և պղնձից պատրաստված մատանիներ, ճարմանդներ, ապարանջաններ և զարդարանքի այլ առարկաներ: Այս իրերից մի քանիսի վրա կան նաև քանդակներ ու նախշեր: Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Գառնիի դամբարաններից հայտնաբերված արծաթագույն մետաղե հայելիները:

Նախորդ դարաշրջանի հետ համեմատած՝ խոշոր առաջադիմություն էր տեղի ունեցել նաև մանածագործության և նրա հետ կապ-

ված արհեստների գարզացման բնագավառում: Բացի բրդից, վուշից, կանեփից և բամբակից պատրաստվող սովորական կտորեղններից, Հայաստանում արտադրվում էին նաև «ղիպակ», «սնդուս», «ծիրանի» և «քենչեղ» կոչվող մետաքսե և բամբակե նուրբ ու ծաղկավոր կերպասներ: Սրանից էին կարգում թափակորական և բարձրաստիճան ավագանու տան անդամների զգեստները, որոնք հաճախ գեղազարդվում էին ոսկե, արծաթե թելերով ու մարգարիտներով: Հայաստանում արտադրվում էին նաև գորգեր, կարպետներ, բագմոցների ու բարձերի երեսներ և այլն:

Հելենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում նոր առաջացած և զարգացման բավականին բարձր աստիճանի հասած արհեստագործության ճյուղերից մեկն էր ապակեգործությունը: Գառնիի և Վաղարշապատի նշված դամբարաններից հայտնաբերվել են դեղնավուն, կապտավուն, մուգ կարմրագուն, մանուշակագույն, արծաթագույն և այլ գույներով բազմաթիվ սրվակներ, փոքր չեր, ջրամաններ, թասիկներ, ինչպես և համապատակու և սովորական ապակու կտորներ: Այս իրերից շատերը, որոնք պատրաստված են մեծ հմտությամբ, իրենց վրա ունեն նախշեր ու զարդարանքներ: Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում մանուշակագույն փոքր չերից մեկը, որի ցածի մասը երկու հակադիր կողմերից գեղազարդված է կանացի հերածակ գլուխներով:

Զարգացած էին նաև կավագործությունը, փայտամշակությունը, քարամշակությունը, կաշեգործությունը և դրանց հետ կապված արհեստները: Հայկական ինքնուրույն և թարգմանական հին մատենագրության մեջ հիշատակված են մի քանի տասնյակ արհեստներ: Անկասկած է, որ այդ արհեստների մեծ մասը գոյություն է ունեցել նաև հելենիզմի դարաշրջանում: Այդ հանգամանքը պարզ կերպով երևում է նրանից, որ հիշյալ արհեստների անունները, ինչպես, օրինակ, «քարտաշ», «հյուսն», «վարսավիր», «հացարար», «կավագործ», «գերձակ», «կոշկակար» և այլն բնիկ հայերեն կամ ամենասուշը՝ մինչև III դարը պահպանենից հայոց լեզվի մեջ փոխառված բառեր են:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման
Ներքին և արտա- խորացման, գյուղատնտեսության, հանքամշա-
քին առևտուրը կության և արհեստագործության ընդհանուր
վերելքի իրեւ բնական հետևանք Հայաստանում
զգալի չափով զարգանում է նաև ներքին առևտուրը: Քաղաքների
առաջացման ու զարգացման, արհեստները քաղաքներում կենտրո-

նանալուն զուգընթաց աճում և ընդայնվում է ներքին շուկան: Եթե առաջ արհեստավորները գրեթե բացառապես արտադրում էին պատվիրատուի պատվերով և նրա նյութով, ապա այժմ նրանք իրենց արտադրանքի զգալի մասը սկսում են արտադրել շուկայի, անձանոթ սպառողի համար: Բացի այդ, արքունի և մասնավոր սեփականատիրական տնտեսություններն ու արհեստանոցները ևս իրենց արտադրանքի մի մասը դուրս են բերում շուկա՝ վաճառելու համար:

Թեեւ քաղաքացիներից շատերը միաժամանակ զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ, բայց ո՞չ սրանց և ո՞չ էլ մասնավոր տնտեսությունների արտադրանքը չէր կարող բավարարել քաղաքային բազմահազար բնակչության և արհեստագործական մի շարք ճյուղերի գյուղատնտեսական մթերքների ու հումքի նկատմամբ ունեցած պահանջները: Քաղաքներում զգալի չափով աճում է գյուղատնտեսական մթերքների, իսկ գյուղերում՝ քաղաքներում վաճառվող առանձին գործիքների, տնային և կենցաղային իրերի պահանջը: Այս պատճառով էլ հատկապես քաղաքամերձ գյուղական շրջաններն իրենց արտադրանքի մի մասը դուրս են բերում շուկա: Հայկական հին մատենագրության մեջ պահպանված «կաղամբավաճառ», «ոչխարավաճառ», «մսավաճառանոց», «գինեվաճառիկ», «ծիրանավաճառ», «հացարար» և այլ բառերը ցույց են տալիս, որ իրոք գեռևս հելենիզմի դարաշրջանում գյուղատնտեսական մթերքների մի մասը դարձել էր վաճառքի առարկա և ապրանքային բնույթի էր ստացել:

Ներքին առևտութիւնում միաժամանակ զարգանում է նաև արտաքին առևտութը: Դեռևս երգանգունիների ժամանակ ընդգրկվելով հելենիստական երկրների տնտեսական հարաբերությունների ոլորտի մեջ, Հայաստանը առևտրական կապեր է ստեղծում Միջազգետքի, Ասորիքի, Պարթևաստանի, Պոնտոսի, Կապաղովկիայի, Ատրպատականի, Վրաստանի և այլ երկրների հետ:

Տնտեսական կապերի ստեղծման և արտաքին առևտութիւն զարգացման մեջ կարևոր դեր է կատարում միջազգային քարավանային տարանցիկ առևտութը, որի երկու հիմնական մայրուղիները անցնում էին Հայաստանի վրայով:

Վաղ հելենիզմի շրջանից սկսած՝ կարևոր նշանակություն է ստանում Միջազգետքից դեպի Կոլխիդա գնացող ճանապարհը: Դուրս գալով Տիգրիս գետի ափին կառուցված Սելևկիա քաղաքից՝ այս ճանապարհը Մարաստանի, Ատրպատականի և Արարատյան դաշտի վրայով գնում էր Կոլխիդա, իսկ այնտեղից էլ՝ Բոսֆոր (Ղրիմ) և Մերձազովյան շրջաններ: Այս հիմնական մայրուղուն էին միանում

նաև Եկրատան քաղաքում՝ Հնդկաստանից ու Պարսից ծոցից, իսկ Աստրապականի Գանձակ մայրաքաղաքում՝ Զինաստանից, Հեռավոր Արևելից, Բակուի և Քուչանաց թագավորությունից եկող ճանապարհները:

Արարատյան դաշտում այս ճանապարհի զլսավոր հանգուցային կայանն էր Հանդիսանում սկզբում Արմավիրը, իսկ Հետագայում՝ Արտաշատը: Ք. ա. Ա դարում Արտաշատը առանձին ճանապարհներով, Վրաստանի մայրաքաղաք Արմաղի-Մցիսեմի վրայով, կապված էր Կոլխիդայի, իսկ Փոքր Հայքի վրայով՝ Սև ծովի պոնտական նավահանգիստների և Փոքր Ասիայի Հետ:

Մի կողմից՝ Բոսփորի թագավորության ու Մերձագովյան շրջանի, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի ու Աստրապատականի միջև տեղի ունեցող տարանցիկ առևտորի մեջ միջնորդի գեր էին կատարում սարմատա-սկյութական ցեղին պատկանող առուները, որոնք բնակվում էին Տանայիս (Դոն) գետի երկարությամբ: Նրանք, վկայում է Սարաբոնը, «քարավանային առևտորը էին կատարում և ուղտերով հընդկական և բարելոնական ապրանքներ էին տեղափոխում, դրանք ստանալով հայերից ու մարերից: Սրանով էլ նրանք հարստանալով՝ ուկեցուռ գեստներ էին կրում»:

Հելենիզմի դարաշրջանում ևս միջազգային առևտորի մեջ բացառիկ դեր էր կատարում Աքեմենյան Դարեհ I-ի ժամանակ կառուցված, ծովային ու ցամաքային ուղիներով Հնդկաստանի հետ կապված «Արքայական ճանապարհը», որի մի հատվածը, ինչպես արդեն նշվել է, անցնում էր Հայաստանի Հարավային նահանգների՝ Աղձնիքի և Ծոփքի վրայով: Այս մայրուղու նշանակությունը ավելի է մեծանում, երբ Հյուսիսային Միջագետքի և Աղձնիքի սահմանների մոտ նրան են միանում սկզբում Սելևկիայից ու Անտիոքից, իսկ հետագայում նաև Տիգրոնից եկող ճանապարհները:

Ծոփքում «Արքայական ճանապարհը» բաժանվում էր երկու ճյուղի, մեկը հին ուղիով գնում էր գեափի Կապաղովկիա և Փոքր Ասիայի արևմտյան երկրամասերը, իսկ երկրորդը՝ Փոքր Հայքի վրայով դեափի Սև ծովի պոնտական նավահանգիստները: Ծոփքում առևտրական քարավանների կայաններ ու հանգուցակետեր էին Հանդիսանում ոչ միայն Արշամաշատը և Արկաթիակերտը, այլև Տոմիսա ամրոցը, որի մոտ գտնվում էր Եփրատի կարևոր գետանցքներից մեկը:

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի տնտեսական-առևտրական կապերը հելենիստական աշխարհի հետ ավելի են աշխուժանում: Հայաստանը կարճ ժամանակով իր վերահսկողության տակ է առնում

ոչ միայն միջաղգային տարանցիկ առևտրի մայրուղիները, այլև Եփրատի հիմնական՝ Զեզմայի, Սամոսատի և Տոմիայի գետանցքները, որոնք մաքսային մեծ եկամուտ էին բերում:

Ռազմական ու տնտեսական նկատառումներով Տիգրան II-ը կառուցում է նաև Տիգրանակերտից Արտաշատ գնացող «Արքունի ճանապարհը»: Այս ճանապարհը Հայաստանի հյուսիսային քաղաքները ոչ միայն կապում է Հայաստանի հարավային, այլև Միջագետքի, Ասորիքի, Կապաղովկիայի վաճառաշահ քաղաքների հետ:

Վերոհիշյալ տարանցիկ առևտրական ճանապարհներով Հնդկաստանից Հայաստան էին ներմուծվում համեմունքներ, թանկագին քարեր, փղոսկր, Զինաստանից՝ հում մետաքս և մետաքս կտորներ, Ասորիքից՝ նուրբ ապակյա ամաններ, գեղարվեստական իրեր և պերճանքի առարկաներ, Մերձազովյան շրջանից՝ թանկագին մորթիներ և այլն: Հայաստանը իր գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանքներով նույնպես գործում կերպով մասնակցում էր միջազգային առևտրին: Ստրաբոնը, խոսելով Փոքր Հայքի սահմանի մոտ գտնվող պոնտական Կոմանա քաղաքի մասին, գրում է. «Կոմանան բազմամարդ քաղաք է և հանդիսանում է Հայաստանից եկած ապրանքների նշանավոր վաճառատեղի»: Հայաստանից տարրեր երկրներ էին արտահանվում բուսական ու հանքային ներկեր, հատկապես «որդան կարմիր», գինի, գեղարույսեր, զանազան քարեր, ձիեր, ջորիներ, մետաղներ և այլն:

Ներքին ու արտաքին առևտրի գարգացման հետևանքով Հայաստանում մեծանում ու ուժեղանում է նաև դրամական շրջանառությունը: Վաղ հելլենիզմի դարաշրջանից սկսած՝ Հայաստանում հատված գրեթե ամբողջ դրամը դառնում է վաճառվող ապրանքների ընդհանուր արժեքաչափ, շրջանառության և հարստության կուտակման միջոց: Բացի Ծոփիքից, սեփական դրամներ հատանելու անհրաժեշտություն է առաջանում նաև Մեծ Հայքում: Մեզ են հասել Տիգրան II-ի, Արտավազդ II-ի, Արտաշես II-ի, Տիգրան III-ի, Տիգրան IV-ի և Էրատո թագուհու իրենց պատկերներով կտրած դրամները: Հայաստանի գրեթե բոլոր հին բնակավայրերում Հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ սելևկյան, պարթևական, պոնտական, հռոմեական և այլ դրամներ:

Չնայած ապրանքափոխանակության, առևտրի և դրամական շրջանառության զգալի չափով զարգանալուն՝ հելլենիզմի դարաշրջանում ևս Հայաստանի տնտեսությունը բնատնտեսական և փակ ընույթ ուներ:

Հ. ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Որոշ վերապահումով կարելի է ասել, որ հեղ-
ձասարակարգը լենիգմի դարաշրջանում ձայաստանում տիրում
և իշխող դասա- էին ստրկատիրական կարգեր: Սակայն այդ
կարգը կարգերը նման չէին հին Հունաստանում և հին
Հոռոմում գոյություն ունեցող դասական ստրկա-
տիրական կարգերին: Հայկական հասարակությունն իր բնույթով
արևելյան հելլենիստական տիպի, համեմատարար ավելի թույլ զար-
գացած ստրկատիրական հասարակություն էր: Երկրի տարրեր
շրջանները հասարակական-տնտեսական զարգացման տեսակետից
գտնվում էին տարրեր աստիճանների վրա: Եթե քաղաքներում, քա-
ղաքատիպ ավաններում, ամրոցներում և քաղաքամերձ շրջաններում
տիրում էին ստրկատիրական հարաբերությունները, ապա գյուղա-
կան շրջաններում տիրապետող էր գյուղական համայնքը: Մայրամա-
սային և լեռնային շրջաններում գեռևս ուժեղ էին նաև տոհմացեղա-
յին հարաբերությունների մնացուկները և ցեղային կապերը: Ի տար-
րերություն դասական ստրկատիրական երկրների, Հայաստանում
ստրկական աշխատանքը ոչ միայն չի կարողանում ազատ քաղաքա-
ցու աշխատանքը դուրս մղել արտադրության բոլոր ճյուղերից և փո-
խարինել նրան, այլև ստրուկները չեն կազմում բնակչության ճնշող
մեծամասնությունը:

Իշխող հիմնական դասակարգը հանդիսանում էր ստրկատերերի
դասակարգը, որի նյութական բարեկեցությունն ու հարստությունը
պայմանավորված էին ստրուկների և գյուղական համայնքի անդամ-
ների աշխատանքի շահագործումով:

Երկրում իշխանությունը գտնվում էր թագավորական ազգա-
տոհմի անդամների և հայկական տարրեր տոհմերից ծագող ուազ-
մաստրկատիրական ավագանու ձեռքում: Սրանցից էին նշանակվում
պալատական և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաները, նա-
հանգների ու գավառների կառավարիչները, զինվորական հրամանա-
տարները: Իշխող դասակարգի անբաժանելի մասն էին կազմում նաև
քրմական դասը, միջին ու ստորին պետական պաշտոնյաները, քա-
ղաքների և գյուղական վայրերի մեծ ու փոքր ստրկատերերը:

Երկրի քաղաքական ու ուազմական կանքում կարևոր դեր էին կա-
տարում նաև ծայրամասային ու լեռնային շրջանների ցեղային առաջ-
նորդները: Սրանք ոչ միայն իրենց երկրամասերի կիսանկախ իշխան-

ներն էին, այլև ցեղային սկզբունքով կազմակերպված իրենց դորամասերի հրամանատարները: Դասակարգային հասարակության պայմաններում աստիճանաբար քայլայվող հասարակական այս խավը նույնպես համալրում էր տիրապետող դասակարգի շարքերը:

Ինչպես Արևելքի բոլոր երկրներում, նույնպես

Պետական և մաս- և Հայաստանում հողի սեփականության գերանավոր ստրկատի- գույն իրավունքը պատկանում էր պետությանը, բական տնտեսու- թեև հելենիզմի դարաշրջանում այդ իրավունքը

թյունները զգալի չափով խախտվել էր և զուտ իրավական ու ձեւական բնույթ էր ստացել: Երկրի բոլոր

հողերը կոչվում էին «արքունի երկիր»: Պետությանը կամ թագավորին էին պատկանում նաև երկրագործության համար կենսական նշանակություն ունեցող արհեստական ոռոգման սիստեմները և ջրօգտագործման իրավունքը:

Երկրի ամենախոշոր սեփականատերը հանդիսանում էր պետությունը: Բացի հողային ընդարձակ տիրույթներից, պետությունը Հայաստանի գյուղական գրեթե բոլոր շրջաններում ուներ նաև ստրկական և մասամբ վարձու աշխատանքի վրա հիմնված մեծ ժողով տրնտեսություններ, իսկ քաղաքներում ու ամրոցներում՝ խոշոր արհեստանոցներ, որոնք կոչվում էին «գործոց տներ»: Պետական տնտեսություններում արտադրվում էին գյուղատնտեսական զանազան մթերքներ, բուսական ներկեր, ձեթ, գինի և այլն: Հավանաբար այս տնտեսություններում էին մշակվում և կենտրոն ուղարկվում շրջակա գյուղերից հարկի ձեռվ գանձվող գյուղատնտեսական բնամթերքները: Պետական արհեստանոցներում կամ «գործոց տներում», բացի զենքերից ու սպառազինությունից, արտադրում էին գյուղատնտեսական ու արհեստագորական աշխատանքային գործիքներ, հագուստներ, կոշիկներ, տնային գործածության իրեր, պերճանքի ու զարդարանքի առարկաներ և այլն:

Պետության մենաշնորհային սեփականությունն էին հանդիսանում նաև երկրի բոլոր հանքերը, որոնք գրեթե բացառապես մշակվում էին ստրուկների աշխատանքով: Պետական տնտեսության ճյուղերից մեկն էր նաև ձկնորսությունը: Լճերի ափերին գոյություն ունեին «արքունի ձկնորսարաններ»:

Հելենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում հողի պետական սեփականության կողքին առաջանում և որոշ չափով զարգանում է նաև հողի մասնավոր ու ժառանգական սեփականությունը: Այս տեսակետից խիստ ուշագրավ են Արմավիրում հայտնաբերված հունարեն

արձանագրություններից երկուսը, որոնց մեջ արդեն դատապարտվում է մոտիկ ազգականների միջև ժառանգական գույքի անարդարացի բաժանումը և Արտեմիս-Անահիտ աստվածուհու անունից պահանջվում է ժառանգական գույքի և Հողային կալվածքների բաժանումն ու սահմանազատումը կատարել արդարացի կերպով։ Տակիտոսը, խոսելով Հոռմա-պարթևական տասնամյա պատերազմի (54-64 թթ.) մասին, վկայում է, որ Տրդատը ավերում էր Հայկական ավագանու այն ներկայացուցիչների կալվածքները, որոնք թեքված էին Հոռմեացիների կողմը, իսկ Կորբուլոնը, ընդհակառակը, ավերում ու հրղե՛ում էր նրանց կալվածքները, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված Հոռմեացիների դեմ։ Բերված այս վկայություններից երևում է, որ նախկինում լոկ օգտագործման իրավունքով ստրկատերերի տիրապետման տակ գտնվող Հողերը աստիճանաբար դարձել էին նրանց մասնավոր ու ժառանգական սեփականությունը։

Հին սկզբնաղբյուրներից և ավանդական պատմություններից քաղելով՝ Մովսես Խորենացին տարբեր առիթներով տեղեկացնում է, որ Հայ թագավորները և ավագանու ներկայացուցիչները դրսից բերված գերի ստրուկներին բնակեցնելով՝ Հիմնում էին նոր ավաններ և գյուղեր, որոնք կոչվում էին «Դաստակերտ» կամ «Ճեռակերտ», որը բառացի նշանակում է «Ճեռքով շինված»։ Այս դաստակերտների սահմաններում կամ նրանց սահմաններից գուրս առաջանում են նաև անմիջականորեն ստրկատերերի կողմից վարվող ստրկական աշխատանքի վրա Հիմնված տնտեսություններ, որոնք կոչվում էին «ազարակ»։ Նման դաստակերտներ ու ազարակներ ունեին թագավորները, թագավորական տան անդամները, ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները և Հեթանոսական տաճարները։

Իբրև կանոն, դաստակերտները և ազարակները Հիմնվում էին գյուղական համայնքներին չպատկանող ազատ Հողերի վրա։ Սակայն ստրկատերերը, Հաճախ խախտելով այս կարգը, սկսում են բըռնազրավել գյուղական համայնքներին պատկանող Հողերը և նրանց հաշվին ընդարձակել իրենց դաստակերտների ու ազարակների սահմանները։ Այս երևույթը արդեն Ք. ա. II դարի առաջին կեսում խոր դժողովություններ է առաջ բերում գյուղական համայնքների ներսում։ Արտաշես I-ը ստիպված է լինում Հողերի վերաբաժանում կատարել և գյուղական համայնքներին պատկանող ու ստրկատիրական տնտեսությունների միջև իր անունով հատուկ սահմանաքարեր դնել, որոնք կոչվում էին «Արտաշիսական»։

«Բոլոր իր առաքինի արարքներից, ուղղաղատ գործերից Հետո,— տեղեկացնում է Մովսես Խորենացին,՝ Արտաշեսը հրամայում է զյուղերի և ազարակների սահմանները որոշել, որովհետև նա բաղմամարդացրել էր Հայոց աշխարհը, դրսից բերելով շատ ազգերի, որոնց ընակեցրել էր լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում; Եվ սահմանների համար նա Հաստատում է նշաններ այսպես. հրամայում է տաշել քառակուսի քարերը, փորել մեջերը փոսեր՝ պնակի նմանությամբ և թաղել գետնի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի աշտարակներ՝ գետնից քիչ բարձր»:

Սկզբնաղբյուրների վկայություններից երեսում է, որ թե՛ ազարակները և թե՛՛ դաստակերտները ստրկատիրական կալվածքներ էին: Սակայն սրանց միջն կար էական տարրերություն: Եթե ազարակները գուտ ստրկատիրական տնտեսություններ էին, ապա դաստակերտները գյուղերի ձևով կառուցված ստրկատիրական տիրույթներ էին:

Բացի ազարակներից ու դաստակերտներից, թագավորական տան անդամները, ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները և խոշոր ստրկատերերը քաղաքներում, ամրոցներում և իրենց կալվածքներում ունեին նաև ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված արհեստանոցներ կամ «գործող տներ»:

Թե՛ պետական և թե՛՛ մասնավոր ստրկատիրական տնտեսությունների ու արհեստանոցների արտադրանքը ոչ միայն գործադրություն էր իշխող դասակարգի ու գորքի սպառողական կարիքները բավարարելու, ստրկական աշխատուժը վերարտադրելու համար, այլև նրանց արտադրանքի մի մասը դուրս էր բերվում՝ ներքին ու արտաքին շուկաներում վաճառելու համար:

Քրմական դասը իշխող ստրկատիրական դա-

Քրմական դասը սակարգի անբաժանելի մասն էր կազմում: Նաև տաճարական կարեսոր գեր էր կատարում երկրի կրոնական ու տնտեսությունը քաղաքական կյանքում և խոշոր ազդեցություն ուներ բնակչության գիտակցության վրա:

Երկրում թագավորից Հետո երկրորդ գեմքը հանդիսանում էր քըրմապետը: Այդ պատճառով էլ, ինչպես Ուրարտուում և Արեելքի մյուս երկրներում, նույնպես և Հին Հայաստանում քրմապետ էր նշանակվում թագավորի եղբայրներից կամ որդիներից մեկը: Քրմապետը ոչ միայն երկրի հոգեստը պետն էր, այլև թագավորի առաջին խորհրդականը: Նրա ձեռքում էր գտնվում նաև գերագույն դատավորի պաշտոնը, իսկ քրմական դասի ձեռքում՝ երկրի դատական գործը:

Բացի քրմապետի պաշտոնից, մնացած ամբողջ քրմությունը տոհմա-ժառանգական ու կաստայական բնույթը ուներ: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ քրմական ծառայությունը ժառանգաբար պատկանում էր Հայկական Հին ազգատոհմերից մեկին՝ Վահունիներին: Գրեթե բոլոր քրմերը ծագում էին այս ազգատոհմից:

Հեթանոսական տաճարները միաժամանակ Հանդիսանում էին տնտեսության կարևոր կենտրոններ: Նրանք ունեին բնդարձակ Հողային տիրություններ ու արոտավայրեր, բազմաթիվ դաստակերտներ, ազգարակներ ու արհեստանոցներ: Անահիտ աստվածուհու զիսավոր տաճարին էր պատկանում ամբողջ Եկեղյաց գավառը և նրա անունով էլ կոչվում էր նաև «Անահիտական»: Զենոր Գլակը վկայում է, որ Աշտիշատի Նշանավոր մեհյանը ուներ 12 մեծամեծ ավաններ: Տաճարական տնտեսություններում աշխատում էին տաճարներին նվիրված ստրուկ-սպասավորները, որոնց հույն մատենագիրները անվանում են «Հիերոդուլներ»:

Մեհյանները հարստանում էին նաև թագավորների, ստրկատերերի ու հասարակ ժողովրդի նվիրատվություններով: Ագաթանգեղոսը, խոսելով Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում գտնվող Վահագն աստծու մեհյանի մասին, վկայում է, որ սա մեծագանձ էր, լի էր ոսկով, արծաթով և թագավորների տված բազմաթիվ նվերներով: Նման հարուստ գանձեր ունեին նաև մյուս նշանավոր մեհյանները: Գոյություն ունեցող սովորութիւնամաձայն պատերազմների միջոցով ձեռք բերված ստրուկների ու ավարի մի մասը ևս բաժին էր հանվում տաճարներին:

Անձնական ունեցածքներ, հարստություններ և ստրուկներ ունեին նաև քրմապետներն ու բարձրաստիճան քրմերը: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Բագարանի գրավման ժամանակ Արտաշեսի դայակ ու գորավար Սմբատի ձեռքն են ընկնում ոչ միայն քրմապետ Երվագի անձնական գանձերը, այլև նրա 500 անձնական ստրուկները, որոնց Սմբատը տանում բնակեցնում է Մասիս լեռան թիկունքում՝ իր նոր կառուցած նույնանուն Բագարան դաստակերտում:

Արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքի,

Քաղաքները և առևտորի ու գրամական շրջանառության զարգացման, հասարակական աշխատանքի և տրնտեսական հարաբերությունների հետագա խորացման իրքեւ բնական հետևանք՝ հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում առաջանում և զարգացնում են քաղաքները: Քաղաքների զարգացմանը որոշ չափով նպաստում է նաև

միջաղգային տարանցիկ առևտուրը: Հայաստանի տարածքի վրայով անցնող առևտուրի այդ հյուսիսային ճանապարհի վրա առաջանում են Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Նախճավան ու Վաղարշապատ, Հարավային ճանապարհի վրա՝ Արշամաշատ, Արկաթիակերտ ու Տիգրանակերտ, իսկ Տիգրան Ա-ի կառուցած «Արքունի ճանապարհի» վրա՝ Վան, Զարեհավան, Զարիշատ և Մծուրն խոչոր քաղաքները: Նույն այս ճանապարհների և Նրանց ճյուղավորումների վրա առաջանում են նաև մոտ երկու տասնյակ քաղաքատիպ ավաններ:

Մեծ թվով քաղաքների առաջացումն ու զարգացումը ստրկատիրական կարգերին հատուկ ու բնորոշ երևոյթներից մեկն էր: Քաղաքները հանդիսանում էին ոչ միայն արհեստագործության, առևտուրի և հայկական հելլենիստական մշակույթի, այլև տնտեսության հիմնական կենտրոններ:

Ինչպես Արևելքի մյուս հելլենիստական երկրներում, նույնպես և Հայաստանում քաղաքները մեծ մասամբ հիմնադրվում և կառուցվում էին թագավորների կողմից: Այդ պատճառով էլ նրանք ոչ միայն կոչվում էին իրենց հիմնադրիների անունով, այլև համարվում էին պետության սեփականությունը և հանդիսանում էին արքունի դաստակերտներ: Հայ թագավորները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում քաղաքների զարգացմանը, որովհետև նրանք ոչ միայն խոչոր եկամուտներ էին տալիս պետական գանձարանին, այլև կենտրոնական իշխանության համար ամուր հենարան էին հանդիսանում: Քաղաքային բնակչության ստրկատիրական և առևտրա-վաշխառուական խավերը իրենց հերթին նույնպես շահագրգոված էին կենտրոնական իշխանության հզորությամբ, որովհետև միայն կենտրոնացված ու հզոր պետությունը կարող էր պատերազմների միջոցով հայթայթել թարմ ու էժան ստրուկներ, ընդայնել ստրկատերերի շահագրծման պայմանները, ապահովել առևտրական քարավանների անվտանգ երթևեկությունը: Բացի այս, վերոհիշյալ խավերը կենտրոնական պետության ուղղմական ուժի մեջ էին տեսնում իրենց ունեցվածքը պահպանելու, ստրուկներին ու շահագրծվող դասերին հնագանդության մեջ պահելու երաշխիքը:

Հելլենիստական Հայաստանի քաղաքները ևս հիմնված էին հողային սեփականության և երկրագործության վրա: Ավելին, այստեղ քաղաքները շատ ավելի սերտորեն էին կապված զյուղի հետ, քան հին Հունաստանի ու հին Հոռոմի քաղաքները: Քաղաքային բնակչությունը արհեստագործության, առևտուրի կամ վաշխառության հետ

միաժամանակ դրաղվում էր նաև երկրագործությամբ: Յուրաքանչյուր քաղաք իր շրջակայքում ուներ թագավորի կողմից հատկացված ընդարձակ հողային տարածություններ, որոնք հաճախ հավասար էին մի ամբողջ գավառի: Վաս քաղաքին պատկանող տարածքը կազմում էր մի առանձին գավառ և այդ քաղաքի ուրարտական շրջանի անունով կոչվում էր «Տուպա» (Տուշպա), Նախճավան քաղաքինը կրում էր նույն քաղաքի անունը՝ «Նախճավան», իսկ Վաղարշապատ քաղաքինը կոչվում էր «Քաղաքաղաշտ»: Քաղաքներին պատկանող հողերը բաժանվում էին ազատ քաղաքացիների միջև: Արհեստագորները և հասարակ քաղաքացիները իրենց հողարածինները մշակում էին իրենք, իսկ ստրկատերերը և հարուստ քաղաքացիները՝ ստրուկների, կախալ գյուղացիների ու վարձկան մշակների միջոցով: Քաղաքային իշխող խավերը ունեին նաև այդ հողերի վրա հիմնված ազարականեր ու դաստակերտներ:

Հայաստանի քաղաքներն իրենց կառուցվածքով նման էին Արևելքի Հելլենիստական քաղաքներին: Նրանք, մի կողմից, ենթարկվում էին կենտրոնական իշխանությանը և համարվում էին արքունի դաստակերտներ, իսկ մյուս կողմից, հին հունական քաղաք-պետությունների կամ պոլիսների նման ունեին ներքին ինքնավարություն:

Քաղաքային ինքնավարության բարձրագույն մարմինը հանդիսանում էր քաղաքի խորհուրդը, որի անդամները ընտրվում էին ազատ քաղաքացիների կողմից: Քաղաքային ինքնավարության մարմիններն էին կառավարում ու կարգավորում քաղաքի ներքին վարչական, դատական, տնտեսական ու մշակութային կյանքը:

Քաղաքները իրեն կանոն մարդերի կառավարիչներին կամ զինվորական հրամանատարներին չէին ենթարկվում, այլ ենթարկվում էին միայն կենտրոնական իշխանությանը կամ թագավորին: Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ թագավորի կողմից նշանակված իր կառավարիչը, որը կոչվում էր «շահապ» կամ «վերակացու քաղաքի»: Մրա հիմնական պարտականություններին էին՝ հետեւ ու հսկել թագավորի կարգադրությունների, պետական պարտավորությունների կատարմանը, քաղաքից գանձվող հարկերի հավաքմանը և այլն: Քաղաքի կառավարիչը իրավունք չուներ միջամտել ներքին ինքնավարության մարմինների գործունեությանը: Նա կարող էր միայն այդ մարմիններին հանձնարարություններ և խորհուրդներ տալ:

Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ նաև քաղաքացիներից հավաքագրված իր սեփական գորամասը, որը խաղաղ ժամանակ դրաղվում էր իր բնակավայրը հանկարծակի հարձակումներից պաշտպանելու,

Ներքին կարգը ապահովելու և հնարավոր ապստամբություններն ու ելույթները ձնշելու համար: Խաղաղ ժամանակ, բացի մայրաքաղաքից, մյուս քաղաքներում թագավորական զորքերը մըշտական մնալու իրավունք չունեին: Միայն պատերազմի կամ կենտրոնական իշխանության դեմ այս կամ այն քաղաքի ապստամբության դեպքում թագավորը կարող էր իր զորքերը մտցնել քաղաք: Տիգրանակերտի հյուսիսային պարապի ավերակների վրա հայտնաբերվել է հավանաբար Ք. Հ. IV դարի վերջի հայ Արշակունի թագավորներից մեկի թողած հունարեն արձանագրությունը, որն ուղղված է քաղաքի ներքին ինքնավարության մարմնին՝ քաղաքային խորհրդին: Այդ արձանագրությունից իմանում ենք, որ Տիգրանակերտի քաղաքային համայնքը ապստամբել է թագավորի դեմ, սակայն թագավորը ձնշել է ապստամբությունը և իրեն հետագա ապստամբությունները կանխելու միջոց իր զորքերը թողել է քաղաքում:

Հայաստանի քաղաքները էթնիկական-կրոնական տեսակետից ունեին խայտարղետ բնակչություն: Բացի հայերից, քաղաքներում ապրում էին նաև Հրեաներ, ասորիներ, Հույներ և պարսիկներ, որոնց Տիգրան Ա-ն ու Արտավազդ Ա-ը իրենց արշավանքների ժամանակ բռնի կերպով բերել էին Արևելքի տարրեր երկրներից:

Խոչոր քաղաքներում հատկապես մեծ էր հրեաների թիվը: Փավստոս Բուղանդը, խոսելով 367 թ. պարսից Շապուհ II թագավորի (309–379) Հայաստան կատարած արշավանքի մասին, տեղեկացնում է, որ պարսիկները զերեվարել և Պարսկաստան են տարել Արտաշատ, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Վան և Նախճավան քաղաքներից 177 հազար ծուխ, որից 95 հազար ծուխ հրեա և 82 հազար ծուխ հայ: Մովսես Խորենացին նույնպես վկայում է, որ Արմավիրում, Արտաշատում, Վաղարշապատում և Վանում կային մեծ թվով հրեաներ: Ուշագրավ է նաև, որ հայերենում առևտրի հետ կապված մի քանի բառեր, ինչպես, օրինակ՝ «շուկա», «խանութ», «հաշիվ», «գաղութ» և այլն ունեն սեմական ծագում և փոխառություններ են ասորերենից: Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի քաղաքներում ոչ միայն զգալի թիվ են կազմել հրեաներն ու ասորիները, այլև նրանք կարևոր դեր են կատարել Հայաստանում առևտրի ու քաղաքային կյանքի զարգացման մեջ:

Քաղաքային բնակչության էթնիկական-կրոնական տարրեր խրմերը ապրում էին համայնքներով՝ քաղաքի առանձին թագամասերում: Այդ համայնքները ունեին իրենց ներքին վարչական մարմնները, դատարանները և մշակութային-կրոնական հիմնարկները: Հիշ-

յալ դատարանները մեծ մասամբ տեղական իրավական նորմաների հիման վրա քննում և կարգավորում էին նույն Համայնքի անդամների միջև առաջացած քաղաքացիական, ժառանգական, ամուսնական և այլ վեճերը: Քրեական ծանր հանցագործությունները և տարրեր Համայնքների անդամների միջև առաջացած դատական գործերը քննվում էին Համագործադաշտին դատարաններում:

Քաղաքային բնակչության իշխող վերնախավի մեջ էին մտնում ստրկատերերը, խոշոր առևտրականներն ու վաշխառուները: Սրանք ունեին մեծ արհեստանոցներ կամ «գործոց տներ», ագրարակներ, դաստակերտներ, խանութներ և տներ: Սրանց ձեռքում էր գտնվում քաղաքային ինքնավարության վարչական ու դատական մարմինների ղեկավարությունը: Քաղաքում մեծ թիվ էին կազմում արհեստավորները, որոնք աշխատում էին իրենց սեփական մանր արհեստանոցներում կամ արքունի ու մասնավոր «գործոց տներում»: Քաղաքում կային նաև մեծ թվով հողագործներ, օրավարձով աշխատողներ և յումպեն պրոլետարներ: Վերեւում հիշված սոցիալական բոլոր խավերը կազմում էին քաղաքի ազատ բնակչությունը և կոչվում էին «քաղաքացիներ»:

Բացի անձնական ազատությունից և քաղաքային ինքնավարության իրավունքից, ազատ քաղաքացիները օգտվում էին նաև Հարկային, պարհակային, զինվորական և այլ արտոնություններից, որոնք չնորհվում էին թագավորների կողմից: Սրանք ենթարկվում էին ոչ թե Համապետական, այլ քաղաքային ինքնավարության օրենքներին, թեև միաժամանակ հարկատու էին կենտրոնական իշխանությանը: Քաղաքացիները իրենց իրավական ու սոցիալական դրությամբ ավելի բարձր էին կանգնած, քան ազատ զյուղացիները կամ Համայնականները: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Հայոց Վաղարշակ թագավորը «Հրամայեց, որպեսզի քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան զյուղացիներինը, և որ զյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխաններին»:

Քաղաքների ազատազրկված, իրավազուրկ և ընչազուրկ բնակիչները հանդիսանում էին ստրուկները, որոնք դաժան կերպով շահագործվում էին պետական և մասնավոր «գործոց տներում», ագրարակներում ու տնային ծառայությունների մեջ:

Հեղենիզմի դարաշրջանում ևս Հայաստանի Գյուղական Համայնքը ազատ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը ապրում էր շեներում, զյուղերում ու ավաններում և միավորված էր զյուղական Համայնքներում:

Գյուղական համայնքի հիմքը և նրա տնտեսական միավորը հանդիպացող գյուղացիական ընտանիքը կոչվում էր «երդ» կամ «ծուխ», իսկ համայնքի անդամը կամ համայնականը՝ «շինական»։ Գյուղական համայնքը կազմակերպված էր տարածքային հատկանիշով։ Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք ուներ իր որոշակի տարածքը, որի մեջ մտնում էին բնակատեղը, վարելահողը, արոտավայրը, անտառաշերտը, ջրերը, գետերն ու առուները։

Գյուղական համայնքում տները, գոմերը, բակերը, տնամերձ հողամասերը, անսառունները, աշխատանքային գործիքները և տնային գործածության իրերը հանդիսանում էին ընտանիքների, այսինքն՝ երգերի կամ ազատ շինականների մասնավոր, ժառանգական սեփականությունը։

Թեև գյուղական համայնքների հողերի գերազույն սեփականության իրավունքը պատկանում էր պետությանը, սակայն այդ իրավունքը մեծ մասամբ ձևական նշանակություն ուներ, քանի որ գյուղական համայնքները շարունակում էին իրենցը համարել հողերի ընդհանուր սեփականությունը, և նրանց ձեռքում էր գտնվում հողերի օգտագործման ու վերաբաժնման տնօրինումը։ Յուրաքանչյուր համայնքի սահմանների մեջ գտնվող արոտավայրերը, անտառները, լճերը, գետերը համայնքի անդամների կողմից օգտագործվում էին համատեղ, համահավասար իրավունքով և ըստ կարիքի։ Զակառակ սրան, վարելահողը պարբերաբար, ըստ ընտանիքի անդամների թվի, վերաբաժնանվում էր երդերի կամ ծխերի միջև՝ անհատական օգտագործման համար, բայց առանց օտարելու և վաճառելու իրավունքի։ Շինականը իրեն բաժին համած վարելահողը, որը կոչվում էր «Հող երդոյ», հիմնականում մշակում էր իր ընտանիքի անդամների ուժերով և իր սեփական արտադրության միջոցներով, որով և ստացված արդյունքն էլ յուրացնում էր մասնավոր կարգով։ Շինականները, բայց հողից, արտադրության միջոցների մասնավոր սեփականության հիմքի վրա հիմնված անհատական տնտեսություն վարող ազատ և մանր արտադրողներ էին։

Գյուղական համայնքի գերազույն մարմինը հանդիսանում էր համայնքի ընդհանուր ժողովը, որը որոշում էր Հողաբաշխման, ջրօգտագործման և համայնքի ներքին ու արտաքին կյանքին վերաբերող կարևոր հարցերը։ Ընդհանուր ժողովը համայնքի ընթացիկ գործերը վարելու, վեճերը կարգավորելու համար ընտրում էր նաև ավագների խորհուրդ, գեղջավագ կամ գյուղապետ, իսկ ջրօգտագործումը կանոնավորելու համար՝ ջրպետ կամ ջրաբաշխ։

Շինականներն իրենց օգտագործած հողաբաժինների համար, ինչպես և իրեւ երկրի հպատակներ, բնամթերային և դրամական հարկեր ու տուրքեր էին վճարում պետությանը, կատարում էին շինարարական, փոխադրական և այլ պարհակներ, որոնք կոչվում էին «մարդահարկ», «Հարկ բեռնակրաց», «Հարկ քարահատաց», «իսաշար» և այլն: Պատերազմի ժամանակ նրանք կատարում էին նաև զինվորական ծառայություն:

Պետական հարկերի ու տուրքերի վճարման տեսակետից, հավանաբար, զյուղական համայնքում գոյություն ուներ համապարտ երաշխավորության սիստեմ: Պետական կարգադրությունները, հարկերի գանձումը և շինականներին պարհակների, զինվորական ծառայության ուղարկելը իրագործվում էր զյուղապետի կողմից, որով և զյուղապետի կամ գեղջավագի պաշտոնը զասակարգային հասարակության պայմաններում երկակի բնույթ էր ստանում: Մի կողմից՝ զյուղապետը հանդիսանում էր զյուղական համայնքի ընտրովի ու հասարակական ղեկավարը, իսկ մյուս կողմից՝ հանդես էր գալիս իրեւ պետական պաշտոնյա:

Գյուղական համայնքում գոյություն ունեցող արտադրության մասնավոր սեփականատիրական բնույթը և արտադրված արդյունքի մասնավոր յուրացումը համայնքի երդերի կամ ծիսերի միջև անխուսափելիորեն առաջ է բերում տնտեսական, ունեցվածքային տարրերություն: Դեռևս Քանոփոնի ժամանակ Հայաստանում զյուղական համայնքի ծիսերի միջև նկատվող տնտեսական, գույքային տարրերություններ հելլենիզմի դարաշրջանում ստրկատիրական հարաբերությունների, առևտորի ու դրամական շրջանառության զարգացման հետևանքով ավելի է խորանում: Գյուղական համայնքի ներառում առաջանում են, մի կողմից, տնտեսապես հարուստ, իսկ մյուս կողմից՝ աղքատ ու չքավոր ընտանիքներ:

Աղքատ շինականների մի մասը աստիճանաբար ընչաղրկվում և հողագրկվում է: Դրան զգալի չափով նպաստում է քաղաքներում ու զյուղերում զարգացող վաշխառությունը: Ծանր պարտքերի տակ ընկած աղքատ համայնականը հարկադրված է լինում ոչ միայն իր շարժական գոյգը, այլև իր հողաբաժնի օգտագործման իրավունքը, բայց ոչ հողը, վաճառել կամ գրավ դնել պարտատիրոջ կամ հարուստ համագյուղացու մոտ: Այս ճանապարհով հողագրկված շինականը դառնում է հարուստ զյուղացիների վարձկան մշակը:

Սակայն զյուղական համայնքի առկայության պայմաններում ուներ զյուղացու շահագործման հնարավորությունները սահմանա-

փակ էին, որովհետև նա չէր կարող անընդհատ ընդարձակել իր հողային տարածությունները և դրա հիման վրա շահագործել մեծ թվով փարձկան մշակների և ստրուկների աշխատանքը: Նա չէր կարող նաև դուրս գալ զյուղական համայնքից, որովհետև այդ դեպքում կզրկվեր համայնքի տնօրինության տակ գտնվող հողից ու ջրից օգտվելու իրավունքից: Համայնքի կաշկանդիչ այս պայմաններից դուրս գալու նպատակով տնտեսապես հարուստ ու քաղաքականապես աղղեցիկ ընտանիքները աստիճանաբար ձգտում են մասնավոր սեփականության վերածել համայնքին պատկանող կամ նրա տնօրինության տակ գտնվող վարելահողը, արոտավայրերն ու ջրանցքները: Մի կողմից՝ հարուստ զյուղացիների այս ձգտման, իսկ մյուս կողմից՝ չքափոր համայնականների մի մասի ընչազրկման ու հողազրկման հետևանքով ոչ միայն սրվում է պայքարը համայնքի ներսում, այլև զյուղական համայնքը սկսում է աստիճանաբար քայքայվել:

Սակայն ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ստրկատիրական ու ապրանքադրամական հարաբերությունների համեմատաբար թույլ զարգացման, համայնքի ներսում առաջացած անբավարար շերտավորման և հողի պետական սեփականության հետևանքով զյուղական համայնքների քայքայումը տեղի էր ունենում շատ դանդաղ կերպով: Հելլենիզմի դարաշրջանում ևս զյուղական համայնքները, չնայած նրանց աստիճանական քայքայմանը, դեռ զգալի չափով ուժեղ էին և համեմատաբար կայուն:

Գյուղական համայնքում արտադրողական ուժերի զարգացումը տեղի էր ունենում շատ դանդաղ: Նրա ներսում գերիշխում էր ոչ թե ընդլայնված, այլ պարզ վերարտադրությունը: Գյուղական համայնքը իր գոյությամբ ոչ միայն արգելակում էր երկրի արտադրողական ուժերի հետագա վերելքը, այլև Արևելքի, այդ թվում և Հայաստանի տնտեսական հետամացության, դանդաղաշարժության հիմքն էր հանդիսանում:

Ինչպես Արևելքի հելլենիստական մյուս երկրների, նույնպես և Հայաստանի տնտեսական կյանքում դեռևս շատ կարևոր դեր էր կատարում զյուղական համայնքը: Սակայն նա ստրկատիրական կարգերում լոկ անցողիկ ու քայքայվող տնտեսական կացութաձեխ բնույթ ուներ: Որքան էլ նշանակալից լիներ նրա դերը հասարակական տնտեսության մեջ, այնուամենայնիվ նա, իբրև քայքայվող տնտեսաձեկ, ստրկատիրական շահագործման պայմաններում տիրող հարաբերությունների վերարտադրության հիմնական աղբյուրներից մեկն էր:

**Ք. ա. II-I դարերում Հայաստանում ստրկա-
Ստրուկները տիրությունը տարածված և ընդհանուր երևոյթ
է զառնում: Հնում գոյություն ունեցող պետա-
կան և տաճարական ստրկատիրության կողքին առաջանում ու զար-
գանում է նաև մասնավոր ստրկատիրությունը:**

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ստրկության հիմնական աղբյուրը պատերազմներն էին: Հայկական և հունա-հռո-
մեական պատմիչները վկայում են, որ Արտաշես I-ը, Տիգրան II-ը և
Արտավագդ II-ը իրենց կատարած նվաճումների ու արշավանքների
ժամանակ տարրեր երկրներից Հայաստան են բերել ու ստրկացրել
Հարյուր-Հազարավոր գերիներ: Ըստ Ապահանոսի վկայության՝ Տիգ-
րան II-ը միայն Կապաղովկիայից Հայաստան է բերել մոտ 300.000
մարդ: Անշուշտ, նա նման մեծ թվով գերիներ է բերել նաև Ասորիից,
Կիլիկիայից, Փյունիկիայից, Հյուսիսային Միջազգետքից և այլ երկր-
ներից:

Ռազմագերիների ստրկացումը համարվել է բնական ու օրինա-
կան: Մշակված և սահմանված կարգի համաձայն ուղամական ավարը
և գերիները բաշխվում էին թագավորի, ստրկատիրական ավագանու-
ներկայացուցիչների և տաճարների միջև: Պատերազմի միջոցով ձեռք
բերված ստրուկները կոչվում էին «օտարածին ստրուկներ»:

Ստրկության երկրորդ կարևոր աղբյուրը ստրուկների բնական
աճն էր, ստրուկներից ծնված երեխաները: Այս կամ այն ստրկատիրոջ
տանը իր ստրուկներից ծնված երեխաները նույնպես համարվում
էին ստրկատիրոջ սեփականությունը, նրա ստրուկները: Այս կարգի
ստրուկները, ի տարրերություն գերեվարությամբ ձեռք բերված
ստրուկների, կոչվում էին «ընդոծին»:

Ստրկության երրորդ կարևոր աղբյուրը պարտային ստրկությունն
էր: Հայաստանի ստորին դասերին պատկանող ազատ քաղաքացի-
ները՝ շինականները և ուամիկները, հաճախ ընկնելով ծանր պարտքե-
րի տակ և չկարողանալով գնարել դրանք, գոյություն ունեցող օրեն-
քի համաձայն պարտատիրոջ կողմից ստրկացվում և վաճառվում էին:
Շատ դեպքերում պարտատերը ոչ միայն ստրկացնում էր պարտա-
պանին, այլև նրա կնոջն ու երեխաներին: Անվճարունակ շինական-
ներն ու ուամիկները հաճախ նաև իրենք էին ստիպված լինում իրենց
երեխաներին ստրկության վաճառել՝ պարտատիրոջ պարտքը վճա-
րելու համար: Գնման ու վաճառքի միջոցով ձեռք բերված ստրուկնե-
րը կոչվում էին «արծաթազին» կամ «ղրամազին»:

Շինականները և ուսմիկներն աղատադրկվում, ընչագրկվում և ստրկացվում էին նաև պետական ու կրօնական ծանր հանցանքներ գործելու դեպքում:

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ստրուկները լրիվ կերպով ընչագրկված, աղատադրկված ու իրավադրկված էին: Նրանք համարվում էին իրենց տիրոջ սեփականությունը: Ստրկատերը կարող էր ստրուկին ոչ միայն նվիրել, վաճառել, ծեծել, բանտարկել և խեղանդամ դարձնել, այլև սպանել: Ստրուկը կարող էր աղատվել միայն տիրոջ կամքով և փրկագնմամբ: Սակայն փրկագնման դեպքում անգամ, եթե առանձին փրկավճար չէր տրված, աղատադրված ստրուկի կինն ու երեխաները մնում էին ստրկատիրոջ մոտ, որովհետեւ սրանք շարունակում էին ստրկատիրոջ սեփականությունը համարվել:

Երկրի ամենամեծ ստրկատերը հանդիսանում էր պետությունը կամ թագավորը: Պետության պատկանող ստրուկները կոչվում էին «արքունի ստրուկներ»: Մեծ թվով ստրուկներ ունեին նաև տաճարները և ավագանու ներկայացուցիչները: Տաճարներին պատկանող ստրուկները կոչվում էին «սպասավոր» կամ հունական տերմինով՝ «հիերոպուլ»:

Հելենիզմի դարաշրջանում ստրուկների աշխատանքը մեծ չափով կիրառվում էր պետական, տաճարական և մասնավոր ստրկատիրական ագարակներում, արհեստանոցներում, հանքերում, ձկնորսարաններում, քաղաքների, բերդերի, ջրանցքների և ճանապարհների շինարարության վրա և այլն: Ստրուկների աշխատանքը առաջվանման մեծ չափով կիրառվում էր նաև տնային ծառայության մեջ: Արական սեռին պատկանող տնային ստրուկները կոչվում էին «ծառա» կամ «սպասավոր», իսկ իգական սեռին պատկանողները՝ «աղախին» կամ «սպասուհի»:

Հայ թագավորները, հեթանոսական տաճարներն ու ստրկատերերը իրենց բաժին հասած բոլոր ուազմագերիներին լրիվ չէին ստրկացնում, այլ նրանց մի մասին բնակեցնում էին ստրկատիրական տիրությներում, այսինքն՝ դաստակերտ կոչվող ավաններում ու գյուղերում: Ակզբանդրյուրների վկայություններից երևում է, որ դաստակերտների բնակիչները մեծ մասամբ գերեվարված ու դրսից բերված, հողին ամրացված և իրենց տերերին ենթարկված, բայց և գյուղական համայնքի սկզբունքով հողաբաժին՝ «հող երդոյ» ստացած և ինքնուրույն տնտեսություն վարող կիսաստրուկ հողագործներ էին, որոնք բայց պետական հարկերից իրենց արտադրանքի մի մասը վճարում

Էին Հողատեր-ստրկատերերին: Կիսաստրուկ հողագործների սոցիալական այս շերտը Արևելքի երկրներում հայտնի էր վաղուց: Սրանք Ասորեստանում և Ուրարտուում կոչվում էին «ինքնուրույն տնտեսություն վարող պետական ստրուկներ»: Սրանք իրենց տնտեսական ու սոցիալական դրությամբ նման էին հելլենիզմի դարաշրջանում Եգիպտոսում և Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրներում գոյություն ունեցող «լառոյ» կոչված կախյալ հողագործներին կամ Հոռմի ուշ շրջանի պատմությունից հայտնի «կոլոն» կոչվող կիսաստրուկներին: Այս տեսակետից խիստ ուշագրավ է, որ Ստրաբոնը Վրաստանի հասարակության չօրրորդ դասը անվանում է թագավորական հողի վրա նստած «լառյներին» և նրանց կոչում է «թագավորական ստրուկներ»: Անկասկած է, որ այս նույն դասը գոյություն ուներ նաև Հայաստանում և, ամենայն հավանականությամբ, այդ դասը կազմում էին դաստակերտների կիսաստրուկ կամ կախյալ հողագործները:

Հայկական պետությունն իր բնույթով հելլենիստական տիպի կենտրոնացած ստրկատիրակարգը կան պետություն էր:

Պետական կառավարման ձևը բացարձակ միապետությունն էր՝ թագավորի անսահմանափակ իրավունքով: Թագավորը ոչ միայն հանդիսանում էր երկրի գերագույն կառավարողը, այլև զորքի գերագույն հրամանատարը և երկրի գերագույն դատավորը: Նրա իրավունքի մեջ էին մտնում պատերազմ հայտարարելը, խաղաղության դաշնագիր կնքելը, պետական և զինվորական բարձր պաշտոնյաներ նշանակելը, պետական հարկեր սահմանելը և այլն: Դրամ կտրելու իրավունք ուներ միայն թագավորը: Հայ թագավորները կրում էին «Մեծ Հայքի թագավոր» կամ «թագավոր Հայոց մեծաց», իսկ Տիգրան II-ից սկսած՝ նաև «արքայից արքա» տիտղոսը:

Երկրի կառավարման, ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ կարևոր դեր էին կատարում թագավորի խորհրդականները: Սրանք բացառապես նշանակվում էին թագավորական տան անդամներից, ավագանու ներկայացուցիչներից և բարձրաստիճան քրմերից: Թագավորի առաջին խորհրդականներից մեկն էր քրմապետը:

Պետական կենտրոնական կարևոր գործադիր գերատեսչություններից էին հարկային-ֆինանսական, արքունի տնտեսության կառավարման, պետական-հասարակական աշխատանքների, շինարարությունների կազմակերպման, ուղղմական, դատական գերատեսչությունները, որոնք գտնվում էին ավագանու ձեռքում: Պետական ներքին ու արտաքին գրագրությունը, օրենքների ու կարգադրություննե-

րի հրատարակումը, Հարկային ցուցակները և այլն կենտրոնացված էին արքունի գրասենյակում, որը կոչվում էր «ղիվան»: Այս գրասենյակում աշխատող գրագիրները կոչվում էին «ղպիր», իսկ նրանց պետը՝ «ղպրապետ» կամ «ղիվանապետ»:

Վարչական տեսակետից Հայաստանը բաժանված էր տասնհինգ նահանգների կամ «աշխարհների» և նրանց կազմի մեջ մտնող մեծ ու փոքր բազմաթիվ գավառների: Նահանգների վարչական բաժանման հիմքում մեծ մասսամբ ընկած էին նախկին ցեղային մեծ միությունների կամ պետական միավորումների տարածքները, իսկ գավառների հիմքում՝ նախկին ցեղային երկրները: Թեև Հայաստանի վարչական բաժանման մանրամասնությունները մեղ Հայտնի են ավելի ուշ շրջանի սկզբնաղբյուրներից, բայց ուսումնասիրողները իրավացի կերպով գտնում են, որ այդ բաժանումը կատարվել է Տիգրան II-ի ժամանակ, քանի որ բոլոր նահանգները Հայաստանի կազմում են գտնվել միայն նրա թագավորության օրոք: Ք. Հ. I դարի հոռմեացի Հեղինակ Պիլինիոսը տեղեկացնում է, որ իր ժամանակ Հայաստանը բաժանված էր 120 ստրատեգիաների, այսինքն՝ ուսումնավարչական շրջանների կամ զորավարությունների:

Թե՛ նահանգները և թե՛ գավառները կառավարվում էին թագավորի նշանակած կառավարիչների կողմից: Այս պաշտոններում մեծ մասսամբ նշանակվում էին թագավորի ազգականները, մերձավորներն ու զինվորական հրամանատարները, իսկ երեմն նաև տեղական ավագանու ներկայացուցիչներն ու ցեղային առաջնորդները: Նահանգների կառավարիչները կոչվում էին «աշխարհակալ» կամ «կուսակալ», իսկ գավառների կառավարիչները՝ «գավառակալ» կամ «կողմնակալ»:

Նահանգների ու գավառների կառավարիչների պարտականությունն էր հետեւել տեղերում կարգի պահպանմանը, ճնշել առաջացած ապստամբություններն ու ելույթները, հետեւել Հարկերը ժամանակին հավաքելու և կենտրոն ուղարկելու գործին, վերահսկել պետական տնտեսությունների գործունեությունը և այլն: Հիշյալ խընդիրները կատարելու համար նրանք իրենց տնօրինության տակ ունեին զորամասեր, կայազորներ, վարչական ու Հարկահավաք պաշտոններ:

Արտաքին հարձակումներից երկիրը պաշտպանելու համար Հայաստանը ըստ աշխարհագրական կողմերի բաժանված էր սահմանապահ չորս խոշոր զինվորական իշխանությունների կամ շրջանների, որոնք կոչվում էին բղեշխություններ, իսկ այդ շրջանների զորա-

Հրամանատարները՝ բղեշխներ: Հայաստանի բոլոր նահանգներն ու զավառները կցված էին այդ բղեշխություններին: Պատերազմի ղեպքում նահանգների ու զավառների կառավարիչները իրենց տրամադրության տակ գտնվող զորամասերով պարտավոր էին ներկայանալ այն բղեշխությունների զորահրամանատարներին, որոնց որ նրանք կցված էին: Սահմանապահ զինվորական այս իշխանությունները կամ շրջանները, ինչպես վկայում է Մովսես Խորենացին, կազմակերպել էր Արտաշես I-ը և այդ իշխանությունների զորահրամանատար նշանակել իր որդիներին ու իր զորավար Սմբատին: Ավելի ուշ՝ ավատատիրության ժամանակ բղեշխի կարեռը պաշտոնը անցնում է տեղական ավատատերերի ձեռքը: Հայկական սկզբնաղյուրների վկայություններից հայտնի են Ծոփիքի, Աղձնիքի, Նոշիքականի և Գուգարքի բղեշխությունները:

Տիգրան II-ի ժամանակ նվաճված երկրները վերածված էին առանձին փոխարքայությունների, որոնք կառավարվում էին Տիգրանի կողմից նշանակված փոխարքաների միջոցով:

«Նատ թագավորներ, – վկայում է Պլուտարքոսը, – սպասավորում էին Տիգրանին: Բայց նրանցից չորսը միշտ նրա հետ էին լինում որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ, և երբ նա գնում էր ձիով, նրանք կարծ քիտոններ հագած, վազում էին առջևից, իսկ երբ նստած էր լինում և պաշտոնական գործերով էր զբաղվում, նրանք կանգնած էին լինում նրա չուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»:

Պլուտարքոսի այս վկայությունից երեսում է, որ Պարսկաստանի և Արևելքի շատ երկրների նման Հայաստանում ևս իրենց գոյությունը պահպանել էին նախկին պետական մանր միավորումների թագավորիկները, ցեղային միությունների և ցեղերի առաջնորդները: Ենթաղրգում է, որ այս վկայության մեջ նշված չորս թագավորները ոչ այլ ոք են, եթե ոչ V դարի հայ մատենագիրների վկայություններից հայտնի Հայաստանի չորս բղեշխները, որոնք սկզբում եղել են ինքնիշխան մանր թագավորներ, իսկ հետագայում նվաճման իրավունքով ենթարկվել են Մեծ Հայքի թագավորներին և դարձել նրանց ենթակաները:

Պետական տնտեսական-ֆինանսական միջոցները գոյանում էին հիմնականում պետական տնտեսություններից, արհեստանոցներից, հանքերից ու ձկնորսարաններից ստացվող եկամուտներից, քաղաքային և գյուղական բնակչությունից գանձվող հարկերից, տուրքերից ու մաքսից: Ք. ա. II-I դարերում հայկական պետության եկամուտի կարեռը աղբյուրներ էին նաև պատերազմի միջոցով ձեռք բերվող

ավարը և նվաճված երկրներից գանձվող հարկերը:

Բանակը

Հայկական բանակը պարտադիր զինվորաթյան բոլոր խավերից հավաքագրված բանակ չէր: Բանակի կորիգը կազմում էր արքունի մշտական զորքը, որի կազմը համարվում էր արտօնյալ խավերից: Պատերազմի դեպքում բանակը համարվում էր նաև աշխարհագորային, իսկ երեսն նաև զորակոչային հիմունքով քաղաքային ռամփիկներից ու շինականներից կազմված զորամասերով: Հայկական բանակի մաս էին կազմում նաև ցեղային սկզբունքով կազմակերպված զորամասերը, որոնք կովում էին իրենց առաջնորդների հրամանատարությամբ ու ղեկավարությամբ՝ ենթարկվելով միաժամանակ բանակի գլխավոր հրամանատարությանը:

Հայկական բանակը բաժանվում էր զնդերի, գումարտակների, վաշտերի և ավելի մանր ստորաբաժանումների, թեև զինվորական այդ ստորաբաժանումների թվական կազմի և նրանց ներքին կառուցվածքի մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել: Բանակը կազմված էր թեթևագեն և զրահավորված հեծյալ ու հետևակ զորամասերից, պարիսպներ քանդող սակրավոր ջոկատներից, օժանդակ ուժերից և գումակից: Իր մարտունակությամբ Արևելքում հատկապես հոչակված էր հայկական հեծելազորը կամ «Հայոց այրուժին»:

Հունա-Հռոմեական սկզբնադրյուրները վկայում են, որ Տիգրան II-ի ժամանակ հայկական բանակը բաղկացած էր 300 հազար մարդուց: Այդ բանակի մեջ անշուշտ մտնում էին նաև հպատակեցված ու դաշնակից երկրների օժանդակ զորամասերը: Բուն հայկական զորքի թիվը հավանաբար հասնում էր մոտ 120 հազարի:

Բանակի գերագույն հրամանատարը և մեծ մասամբ զորքին առաջնորդողը պատերազմում հանդիսանում էր թագավորը: Սակայն բանակը ուներ նաև իր գլխավոր հրամանատարը, որ կոչվում էր սպարապետ:

Հայկական բանակում մարտիկները զինված էին երկար նիզակներով, տեղերով, սրերով, թրերով, դաշույններով, վաղը ու սակը կոչվող տապարներով, նետ ու աղեղով: Թշնամու հարվածներից իրենց զեմքը պաշտպանելու համար մարտիկները կրում էին վահաններ, իսկ գլուխն ու իրանը պաշտպանելու համար հագնում էին մետաղե լարերից կամ թերթերից պատրաստված սաղավարտներ ու զրահներ: Հայերը թշնամու դեմ օգտագործում էին նաև կեռ ճանկերով, թունավորված նետի սլաքներ:

ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
I-III ԴԱՐԵՐՈՒԽ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Առաջին դարի սկզբից Հայաստանը կորցնում է իր պետական անկախությունը և դառնում մեծապես Հռոմին ենթարկված երկրներից մեկը: Հայաստանը աստիպայքարը Հռոմի և նրա կողմից հանարքար պրովինցիայի վերածելու նպատակով հռոմեացիները սկսում են այնտեղ նշանակել ճագումով օտար թագավորներ: Հռոմի դրածութարազգի թագավորների վեմ այս թագավորները հայկական գահի վրա իրենց գգալով ժամանակավոր և անապահով՝ ոչ միայն չեն պաշտպանում երկրի շահերը, այլև, որքան կարելի է, կողոպտում էին այն: Սրանք մեծ մասամբ իրենց տիրապետությունը պահպանում էին Հռոմեական ռազմական ուժերի միջոցով:

Ի պատասխան Հռոմի այս քաղաքականության հայ ժողովուրդը նոր ապստամբություններ է բարձրացնում: Նա Հռոմի գեմ անհավասար, բայց հերոսական պայքար է մղում, համառ ջանքեր է գործադրում՝ իր պետականությունը և անկախությունը վերականգնելու համար:

Տիգրան IV-ի սպանությունից և էրատո թագուհու՝ գահից հրաժարվելուց հետո 2 թ. Օգոստոսի որդեգիր Գայոս Կեսարը, որը ղեռ գտնվում էր Արևելքում, հայկական գահը հանձնում է Ատրպատականի թագավոր Արտորարդանին՝ փաստորեն Հայաստանը միացնելով Ատրպատականի հետ: Այս երևոյթը խոր վիրավորանք է պատճառում հայ ժողովրդին և հայկական ավագանուն, որովհետեւ Ատրպատականը ոչ հեռու անցյալում գտնվում էր Հայաստանի տիրապետության տակ և հանդիսանում էր նրա ենթակա երկրներից մեկը:

Հայ ժողովուրդը, վրդովված դրանից, ապստամբություն է բարձրացնում, բայց Գայոս Կեսարը Հռոմեական ուժերով ճնշում է այն:

Միայն Արտագերս ամրոցը շարունակում է համառ դիմադրություն ցուց տալ թշնամուն; Գայոս Կեսարը գալիս է պաշարված բերդի մոտ; Բերդապահ զորքի հրամանատար Աղդոնը բերդի պարիսպների տակ կեղծ բանակցություններ է սկսում Գայոս Կեսարի հետ և նրան է հանձնում ամրոցում պահվող արքունի գանձերի ցուցակը: Երբ ընչափաղց Հոռմեացի զորավարը ուշադիր կերպով ծանոթանում էր այդ ցուցակին, Աղդոնը դաշույնով մահացու հարվածներ է տալիս նրան և թաքնվում է բերդում: Ստացած վերքերից էլ Գայոս Կեսարը հետագայում մահանում է: Գաղաղած Հոռմեացիները երկարատև պաշարումից հետո հրդեհում և գրավում են Արտագերսը և քանդում նրա պարիսպները: Աղդոնը թշնամիների ձեռքը կենդանի չընկնելու համար ամրոցի աշտարակից իրեն ցցում է խարույկի մեջ:

Արիորարդանի գահակալությունը Հայաստանում երկար չի տեղում: Երկու տարի հետո 4 թ. սա, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, մահանում է պատահական մահով: Պետք է կարծել, որ Հայերը սրան թունավորել կամ այլ միջոցով սպանել ու վերացրել են մեջտեղից:

Հայաստանի գահը Օգոստոսը հանձնում է Արիորարդանի որդուն՝ Արտավազդ ԻՎ-ին: Սակայն Հայերը, Հավանաբար մեկ տարի հետո, 5 թ. նոր ապստամբություն են բարձրացնում և սպանում են նաև Հոռմեական այս նոր դրածոյին:

Հայ ժողովրդի համառ դիմադրությունը, Արիորարդանի կասկածելի պատահական մահը և Արտավազդ ԻՎ-ի սպանությունը Հարկադրում են Հոռմին հրաժարվելու Հայաստանը Ատրպատականի հետ միացնելու իր ծրագրից: 6 թ. Օգոստոսը Հայաստանում թագավոր է նշանակում Տիգրան Վ-ին՝ Հրեաստամի Հերովդես թագավորի թոռանը: Իր կոտակի մեջ Օգոստոսը Հայտնում է, որ սա «Հայոց արքունի տոհմից էր»: Սակայն իրականում նա ծագումով հրեա էր և միայն մոր կողմից հեռավոր ազգակցական կապ ուներ Արտաշեսյան թագավորական տան հետ:

Նույն 6 թ. Հայերը նոր ապստամբություն են բարձրացնում: Նրանք Հոռմեացիներին և Տիգրան Վ-ին դուրս վտարելով Հայաստանից կրկին գահ են բարձրացնում Արտաշեսյան թագավորական տոհմի վերջին ներկայացուցիչ էրատո թագուհուն: Սակայն սա արդեն ծերացած լինելով, չի կարողանում երկիրը կառավարել, որի պատճառով էլ կարճ ժամանակից հետո հեռացվում է գահից: Դրանից հետո մի քանի տարի Հայաստանը մնում է առանց թագավորի:

6 թ. ապստամբությունից հետո Հայաստանը, ազատագրվելով Հոռմի գերիշանությունից, ավելի քան հինգ տարի ինքնուրույնու-

թյուն է ձեռք բերում: Սակայն հայ ավագանին չի կարողանում օդ-տագործել այդ ժամանակը՝ երկրում կայուն պետականություն ստեղծելու համար: Դրան մեծ չափով խանգարում են ավագանու տարբեր հոսանքների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները և դրանց միջև մղվող պայքարը:

11 թ. պարթևական գահին տիրում է ծագումով Արշակունի, վարչական ու ուղղմական մեծ ընդունակություններ ունեցող Արտավան III-ը (11-40): Սա ճակատամարտում հաղթում և երկրից դուրս է վտարում Հռոմի կողմնակից ու կամակատար Վոնոն թագավորին, որը մինչև թագավոր դառնալը երկար ժամանակ ապրել ու դաստիարակվել էր Հռոմում:

Պարտված և գահընկեց արված Վոնոնը գալիս է Հայաստան, որի գահը դեռևս թափուր էր: Նա Հռոմեացիների և նրանց կողմնակից հայկական ավագանու ներկայացուցիչների օգնությամբ գրավում է հայկական գահը և կարճ ժամանակով դառնում է Հայաստանի թագավոր (12-16): Մրա գահակալության շրջանում Հայաստանը կրկին ընկնում է Հռոմի գերիշխանության տակ:

Իհարկե, Արտավան III-ը երկար չի կարող հանդուրժել իր հակառակորդի գահակալությունը Հայաստանում: Նա, երկրում իր իշխանությունը ամրապնդելուց հետո, պատերազմի սպառնալիքով Հռոմից պահանջում է իր ախոյանին հեռացնել Հայաստանից: Խուսափելով Արևելքում վտանգավոր պատերազմից՝ Հռոմը բավարարում է Արտավանի պահանջը, մանավանդ որ, ինչպես վկայում է Հովսեպոս Փլավիոսը՝ «Հայաստանի մեծամեծները, որոնք Նպատ լեռան շուրջն էին բնակվում, հարել էին Արտավանին»: Օգոստոսին հաջորդած Տիրերիոս կայսեր (14-37) կարգադրությամբ Ասորիի Հռոմեական կուսակալը 16 թ. իր մոտ է Հրավիրում Վոնոնին և ձերբակալում է:

Տիրերիոսը շուտով Արևելք է ուղարկում իր որդեգիր Գերմանիկոսին: Սա 18 թ. Հռոմեական զորքերով գալիս է Արտաշատ և Հայերի համաձայնությամբ Հայաստանի թագավոր է հոչակում Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորի որդուն՝ Զենոնին, որն ամենավաղ մանկությունից ապրել էր հայկական միջավայրում և յուրացրել էր հայերի սովորութներն ու բարբերը: Հայերը փոխում են սրա օտար ու խորթանունը և վերանվանում են Արտաշես:

Զենոն-Արտաշես III-ը (18-34) Հռոմի կողմից Հայաստանում նշանակված օտարազգի թագավորներից միակն է, որ թագավորել է բավական երկար, մոտ 17 տարի, և մահացել իր բնական մահով: Այս հանգամանքն, անշուշտ, պետք է բացատրել նրանով, որ նա ոչ միայն

վարել է մեղմ և համեմատաբար Հոռմից անկախ քաղաքականություն, այլև պայքարել է երկրի ինքնուրույնության համար:

Զենոն-Արտաշեսի գահակալության ժամանակ Հայաստանում հաստատվում է խաղաղություն: Սակայն այդ խաղաղությունը նրա մահից հետո կրկին խախտվում է. Հայաստանի համար նոր պայքար է սկսվում Պարթևական թագավորության և Հոռմեական կայարության միջև:

Արտավան III-ը, որը Իրանի հարևան ցեղերի դեմ մղած Հաղթական կոփսների ընթացքում զգալի չափով ամրապնդել, ընդարձակել և հզորացրել էր Պարթևական թագավորությունը, Զենոն-Արտաշեսի մահից հետո 34 թ. հայկական ավագանու համաձայնությամբ իր անդրանիկ որդուն՝ Արշակին դարձնում է Հայաստանի թագավոր: Հայերը համակրանքով են ընդունում Արշակ I-ի (34–35) գահակալությունը, որովհետև նրանք, թեկուզ և Հայաստանը Արշակունիների հարստության պետական համակարգի մեջ մտցնելու պայմանով, ձգում էին վերականգնել երկրի պետական անկախությունն ու ինքնուրույնությունը:

Հայաստանում տեղի ունեցած այս փոփոխությունը մեծ հարված է հասցնում Արևելքում Հոռմի հեղինակությանը և խոշոր վտանգ էր ստեղծում Հոռմեական մյուս տիրապետությունների համար, մանավանդ որ Արտավան III-ը Կապաղովիկայում, Պոնտոսում և մյուս երկրներում սկսել էր հակահոռմեական ապստամբություններ հրահրել: Հոռմեական կայսրությունն իր ուժերն ու մեքենայությունները լրարում է առաջացած այս վտանգը վերացնելու և Հայաստանում իր գերիշխանությունը վերականգնելու համար: Նա ոչ միայն նոր խոշոր ուժեր է ուղարկում Արևելք, այլև իրերներին, աղվաններին և Կովկասի լեռնականներին դուրս է բերում պարթևների ու Հայերի գեմ:

Այս ժամանակ Հոռմեացիներին հաջողվել էր խախտել անդրկովկայան ժողովուրդների բարեկամությունն ու միասնությունը: Իրերական և աղվանական իշխող վերնախավերը, վախենալով Պարթևական թագավորության հետագա ուժեղացումից, անցել էին Հոռմի կողմը: Հատկապես իրերիայի Փարսման թագավորը դարձել էր Հոռմի «քարեկամն ու դաշնակիցը»:

Հոռմեացիների թելադրանքով 35 թ. Փարսմանը և նրա եղբայրը՝ Միհրդատը կաշառքի ու դավադրության միջոցով պալատական ծառայողների ձեռքով Արշակին թունավորեկուց հետո մեծ զորքով հարձակում են Հայաստանի վրա և գրավում Արտաշատը: Արտավան III-ը լուր ստանալով որդու սպանության մասին՝ իր մյուս որ-

դուն՝ Օրողեսին զորքով ուղարկում է Հայաստան՝ իրերներից վրեժ լուծելու համար։ Սակայն Փարսմանը և Միհրդատը աղվաններից և կովկասի լեռնականներից օգնական մեծ ուժեր ստանալով՝ Հաղթում են Օրողեսին։ Դրանից հետո Արտավանը ինքը մեծ զորքով շարժվում է Հայաստան։ Սակայն հենց այդ ժամանակ Հոռմեացիները ոչ միայն իրենց զորքերով ակտում են սպառնալ Պարթևական թագավորության սահմաններին, այլև ապստամբություն են առաջացնում Տիգրոնում և պարթևական ավագանու դժգոհ մասի միջոցով գահ են բարձրացնում իրենց կամակատարներից մեկին։ Արտավանը ստիպված է լինում առժամանակ փախչել Վրկանաց աշխարհ։

Այսպիսով, Հոռմին կրկին Հաջողվում է իր գերիշխանությունը վերահստատել Հայաստանում։ Հոռմեացիների համաձայնությամբ Հայկական գահին տիրում և Հայաստանի թագավոր է դառնում Փարսմանի եղբայրը՝ Միհրդատը։ 37 թ. պարթևական գահի վրա վերահստատված Արտավանը ստիպված է լինում Հաշտություն կնքել Հոռմեացիների հետ։

Տիրերիում Հաջորդած Կալիգուլա կայսրը (37–41) Հավանաբար պարթևների հետ նոր ընդհարումներ չառաջացնելու, Հոռմի ծախսերը կրճատելու նպատակով, սակայն Հայաստանի ինքնուրույնության պահպանման և պարթևների կողմից չգրավվելու պայմանով Հայաստանի թագավոր Միհրդատին 37 թ. կանչում է Հոռմ, ձերբակալում է և աքսորում։

Սակայն Հոռմի նոր կայսր Կլավդիոսը (41–54), օգտվելով Արտավան III-ի մահից հետո պարթևների մոտ առաջացած գահակալական կորիվներից, որոշում է Հայաստանը կրկին ենթարկել Հոռմի տիրապետությանը։ Այդ նպատակով նա 43 թ. աքսորից ազատում է Միհրդատին և նրան Հոռմեական զորքեր տալով, ուղարկում է Հայաստան, միաժամանակ կարգադրելով Փարսմանին իրերական զորքերով օգնելու իր եղբայրը։ 43 թ. արևմուտքից՝ Հոռմեական, իսկ հյուսիսից՝ իրերական զորքերը միաժամանակ Հարձակվում են Հայաստանի վրա։ Հայերը հայկական բանակի սպարապետ Գիսակ Դիմաքսյանի զիսավորությամբ դիմադրություն են ցույց տալիս երկիրը ներխուժած թշնամիներին։ Սակայն Հոռմեական և իրերական զորքերն իրենց ունեցած գերակշռության շնորհիվ Հաղթահարում են Հայերի դիմադրությունը և վերանվաճում Հայաստանը։

47 թ. հայկական գահի վրա կրկին հաստատվում է Միհրդատը։ Սրա իշխանության մասին Տակիտոսը վկայում է, որ «ավելի դաժան էր, քան հարմար էր նոր թագավորության»։ Հայերը, բնականաբար,

ատելությամբ էին լցված Հռոմեական այս դրածոյի հանդեպ: Այդ պատճառով էլ, ինչպես վկայում է նույն Տակիտոսը, Միհրդատը Հայաստանին տիրում էր Գառնի բերդում և այլ վայրերում գտնվող Հռոմեական գորքերի ուժերով: Միհրդատը զոհ է գնում իր հարազատ եղբոր՝ Փարսմանի և սրա որդու կազմակերպած դավադրությանը:

Փարսմանը ուներ Հռոդամիզդ անունով փառասեր, իշխանասեր և ամեն վատ բանի ընդունակ մի որդի: Սա ծրագրում է գրավել իր հոր գահը; Սակայն Փարսմանը, վտանգն իրենից հեռացնելու նպատակով իր որդուն մատնացուց է անում Հայաստանի գահը և խորհուրդ տալիս դավադրության միջոցով սպանել Միհրդատին, որը ոչ միայն իր եղբայրն էր, այլև իր աղջկա ամուսինը և Հռոդամիզդի աները:

Հռոդամիզդը իր հորեղբոր հետ կեղծ բարեկամություն հաստատելուց և դժո՞հ Հայ մեծամեծներից շատերին իր կողմը գրավելուց հետո 51 թ. իրերական գորքերով հարձակվում է Միհրդատի վրա, իսկ սա Հանկարծակի հարձակումից ահարեկված, բուն երկրի բնակչության մեջ ոչ մի հենարան չունենալով՝ փախչում է Գառնի ամրոցը և ապավինում Հռոմեական կայազորի պաշտպանությանը: Հռոդամիզդը պաշարում և գրոհով փորձում է գրավել Գառնին, սակայն դա նրան չի հաջողվում: Դրանից հետո նա կաշառում է Հռոմեական կայազորի ազահ Հրամանատար, պրեֆեկտ Կելիու Պոլիխոնին, որը Միհրդատին հանձնում է իր հակառակորդի ձեռքը: Հռոդամիզդը Միհրդատին և նրա կնոջը, այսինքն իր քրոջը խեղոել է տալիս ծանր գորգերի տակ, որովհետև խոստացել էր նրանց չսպանել ոչ սրով և ոչ էլ թույնով: Հռոդամիզդը սպանել է տալիս նաև Միհրդատի որդիներին այն պատճառաբանությամբ, որ սրանք լաց էին եղել իրենց ծնողների եղերական սպանության ժամանակ:

Միհրդատի սպանության լուրը Արևելքի Հռոմեական բարձրաստիճան կառավարիչներն ու Հրամանատարներն ընդունում են բացահայտ անտարբերությամբ և նույնիսկ ուրախությամբ: Նրանք խորհրդակցություն են գումարում՝ Հայաստանում ստեղծված դրությունը քննարկելու համար: Այստեղ շատերը գտնում են, որ Հռոմի քաղաքական շահների և անվտանգության տեսակետից օտարների ամենն մի ոճագործություն պետք է ընդունվի ուրախությամբ, որ նույնիսկ անհրաժեշտ է նրանց մեջ առաջ բերել ատելություն և երկպառակություններ: Խորհրդակցության մասնակիցները, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, զայլիս են այն եղբակացության, որ «Թող Հռոդամիզդն ունենա իր իշխանության տակ հանցանքով ձեռք բերածը, միայն թե նա լինի ատելի ու վատանուն, որովհետև այդ ավելի օգուտ կրերե,

քան եթե նա վտարվելու լինի փառքով»:

51 թ. Կապաղովկիայի հոռմեական կաշառված կուսակալի ներկայությամբ Հուադամիղդը Արտաշատում հայտարարվում է Հայաստանի թագավոր:

Իր հայրենիքի անկախության և պետականության վերականգրնման համար պայքարող հայ ժողովուրդը, բնական է, որ ավելի խոր ատելությամբ պետք է լցվեր մարդկային բարոյականությունից զուրկ, դաժան ու ոճրագործ Հուադամիղդի և սրան հովանավորող հոռմեացիների հանդեպ:

51 թ. իր եղբայրների համաձայնությամբ գահ է բարձրանում պարթևական ամենանշանավոր թագավորներից

Տրդատ I-ի գահա- մեկը՝ Վաղարշ I-ը (51-75): Սա իր գահակալու-
կալությունը թյան հենց սկզբից վճռական պայքար է մղում
հոռմեական ազդեցության դեմ, մեծ զարկ է
տալիս իրանական ծչակույթի զարգացմանը, վերականգնում է
զրադաշտական կրոնը և հավաքում այդ կրոնին վերաբերող հին
զրքեր:

Վաղարշը գահակալական հնարավոր կոփիվները կանխելու նպա-
տակով իր Բակուր եղբորը դարձնում է Աստրապատականի թագավոր,
որը գեռևս առաջին դարի սկզբից անցել էր պարթևների գերիշխա-
նության տակ: Նա որոշում է նաև հոռմեացիներին ու նրանց կամա-
կատար Հուադամիղդին դուրս քչել Հայաստանից և հայկական գահը
տալ իր մյուս եղբոր՝ Տրդատին, իսկ Հայաստանը դարձնել Արշա-
կունյաց տոհմի երկրորդ ինքնուրույն թագավորությունը: Մրանով
Վաղարշը ձգտում էր նաև իր թագավորության սահմաններն ապա-
հովել հոռմեական վտանգից և դաշինք կնքել Հայերի հետ:

Հայաստանում գերիշխանություն հաստատելու համար Հոռմի և
Պարթևական թագավորության միջև մղվող պայքարի ընթացքում
Հայկական ավագանու մնշող մեծամասնությունը թեքված էր պար-
թևների կողմը: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ պարթևները
չեին սպառնում Հայաստանի ինքնուրույնությանը և նրա տարածքա-
յին ամբողջությանը, մինչդեռ հոռմեացիները ձգտում էին Հայաստա-
նը վերածել հոռմեական պրովինցիայի: Բացի այդ, Հայերը ոչ միայն
իրենց երկրի դիրքով, բարքերով ու նիստուկացով, իրենց հասարա-
կական, քաղաքական, գինավորական կազմակերպության նմանու-
թյամբ շատ մոտ էին պարթևներին, այլև նրանց հետ կապված էին
մշակութային, կրոնական և ամուսնական փոխադարձ կապե-
րով: Մինչդեռ «Հայերը, – ինչպես վկայում է Տակիտոսը, – լի էին

ատելությամբ դեպի Հռոմեացիները»:

Երկիրը Հռոմեացիների տիրապետությունից դուրս բերելու և կայուն պետականություն ստեղծելու նպատակով Հայկական ավագանին ընդառաջնելով Վաղարշ I-ի ցանկությանը՝ համաձայնության է գալիս նրա հետ, որպեսզի Հայերն ու պարթևները համատեղ կերպով պայքարեն Հռոմի դեմ, և Տրդատը դառնա Հայաստանի թագավոր:

52 թ. Վաղարշը և Տրդատը պարթևական զորքերով մտնում են Հայաստան։ Արտաշատը և Տիգրանակերտը հոժարակամ իրենց դուները բացում են պարթևական զորքի առաջ։ Պարթևները և ապրուտամբություն բարձրացրած Հայերը երկրից դուրս են քշում Հռոմեացիներին և նրանց «գաշնակից» իրերներին։ Հուադամիզդը առանց դիմադրություն ցույց տալու փախչում է իր Հոր մոտ՝ Իրերիա, Տրդատը Հայտարարվում է Հայաստանի թագավոր։ Սակայն վրա հասնող դաժան ձմեռը, պաշարի պակասությունը և զորքի մեջ առաջացած համաճարակը Հարկադրում են Վաղարշին ու Տրդատին՝ իրենց զորքերով ժամանակավորապես թողնել Հայաստանը։

Հուադամիզդը օգտվելով պարթևների հեռանալուց՝ 53 թ. Իրերական զորքով կրկին ներխուժում է Հայաստան և սկսում դաժան հաշվեհարդար տեսնել ապստամբած ու պարթևների կողմն անցած Հայերի հետ։ Համբերությունից դուրս եկած Հայերը զինված ջոկատներով շրջապատում են թագավորական պալատը և փորձում են սպանել Հուադամիզդին։ Հայերի վրեմինդրությունից ազատվելու համար Հուադամիզդը ապավինում է իր ձիերի արագավագությանը և կնոջ հետ փախչում դեպի Իրերիա։ Սակայն նրա Հղի կինը, չղիմանալով փախուստի ճանապարհի դժվարություններին և ցնցահար լինելով, աղերսում է ամուսնուն, որ իրեն պատվավոր մահով ազատի գերության անարգանքից։ Հուադամիզդը, վարժված լինելով դաժանությունների ու հանցագործությունների մեջ և վախենալով, որ ուրիշը կտիրանա իր կնոջը, եթե ինքը կենդանի լրի նրան, զաշույնաշարում է նրան և գցում Արաքս գետը։ Սակայն շուտով Հովհանները փրկում են դժբախտ ու կիսամեռ թագուհուն, կապում ու գյուղական դեղերով բռնություն են նրա վերքերը, այնուհետև ուղարկում Տրդատի մոտ, որն ընդունում է նրան սիրալիր կերպով և պահում արժանավայել պատվով։

Հայերի բարձրացրած այս նոր ապստամբությունից հետո, 54 թ., Տրդատը պարթևական զորքերով կրկին գալիս է Հայաստան և վերահաստատվում Հայկական գահի վրա։

Տրդատ I-ի գահակալությամբ ոչ միայն Հայաստանում փաստորեն

Հիմնաղրվում է հայ Արշակունյաց թագավորական հարստությունը, այլև վերանում է Հռոմեական տիրապետությունը, որի հաստատման ու պահպանման համար Հռոմը մոտ հարյուր տարվա ընթացքում ապարդյուն կերպով հսկայական ուժեր ու նյութական միջոցներ էր ծախսել: Հայաստանում Հռոմեական տիրապետության այսպիսի անկայուն վիճակը առաջին հերթին իր հայրենիքի անկախության համար պայքարող հայ ժողովրդի, իսկ այնուհետև պարթևների համառ ու երկարաժամկետ դիմադրության հետևանք էր:

Արշակունյաց արքայատան և պարթևական
Կորբունի գերիշխանության հաստատումը Հայաստանում
արշավանքը առաջ է բերում նոր պատերազմ Հռոմեական
կայսրության և Պարթևական թագավորության ու նրա դաշնակից
Հայաստանի միջև, որը տեսում է տապարի (54-64):

Հռոմեական տիրապետությունը Հայաստանում վերականգնելու նպատակով նոր գահ բարձրացած Ներոն կայսրը (54-68) Արևելք է ուղարկում Հռոմեացի հայտնի զորագար Կորբունին: Սա, գալով Արևելք, ձեռնամուխ է լինում Հայաստանի դեմ նոր արշավանքի նախապատրաստմանը:

Տասնամյա պատերազմի առաջին չորս տարիների ընթացքում կողմերի միջև փոփոխակի հաջողություններով տեղի են ունենում միայն փոքր ու սահմանային ընդհարումներ: Երկու կողմերն էլ առժամանակ խոսսափում են պատերազմական խոշոր գործողություններից: Սակայն շուտով այս դրությունը խախտվում է, և պատերազմը սուր ընթացք է ընդունում:

58 թ. գարնանը Կորբունը, օգտվելով Վրկանաց աշխարհում պարթևների դեմ առաջացած ապստամբությունից և պարթևական զորքի այնտեղ զրադաշտ լինելուց, Հռոմեական մեծ ուժերով ներխուժում է Հայաստան: Նրա թելադրանքով նույն այդ ժամանակ Հայաստանի վրա են հարձակվում նաև հարավից Կոմմագենեի Անտիոքոս, Հյուսիսից՝ Իրերիայի Փարաման թագավորները, Հենիփիները և Հռոմի մյուս դաշնակիցները: Հայաստանի համար ստեղծվում է ծանր դրություն: Տրդատը իր եղբորից՝ Վաղարշից ոչ մի օգնություն չստանալով, ստիպված է լինում Հռոմեացիների և նրանց դաշնակիցների դեմ կռվել միայն հայկական ուժերով: Նա առավելապես մղում է մանր պարտիզանական կոիվներ և աշխատում է խանգարել Աև ծովի նավահանգիստներից ստացվող Հռոմեական զորքի պարենավորումը:

Կորբունը, երբ նկատում է, որ Տրդատը խուսափում է վճռական

ու կանոնավոր ճակատամարտից, իր գորքերով շարժվում է դեպի Արտաշատ; Հոռմեացիները իրենց հաղորդակցության ճանապարհները ապահովելու և Հայկական զորքերին հենակետերից զրկելու նպատակով Արտաշատի ճանապարհին պաշարում ու գրավում են մի քանի ամրոցներ, որոնց բոլոր չափահաս բնակիչներին սրի են անցկացնում, իսկ անոպագմունակներին՝ ստրկության վաճառում:

Արտաշատին սպառնացող վտանգը վերացնելու համար Տրդատը իր գորքերով մայրաքաղաքի մատուցների մոտ շրջապատում է Հոռմեական արշավող բանակը և Հարձակվում նրա վրա, բայց առանձին հաջողություն չի ունենում; Այս անհաջող ընդհարումից հետո Տրդատը ստիպված է լինում իր գորքերով Հայաստանից նահանջել Արտաշատական:

Տրդատի հեռանալուց հետո Կորրուլոնը առանց կովի գրավում է Արտաշատը և իր բանակի հետ 58-59 թթ. ձմեռը անցկացնում է այնտեղ; 59 թ. գարնանը Հոռմեական զորքը դուրս գալով Արտաշատից՝ շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ; Նախքան հեռանալը Հոռմեացիները Կորրուլոնի հրամանով հրովերում, քարուքանդ են անում ու հողին են հավասարեցնում Արտաշատը; Կորրուլոնը այս վայրագությունը արդարացնում էր նրանով, որ Հայաստանի մայրաքաղաքն իր պարիսպների լայնածավալության պատճառով առանց ուժեղ պահակագորի չէր կարելի պահպանել, իսկ ինքը այնքան ուժ չուներ, որ թե՛ Արտաշատը պահպաներ և թե՛ պատերազմ մղեր; Իրավես Արտաշատը կործանելու հիմնական պատճառը ոչ այնքան Կորրուլոնի՝ ուժեր չունենալն էր, որքան այն, որ Հայաստանի մայրաքաղաքը հականոռմեական շարժումների ու պայքարի, հետևակես և Հայաստանի անկախության ձգտող ուժերի միավորման հիմնական կենտրոնն էր:

Արտաշատի կործանումը ավելի ևս ուժեղացնում է Հայ ժողովրդի մեջ ատելությունը Հոռմեական զավթիչների նկատմամբ; Վրեժիսրնդրությամբ լցված Հայերը Արտաշատից դեպի Տիգրանակերտ շարժվող Հոռմեական բանակի դեմ մղում են պարտիզանական ուժեղ կոփիսներ; Թշնամու զորքերը հատկապես հանդուզն և խիստ հարձակումների են ենթարկվում Արածանիի վերին հովտի լեռնային շրջաններում; Հոռմեական բանակին ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս նաև ճանապարհի վրա գտնվող ամրոցները, որոնցից երկուսը Հոռմեացիները պաշարելուց և կատաղի կովից հետո կարողանում են գրավել:

Զնայած Հայերի ցույց տված դիմադրությանը՝ այնուամենայնիվ Կորրուլոնին հաջողվում է իր գորքերով Տարոնի վրայով մոտենալ

Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքին: Տիգրանակերտի մեծ մասամբ օտար ու հելլենականացած բնակիչները, որոնք առևտրատնտեսական սերտ կապերով կապված էին Ասորիքի ու Կապաղովկիայի հետ և ավելի թեքված էին Հռոմեացիների, քան պարթևների կողմը, քաղաքի դռները բաց են անում Հռոմեական զորքի առաջ: Միայն քաղաքի անվախ երիտասարդությունը ամրանում է միջնաբերդում և համառ մարտեր է մղում թշնամու գեմ: Սակայն Հռոմեացիներին վերջի վերջո Հաջողվում է գրավել նաև միջնաբերդը: Կորրուկոնը սպանություններով ու հրդեհներով ավերում է նաև Հարավային Հայաստանի հայ ավագանու այն ներկայացուցիչների կալվածքները, բերդերը, որոնք թեքված էին պարթևների կողմը:

Հայաստանի վերանվաճման առթիվ Հռոմում կազմակերպվում են տոնահանդեսներ, կտրվում են պղնձե, արծաթե ու ոսկե դրամներ՝ «Հայաստանը նվաճված» և այլ մակագրություններով:

Ներոնի կողմից Հայկական գահի համար նոր թեկնածու է ընտրվում Կապաղովկիայի Արքեղայոս թագավորի ծոռք՝ Տիգրանը, որը 60 թ. գալիս է Հայաստան և Տիգրանակերտում գահ բարձրանում: Հայոց այս նոր թագավոր Տիգրան VI-ը (60-61), ինչպես վկայում է Տակիտոսը, երկար ժամանակ Հռոմում պատանդ լինելով՝ ձեռք էր բերել ստրուկներին հատուկ համբերություն ու ստորաքարշություն: Հակառակ Հռոմեական զորքի ներկայությանը և Հռոմեացիների գործադրած ահարեկումներին, սրա թեկնածությունը Հայաստանում ընդունվում է բացահայտ գժգոհությամբ, որովհետև Հայերի համակրանքը Տրդատի կողմն էր:

Կորրուլոն Տիգրան VI-ի տրամադրության տակ մոտ 5000 զորք թողնելուց հետո ինքը Հռոմեական մնացած զորքերով Հայաստանից հեռանում է Ասորիք, որտեղ նա կուսակալ էր նշանակված ներոնի կողմից:

61 թ. գարնանը Հռոմեացիների թելադրանքով Տիգրան VI-ը հարձակվում է պարթևների գերիշխանության տակ գտնվող Աղիաբենեի վրա: Նա Հայաստանի սահմանակից այս երկիրը, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, «ավերել էր ավելի լայն չափերով և ավելի երկարատև, քան լինում է ավագակության ժամանակ»: Հավանաբար, այս հարձակման նպատակն էր եղել ստիպել պարթևներին ընդունելու Հայաստանում տեղի ունեցած փոփոխությունը:

Տրդատի արտաքսվելը Հայաստանից և նրա փոխարեն Տիգրան VI-ի գահ բարձրանալը, ինչպես և այս վերջինի հարձակումը Աղիաբենեի վրա պարթևական ավագանու շրջանում խիստ գժգոհություն-

ներու վրդովմունք են առաջ բերում Վաղարշ I-ի դեմ, որը Վրկանաց աշխարհում շարունակվող ապստամբության պատճառով երկմտանքի մեջ էր և անվճականություն էր Հանդես բերում Հռոմեացիների նկատմամբ: Իր եղբորից խիստ դժգու էր նաև Տրդատը, որը նրան հանդիմանում և ասում էր. «Անզործությամբ չեմ, որ պահպանում են մեծ պետությունները, այլ մարդկանց ու զենքերի մրցակցությամբ: Մարդկային բախտի գագաթնակետում նա է ավելի արդարը, ով ավելի ուժեղ է»:

Վաղարշ I-ը Հաշվի առնելով այս դժգուհությունները, անմիջապես Հաշտություն է կնքում Վրկանաց աշխարհի հետ, շտապ նոր, խոշոր ուժեր է Հավաքում և նույն 61 թ. պատերազմ է սկսում Հռոմի և նրա կամակատար Տիգրան

VI-ի դեմ: Պարթևական բանակը բաժանվում է երկու մասի: Զորքի մի մասը, Տրդատի Հրամանատարությամբ, մտնում է Հայաստան, իսկ մյուս մասը, իր՝ Վաղարշի ղեկավարությամբ, Միջագետքի կողմից շարժվում է ղեպի Ասորիք:

Կորրուլոնը լուր ստանալով պարթևական հարձակման մասին, շտապ կերպով Տիգրան VI-ին օգնություն է ուղարկում երկու լեզեռն զորք, իսկ ինքը ամրացնում է Եփրատ գետի ափը և այնտեղ պաշտպանական դիրքեր գրավում, որպեսզի կասեցնի պարթևական զորքի ներխուժումը Ասորիք: Նա Համոզված լինելով, որ այժմ արդեն չի կարող կովել ու Հաղթել Հայ-պարթևական միացյալ ուժերին, ինչպես և վախենալով, որ վտանգավոր այս պատերազմում կարող է կորցնել նաև նախկինում հետությամբ ձեռք բերած իր փառքը, խնդրում է Ներոն կայսրից նոր զորավար ուղարկել Հայաստան: Նա իր այս խընդիրը պատճառաբանում էր նրանով, որ Ասորիքը գտնվում է պարթևների ներխուժման վտանգի տակ և ինքը ստիպված է պաշտպանել այն:

Տրդատի Հրամանատարությամբ Հայաստան մտած պարթևական զորքերը և նրանց միացած Հայկական ուժերը չուտով գալիս են ու պաշարում Տիգրանակերտը, որտեղ, ճակատամարտից խուս տալով, ամրացել էին Տիգրան VI-ը և Հռոմեական լեզեռնները: Հայ-պարթևական զորքերը գրոհով փորձում են գրավել քաղաքը, բայց դա նրանց չի հաջողվում: Դրանից հետո նրանք որոշում են քաղաքը ենթարկել Երկարատև պաշարման և սովի սպառնալիքով ստիպել թշնամուն անձնատուր լինել:

Կորրուլոնը մինչև նոր Հրամանատարի գալը՝ ժամանակ շահելու,

պատերազմի պատասխանատվությունից խուսափելու և Տիգրանակերտում պաշարված Հռոմեական լեգեոններին փրկելու նպատակով, Մծրին քաղաքում պարթեների առաջարկած պայմաններով զինադադար է կնքում Վաղարշ I-ի հետ: Ըստ զինադադարի պայմանների՝ Կորբուլոնը Տրդատին ճանաչում է իրք Հայաստանի թագավոր: Միաժամանակ թե՛ Վաղարշ I-ը և թե՛ Կորբուլոնը Հայաստանից դուրս են բերում պարթեական ու Հռոմեական զորքերը, ինչպես և Տիգրան VI-ին: Այսպիսով, կողմերի միջև կնքված համաձայնությամբ, Տրդատի գահակալության պայմանով Հայաստանը ճանաչվում է անկախ ու ինքնուրույն պետություն:

Վաղարշ I-ը զինադադարի պայմանների հիման վրա վերջնական հաշտություն կնքելու նպատակով դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ: Սակայն Ներոն կայսրը մերժում է այդ պայմանները և դեսպաններին ետ է ուղարկում ձեռնունայն:

Պատերազմը շարունակելու համար Ներոնը նոր բանակով Արևելք է ուղարկում Պետոս զորավարին: Սա գալով Կապադովկիա՝ Հայտարարում է, թե ինքը հաղթված հայերի վրա հարկ է դնելու, նրանց ենթարկելու է Հռոմեական օրենքներին և Հայաստանում թագավորի ստվերի փոխարեն Հաստատելու է Հռոմեական իշխանություն: Այս Հայտարարությունից հետեւում էր, որ Հռոմեական կայսրությունը որչել էր իսպառ վերացնել Հայկական պետականությունը և Հայաստանը վերածել Հռոմեական պրովինցիայի:

62 թ. ամռանը Պետոսը իր զորքերով Մելիտինեի մոտից անցնելով Եփրատ գետը, ներխուժում է Հայաստան և Տավրոսյան լեռների վրայով շարժվում է զեպի Տիգրանակերտ: Սակայն հայերը ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս, որի պատճառով էլ նրան հազիվ է Հաջողվում գրավել սահմանամերձ մի քանի ամրություններ: Պետոսը նկատի ունենալով վրա հասնող ձմեռվա ցրտերը, շուտով իր զորքերը ետ է տանում և բանակ է դնում Խարբերդի դաշտում, Արածանիի ափին, Հռանդեա կոչչվող վայրում:

Մեծամիտ Հռոմեացի զորավարը սահմանամերձ վերոհիշյալ ամրությունների գրավումը բավարար համարելով, մի զեկուցագիր է զրում Ներոն կայսրին, որտեղ հայտնում է, որ իրը թե ինքը արդեն նվաճել է Հայաստանը, և վերջացել է պատերազմը: Սակայն իրականում շուտով նրան դառն ու խայտառակ պարտություն էր սպասում:

62 թ. աշնանը պարթեական հիմնական ուժերը Հյուսիսային Միջագետքից, իսկ Հայկական զորքերը Տիգրանակերտից, գուցե և Տա-

բոնից ու այլ վայրերից շարժվում են Ծոփք՝ Պետոսի դեմ: Հայ-պարթևական զորքերը Տավրոսի լեռնանցքները պաշտպանող և դաշ-ավայրի տարրեր մասերում գտնվող Հռոմեական բոլոր զորամասերին զլսովին ջախջախելուց հետո զալիս են ու շրջապատում Պետոսի ամ-րացված ճամբարը: Նրանք մկանում են ուժեղ ճնշում գործադրել, մո-տիկից հարվածներ հասցնել և զգալի կորուստներ պատճառել պաշ-արված Հռոմեացիներին: Հռոմեական բանակում խիստ կերպով ընկ-նում է կարգապահությունը, և մեծ չափեր է ընդունում դասալքու-թյունը:

Պետոսը իր բանակի մնացած մասը վերջնական կործանումից փրկելու համար հաշտություն է խնդրում: Վաղարշ I-ը բանակցու-թյուններ վարելու և զինադադարի հաշտություն կնքելու համար Պե-տոսի մոտ է ուղարկում հայ զորավար Վասակին: Սա պահանջում է Հռոմեացիներից անվերապահ կերպով անձնատուր լինել՝ հայտարա-րելով, որ Հայաստանը գրավելու կամ պահելու միայն պատրանքն է մնացել Հռոմեացիների մոտ, իսկ իրական ուժը հայերի ու պարթևնե-րի ձեռքում է: Փոխադարձ քննարկումից հետո որոշվում է, որ Հռո-մեական լեզենները պետք է ազատվեն պաշարումից և անհապաղ հեռանան Հայաստանից՝ պարթևներին ու հայերին հանձնելով իրենց զրացված ամրությունները, գենքերը և պարենի պաշարները:

Հայ զինվորները շրջափակելով ելքի բոլոր ճանապարհները և մտնելով Հռոմեական ամրացված ճամբարը՝ մկանում են զինաթափել Հռոմեացիներին, ետ խել նրանցից գերիներին, անասունները և այն ամբողջ ավարը, որ նրանք թալանել էին Հայաստանում: Վախից սարսափած Հռոմեացիները ձայն ու ծպտուն չեն հանում, որպեսզի կովի որևէ առիթ չծագի: Հռոմեական «անպարտելի» համարվող բա-նակը ենթարկվում է ստորացման, ծաղր ու ծանակի: Հայերը զինա-թափված Հռոմեացի զինվորներին ու հրամանատարներին ծնկաչոք անց են կացնում նիզակներով պատրաստված «լծի» տակով, որը այդ ժամանակ համարվում էր ամենամեծ ստորացումը և պարտվողների ստրկացման ապացուցքը: Պետոսի և նրա բանակի մնացորդների հե-ռանալը Հայաստանից վերածվում է ամոթալի փախուստի: Նրանք մի օրվա ընթացքում, առանց ետ նայելու, փախչում են ավելի քան 60 կիլոմետր՝ ճանապարհին թողնելով վիրավորներին:

Վաղարշ I-ը նոր դեսպաններ է ուղարկում Հուանդեայի դաշ- զոռմ, որոնք այնտեղ են ժամանում 63 թ. գար- նագիրը և հայ- նանը: Սրանք Ներոնին են հանձնում Վաղարշի կական թագա- նամակը, որտեղ նա հայտնում էր, որ թեև վորության վե- պարթևները հաղթել են Հոռմեացիներին և ու- րականգնումը նեն զինվորական գերակշռություն, բայց առա- ջարկվում է Տրդատին Հայաստանում թագավոր

ճանաչելու պայմանով հաշտություն կնքել: Ներոնը մերժում է հաշ- տության առաջարկը, որովհետև այն համարում է Հոռմի համար նվաստացուցիչ ու անպատվարեր: Սակայն այս անգամ Վաղարշի դեսպաններին նվերներ են տալիս և նրանց հասկացնում, որ պար- թեների առաջարկած պայմաններով հաշտություն կկնքվի, եթե Տրդատը անձամբ քա Հոռմ և իր թագը ստանա Ներոնի ձեռքից: Սրա- նով Հոռմը ցանկանում էր մեղմացնել իր գորքերի ծանր պարտու- թյան տպավորությունը և պահպանել իր վարկը Արևելքում:

Ներոնը հայերի ու պարթևների գեմ պատերազմը շարունակելու գործը կրկին հանձնարարում է Կորբուլոնին՝ տալով նրան պատե- րազմ վարելու, հաշտություն կնքելու արտակարգ լիազորություններ: 64 թ. Կորբուլոնը խոչըր ուժերով մտնում է Ծոփիք: Սակայն ենելով Հոռմից ստացած հրահանգներից՝ խուսափում է պատերազմից և աշ- խատում է հաշտություն կնքել: Այդ նպատակով նա բանակցություն- ներ է սկսում Վաղարշի և Տրդատի հետ:

Վաղարշը և Տրդատը Հայաստանը հետագա ավերումից ազատե- լու և Հոռմի հետ կայուն խաղաղություն հաստատելու նպատակով պահանջում են, որ կողմերի հանդիպումը և հաշտության դաշնագրի կնքումը տեղի ունենա Հոռմեական բանակի պարտության վայրում, որպեսզի ընդգծված լինի, որ Տրդատը հայկական գահը Ներոնից ստանում է ոչ թե իրեւ պարզե, այլ հայ-պարթևնեական բանակների տարած հաղթանակի շնորհիք: Կորբուլոնը ստիպված է լինում համա- ձայնել Հոռմի համար ոչ պատվարեր այդ առաջարկության հետ:

64 թ. Հուանդեայում կողմերի միջև կնքում է հաշտության դաշ- նագիր: Այդ դաշնագրով Տրդատը ճանաչվում է Հայաստանի թագա- վոր. միայն նա պետք է անձամբ գնար Հոռմ և թագը ստանար Ներո- նի ձեռքից: Հաշտությունից հետո Հոռմեական և պարթևնեական գոր- քերը հեռանում են Հայաստանից: Վերականգնվում են Հայաստանի նախկին սահմաններն ու ինքնուրույնությունը:

65 թ. Տրդատը կնոջ ու զավակների, եղբօրորդիների հետ, ինչպես և 300 հայ ու պարթե հեծյաներից բաղկացած շքախմբի և Հոռմեա-

կան մի հատուկ գորամասի ուղեկցությամբ ցամաքային ճանապարհով ուղեկցում է Հռոմ, որովհետեւ իրեւ զրադաշտական կրոնի քուրմ, հրաժարվում է ուղեկցովել ծովային ճանապարհով: Նրա ուղեկցությունը տևում է մոտ ինը ամիս: Տրդատին ու նրա ուղեկիցներին բոլոր քաղաքներում հանդիսավոր ու փառահեղ ընդունելություն են ցույց տալիս: Ուղեկցության ամբողջ ծախսը, որ կազմում էր օրական մոտ 200.000 դինար-դրամներ, այսինքն՝ մոտ 160.000 ոսկի ոռույի, վճարում էր Հոռոմեական կայսրությունը:

Տրդատը Նեապոլիս քաղաքում ներկայանում է Ներոն կայսրին, որը նրան ընդունում է սիրալիր և նրա պատվին կազմակերպում է կրկեսային խաղեր, սուսերամարտեր ու այլ հանդեսներ: Ներոնը Հոռոմի ֆորում հրապարակում հանդիսավոր կերպով, բազմահազար բնակչության և զորքի ներկայությամբ թագադրում է Տրդատին: Թագադրման հանդեսից հետո, Հոռոմեական սենատի որոշումով, Պոմպեոսի մեծ թատրոնում ներկայացնում է տրվում Տրդատի պատվին, որը վերջանում է ճոկ խնջույքով:

Կորրուլոնի կողմից ավերված Արտաշատը վերաշինելու համար Ներոնը Տրդատին նվիրում է 50 միլիոն դինար-դրամներ, այսինքն՝ մոտ 40 միլիոն ոսկի ոռույի, ինչպես և նրան է տալիս Հոռոմեացի բազմաթիվ արհեստավորներ: Հոռոմեական կայսրի այս առատաձեռնության նպատակն էր, անշուշտ, սիրաշահել Տրդատին և մեղմացնել Հայերի ատելությունն ու զայրույթը Հոռոմեացիների նկատմամբ:

66 թ. Տրդատը իր ուղեկիցներով վերադառնում է Հայաստան:

Հոանդեայի դաշնագրով և ապա Հոռոմում Տրդատի թագադրումով իրավական տեսակետից ևս վերջնականապես վերականգնվում է Հայ ժողովրդի պետականությունը, և Հայաստանում հաստատվում է Արշակունյաց թագավորությունը: Թեև Տրդատն ու նրան Հաջորդող թագավորները ընդունում էին Հոռոմի գերիշխանությունը և համարվում էին Հոռոմեական կայսրության «քարեկամն ու դաշնակիցը», սակայն այժմ այդ գերիշխանությունը, «քարեկամությունն ու դաշնակցությունը» մեծ մասսամբ ձևական էր ու անվանական, քան իրական: Իրականում Հայաստանը դառնում էր Արշակունիների ինքնուրույն երկրորդ թագավորությունը, Պարթևական թագավորությունից հետո:

Հայաստանում թագավորող առաջին Արշակունի թագավորներն իրենց ծագումով պարթևներ էին: Սակայն հետագայում նրանք աստիճանաբար, խնամիական կապեր ստեղծելով տեղական իշխանական տների հետ, լրիվ հայանում են, և արքայատունն աղքայնանա-

լով՝ ստանում է Հայկական բնույթ: Հայաստանում փաստորեն առաջնում է Հայ Արշակունիների Հարստությունը:

Արշակունյաց թագավորության հաստատումը Հայաստանում խոչոր դրական նշանակություն ուներ, որովհետև երկրում ստեղծում էր քիչ թե շատ կայուն ու կենտրոնացված պետականություն, այլև նպաստում էր Հասարակական-տնտեսական կյանքի և Հայկական մշակույթի հետագա զարգացմանը:

Հռդատ I-ի հետա-Հաստատվում է Խաղաղություն, որը տեսում է գա գործունեություն տարի (64-114): Խաղաղության այս շրթյունը ջանը զգալի չափով նպաստում է Հայաստանում քաղաքների, արհեստագործության ու առևտրի զարգացմանը:

Տրդատ I-ը Հռոմից վերադառնալուց հետո վերաշինում է ավերված Արտաշատը, որը ի պատիվ Ներսն կայսրի վերանվանվում է Ներոնեա: Սակայն այս նոր անունը ժողովրդականություն չի ստանում և չի տարածվում: Կարճ ժամանակից հետո Արտաշատը կրկին դառնում է Հայաստանի պետական, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի կենտրոնը:

Տրդատ I-ը, ինչպես երեսում է Գառնիում Հայտնաբերված նրա հունարեն արձանագրությունից, իր թագավորության տասնմեկերրորդ տարում, այսինքն՝ 77 թ., վերակառուցում է նաև Գառնիի բերդը և նրա ներսում կառուցում նոր շենքեր: Նրա կառուցած Հոյակապ շենքերից մեկը Գառնիի այունազարդ և սրանչելի քանդակներով զարդարված հեթանոսական տաճարն է, որի ավերակներն անգամ մեծ հիացմունք են պատճառում ժամանակակից դիտողներին: Մովսես Խորենացին այս տաճարի կառուցումը սխալմամբ վերագրելով Տրդատ III-ին, այն անվանում է «Տուն Հովանոց», իսկ ժողովուրդը այն կոչում է «Տրդատաթմախտ»: Տրդատ I-ից սկսած՝ Գառնին դառնում է Հայ Արշակունի թագավորների ամառային նըստավայրը:

Այդ ժամանակ Հայաստանի հատկապես հյուսիսային ու հյուսիսարևելյան շրջանների հանգստությունը որոշ չափով խանգարում են ալանները, որոնք կովկասյան մյուս ցեղերի ու վրացիների հետ միասին 72 թ. կողոպուտի նպատակով արշավում են դեպի Ատրպատական ու Հայաստան: Տրդատը հայկական ուժերով ռազմերթի ելնելով՝ ճակատամարտ է տալիս նրանց դեմ: Ալանների արշավանքը կրկնվում է նաև 75 թ.:

Տրդատի կյանքի վերջին տարիները և նրա մահվան ճիշտ թվակա-

նը Հայտնի չեն: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ նա թագավորել է մինչև 78 թ.:

Հայաստանը 110): Նա ծագումով Արշակունի էր և Հավանա-
Սամատրուկի բար Տրդատ 1-ի որդին: «Հայոց թագավոր Սա-
ժամանակ նատրուկը, - վկայում է Հույն մատենագիր Սուի-
դասը, - ուներ միջին հասակ, բայց հակում ուներ ամեն մի մեծ բանի
և, մանավանդ, զեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ
պահապան էր արդարադատության և իր կենցաղավարության մեջ
զուսպ էր, նաև չափավոր և ուղղամիտ, ինչպես լավագույնները հոյ-
ների և հոռմեացիների մեջ»:

Սանատրուկի ժամանակ Հայաստանում շարունակում է զարգա-
նալ քաղաքաշինությունը: Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ Սա-
նատրուկ թագավորը Արածանի գետի և նրա հետ միախառնվող
Մեղրագետի խառնարանի մոտ կառուցել է Մծուրք կամ Մծուրն քա-
ղաքը, որ գեռես IV դարում հիմնահատակ կործանված է եղել: Սա-
նատրուկը, ինչպես երեսում է Սեբեռսի պատմության առաջին գլխում
Մար Աբաս Կատինա Մծուրնացու գործից բերված մի հատվածից,
Մծուրն քաղաքում կառուցել է նաև թագավորական ապարանք և
արքունի պալատի դռան դիմաց քանդակել է տվել Հունարեն մի
արձանագրություն, որտեղ հայ և պարթև Արշակունի առաջին հինգ
թագավորների մասին ժամանակագրական տեղեկություններ են
եղել: Թե՛ այս և թե՛ Մովսես Խորենացու վկայություններից հետևում
է, որ Սանատրուկը իր կառուցած Մծուրն կամ Մծուրք քաղաքը
դարձրել է աթոռանիստ կենտրոններից մեկը:

Հ. Մանանցանը գտնում է, որ Մծուրն քաղաքը կառուցված է եղել
Մշո դաշտի արևմտյան կողմում, Արտաշատից Տիգրանակերտ գնա-
ցող առևտրական ու ոազմական մեծ ճանապարհի վրա, և որ այն
առևտրական կապերով կապված էր Մելիտինեի, Տիգրանակերտի,
Արտաշատի, Կարինի և Հայաստանի մյուս քաղաքների հետ:

Սանատրուկը մահանում է մոտ 110 թվականին և թաղվում Դա-
րրանայաց գավառի Անի ամրոցում գտնվող հայ թագավորների տոհ-
մային գերեզմանատանը: Սրա դամբարանը, ինչպես վկայում է
Փավստոս Բուզանդը, հսկայաշեն, ամրապինդ և ճարտարագործ մի
կառուցվածք էր, որը նոյնիսկ չէին կարողացել բանալ պարսիկները,
երբ նրանք 367 թ. գրավելով Անի ամրոցը, քանդել էին հայ թագա-
վորների գերեզմանները և նրանց մեջ եղած ոսկորները տարել իրենց
հետ:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ի-ԻII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Չնայած Արշակունյաց արքայատոհմի հաս-
Տրայանոս կայսեր տատմանը, մինչև III դարի սկիզբը հայկական
արշավանքը գահը ժառանգաբար չէր անցնում Հայաստանի
Արշակունի թագավորների որդիներին: Հուանդե-
այի դաշնագրի հիման վրա յուրաքանչյուր թագավորի մահից հետո
պարթե Արշակունիները հայկական գահի համար իրենց տոհմից
առաջարկում էին նոր թեկնածու, որը կարող էր թագավորել Հոռ-
մեական կայսրության հավանությունը և հաստատումը ստանալուց
հետո միայն:

Սանատրուկի մահից հետո պարթե Արշակունիների առաջարկու-
թյամբ և Հոռմեական կայսրության համաձայնությամբ Հայաստա-
նում գահ է բարձրանում պարթեաց Բակուր II թագավորի (77-110)
որդին՝ Աշխաղարը (մոտ 110-113): Սրա գործունեության մասին մեզ
ոչ մի տեղեկություն չի հասել:

I դարի հատկապես երկրորդ կեսում Հոռմեական կայսրությունը
ժամանակավորապես զգալի չափով թուլանում է, և խախտվում են
նրա տիրապետող դիրքերը Արևելքում: Հոռմեական կայսրության
հարևան երկրները, աստիճանաբար ընդօրինակելով ու յուրացնելով
Հոռմեական ուղղմական տեխնիկան և մարտավարության եղանակ-
ները, ի չիք են դարձնում կայսրության ուղղմական գերակշռությունը
և սկսում են սպառնալ նրա տիրապետությանը:

Հոռմեական կայսրության այս թուլության անմիջական հետե-
վանքն էր նաև Հուանդեայի դաշնագիրը: Այդ դաշնագիրը Հայաստա-
նի հարցում Հոռմեական կայսրության և Պարթեական թագավորու-
թյան միջև փոխզիջումային համաձայնության գալու մի փորձ էր
միայն: Հասկանալի է, որ այդ դաշնագիրը կայուն և երկարատև չէր
կարող լինել, մանավանդ որ երկու կողմերն էլ հարմար առիթի էին
սպասում՝ այդ դաշնագիրը խախտելու և իրենց լիակատար գերիշխա-
նությունը Հայաստանում հաստատելու համար:

Հոռմեական կայսրությունը կրկին մեծ չափով ուժեղանում է Տրա-
յանոս ուղղմատենչ կայսեր (98-117) ժամանակ:

113 թ. պարթեաների նոր թագավոր Խոսրովը, իր շահերի տեսակե-
տից անհամապատասխան համարելով Աշխաղարին, ինքնազուխ,
առանց Հոռմեական կայսրության համաձայնության Աշխաղարին
հեռացնում է հայկական գահից և նրա փոխարեն Հայաստանի թա-

գավոր է նշանակում Բակուր Ա-ի մյուս որդուն՝ Պարթամասիրին (113–114):

Տրայանոս կայսրը Հայաստանում կատարված այս փոփոխությունը համարելով Հռանդեայի դաշնագրի խախտում և հոոմեական շահերի ոտնահարում՝ մի խոչըր արշավանք է կատարում դեպի Արևելք: Այս արշավանքի անմիջական շարժակիթը թեև Հայաստանում կատարված փոփոխություններն էին, սակայն իրականում այս արշավանքով Տրայանոսը և հոոմեական ստրկատերերը ձգտում էին Արևելքում վերականգնել Հռոմի խախտված դիրքերը, ավելացնել կայսրության եկամուտները, ձեռք բերել նոր հարստություններ ու ստրուկներ, ինչպես և տիրել Զինաստանից եկող և Ատրպատականի ու Հայաստանի վրայով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհներին:

114 թ. գարնանը Տրայանոսը իր զորքերով մտնում է Հայաստան և Ծոփքի մայրաքաղաք Արշամաշատը գրավելուց հետո գալիս բանակ է դնում Եկեղյաց գավառում: Այստեղ Տրայանոսին է Ներկայանում Հայաստանի թագավոր Պարթամասիրը և իր թագը դնում նրա ոտքերի մոտ այն հույսով, որ այդ թագը կրկին ետ կստանա կայսեր ձեռքից: Հռոմեական զինվորները հայոց թագավորին առանց թագի կայսեր առջև կանգնած տեսնելով՝ մեծ աղաղակ են բարձրացնում և Տրայանոսին, անարյուն «Հաղթանակ» տանելու առթիվ, կոչում են իմացերատոր: Պարթամասիրը զորքի ներկայությամբ համարձակուրեն ասում է, որ ինքը ոչ պատերազմի մեջ է Հաղթվել և ոչ Էլ գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, Հավատացած լինելով, թե իրեն որևէ վիրավորանք չեն հասցնի, և ինքը կստանա իր թագավորությունը, ինչպես որ Տրդատը ստացել էր Ներոնից: Տրայանոսը մերժում է Հայկական գաւր վերադարձնել Պարթամասիրին և Հայտարարում է, որ ինքը որոշել է Հայաստանը դարձնել Հռոմեական պրովինցիա:

Տրայանոսը Պարթամասիրին և նրան ուղեկցող պարթեններին թույլ է տալիս հեծյալ մի պահակախմբի հակողությամբ հեռանալ Հռոմեական բանակից: Սակայն ճանապարհին ուղեկցող պարթենների և Հռոմեական պահակախմբի միջև տեղի է ունենում ընդհարում, որտեղ և սպանվում է Պարթամասիրը:

Շուտով Տրայանոսը նվաճում է Հայաստանի մեծ մասը և այն վերածում է Հռոմեական պրովինցիայի: Նվաճումից ազատ են մնում միայն Հայաստանի հյուսիսային նահանգները:

Տրայանոս կայսրը իր հետագա արշավանքի ընթացքում, 114–116

թթ., գրավում է նաև Մծրինը, Եղեսիան, պարթևների մայրաքաղաք Տիգրոնը, Սելակիան և Հասնում մինչև Պարսից ծոց:

116 թ. Հայաստանում, Միջազետքում և Աղիարենեում ուժեղ ապստամբություններ են տեղի ունենում հոռմեացիների դեմ: Այս ապստամբությունները ոգևորում են նաև պարթև Արշակունիներին, որոնք մի կողմ թողնելով իրենց ներքին տարածայնությունները՝ ամբողջ ուժերը համախմբում են արտաքին թշնամուն հակահարված տալու համար: Ապստամբներն ու պարթևական գորքերը շատ տեղերում ջարդում կամ դուրս են վտարում հոռմեական պահապան գորքերին:

Տրայանոսն իր թիկունքը վտանգված տեսնելով՝ շտապ վերադառնում է Միջազետք և դաժան կերպով ճնշում այստեղ բարձրացած ապստամբությունները: Սակայն դրանից հետո Տրայանոս կայսրը երկար չի ապրում: Նա մահանում է 117 թ. Կիլիկիայում:

Տրայանոսի մահից հետո Ասորիքում գտնվող Հոռմա-ապարթևա- հոռմեական գորքերը կայսր են հոչակում նրա կան հետագա ազգական Աղրիանոսին (117–138): Սա փոխում մըցակցությունը է իր նախորդի նվաճողական քաղաքականությունը և գլխավորապես ուշադրություն է Աղաստանը
II դարում դարձնում կայսրության սահմաններն ամրա- պնդելու, խաղաղությունը պահպանելու, կայս- րության սահմաններում քաղաքների ու տնտեսական կյանքի հե- տագա զարգացման վրա:

Աղրիանոսը հրաժարվում է Տրայանոսի բոլոր նվաճումներից և նոր նվաճված երկրամասերը վերադարձնում է Պարթևական թագա- վորությանը, որովհետև կայսրությունը առանց ուժերի ծայրահեղ լարման ու նյութական մեծ միջոցների չէր կարող պահել դեռևս տեղ- տեղ ապստամբություններով բռնկված, չխաղաղեցված և հոռմեացի- ների դեմ թշնամարար տրամադրված այդ երկրամասերը:

Հայ ժողովրդի բարձրացրած ապստամբության և ցույց տված համառ դիմադրության, ինչպես և պարթևների հետ ընդհարվելու վտանգի հետևանքով Աղրիանոսը ստիպված է լինում հոռմեական գորքերը դուրս բերել Հայաստանից և Հրաժարվել Հայաստանը հոռ- մեական պրովինցիայի վերածելու իր նախորդի ծրագրից: 117 թ. Կրկին վերականգնվում են Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունն ու թագավորությունը: Հոռմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության համաձայնությամբ Հայաստանում գահ է բարձրա- նում Արշակունիների տոհմից Սանատրուկ թագավորի որդին՝ Վա- ղարշ I-ը (117–140):

Հայաստանում կրկին հաստատվում է Համեմատաբար երկարատև խաղաղություն: Հատկապես Արարատյան դաշտում, որը Կորրուլոնի արշավանքից հետո ավելի քան 75 տարի չէր ենթարկվել արտաքին հարձակումների ու կողոպուտի, զգալի չափով գարգանում են գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, ներքին առևտուրը և դրամական շրջանառությունը: Տնտեսական կյանքի այս վերելքի հետևանքով Արարատյան դաշտում, Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատից ոչ այնքան հեռու, առաջանում է մի նոր մեծ քաղաք: Դեռևս Երվանդյանների ժամանակ գյուղաքաղաք Հանդիսացող Վարդգեսապանը աստիճանաբար մեծանում, բազմամարդանում և առևտրաշահ քաղաքի է վերածվում: Հայոց Վաղարշ I թագավորը ամուր պարիսպներով ու պատվարով շրջապատում է Վարդգեսապանը և այն իր անունով վերանվանում Վաղարշապատ, որը հայկական և Հունա-Հոռոմեական սկզբնադրյուրներում կոչվում է նաև Նոր քաղաք կամ Կայնեպոլիս:

I-II դարերում Արտաշատի, Վաղարշապատի և Հայաստանի մյուս քաղաքների ու քաղաքատիպ ավանների գարգացմանը զգալի չափով նպաստում է նաև մի կողմից Զինաստանի, Միջին Ասիայի, Հնդկաստանի, Իրանի ու Միջագետքի, իսկ մյուս կողմից՝ Ասորիքի, Միջերկրական ու Սև ծովերի նավահանգիստների, Փոքր Ասիայի և Հոռմի միջն տեղի ունեցող միջազգային աշխույժ առևտուրը: Հոանդեայի դաշնագրից հետո Հայաստանը մեծ մասսամբ դառնում է չեղոք երկիր: Այդ պատճառով էլ հիշյալ և հետագա դարերում Արտաշատը դառնում է միջազգային տարանցիկ առևտրի խոշոր հանգույցակետերից ու կենտրոններից մեկը, որտեղ առևտուր անելու համար գալիս էին բազմաթիվ երկրների վաճառականներ:

Վաղարշ I-ի մահից հետո մեզ անհայտ պատճառներով Հայաստանում կրկին հաստատվում է Հոռմեական գերիշխանությունը: 140 թ. Անտոնինոս Պիոս կայսը (138–161) Հայաստանում թափավոր է նշանակում Հոռմեական սենատի անդամ Սուհեմոսին (առաջին անգամ՝ 140–161), որին Խորենացին անվանում է Տիգրան: Սա ծագումով Արշակունի չէր, այլ Եմեսայի (այժմ՝ Հոմս) իշխանական տոհմից:

Սոհեմոս-Տիգրանին գահ բարձրացնելը Հայաստանում, որը բացահյուտ կերպով Հոռմեացիների կողմից Հոանդեայի դաշնագրի խախտումն էր Հանդիսանում, իշարկե չէր կարող հանդուրժելի լինել պարթեների համար: Պարթեներն իրենց խախտված իրավունքները վերականգնելու համար երկու անգամ՝ 140 և 154 թթ., պատերազմ

սկսելու փորձ են կատարում, բայց դրանք առժամանակ կանխվում են Անտոնիոս Պիոս կայսեր սպառնալիքների և պարթևների երկրում առաջացած երկպառակությունների պատճառով:

Սակայն Անտոնիոս Պիոս կայսեր մահից հետո՝ 161 թ., պարթևների արքունիքը վճռական գործողություններ է սկսում: Վաղարշ III-ի (148–191) Հրամանով պարթևնական գորքերը մտնում են Հայաստան, զլխովին ջախջախում Հռոմեական լեգեոններին և Սոհեմուին դուրս են վտարում Հայաստանից, որը փախչում և ապաստանում է Հռոմում: Պարթևները Հայաստանի թագավոր են Հռչակում Արշակունի Բակուրին (161–163):

Հռոմեացիները Կապաղովկիայից նոր ուժեր են ուղարկում Հայաստան: Սակայն այս ուժերը ևս Բարձր Հայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում չարաչար պարտվում են Հայ-պարթևնական գորքերի կողմից:

Պարթևները Հայաստանում ձեռք բերած իրենց Հաջողություններից ոգեսրված՝ շուտով անցնում են Եփրատ գետը և Ներխուժում են նաև Ասորիք ու Կապաղովկիա:

Պարթևների Հաղթական առաջսաղացումը կասեցնելու և ետ մղելու համար Մարկոս Ավրելիոս կայսրը (161–180) խոչոր ուժերով Արևելք է ուղարկում իր գահակից եղբորը՝ Լուկիոս Վերոսին (161–169):

163 թ. ամառը Հռոմեական գորքերը Միջագետքի և Հայաստանի ուղղություններով անցնում են Հարձակման: Հռոմեական գորաբանակներից մեկը, Ստատիոս Պրիակոս գորավարի զլխավորությամբ, Կապաղովկիայի վրայով ներխուժում է Հայաստան և համառ կոիվներից հետո նվաճում է այն: 163 թ. վերջին Հռոմեացիները նվաճում են նաև Արտաշատը և այն Կրկին զգալի չափով ավերում: Հայաստանի թագավոր Բակուրը գերի ընկնելով՝ ուղարկում է Հռոմ, որտեղ որդեգրում է արքայական Ավրելյան ազգատոհմի կողմից և այստեղ էլ մահանում է:

164 թ. Հռոմեացիները Հայաստանում նորից գահ են բարձրացնում Հռոմից վերադարձած Սոհեմոս-Տիգրանին: Դրանից վրդովված Հայերը Տրդատ Հայ իշխանի զլխավորությամբ Հումկու ապստամբություն են բարձրացնում: Սակայն Հռոմեական գորքերը դաժան կերպով ձնշում են ապստամբությունը և ձերբակալում Տրդատին: Երբ Անտիոքում Լուկիոս Վերոսը հանդիմանում է Տրդատին՝ Հայաստանում ապստամբություն առաջ բերելու և Հռոմեացիների դաշնակից հենիոխների թագավորին սպանելու համար, Տրդատը բարկացած իր սու-

ըս հանում և ցանկանում է սպանել նաև Լուկիոս Վերոսին: Մարկոս Ավրելիոս կայսրը, Հավանաբար, Տրդատի կողմնակիցներին սիրաշահելու նպատակով նրան փոխանակ մահապատժի ենթարկելու, աքսորում է Բրիտանիա:

Հոռմեացիները զգալի չափով ավերված Արտաշատի փոխարեն Վաղարշապատը Հայտարարում են Հայաստանի գլխավոր քաղաքը և այն դարձնում են Հոռմեական զորքերի կայան՝ հետազյում պարհակների միջոցով ավելի ևս ամրացնելով նրա պարիսպները: 164 թ. սկսած մինչև V դարի երկրորդ կեսը Վաղարշապատը դառնում է Հայաստանի մայրաքաղաքը, թեև Արտաշատը ևս հետագա դարերում շարունակում է մնալ երկրի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային հիմնական կենտրոններից և մայրաքաղաքներից մեկը:

Միջագետքի ուղղությամբ պարթեների դեմ գործող Հոռմեական զորքերը նոյնպես խոշոր Հաջողություններ են ձեռք բերում: Նրանք 163–165 թթ. ընթացրում գրավում են Եփսիան, Մծբինը, Սելլկիան, Տիգրոնը: 166 թ. պարթեները ստիպված են լինում մեծ զիջումներով խաղաղության դաշինք Կնքել Հոռմեական կայսրության հետ: Ըստ այդ դաշնագրի Հայաստանը կրկին ընկնում է Հոռմեական գերիշխանության տակ, թեև անվանապես պահպանվում են նրա անկախությունն ու թագավորությունը:

Մեզ Հայտնի չէ, թե երկրորդ անգամ Սոհեմոսը մինչև երր է թագավորել: Ենթադրում են, որ նա մահացել է 185 թ.:

Սոհեմոս-Տիգրանի մահից հետո Հայկական

Հայ Արշակունյաց գահը գրավում է պարթեաց թագավորի եղբայր Ժառանգական Վաղարշ II-ը (185–198): Հոռմեական կայսրությունը, որն այս ժամանակ ներքին անկայուն Հաստատումը վիճակ էր ապրում, համաձայնվում է այս փոփոխության հետ:

193 թ. Հոռմեական կայսրության տարրեր մասերում համարյամիաժամանակ հանդես են գալիս կայսերական գահի երեք թեկնածուներ. Բրիտանիայում գտնվող լեզեռները կայսր են Հոչակում Ալեքսանդրին, Իլլիրիայում գտնվող լեզեռները՝ Սեպտիմիոս Սևերոսին, իսկ Ասորիքում և Արևելքում գտնվող լեզեռները՝ Պեսկեննիոս Նիկերին:

Սեպտիմիոս Սևերոսը (193–211) ավելի մոտիկ գտնվելով Հոռմին՝ անմիջապես գրավում է մայրաքաղաքը և իշխանությունը վերցնում իր ձեռքը: Նա չուտով համաձայնություն է կնքում Ալեքսանդրի հետ և որդեգրում նրան: Այս համաձայնությունից հետո Սևերոսը մեծ ուժե-

բով շարժվում է Արևելք՝ Նիգերի ղեմ, որին պարթևները և Արևելքի շատ երկրներ ճանաչել էին իրրև Հոռմեական կայսր:

Նիգերը իր հակառակորդի ղեմ պայքարելու համար օգնություն է խնդրում պարթևաց, Հայոց և Հոռմի վասալ այլ երկրների թագավորներից: Մի շարք երկրներ զորքով օգնում են նրան: Սակայն Հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ը հաշվի առնելով, որ գերակշռությունը գտնվում է Սևերոսի կողմը, չեզոքություն է պահպանում և հրաժարվում է օգնել Նիգերին: Պետք է կարծել, որ Վաղարշ Ա-ի չեզոքության այս քաղաքականության մեջ որոշ դեր են կատարել նաև Հայաստանում գտնվող Հոռմեական զորքերը, որոնց համակրանքը, ըստ երևոյթին, եղել է Սևերոսի կողմը:

194 թ. աշնանը Նիգերը Կիլիկիայում պարտվում է և սպանվում: Սևերոսը խիստ կերպով պատժում է Նիգերին աջակցություն ցույց տված քաղաքներին: Անտիոքը և Բյուզանդիոնը մեծ չափով ավերվում, կողոպտվում և զրկվում են իրենց քաղաքային ինքնավարությունից: 194 թ. Սևերոսը արշավում է նաև պարթևների ղեմ, որոնք աջակցել էին նրա ախոյանին: Այդ արշավանքի ժամանակ նա պարթևներից նվաճում է Միջագետքը

Սևերոսը ցանկանում է ներխուժել նաև Հայաստան: Սակայն Հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ը կանխում է՝ ուղարկելով նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, ինչպես և խոստանալով զինակցություն ու բարեկամություն:

196 թ. Սևերոսը ստիպված է լինում վերադառնալ Արևմուտք, որովհետև այնտեղ նրա ղեմ էր դուրս եկել Ալբինոսը: Պարթևները օգտվելով Սևերոսի և Ալբինոսի միջև առաջացած կոիվներից՝ վերագրավում են Միջագետքը և պաշարում Մծբինը, որտեղ Հոռմեական կայազորը համառ դիմադրություն է ցույց տալիս:

197 թ. վերսկսվում է Հոռմապարթևական պատերազմը: Սևերոսը Ալբինոսին հաղթելուց հետո կրկին գալիս է Արևելք և հարձակվում է Միջագետքի վրա: Պարթևները առանց ճակատամարտ տալու դատարկում են Միջագետքը և ետ են նահանջում: Հոռմեացիները շուտով ոչ միայն վերանվաճում են Միջագետքը, այլև գրավում են պարթևների մայրաքաղաք Տիգրոնը և Բարելոնը: 199 թ. պարթևաց թագավորը ստիպված է լինում հաշտության դաշնագիր կնքել Սևերոսի հետ: Այդ դաշնագրով Միջագետքը անցնում է Հոռմեական կայսրությանը:

Հոռմեական կայսրությանը միացվելուց հետո պարթևա-Հոռմեական հետագա պատերազմների ժամանակ Հայաստանի փոխարեն

Հիմնական ռազմարեմ է դառնում Միջագետքը: Ասորիքը և հոռմեական մյուս տիրապետությունները պարթենների հարձակումներից պաշտպանելու տեսակետից Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը մեծ չափով կորցնում է իր ռազմավարական նախակին նշանակությունը: Բացի այդ, հոռմեացինները գրավելով և պրովինցիայի վերածելով Միջագետքը՝ փաստորեն սեպ են խրում Հայաստանի և Պարթևաստանի միջև և այդ երկրները բաժանում իրարից:

Հայ Արշակունիները, որոնք վաղուց ձգտում էին ազատվել պարթե Արշակունիների վերահսկողությունից և Հայաստանում հիմնել իրենց սեփական ժառանգական արքայատունը, աշխատում են դաշինք կնքել Հաղթական Հոռմեական կայսրության հետ, մանավանդ որ այժմ կայսրությունը այն չափով չէր սպառնում երկրի անկախությանն ու ինքնուրույնությանը, որքան առաջ:

Սեպտիմիոս Սևերոս կայսրը հայերին սիրաշահելու, Հայ-պարթևական հետագա Հասրավոր դաշնակցությունը խափանելու, նրանց վերջնականապես իրարից բաժանելու նպատակով ընդառաջում է Վաղարշ Ա-ի ցանկությանը և բարեկամական դաշնագիր է կնքում նրա հետ: Ըստ այդ դաշնագրի՝ Սեպտիմիոս Սևերոս կայսրը դուրս է բերում Հայաստանում գտնվող Հոռմեական զորքերը, թույլ է տալիս մեծացնել Հայկական Հեծելազորի թիվը և ամեն տարի զգալի գումար է բաց թողնում նրա պահպանման համար, սակայն պայմանվով, որ այդ զորքը պետք է մասնակցեր Հոռմեական արշավանքներին:

Այս դաշնագրի հետևանքով թեև Հայաստանը մնում է Հոռմեական կայսրության «դաշնակիցն ու բարեկամը», բայց ավելի մեծ չափով է ձեռք բերում ինքնուրույնություն ու անկախություն: Հայաստանում հիմնվում է Հայ Արշակունիների սեփական ժառանգական արքայատունը, որի հիմնադիրը, ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Հ. Մանանդյանը, դառնում է Վաղարշ Ա-ը:

Այս Վաղարշը ոչ այլ որ է, եթե ոչ Խորենացու մոտ հիշատակված Հայոց թագավոր Վաղարշակը:

1961թ. Գառնիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է պահավերեն մի արձանագրություն, որի նախնական ընթերցումից պարզ-վում է, որ այն թողել է Հայոց Վաղարշ թագավորի որդին: Այս փաստը ևս ապացուցում է, որ Վաղարշ Ա-ի ժամանակ հայ Արշակունիների թագավորությունը դարձել էր ժառանգական:

198 թ. կովկասյան լեռնականները նոր արշավանք են կատարում դեպի Հայաստան: Թեև Վաղարշ Ա-ը հաղթում և դուրս է քշում

Նրանց Հայաստանից, սակայն տեղի ունեցած մարտերից մեկում սպանվում է նաև ինքը:

Վաղարշ Ա-ին Հաջորդում է նրա որդին՝ Խոսրով I-ը (198–215): Նա, ինչպես վկայում է Խորենացին, իր հոր վրեժը լուծելու նպատակով մի արշավանք է կատարում Կովկասի լեռնականների դեմ և Հաղթում նրանց:

Կարակալլա կայ- Սեպտիմոս Սևերոսի մահից հետո կայսր է
սեր արշավանքը դառնում նրա որդին՝ Անտոնինոս Կարակալլան
(211–217): Սա անգութ, նենգամիտ, վրիժառու և
Հայաստան փոքրովի մի բռնակալ էր: Նա երազում էր նման-
վել իր ամենասիրելի Հերոսին՝ Ալեքսանդր Մա-
կեղոնացուն, և նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ամիան:

Այդ նպատակով էլ Կարակալլան 215 թ. գալիս է Ասորիք: Նա պարթևների դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելուց առաջ որոշում է գրավել Հայաստանը և դարձնել հռոմեական պրովինցիա: Հենց այդ ժամանակ Հայոց Խոսրով I թագավորի և նրա որդիների միջև ներքին տարածայնություններ ու վեճեր էին առաջանում: Կարակալլան, օգտվերով դրանից, Հայոց թագավորին և նրա որդիներին հաշտեցնելու պատրվակով կեղծ բարեկամական նամակներով իր մոտ՝ Անտիոք է կանչում Խոսրովին ու նրա ընտանիքի անդամներին: Երբ Խոսրովն ու նրա կինը միամտարար գալիս են Անտիոք, Կարակալլան ձերբակալում է վերջիններիս և ուղարկում Հռոմ:

Հռոմեական կայսեր այս նենք ու տմարդի արարքն ընդհանուր զայրույթ է առաջ բերում Հայաստանում: Հայերը զենք են բարձրացնում և չեն ուզում հպատակվել Կարակալլային: Նրանք Հայաստանի թագավոր են Հոչակում Խոսրով I-ի որդիներից մեկին՝ Տրդատ Ա-ին (215–251):

Կարակալլան գորքեր է ուղարկում Հայաստան և աշխատում գենքի ուժով հնազանդեցնել Հայերին, բայց Հաջողություն չի ունենում: Հայերը նրա ուղարկած զորքերին ջախջախում և դուրս են քշում երկրի սահմաններից:

216 թ. Կարակալլան պատերազմ է սկսում պարթևների դեմ: Նա Մարաստանի շուրջը գտնվող տարածքներն ավերելուց և Աղիաբեննեն գրավելուց հետո վերադառնում և ձմեռում է Եղեսիայում: Պարթևների Արտավան V (216–224) թագավորը առանց ճակատամարտ տալու ետ է քաշվում և երկրի ներսում աշխատում է պատրաստել մի ուժեղ բանակ՝ թշնամուն Հակահարված տալու համար: 217 թ. գարնանը Կարակալլան նոր արշավանքի է դուրս գալիս պարթևների դեմ,

բայց հենց այդ ժամանակ էլ սպանվում է իր զինվորների ձեռքով:

Նոր կայսր Մակրինոսը (217–218) թեև շարունակում է պատերազմը, սակայն Մծրինի մոտ երկու անգամ պարտություն կրելով, ստիպված է լինում Հաշտություն Կնքել Արտավան V-ի հետ և իրըն պատերազմական վնասների հատուցում նրան վճարել 50 միլիոն դինար, այսինքն՝ մոտ 20 միլիոն ոսկի ոռութիւն: Սակայն Արտավանին չի հաջողվում հոռմեացիներից ետ խել Միջազգետքը:

Մակրինոսը ստիպված է լինում դադարեցնել նաև թշնամությունը Հայաստանի նկատմամբ: Եվ որովհետեւ Խոսրով I-ը մահացել էր բանտում, ուստի Մակրինոսը նրա որդուն՝ Տրդատ II-ին, ճանաչում է Հայաստանի թագավոր և նրան ուղարկում է թագ: Մակրինոսը բանտից ազատում ու ետ է դարձնում նաև Տրդատի մորը: Բացի այդ, նա Տրդատին է վերադարձնում նաև Հայաստանից տարված ավարը և նրա հոր ունեցած կալվածքները Կապաղովկիայում:

Պարթևական թագավորության ներսում

Սասանյան արքայատան հաստատումը Պարսկաստանում սոցիալ-դասսակարգային հարաբերությունների սրման, ներքին ապստամբությունների, անվերջ գահակալական կոփների և Հոռմեական կայսրության դեմ մղված անհաջող երկարատև պատերազմների հետևանքով պարթե Արշակունիների արքայատունը հեղինակագրկվում, թուլանում և կանգնում է անկման առաջ:

Պարթե Արշակունիների դեմ շարժումը սկսվում է բուն պարսկական նահանգից՝ Ֆարսից կամ Պարսքից, որը հանդիսանում է Աքեմենյանների հայրենիքը և զրադաշտական կրոնի կենտրոնը: Շարժման գլուխ է կանգնում Պարսքի Ստահը քաղաքի արքայիկ Արտաշիրը, որը նույն քաղաքի քրմապետ Սասանի թոռն էր: Արտաշիրը Պարսքը իր իշխանության տակ միավորելուց հետո գրավում է նաև Սպահանի, Կրմանի, Խուզիստանի մարզերը:

Արտավան V-ը, անհանգատացած Արտաշիրի ձեռք բերած հաջողություններից, 224 թ. գարնանը պատերազմի է դուրս գալիս նրա դեմ: Սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում Արտավանը պարտվում և սպանվում է: Շուտով Արտաշիրը գրավում է նաև Պարթևական թագավորության մնացած մարզերը և նրա մայրաքաղաք Տիգրենը:

226 թ. Արտաշիրը Տիգրոնում հանդիսավոր կերպով թագաղրվում և իրեն հայտարարում է «իրանի արքայից արքա» կամ «իրանի շահնշահ»: Այսպիսով, Արտաշիր I-ը (226–241) Պարսկաստանում

Հիմք է դնում մի նոր արքայատան, որը նրա պապ Սասանի անունով կոչվում է Սասանյան:

Սասանյանները ավելի եռանդուն և անխնա պայքար մղելով Արևմուտքի ազգեցության դեմ՝ մեծ չափով հովանավորում են տեղական՝ բուն իրանական մշակույթը և նպաստում նրա հետագա զարգացմանը: Նրանք հովանավորում են նաև գրադաշտական կրոնը, որի հետեանքով այդ կրոնի բարձր հոգեւորականությունը խիստ ազդեցիկ դիրք է ձեռք բերում և բացառիկ դեր կատարում պետության ներսում:

Սասանյանները, հենվելով Իրանում նոր ձեսպորված ավատատիրական դասակարգի ու քրմական դասի վրա, ինչպես և համախմբելով իրանական ժողովրդի ուժերը, ստեղծում են ավելի կենտրոնացված և ուժեղ պետություն, քան Պարթևական թագավորությունն էր: Նրանք իրենց համարելով Աքեմենյանների ժառանգորդներ ու նրանց ավանդույթների շարունակողներ՝ սկզբից ևեթ ձգտում են վերականգնել հին պարսկական աշխարհակալ պետությունն ու նրա հզորությունը: Այդ նպատակով էլ Սասանյանները, ի տարբերություն պարթև Արշակունիների, Հոռոմեական կայսրության դեմ սկսում են վարել ակտիվ հարձակողական քաղաքականություն և աշխատում են նրան դուրս քշել Արևելքից:

Սասանյան հարստության հաստատումը Պարսկաստանում քաղաքական ու մշակութային տեսակետից լուրջ հետևանքներ է ունենում Հայաստանի համար:

Սասանյանները սկզբից ևեթ խիստ և անհաշտ թշնամական դիրք են գրավում Հայաստանի նկատմամբ, որովհետև նրանք Հայաստանում իշխող Արշակունիներին ևս համարում էին իրենց արքայատան հակառակորդներ, փորձում էին Հայաստանում ևս վերացնել Արշակունիներին, և այն դարձնել Պարսկաստանին ենթակա մարդերից մեկը:

Հայ ժողովուրդը իր պետականությունն ու ինքնուրույնությունը պահպանելու համար ստիպված է լինում համառ ու անհավասար պայքար մղել Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Այդ պայքարում Հայաստանը հարկադրված է լինում Հակվել զեպի Հոռոմեական կայսրությունը, մասնավանդ որ վայրէջքի ու անկման երկարատև ճգնաժամի մեջ մտած կայսրությունը այժմ արդեն Հայաստանի համար այնքան վտանգավոր չէր, որքան առաջ:

Դեռևս հնուց սկսած, բայց հատկապես Արշակունիների ժամանակ Հայկական մշակույթը և հեթանոսական կրոնը սերտ կապերով կապ-

ված էին իրանական մշակույթի ու կրոնի հետ: Սակայն այժմ՝ Սասանյան Պարսկաստանի և Հայաստանի միջև առաջացած անհաջտ թշնամության պայմաններում այդ կապերը հաճախ խանգարում ու թուլացնում էին Հայ ժողովրդի միասնությունը, նրա պայքարը սասանյան ռազմակալման դեմ: Իր ինքնուրույնությունը պահպանելու, Սասանյան Պարսկաստանի դեմ մղվող պայքարում իր միասնությունն ու գիրքերն ամրապնդելու նպատակով Հայաստանը մշակութային և կրոնական տեսակետից ևս աստիճանաբար հեռանում է իրանից ու մերձենում Հոռմին և Արևմուտքի երկրներին: Այս ուղղությամբ ամենանշանակալից փաստը այն է, որ արդեն IV դարի սկզբում Հայաստանում քրիստոնեությունը հայտարարվում է պետական կրոն:

Սասանյան արքայատան հաստատումը Պարսկաստանում ունենում է նաև այն հետևանքը, որ Անդրկովկասի ժողովուրդները՝ Հայերը, աղվաններն ու վրացիները, քաղաքականացես ու մշակութապես ավելի սերտ կերպով մերձենում են իրար, քանի որ Սասանյանները սկսում են սպառնալ ոչ միայն Հայաստանի, այլև Աղվանից աշխարհի ու Վրաստանի անկախությանը: Սասանյան Պարսկաստանի զավթողական քաղաքականության դեմ մղվող համատեղ պայքարում ավելի ևս ամրապնդվում են Անդրկովկասի ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունն ու դաշինքը:

Հստ Հայկական ավանդական պատմության,
Հայաստանի պայ- որը մեջ է բերված Ազաթանգեղոսի, Մովսես
քարը Սասանյան Խորենացու, Սեբեոսի և մյուս Հայ պատմագիր-
Պարսկաստանի ների աշխատություններում, Սասանյան Հարրս-
ովմ և Մծրինի 40- տության հաստատման ժամանակ Հայաստանի
ամյա խաղաղու- թագավորն է եղել Տրդատ III-ի Հայրը՝ Խոսրով
թյան դաշնագիրը I-ը կամ Խոսրով Մեծը: Սակայն այժմ պատմա-
րաններից շատերը գտնում են, որ այդ ժամանակ
Հայաստանի թագավորն է եղել ոչ թե Խոսրով Մեծը, որը իշխել է
ավելի ուշ, Հավանաբար 273–287 թթ., այլ 217 թ. Մակրինոս կայսեր
ձեռքից թագ ստացած Տրդատ II-ը: Նրանք գտնում են նաև, որ Տրդ-
դատ II-ի գործունեությունը Հայկական ավանդական պատմության
մեջ թյուրիմացաբար վերագրվել է Խոսրով Մեծին:

Պարթև Արշակունիների Հարստության անկումից հետո, ինչպես
վկայում է Դիրոն Կասիոսը, Արտավան V-ի որդիները և Սասանյան-
ների Հակառակորդ պարթևական ավագանու ներկայացուցիչները
իրենց զորքերով գալիս են Հայաստան և ապաստան գտնում Հայոց

թագավորի մոտ: Նույն այս ժամանակ կամ դրանից քիչ անց Քուշանների երկրից (Միջին Ասիա) և ձենաց աշխարհից Հայաստան են գաղթում նաև Կամսարական և Մամիկոնյան նախարարական տները, որոնք հետագայում շատ ազդեցիկ դիրք են գրավում ու կարենու դեր կատարում Հայաստանում: Հայաստանը փաստորեն դառնում է Հակասասանյան ուժերի համախմբման հիմնական կենտրոնը:

Ըստ ավանդական պատմության՝ Հայոց Խոսրով I թագավորը, սակայն իրապես Տրդատ II-ը, սկզբից և եթ աշխատում է ոչ միայն Հայաստանը պաշտպանել Սասանյան Պարսկաստանի հարձակումներից, այլև ձգտում է Համախմբել Հայաստանի հարեան ու հեռավոր երկրները, ինչպես և Իրանում գտնվող պարթևական ցեղերին և միացյալ ուժերով Իրանում տապալել Սասանյանների տիրապետությունը, վերահաստատել պարթե Արշակունիների արքայատոհմը: Այդ նպատակով նա դաշինք է կնքում Աղվանից աշխարհի ու Վրաստանի հետ, ինչպես և Սասանյանների դեմ պայքարելու համար օգնության է կանչում Հոներին, ալաններին և կովկասյան մյուս ցեղերին: Նա սուրհանդակներ է ուղարկում նաև Իրանում գտնվող պարթևական ավագանու ներկայացուցիչների, ցեղապետերի մոտ և Հորդորում նրանց դիմադրություն ցույց տալ ու չհնազանդվել Սասանյաններին: Սակայն նրանք չեն լսում Հայոց թագավորին և հպատակում են Արտաշիրին:

Տրդատ II-ը հայկական, աղվանական, վրացական և կովկասյան ցեղերի միացյալ ուժերով հենց սկզբից մի քանի արշավանքներ է կատարում պարսկական շրջանների վրա և փորձում է տապալել Սասանյաններին: Սակայն նրա այս փորձերը ոչ մի արդյունք չեն տալիս:

Իհարկե, Սասանյաններն իրենց հերթին չեն կարող հաշվի չառնել և անտեսել Հայաստանից իրենց սպառնացող այս վտանգը: Սասանյան Հարստության հիմնադիր Արտաշիր I-ը, Իրանում իր իշխանությունը ամրապնդելուց հետո, որոշում է նվաճել Հայաստանը և ոչընչացնել այստեղ Համախմբված Հակասասանյան ուժերը: Այդ նպատակով էլ Արտաշիր I-ը 228 թ. հարձակվում է Հայաստանի վրա: Սակայն նա իր նպատակին չի հասնում: Հայկական բանակը և Հայաստանում ապաստանած պարթևական դորքերը ծանր պարտության են մատնում Արտաշիրին և դուրս քշում երկրից:

230 թ. Արտաշիր I-ը պատերազմ է սկսում Հոռմեացիների դեմ: Պարսկական զորքը, անցնելով Եփրատ գետը, ոչ միայն նվաճում է

Միջագետքը, այլև անմիջական սպառնալիք է ստեղծում Ասորիքի և Կապադովկիայի համար:

Ալեքսանդր Սևերոս կայսրը (223–235) պարսիկների առաջսաղացումը կասեցնելու, նրանց ետ մղելու և Միջագետքը վերագրավելու նպատակով մեծ ուժերով գալիս է Արևելք:

232 թ. Հոռմեական զորքերը երեք տարբեր ուղղություններով՝ Հայաստանի, Հյուսիսային և Հարավային Միջագետքի վրայով, ընդհանուր հարձակման են անցնում պարսիկների դեմ: Հայաստանի վրայով գործող Հոռմեական զորքերը, միանալով դաշնակից Հայերի հետ, ներխուժում են Մարաստան և ավերում այնտեղ գտնվող քաղաքներն ու գյուղերը: Սակայն Միջագետքի ուղղությամբ գործող Հոռմեական զորաբանակները նույնքան հաջողությամբ չեն կարողանում առաջ շարժվել, և նույնիսկ Հարավային զորաբանակը ծանր պարտություն է կրում: Թեև Հոռմեացիները այս պատերազմում մեծ կորուստներ են կրում, բայց նրանց հաջողվում է վերագրավել և իրենց ձեռքում պահել Միջագետքը:

Սասանյան Պարսկաստանը մեծ չափով ուժեղանում է Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ I-ի ժամանակ (241–272): Սա իր գահակալության հենց սկզբում, 241–242 թթ., ոչ միայն նվաճում է Միջագետքը և Օսրոենե-Եղեսիայի թագավորությունը, այլև հարձակումներ է գործում Ասորիքի, Կիլիկիայի և Կապադովկիայի վրա:

Հոռմեական կայսրությունը նորից ստիպված է լինում խոչոր ուժեր բերել Արևելք՝ պարսիկների դեմ: 243–244 թթ. Հոռմեական զորքերը ետ են մղում պարսիկներին, վերականգնում Օսրոենե-Եղեսիայի թագավորությունը, վերագրավում Միջագետքը և անմիջականորեն մոտենում ու սպառնալիք են ստեղծում Սասանյան Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիգրոնի համար: Սակայն Հոռմեական զորքի կողմից նոր կայսր հայտարարված Փիլիպպոս Արաբացին (244–249) դադարեցնում է հետագա արշավանքը պարսիկների դեմ, Միջագետքը կայսրությանը մնալու պայմանով խաղաղության դաշնագիր է կրնքում Շապուհ I-ի հետ և վերադառնում է Հոռ:

III դարի կեսից Հայաստանի արտաքին դրությունը խիստ կերպով ծանրանում է, որովհետև այդ ժամանակ Հոռմը, առավելապես զբաղված լինելով ներքին գահակալական կոփներով և Եվրոպայում՝ գոթերի, Փրանների ու ալամանների, իսկ Աֆրիկայում՝ մավրիտանական ցեղերի հարձակումները ետ մղելով, ի վիճակի չէր ոչ միայն օգնել դաշնակից Հայաստանին, այլև պաշտպանել իր արևելյան սահմանները:

Տրդատ Ա-ը դրկված լինելով Հոռմեացիներից օգնություն ստանալու հույսից՝ աշխատում է Սասանյանների Հնարավոր նոր նվաճողական գործողությունների դեմ համատեղ պայքարելու համար զաշնակցել Աֆղանստանի և Հնդկաստանի Փենջար նահանգի տարածքում գտնվող Քուչանաց թագավորության հետ; Ըստ Մովսես Խորենացու վկայության՝ հայոց Խոսրով Մեծ թագավորը, իրապես Տրդատ Ա-ը, Հոռմեական Փիլիպպոս Արաբացի կայսեր գահակալության վերջին տարիներին, այսինքն՝ 248–249 թթ., սուրհանդակներ է ուղարկում քուչանների թագավոր Վեհսամանի մոտ և կոչ անում նրան՝ համատեղ պայքարի դուրս գալ Սասանյանների դեմ; Վեհսամանը ընդունում է այդ առաջարկությունը, քանի որ Սասանյանները անմիջականորեն սպառնում էին նաև նրա թագավորությանը:

Սակայն Հայաստանի և Քուչանաց թագավորության դաշնակցությունը առանձին արդյունքներ չի տալիս; Շապուհ I-ը, օգտվելով Սասանյան Պարսկաստանի համար ստեղծված նպաստավոր դրությունից, որոշում է Հաշիկ տեսնել թե՛ Քուչանաց թագավորության և թե՛ Հայաստանի հետ;

Շապուհ I-ը իր առաջին հարվածը ուղղում է Քուչանաց թագավորության դեմ; 1939 թ. Նախշ-ի-Ռուստեմի մոտ «Քաարա ի Զարդուշտ» Հուչարձանի պատերի վրա Հայտնաբերվել է Շապուհ I-ի արձանագրություններից մեկը, որից տեղեկանում ենք, որ նա մոտ 248–251 թթ. նվաճել է Քուչանաց թագավորությունը և գահընկեց արել քուչանների Վասուղեա թագավորին, որն անշուշտ Մովսես Խորենացու մոտ Հիշատակված նույն Վեհսամանն է; Խիստ ուշագրավ է, որ Խորենացու մոտ ևս Վեհսամանի կոիվը Սասանյանների դեմ, նրա պարտությունը և նրա տոռմի բնաջնջումը նշված է մոտ 248–249 թթ.։

Հայաստանը, զրկված լինելով թե՛ Հոռմի և թե՛ Քուչանաց թագավորության դաշնակցությունից, շուտով մենակ է մնում Հզոր Սասանյան Պարսկաստանի դեմ; 252 թ. Շապուհ I-ը հարձակվում է Հայաստանի վրա և նվաճում այն; Տրդատ Ա-ը փախչում է Հոռմեացիների մոտ, իսկ նրա որդիները մեկնում են պարսից կողմերը:

«Նորից սրա (Գալլոս կայսեր) ժամանակ,- վկայում է բյուզանդական պատմագիր Զոնորասը, - սկսվեցին պարաիկների խլրտումները, և նրանք նվաճեցին Հայաստանը; Այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»:

253–255 թթ. Շապուհ I-ը Հոռմեացիներից նվաճում է նաև Միջա-

գետքն ու Ասորիքը:

Պարսիկներին ետ մղելու համար 256 թ. Արևելք է գալիս Վայերիանոս կայսը (253–260): Թեև սրան հաջողվում է վերագրավել Ասորիքը, սակայն 260 թ. Եղեսիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում նա ծանր պարտություն է կրում և գերի է ընկնում Շապուհի ձեռքը:

Շապուհ I-ը Հայաստանը նվաճելուց հետո այնտեղ թագավոր է նշանակում Արտավազդ անունով մեկին: Մեզ Հայտնի չէ այս Արտավազդ V-ի (մոտ 252–273) ո՞չ ծագումը և ո՞չ էլ գործունեությունը: Միայն Հայտնի է, որ սա, ինչպես վկայում է Հոռմեացի կենսագիր Տրեբելլիոս Պոլիոնը, մի նամակ է գրել Շապուհ I-ին և նրան խորհուրդ տվել գերությունից ազատել ծերունի Վայերիանոս կայսրին:

Եղեսիայի ճակատամարտից հետո Շապուհ I-ը ոչ միայն կրկին գրավում է Ասորիքի մեծ մասը և նրա մայրաքաղաք Անտիոքը, այլև Կապադովկիայի մայրաքաղաք Մաժակ-Կեսարիան և Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքը:

Սակայն 261 թ. Շապուհ I-ը Եփրատ գետի մոտ ծանր պարտություն է կրում Ասորիքի Պալմիրա (ասորերեն՝ Թաղմոր) քաղաքի արար իշխան Սեպտիմիոս Օղենատոսից: Նույով իրեն թագավոր Հայտարարված այս իշխանը, իրքև Հոռմի գաշնակից ու ենթակա, նվաճում և իր իշխանությանն է ենթարկում Ասորիքը, Միջագետքը, Պաղեստինը, Կիլիկիան, Արարիան և Կապադովկիան: Պալմիրայի թագավորությունը ավելի մեծ չափով ընդարձակվում և ուժեղանում է Օղենատոսի կողմանց Զենորիա թագուհու և սրա որդու՝ Վահրամաթի ժամանակ (267–273): Սրանք օգտվելով Հոռմեական կայսրության խառնակ վիճակից՝ նվաճում և իրենց տիրապետությանն են ենթարկում նաև Եղիպտոսի ու Փոքր Ասիայի մեծ մասը, ինչպես և իրենց անկախ են Հայտարարում Հոռմից և դաշինք կնքում Սասանյան Պարսկաստանի հետ:

Սակայն III դարի 70-ական թթ. սկզբին Հոռմեական կայսրությունը, ետ մղելով գոթերի, գերմանական ցեղերի ու մյուս բարբարոսների հարձակումները, կարողանում է ժամանակավորապես վերականգնել իր քաղաքական հզորությունը և ուշադրություն դարձնել Արևելքի վրա: Ավրելիանոս կայսը (270–275) մեծ ուժերով գալով Արևելք՝ 271–273 թթ. պարտության է ենթարկում Պալմիրայի թագավորությանը և վերականգնում է Հոռմի տիրապետությունը արեւելյան պրովինցիաներում:

Ավրելիանոս կայսեր այս արելյան արշավանքի ժամանակ, Հա-

վանաբար 273 թ., Հայաստանը ևս հոռմեացիների օգնությամբ աղատագրվում է Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետությունից և վերականգնում իր ինքնուրույնությունը: Հայաստանում թագավոր է Հոչակում Հայ Արշակունիների տոհմից Խոսրով II-ը (273–287), որը հավանաբար Տրդատ II-ի որդիներից մեկն էր: Սասանյան Պարսկաստանը, որտեղ Շապուհ I-ի մահից (272 թ.) հետո քաղաքական անկայուն վիճակ էր ստեղծվել, չի կարողանում դիմադրություն ցույց տալ և լույսայն համաձայնում է Հայաստանում տեղի ունեցած այս փոփոխության հետ:

Խոսրով II-ը, որին Հայ պատմագիրները անվանում են նաև Խոսրով Մեծ և սիսալմամբ նրան Սասանյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշիր I-ի ժամանակակից են Համարում, Հաճախ դաշնակցելով Հարեւան վրացիների ու աղվանների, իսկ երբեմն էլ հոռմեացիների հետ, ավելի քան տասներկու տարի պայքար է մղում Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Սակայն այդ պայքարը ինչպես Տրդատ II-ի ժամանակ, նույնպես և այժմ առանձին արդյունքներ չի տալիս:

Խոսրով II-ի Հակապարսկական քաղաքականությունն ու պայքարը, բնականաբար, չէին կարող առաջ չըերել նրա դեմ պարսից քաղաքական շրջանների կատաղի թշնամությունն ու վրեմիսնդրությունը: Ըստ ավանդական պատմության՝ Խոսրով II-ը սպանվում է Վաղարշապատում, պարսից թագավորի կողմից ուղարկված վարձկան Անակ Պարթևի ձեռքով: Խոսրովի սպանությունից հետո Հայաստանը կրկին նվաճվում է պարսիկների կողմից, իսկ թագաժառանգ պատանի Տրդատը փախչում և ապաստանում է Հոռմում:

Խոսրով II-ի սպանությունը Ազաթանգեղոսի մոտ նշված է Սասանյան Արտաշիր I-ի գահակալության տասնմեկերրորդ տարում (237 թ.) իսկ Մովսես Խորենացու մոտ՝ Վալերիանոս կայսեր ժամանակ (253–260): Սերեսոր, մի կողմից՝ հետեւելով Ազաթանգեղոսին, իսկ մյուս կողմից՝ օգտվելով արժանահավատ մի այլ սկզբնաղբյուրից, բայց չնկատելով ստացվող խիստ անախրոնիզմը, նույն այս դեպքը նշում է Արտաշիրի գահակալության տասնմեկերրորդ (237 թ.) և Դիոկղետիանոս կայսեր չորրորդ տարում (287 թ.): Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում այս վկայություններից արժանահավատ ու ճիշտ է Համարվում Սերեսորի վկայության երկրորդ ցուցմոնքը, ըստ որի՝ Խոսրով II-ը սպանվել է Դիոկղետիանոս կայսեր գահակալության չորրորդ տարում, այն է՝ 287 թ.:

295 թ. պարսից թագավոր Ներսեհը (293–302) Հայաստանը, Միջագետքը, Ասորիքը և Փոքր Ասիան նվաճելու նպատակով նոր պա-

տերագմ է սկսում Հռոմեական կայսրության դեմ: Նույն այս թվականին, ինչպես վկայում է Հռոմեացի պատմագիր Ամմիանոս Մարկելլինուր, Ներսեհը նվաճում է Հայաստանը և հարձակվում Միջազետքի վրա:

Ներսեհ թագավորի այս արշավանքը դեպի Հայաստան և հետագա դեպքերը հիշատակում է նաև Փավստոս Բուղանդը, սակայն ժամանակավրիպությամբ այդ դեպքերը նշելով Հայոց Տիրան թագավորի (338–350) գերեվարությունից, բանտարկությունից ու կուրացումից անմիջապես հետո: Ըստ Փավստոս Բուղանդի վկայության՝ պարսից Ներսեհ թագավորն իր ամբողջ զորքով, պատերազմական փոքրի մեծ բազմությամբ զալիս նվաճում է Հայոց աշխարհը, իսկ Հայ նախարարներից շատերը իրենց ընտանիքներով փախչում են Հռոմեացիների մոտ:

Դիոկեստիանոս կայսրը (284–305), որի ժամանակ Հռոմեական կայսրության թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին դրությունը մեծ չափով կայունացել ու ամրապնդվել էր, զգալի ուժերով պարսիկների դեմ է ուղարկում Արեելքում իր կառավարչակից Գալերիոս Մաքսիմիանոսին: Առաջին խոչոր ընդհարումը պարսիկների հետ տեղի է ունենում 296 թ. Միջազետքի Խառնա քաղաքի մոտ, որտեղ պարսկական հեծելազորի գերազանցության պատճառով Հռոմեական զորքը ծանր պարտություն է կրում:

Միջազետքում տեղի ունեցած այս կոփսներին, ինչպես երեսում է Ազաթանգեղոսի վկայություններից, մասնակցել է նաև Հռոմ ապաստանած և այնտեղ Գալերիոս Մաքսիմիանոսի մոտիկ ընկերոջ՝ Լիկինիոս Լիկինիանոսի մոտ ապրած ու դաստիարակված Հայաստանի գահաժառանգ Տրդատը: Ըստ Ազաթանգեղոսի վկայության՝ նա, Հավանաբար, Խառնաի ճակատամարտում ծանր վիրավորվում է և դուրս է զալիս ճակատամարտից, իսկ այնուհետև՝ զենքերը մեջքին կապած, իր ձիու հետ միասին լողալով անցնում է Եփրատ գետը և ազատվում գերությունից:

Գալերիոս Մաքսիմիանոսը շուտով նոր զորք է հավաքում և որոշում է այս անգամ պարսիկների դեմ ճակատամարտ տալ Հայաստանում, որտեղ նրան կարող էին օգնել նաև Հայերը: 297 թ. նա մեծ ուժերով Փոքր Հայքի վրայով մտնում է Հայաստան: Նախքան պարսիկների դեմ վճռական ճակատամարտ տալը Գալերիոս Մաքսիմիանոսը ծպտված կերպով, ըստ Հունա-Հռոմեական պատմագիրների վկայությունների՝ երկու-երեք ձիավորների, իսկ ըստ Փավստոս Բուղանդի վկայության՝ Սյունյաց Անդովկ ու Արշավիր Կամսարական

Նախարարների ուղեկցությամբ լրտեսում և հետախուզում է պարսկական բանակը, որը ճամբար էր զրել Բասենում: Այս հետախուզությունից հետո, ինչպես վկայում է Փավստոս Բուզանդը, մի վաղ առավոտ, երբ դեռևս պարսիկները անհոգ ու միամիտ հանգստանում էին իրենց բանակատեղում, Հոռմեական և Հայկական գորքերը հանկարծակի հարձակվում են պարսկական բանակի վրա, անխնա կոտորում, գերեվարում և զլխովին ջախջախում են նրան: Հոռմեական և Հայկական գորքերի հաղթությունը թշնամու նկատմամբ կատարյալ էր: Բացի մեծ թվով պարսիկ զինվորներից, Հոռմեացիներին գերի են ընկնում Ներսեհ թագավորի կանայք, երեխաները, քոյցերը և պարսիկ մեծամեծներից շատերը: Նրանք ձեռք են բերում նաև Հարուստ ավար:

Ներսեհ թագավորը, այս ծանր ու աղետալի պարտությունից Հուսահատված, դեսպաններ է ուղարկում Դիոկղետիանոս կայսեր մոտ և խնդրում է ազատ արձակել զերիներին ու կնքել խաղաղության դաշնագիր: Դիօկղետիանոս կայսրը ընդունում է այդ առաջարկությունը:

298 թ. Մծրին քաղաքում պարսիկների համար ծանր պայմաններով 40-ամյա խաղաղության դաշնագիր է կնքվում Հոռմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջն: Այդ դաշնագրով Սասանյան Պարսկաստանը Հոռմին է զիջում Միջագետքը և անդրտիգրիայան երկրները:

Մծրինի դաշնագրով Հայաստանը ևս, իրրև Հոռմի դաշնակից, ազատագրում է Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետությունից, որով վերականգնվում են նրա ինքնուրույնությունն ու թագավորությունը: 297 կամ 298 թթ. Հոռմեական կայսրության օժանդակությամբ ու Համաձայնությամբ Հայաստանում գահ է բարձրանում Խոսրով Ա-ի որդին՝ Տրդատ Ա-ը (297/8-330), որը գործուն կերպով մասնակցել էր 296-297 թթ. Կոփիներին:

Տրդատ Ա-ի գահակալության ժամանակ Հայաստանում տեղի են ունենում սոցիալական-տնտեսական և մշակութային խոշոր փոփոխություններ: Նրա ժամանակ այստեղ ոչ միայն վերջնականապես կործանվում են ստրկատիրական կարգերը և դրանց փոխարեն հաստատվում են ավատատիրական կարգեր, այլև քրիստոնեությունը Հայտարարվում է պետական կրոն: IV դարի սկզբից Հայ ժողովրդի պատմության մեջ սկսվում է մի նոր զարաշրջան՝ ավատատիրության դարաշրջանը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՑՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊ ԵՎ ԹԱՏՐՈՒՆ

Ք. ա. III դարից հունական մշակույթը, դիցանականիստական մշակույթը և հունարեն լեզուն զգալի չափով տարածվում են նաև Հայաստանում:

յաստանում **Ծոփքի հայ թագավորների՝ հունարեն մակագրություններով կտրված դրամների երկրորդ երեսները հաճախ զարդարված են հունական դիցաբանությունից ու առասպեկտներից վերցված խորհրդապատկերներով։ Նույն այդ դրամների վրա հայ թագավորները երեսն նաև իրենք իրենց անվանում են «Հելլենասեր»։ Արմավիրում հայտնաբերված արձանագրություններից մեկում, ինչպես արդեն նշված է, հայոց Անահիտ աստվածուհին նույնացված է հունական դիցուհի Արտեմիսի հետ և անվանված է նրա անունով։ Մի այլ արձանագրության մեջ բերված է ուժ տողանոց մի խրատական բանաստեղծություն, որտեղ Հիշատակված են Ք. ա. III դարի հույն նշանավոր բանաստեղծ, «Գործեր և օրեր» խրատական պրեմի հեղինակ Հեսփողոսի և նրա եղբոր՝ Պերսեաի անունները։ Նշված այս փաստերը, որոնք վերաբերում են Ք. ա. III դարի երկրորդ կեսին, ցույց են տալիս, որ հայ ավագանին վաղուց ոչ միայն ընդգրկված էր հելլենիստական մշակույթի որորտի մեջ, ոչ միայն լավ էր իմանում հունարեն լեզուն ու հունական դիցարանություններ, այլև ծանոթ էր հին հունական դասականների աշխատություններին։**

Ք. ա. III դարից սկսած՝ Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, հատկապես քաղաքների զարգացման, տեղական ու հունական մշակույթների սինթեզի, փոխազդեցության հիման վրա առաջանում և զարգանում է հայկական հելլենիստական մշակույթը։ Հայաստանում ստեղծված կամ հայկական հելլենիստական մշակույթը զարգանում էր ինքնուրույն ուղիով, տեղական ավանդույթների, տեղական ինքնատիպ հատկանիշների պահպանումով ու դրոշմով։

թեև միաժամանակ հանդիսանում էր Արևելքի երկրներում ստեղծված Հելենիստական ընդհանուր, մշակույթի մի մասը:

Ինչպես Արևելքի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում Հելենիստական մշակույթը առավելապես հանդիսանում էր ստրկատիրական վերնախավի ու քաղաքային բնակչության մշակույթ և տարածված էր սրանց շրջանում: Այդ պատճառով էլ Հայկական Հելենիստական մշակույթը գրեթե բացառապես զարգանում էր արքունիքում, ստրկատերերի ապարանքներում և քաղաքներում:

Հակառակ սրան, զյուղական բնակչությունը, այսինքն բուն ժողովուրդը ոչ միայն պահպանում էր իր լեզուն, կենցաղը, սովորույթներն ու Հավատալիքները, այլև շարունակում դարձացնել օտարամուտ ազդեցություններից զերծ Հայկական մշակույթը: Որոշ չափով բուն Հայկական մշակույթը պահպանվում և զարգանում էր նաև մեջաններում:

Ք. ա. II և I դարերում Հայաստանի միավորմանը, նրա տնտեսական ու քաղաքական հզորությանը զուգընթաց՝ վերելք է ապրում նաև Հայկական մշակույթը. Հայաստանը դառնում է Արևելքի մշակութապես զարցացած առաջավոր երկրներից մեկը:

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Հայկական Գրականությունը մեջաններում, Հատկապես Դարանայաց գանը և պատմավառի Ասի ամրոցում, եղել են Հայերեն լեզվով գրությունը

գրված մեհենական տարեգրություններ, Հավանաբար նաև ուրիշ կրոնական գրքեր: Սակայն նա դժբախտաբար չի տեղեկացնում մեզ, թե այդ գրքերը ինչպիսի նշանագրերով էին գրված: Արաքս գետի ափին գտնվող Դաշրուուն զյուղի մոտ ժայռերի վրա Հայտնաբերվել են գիտությանը անծանօթ նշանագրեր, որոնք որոշ նմանություն ունեն Հայկական ձեռագրերում պահպանված գաղափարագրերի հետ: Առանձին ուսումնասիրողներ, հիմնվելով Հայտնաբերված այս նշանագրերի և Մովսես Խորենացու վկայությունների վրա, ենթադրում են, որ գեռես ն. Ք. մի քանի դար առաջ Հայաստանում գոյություն են ունեցել Հայկական մեհենական նշանագրեր: Եթե իրոք գոյություն են ունեցել Հայկական մեհենական նշանագրեր, ապա պետք է կարծել, որ դրանք զանգվածային գործածության համար տարածված չեն եղել, այլ, ինչպես Եղիպատոսում և այլ երկրներում, ունեցել են կաստայական բնույթ, դրանց ծանոթ են եղել միայն քրմերը և դրանցով գրվել են բացառապես կրոնական գրքեր և մեհենական տարեգրություններ:

Հայերեն լեզվով աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող երկեր, բանաստեղծություններ, երգեր նամակներ և զանազան գրություններ գրելու համար հայերը օգտագործել են պարսկական և հունական տառերը: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ նույնիսկ իր ժամանակ Հայաստանում գոյություն են ունեցել պարսկական ու հունական գրերով գրված սահմանավեճերի, պայմանագրերի, ավատատիրական տների ազնվական ծագումը ապացուցող զրույցների անբավ մատյաններ:

Սակայն նույն այս ժամանակ հայկական արքունիքում, ազնվականության և քաղաքային բնակչության շրջանում գրականությունը, գիտությունը և մշակույթի մյուս ճյուղերը զարգանում էին սկզբում արամերեն, իսկ հետագայում՝ հունարեն լեզուներով: Պետական գրագրությունները և պետական դիմանը նույնպես վարում էին այդ լեզուներով:

Առաջին հայ հեղինակը, որի մասին մեզ տեղեկություն է հասել, հայոց Արտաշես I թագավորի որդի Վրույրն է: Մովսես Խորենացին, օգտվելով մեհենական պատմությունից և այլ աղբյուրներից, Վրույրին անվանում է «այր իմաստուն և բանաստեղծ»: Սակայն, դժբախտաբար, Պատմահայրը չի նշում նրա գրվածքներից կամ բանաստեղծություններից որևէ մեկը:

Հնագույն հայ հեղինակներից ու պատմագիրներից մեկն էր Դարրանայաց գավառի Անի ամրոցի Ողյումագ քուրմը, որը հավանաբար ապրել և ստեղծագործել է Ք. ա. I դարում: Սա գրել է «Մեհենական պատմություն», որի մեջ շատ արժեքավոր տեղեկություններ են եղել Երվանդ IV-ի և Արտաշես I-ի ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցած գեպքերի, քաղաքաշինարարության և մեհյանների մասին: Մովսես Խորենացին, որը զգալի չափով օգտվել է Ողյումագ քրմի աշխատությունից, սրան անվանում է «ստուգապես պատմող» և «գրող մեհենական պատմութեանց»:

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի Արտաշատ և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքները դառնում են հելլենիստական մշակույթի կարևոր կենտրոններ: Մի շարք հույն գիտնականներ, հալածվելով կամ փախչելով հոռմեացիներից, գալիս են և հաստատվում Հայաստանում:

Պլուտարքոսը վկայում է, որ հայկական արքունիքում էր ապրում իր հայրենի քաղաքից աքսորված հույն նշանավոր հոեստոր ու պատմագիր Ամփիկրաստես Աթենացին, որը նախընտրելով Հայաստանը՝ արհամարհանքով մերժել էր Սելլեկանների հրավերը: Հայաստանում եղած ժամանակ նա գրել է «Մեծ մարդկանց մասին» վերնա-

գրով մի աշխատություն, որտեղ, Հավանաբար, շարադրված է եղել նաև Տիգրան Ա-ի կյանքն ու գործունեությունը:

Ք. ա. 71 թ. Հայաստան է գալիս և Հայկական արքունիքում է ապրում նաև Հույն Հայտնի փիլիսոփա, Հոետոր և պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսիացին, որը մինչ այդ եղել էր Պոնտոսի պետական գործիչներից և Միհրդատ Պոնտացու խորհրդականներից մեկը: Պլուտարքոսը սրան անվանում է «բազմագիտուն մարդ», իսկ Պլինիոսը՝ «Հոռմեատյաց»: Սա գրել է Տիգրան Ա-ի ընդարձակ պատմությունը և կենդանիների բանականության մասին մի փիլիսոփայական աշխատություն: Այս վերջին աշխատությունը, ինչպես վկայում է Ք. Հ. առաջին դարի Հեղինակ Փիլոն Ալեքսանդրիացին, թարգմանված է եղել Հայերեն: Թե՛ Ամֆիկրատես Աթենացու և թե՛ Մետրոդորոս Սկեպսիացու վերոհիշյալ աշխատությունները մեզ չեն հասել:

Այս ժամանակ Հայաստանում եղել են նաև Հայ նշանավոր գիտնականներ և մտածողներ: Հայաստանում հելլենիստական լավագույն և բազմակողմանի կրթություն ստացած Հայ գիտնականներից մեկն էր Տիգրանը, որին Լուկուլլոսը գերեվարել և տարել էր Հոռմ: Սա Հոռմում հոչակված էր իրքը նշանավոր Հոետոր և քերականագետ: Նա Հոռմեացի նշանավոր պետական գործիչ և Հոետոր Ցիցերոնի անձնական բարեկամն էր և նրա դպրոցի Հայտնի ուսուցիչներից մեկը: Տիգրանը Հոռմում հիմնել էր նաև մի գրադարան, ուր Հավաքել էր բազմաթիվ ձեռագիր գրքեր:

Հայկական հելլենիստական մշակույթի նշանավոր դեմքերից մեկն էր Հայոց Արտավագդ Աթագարքը: Սա ոչ միայն Հայկական արքունիքում հելլենիստական փայտուն կրթություն ստացած, հելլենիստական մշակույթը մեծապես գնահատող ու հովանավորող պետական գործիչ էր, այլև Հունարեն լեզվով գրված բազմաթիվ երկերի Հեղինակ: «Արտավագդը, – վկայում է Պլուտարքոսը, – գրում էր ողբերգություններ, ճառեր և պատմական աշխատություններ»: Նրա աշխատությունները մեզ չեն հասել: Սակայն նրանցից մի քանիսը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, պահպանվել էին մինչև Ք. Հ. Ա-ի դարը:

I-III դարերում Հայ Արշակունի թագավորները ևս Հայաստան են Հրավիրել ու հովանավորել հելլենիստական մշակույթի մի շարք ներկայացուցիչների: Այսպես, օրինակ՝ Հայտնի է, որ Հայոց թագավոր Սուհեմոս-Տիգրանի հրավերով Հայաստան է գալիս և երկար ժամանակ Արտաշատի Հայկական արքունիքում է ապրում Ա-ի դարի Հայտնի Հոետոր, գրող և մանկավարժ Յամբողիքոս Բաբելոնացին: Սա Արտաշատում զբաղվում է Հայ արքայագուների դաստիարակու-

թյամք և այնտեղ գրում 35 հատորանոց «Բարելոնիկա» պատմավի-պական երկը, որից միայն առանձին հատվածներ են հասել մեզ՝ հետագա Հեղինակների միջոցով:

II դարի վերջից հայ Արշակունի թագավորները առանձին հետաքրքրություն են հանդես բերում Հայաստանի պատմության նկատմամբ; Հայոց Վաղարշ II թագավորի Հանձնարարությամբ ասուրի փիլիսոփիա և պատմագիր Մար Արա Կատինան, օգտվելով Հայկական արքունի դիվանում պահվող ժողովրդական ավանդությունների, առասպելների ու երգերի ժողովածուներից, հունարեն և ասուրերեն լեզուներով գրում է Հայաստանի նախնական պատմությունը; Մովսես Խորենացին և Սեբեոսը իրենց աշխատությունների առաջին մասը գրելիս՝ մեծապես օգտվել են նրա աշխատությունից; Սեբեոսը նրան անվանում է «Մծուրնեցի»: Այս անվանումը ցույց է տալիս, որ նա ծնվել կամ երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանի Մծուրն քաղաքում: Անկասկած է, որ նա լավ է իմացել նաև Հայոց լեզուն:

Մար Արա Կատինա Մծուրնեցու ժամանակակից էր ասորի նշանավոր գրող ու պատմագիր Բարդածան Եղեացին (154–222): Ըստ Մովսես Խորենացու վկայության՝ աս Հայաստան եկած առաջին քրիստոնյա քարոզիչներից մեկն էր: Իր քարոզչության մեջ հայերի շրջանում հաջողություն չունենալով, Բարդածանը գալիս է Դարանայաց գավառի Անի ամրոցը և իրեն նվիրում գիտական աշխատանքի: Այնտեղ նա գտնում, ընթերցում և հայերենից ասորերեն է թարգմանում «Մե՛քնական պատմությունը», որտեղ եղել են նաև տեղեկություններ հայ թագավորների գործունեության մասին: Նա այնուհետև այս աշխատության և նոր ժամանակների վերաբերյալ իր ունեցած տեղեկությունների հիման վրա գրում է Հայաստանի պատմությունը, որը հետագայում թարգմանված է եղել նաև հունարեն: Նրա աշխատությունը ևս, որից Մովսես Խորենացին օգտվել է, դժբախտաբար մեզ չի հասել:

Բացի Ոլյումպ քրմի և Բարդածանի թարգմանած մե՛քնական պատմություններից, հայերեն լեզվով գոյություն է ունեցել նաև Հայկացանց և Տիգրան Երվանդյանին նվիրված ու չորս «Հագներգութիւնից» այսինքն՝ մասսերից բաղկացած չափածո մի երկ, որը կոչվել է «Հիւսումն Պիտոյից»: Մովսես Խորենացին, որն անձամբ կարդացել և օգտվել է այս գրքից, թեև հեղինակի անունը չի տալիս, բայց նրան անվանում է «իմաստունների մեջ իմաստնագույն»:

Ք. ա. IV-I դարերում, ինչպես և հետագա ժրանում ծաղկում է նաև Հայկական ժողովրդական վեպը

Հայ վիպասանները և գուսանները ստեղծում են Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի և հայ թագավորների չուրջ հյուսվող պատմաավանդական բնույթի գեղարվեստական բարձրարժեք բազմաթիվ վեպեր և գրուցներ։ Նրանք այդ ստեղծագործությունների մեջ մեծ չափով արտացոլել են հայ ժողովրդի պայքարը արտաքին թրշնամիների դեմ, հայ ժողովրդի ներքին կյանքը, նրա կենցաղը, սովորութներն ու հավատալիքները։

Ժողովրդական պատմաավանդական վեպերի մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավում Արտաշես I-ի անվան չուրջը հյուսված վեպը, որը հավանաբար ստեղծվել է Ք. ա. II-I դարերում։ Այդ վեպի մեջ գովերգվել են հայկական հողերի միավորման և հայկական միասնական կենտրոնացված պետականության ստեղծման համար Արտաշեսի մղած կոխմերը Սելևկյանների (ըստ վեպի՝ հոռմեացիների), Երվանդ IV-ի և կովկասյան ցեղերի դեմ, Արտաշեսի կատարած շինարարական գործերը, Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը, նրա ժամանակ Հայաստանում տնտեսական կյանքի, արհեստների և մշակույթի զարգացումը և այլն։

Վեպում առանձին տեղ է գրավում Արտաշեսի կոփվը ալանների դեմ և այդ կապակցությամբ նրա ամուսնությունը ալանց թագավորի դստեր՝ Սամենիկի հետ։ Ըստ վեպի՝ ալանները, միացած կովկասյան այլ ցեղերի հետ, կողոպուտի նպատակով Վրաստանից ներխուժում են Հայաստանի հյուսիսային շրջանները։ Արտաշեսն իր զորքով շարժվում է ալանների դեմ։ Տեղի ունեցած ճակատամարտում ալանները պարտվելով, քաշվում են Կուր գետի հյուսիսային ափը և բանակ դնում այնտեղ, իսկ Արտաշեսը բանակ է դնում նույն գետի հարավային ափին։ Ալանաց թագավորը հաշտություն է առաջարկում Արտաշեսին և խնդրում նրան ազատել իր որդուն, որը գերի էր ընկել հայերի ձեռքք։ Սակայն Արտաշեսը մերժում է կատարել նրա խնդիրքը։ Դրանից հետո ալանաց թագավորի դուստը Սամենիկը, գալով Կուր գետի ափը, հեռվից դիմում է Արտաշեսին։

Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,

Որ յաղթեցեր քաջ աղքին Ալանաց,

Ե՛կ հաւանեաց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝

Տալ զպատանիդ.

Զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝

Զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,

Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն յախտնական
Ի մէջ երկոցունց աղքաց քաջաց Հաստատել:

Արտաշեար լսելով Սաթենիկի իմաստուն խոպերը և տեսնելով նրա գեղեցկությունը՝ ցանկանում է նրան կնության առնել; Նա խնամախոս է ուղարկում ալանների թագավորի մոտ՝ Հաշտվելու և նրա դուստրը կնության խնդրելու համար; Սակայն ալանների թագավորը պատաժանում է.

Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս
Հազարս ի Հազարաց
Եւ բիւրս ի բիւրուց
Ըսդ քաջազգուոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց:

Լսելով, որ Հայրը դստեր համար մեծ զլիսագին է պահանջում, Արտաշեար գոյություն ունեցող սովորության համաձայն փախցնում է Սաթենիկին:

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթե ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկեօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:

Տեղի է ունենում արքայական Հարսանեկան Հանդեար, որի ժամանակ՝
Տեղ ոսկի տեղայր
Ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարդարիս
Ի Հարսնութեան Սաթինկանն;

Ժողովրդական վեպից բերված վերո՛չիշալ Հասովաճների մեջ Հայ վի-պասաններն ու գուսանները ոչ թե պատմական ճշտությամբ նկարագրել են Արտաշեաի ամուսնությունը, այլ Հայ ժողովրդի մեջ գոյություն ունեցող Հարսնախոսության, Հարսի համար զլիսագին պահանջելու, օդակա-

պարանով մարդկանց բոնելու, հարս փախցնելու, հարսանիքի ժամանակ դրամ շաղ տալու սովորութները:

Այս վեպի անմիջական շարունակությունն է հանդիսանում Արտաշեսի և Սաթենիքի որդու՝ Արտավազդի անվան շուրջը հյուսված պատմառապելական վեպը:

Ըստ վեպի՝ Արտավազդը մեծանալով դառնում է քաջ, բայց և անձնահաճ, հպարտ, իշխանասեր և նախանձոտ:

Դեռևս Երվանդ IV-ը մարական ծագում ունեցող վիշապազունների նահապետ իշխան Արգավանին էր տվել պետության մեջ թագավորից հետո երկրորդը լինելու աստիճանը: Արտաշեսը ևս այդ աստիճանը թողել էր Արգավանին, որովհետև սա Երվանդ IV-ին չէր օգնել և իր զորքերը դուրս էր բերել ճակատամարտից:

Արտավազդը, նախանձելով Արգավանի երկրորդության այս աստիճանին, գրգռում է իր հորը և հայտնում, որ իրը թե Արգավանը ինքն է ուզում թագավոր դառնալ: Արտաշեսը հավատալով իր որդուն՝ Արգավանին զրկում է երկրորդության աստիճանից և այն տալիս է Արտավազդին:

Մի անգամ Արգավանը Արտաշեսին և սրա որդիներին վիշապների տաճարում ճաշի է հրավիրում և ուզում է դավել թագավորին: Ճաշի ժամանակ Արտաշեսի որդիները, երբ իմանում են Արգավանի դավադրության մասին, մեծ աղմուկ և շփոթ են բարձրացնում: Այդ դեպքից զայրացած Արտաշեսը վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաժան որդուն մեծ զորքով ուղարկում վիշապների դեմ: Սա սպանում է վիշապազուններից շատերին, այրում և ավերում է նրանց պալատը:

Այս դեպքից մի քանի տարի հետո Արտավազդը Արտաշատ մայրաքաղաքում իրեն համար ապարանք կառուցելու տեղ չգտնելով՝ վիշապազուններից խլում է Նախճավանը, Արաքս գետի հյուսիսային կողմում գտնվող նրանց զյուղերը, պալատներն ու բերդերը: Նա Շարուրի դաշտում շինում է Մարակերտ քաղաքը և բնակվում այնտեղ:

Արգավանի որդիները, այսինքն՝ վիշապազունները, չհանդուրժելով Արտավազդի արարքները, կոփի են սկսում նրա դեմ: Սակայն քաջ արքայորդին հաղթում և սպանում է բոլոր վիշապազուններին ու նրանց հորը՝ Արգավանին:

Առասպելական և դիցարանական բնույթ ստացած ժողովրդական վեպի այս մասերի պատմական իրողությունն այն է, որ Արտավազդը կովել ու հաղթել է Շարուրի դաշտում և Մասիս լեռան ստորոտում բնակվող և հավանաբար մարական ծագում ունեցող մի ցեղի, որի հպատակիների մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավել վիշապների, այսինքն՝

օձանման երևակայական կենդանիների պաշտամունքը: Այս տեսակետից ուշագրավ է, որ հայ ժողովրդի հավատալիքների մեջ ևս Մասիս լեռը համարվել է վիշապների, քաջքերի, դևերի և չար ոգիների բնակավայր:

Ըստ ժողովրդական վեպի՝ Արտաշես թագավորը մի արշավանքի ժամանակ օտար երկրում՝ Մարանդում հիվանդանում և վախճանվում է: Նա իր մահվան անկողնում հիշելով Նավասարդի տոնը՝ ասում է.

Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի
Եւ զառաւոտն Նաւասարդի,
Զվագելն եղանց և զվագելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք և թմրկի հարկանէաք,
Որպէս օրէնն է թագաւորաց:

Արտաշեսի դիմակը տեղափոխվում է Հայրենիք: Երկիրը խոր կերպով սպում և փառավոր թաղում է կազմակերպում իր նշանավոր թագավորի պատվին: Արտաշեսի հետ թաղում են մեծ հարստություններ և բազմաթիվ ստրուկներ: Արտավազդը նախանձելով իր հոր փառքին, ասում է.

Մինչ դու զնացեր,
Եւ զեկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ:

Սրա համար Արտաշեսը անիծում է իր որդուն.

Եթէ դու յորս հեծցիս
յԱղատն ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք, տարցին
յԱղատն ի վեր ի Մասիս,
Անդ կայցես, և զլոյս մի՛ տեսցես:

Կատարվում է հոր անեծքը: Որսի ժամանակ քաջքերը Արտավազդին զլորում են Մասսի անդունդներից մեկը և շղթայում: «Պատավները, - տեղեկացնում է Մովսես Խորենացին, - սրա մասին զրուցում են, թե նա արդիված է մնում այրում, երկաթե շղթաներով կապված, և երկու շուն կրծում են նրա շղթաները, և նա ջանում է դորս գալ և աշխարհին վերջ տալ: Բայց ասում են, որ դարբինների կոնսահարության ձայնից նրա կապանքներն ամրանում են: Դրա համար էլ մինչև այժմ դար-

բիններից շատերը առասպելին հետևելով՝ կիրակի օրերը երեք կամ չորս անգամ խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան»:

Ըստ Մովսես Խորենացու մեջ բերած այս պատումի՝ Արտավազդը չարության մարմնացումն է: Սական Եղնիկ Կողբացին մի այլ պատումի հիման վրա տեղեկացնում է, որ Հեթանոս Հայերը հավատում են, թե Արտավազդը բանտարկված ու շղթայված է դեերի Կողմից և մինչև այժմ կենդանի է, և որ նա աղատվելու է և տիրելու Հայոց աշխարհին: Վիշապների գեմ կովելու, նրանց հաղթելու ու կոտորելու, քաջքերի կամ դևերի կողմից շղթայված լինելու երևոյթները նույնպես ցույց են տալիս, որ ժողովրդական վեպի սկզբնական պատումների մեջ Արտավազդը եղել է դրական հատկանիշներով օժտված դյուցազուններից մեկը:

Այս առասպելի պատմական հիմքը անշուշտ այն է, որ Արտավազդը սպանվել և անհայտ կորել է Մասիս լեռան ստորոտում՝ վիշապազունների երկրում: Ժողովրդի մեջ տարածված է եղել, որ զյուցազն Արտավազդին բանտարկել և շղթայել են վիշապազունները: Հույսեր են եղել, որ քաջ արքայորդին կազատվի շղթաներից, կվերադառնա և կրկին կթագավորի: Սակայն երբ այդ հույսերը չեն արդարացել, այնուհետև կարծել են, որ վիշապազունները Արտավազդին կերպարանափոխել և նույնպես դարձրել են չար: Արտավազդի բնավորության այս երկվությունը բացատրելու համար վիշապանները հնարել են, որ իրը թե վիշապազունների կանայք կախարդել են նրան կամ վիշապազունները մանուկ հասակում գողացել են իսկական արքայորդուն և նրա փոխարեն դև են դրել:

Վիշապազունք գողացան
Զմանուկն Արտավազդ,
Եւ դև փոխանակ եղին:

Հնարավոր է, որ առասպելի այս մասում արտացոլվել են Անտոնիոսի կողմից Արտավազդ Ա-ի ձերբակալումն ու գերեվարումը, ինչպես և Հայաստանում գոյություն ունեցող այն հույսերը, որ Արտավազդ Ա-ը շուտով կազատվի գերությունից, կվերադառնա Հայաստան և կրկին գահ կրարձանա:

Բացի վերոհիշալ վեպերից, գոյություն է ունեցել նաև Տիգրան Ա-ին նվիրված մի առանձին վեպ, որը դժբախտարար ամբողջապես և ինքնուրույն մեղ չի հասել: Այս վեպի առանձին հատվածնե-

րը, անունները նույնության պատճառով հետագայում միացվել ու խառնվել են Տիգրան Երվանդյանի վեպին: Անկասկած է, որ այս վեպի մեջ Տիգրանին տրված «Մեծն Տիգրան», «բազմաբիւրաւոր» և «Հաղթող աշխարհակալ» կոչումները, Տիգրանի կողմից Հայաստանի սահմանները մեծ չափով ընդարձակելը, շատ ազգերի տիրելը և հարկատու դարձնելը, լավ գինաված բյուրավոր զորքեր և մեծ հարստություններ ունենալը, Տիգրանակերտի կառուցումը և այլն վերաբերում են ոչ թե Տիգրան Երվանդյանին, այլ Տիգրան Ա-ին:

Ժողովրդական վեպի մեջ հայ թագավորներն ու զորավարները հանդես են բերված գունագարդված և հերոսականացված տեսքով: Նրանց վերագրված են հոգեկան լավագույն այնպիսի հատկություններ, որոնք գնահատված, հարգված ու սիրված են եղել հին հայերի մոտ: Ըստ վեպի՝ նրանք արի ու քաջ են, հայրենասեր, իմաստուն, առաքինի, ողջախոհ, պերճախոս, շինարար և արդարադատ: Ժողովրդական երգիչները հայ թագավորներին ու զորավարներին գունագարդելով դրական հատկություններով և առաքինություններով՝ ոչ թե նրանց ներկայացրել են այնպես, ինչպես եղել են կյանքում, այլ այնպես, ինչպես ժողովրդի պատկերացմամբ պետք է լինեին:

Հին հայերի մոտ գնահատվել ու գովերդվել են նաև հերոսների մարմնի գեղեցկությունը, համաչափությունը և ֆիզիկական ուժը: Երվանդը սրտոտ է և հաղթանակամ: Արտաշեսի զորավար և դայակ Սմբատը ունի հսկա մարմին՝ իր քաջության համեմատ, Տիգրանը դեմքով գեղեցիկ է, խարտյաշ, թիկնավետ, բարձրահասակ, գեղեցկառուն, մարմնի մասերով համաչափ և ուժով: Խսկ կանայք դեմքով գեղեցիկ են, վայելչագեղ, գեղաշյա, իմաստուն և խորագետ:

Բացի պատմա-ավանդական վեպերից և դիցարանական առասպելներից, անշուշտ, գոյություն են ունեցել նաև աշխատանքի, սիրո, ուրախության, հարսանիքի, տիարության, վշտի, թաղման և այլ ժողովրդական երգեր: Սակայն տարաբախտաբար հայ ժողովրդի առօրյան արտահայտող այդ երգերը մեզ չեն հասել:

Այս դարաշրջանում ևս ժողովրդական վեպերը, առասպելները և երգերը հորինում, մշակում և հարստացնում էին վիպասաններն ու գուսանները: Հայաստանում հատկապես հոչակված էին Գողթն գինեվետ գավառի երգիչները: Շրջելով ամեն տեղ, գուսանները քաղաքների ու գյուղերի հրապարակներում, իշխանական պալատներում, քաղաքացիների տներում, շինականների խրճիթներում տոնական հանդեսների, հարսանիքների ու խնջուքների ժամանակ պատմում էին դյուցազնական վեպեր և առասպելներ, նվագի ուղեկցությամբ

կատարում ժողովրդական երգեր ու պարեր: Նրանք հորինում էին նաև երգերի երաժշտությունը: Նրանց երաժշտական գործիքներն էին փանջիռը, տավիղը, քնարը, վիճը, սրինգը և փոքր թմրուկը: Գառնիի հին դամբարաններից մեկում գտնվել է ոսկրից պատրաստված մի սրինգ, որը մեզ հասած ամենահին երաժշտական գործիքն է:

Հայաստանի քաղաքներում զարգացման բավականին բարձր աս-

Թատրոնը տիմանի վրա էր գտնվում Հայկական Հելլենիստական թատրոնը: Պլուտարքոսը վկայում է, որ

Տիգրանակերտում գտնվում էին մեծ թվով հույն դերասաններ, որոնց Տիգրան Ա-ը հրավիրել էր զանազան տեղերից իր նորակառուց թատրոնի բացումը նշանավորելու համար: Ք. ա. 69 թ. Լոկոլոսը, զրավելով Տիգրանակերտը, այդ դերասաններին օգտագործում է իր հաղթահանդեսների ժամանակ թատերական ներկայացումներ և խաղեր տալու համար: Նույն պատմիչի մի այլ վկայությունից հայտնի է, որ Արտաշատը նույնակերպ ունեցել է իր թատրոնը, որտեղ Ք. ա. 53 թ. Կրասոսի դեմ տարված հաղթանակի տոնախմբությունների ժամանակ, հայ և պարթե մեծամեծների ներկայաւությամբ ներկայացվել է Ք. ա. V դ. հույն նշանավոր թատերագիր Էգրիպիդեսի «Բարոսուհիներ» ողբերգությունը:

Պլուտարքոսի վկայություններից երևում է, որ հատկապես Տիգրանակերտի թատրոնը կառուցված է եղել ոչ թե վերնախավի, այլ քաղաքային զանգվածային հանդիսատեսի համար: Նա, հավանաբար, նման է եղել Հելլենիստական քաղաքների ամֆիթատրոններին: Թատրոնի շենքը ոչ միայն օգտագործվել է ներկայացումներ տալու, այլև տոնական հանդեսներ կատարելու և քաղաքացիների ժողովներ գումարելու համար: Թատրոն հաճախելը Հելլենիստական քաղաքների բնակչության կենցաղի անբաժանելի մասն էր կազմում: Հովհան Մանղակունի կաթողիկոսը (478–490) թատրոնի դեմ ուղղված իր ճառում հայտնում է, որ թատրոն էին հաճախում ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք:

Արտաշատի և Տիգրանակերտի թատրոնների խաղացանկը մեզ հայտնի չէ: Սակայն անկասկած է, որ այդ թատրոններում, բացի հին Հունաստանի մեծագույն ողբերգակների երկերից, ներկայացվել են նաև Արտավազդ Ա-ի գրած ողբերգությունները: Մի քանի ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ Արմավիրում հայտնաբերված հունարեն գրված ութողանի չափածո տեքստը վերցված է Արտավազդ Ա-ի ողբերգություններից մեկից:

Հայկական Հելլենիստական թատրոնն իր գոյությունը պահպա-

նում և գարգանում էր նաև Ք. Հ. I-III դարերում: Ֆրանսիական նշանավոր գրող Ֆ. Ռաբլեն, օգտվելով Լուկիանոսից, Հավանաբար նաև մի այլ վատահելի սկզբնաղբյուրից, իր «Գարգանտյուան և Պանտագըյուելը» վեպում հայտնում է, որ Տրդատ I-ի խնդրանքով Ներոն կայսրը նրան է նվիրում իր ամենահայտնի միմուներից մեկին: Թատերական ճաշակը այնքան տարածված ու հարգված էր Հայաստանում, որ նույնիսկ թատերական տեսարանները գեղազարդման նյութ են դառնում կիրառական արվեստում: Մայկոպ քաղաքի մոտ պեղված հին դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել է Հայոց Բակուր (161-163) թագավորի ոսկեզօծված արձաթե թասը, որի կողերը գեղազարդված են թատերական տեսարաններով, դիմակներով, պարող դերասանուհու պատկերով և այլն:

Հայկական Հելլենիստական թատրոնը ծառայում էր իշխող ստրկատիրական դասակարգի շահերին: Նրա հիմնական նպատակն էր գաղափարասպես ազգել աշխատավոր զանգվածների վրա:

Հելլենիստական թատրոնի կողքին գոյություն ուներ նաև Հայկական ժողովրդական թատրոնը: Այս թատրոնի դերասանները նույն գուսաններն էին: Որ իրոք գուսանները միաժամանակ եղել են դերասաններ, երեսում է նրանից, որ հունարեն «միմու» բառը հին Հայերեն թարգմանությունների մեջ թարգմանված է «գուսան»:

Գուսանական խմբերը քաղաքների փայտաշեն թատրոններում, իջևանատներում, հրապարակներում, գյուղերում, տոնական հանդեսներում և այլուր ներկայացրել են ողբերգություններ, կատակերգություններ և խեղկատակություններ: Վերջին երկու ժանրերի ներկայացումների նյութը մեծ մասամբ վերցվում էր ժամանակակից և առօրյա կյանքից: Այդ տիպի ներկայացումների ժամանակ կատակարան գուսանները կամ ծաղրածու գուսանները, նպատակահարմար դիմակներ հագած, ծաղրում էին ոչ միայն մարդկային վատ արարքները, այլև հանդիսատեսին լավ ծանոթ ժամանակակից իշխանների ու հոգևորականների ազահությունը, ընչափաղցությունը, շատակերությունը, սնապարծությունը, դամանությունը, տղիտությունը, ժամանությունը, տղիտությունը, ժամանությունը և այլն: Հովհան Մանդակունին ժողովրդական թատրոնի դեմ ուղղված հիմնական մեղաղբանքներից մեկը համարում է այն, որ այդ թատրոնը «որդիներին թշնամացնում է Հայրերի, իսկ ստրուկներին՝ տերերի հետ»:

Ժողովրդական թատրոնի ներկայացումները տեղի էին ունենում նվազի, երգերի ու պարերի ուղեկցությամբ: Գուսանական խմբերի հետ ներկայացումների ու խնջուքների ժամանակակիցներից մեջ համարում է այն, որ այդ թատրոնը «որդիներին թշնամացնում է Հայրերի, իսկ

բասանուհի-պարուհիները կոչվում էին «վարձակ»: Ք. ա. II դարի նշանավոր վարձակ դերասանուհիներից մեկն էր Նազենիկը, որը «շատ գեղեցիկ էր և երգում էր ձեռքերով», այսինքն ելույթ էր ունենում և պարում մնջախաղով:

Զորրորդ դարից սկսած՝ քրիստոնեական եկեղեցու հայրերը խիստ հալածանքներ են հարուցում թատրոնի դեմ՝ այն համարելով «Հեթանոսական, դիվական և պիղծ»: Թեև ժողովրդական թատրոնն իր գոյությունը պահպանում է նաև հետագա դարերում, բայց նա մեծ անկում է ապրում:

2. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՎ ՏՈՄԱՐ

Դեռևս հայ ժողովրդի կազմավորման գործ-
Հայկական հեթա- ընթացին զուգընթաց սկսում է ձեւավորվել նաև
նոսական հավա- հնագույն հայկական կրոնը: Հայկական պե-
տակիքները տության կազմի մեջ միավորված ցեղերի հետա-
գա համախմբման, դրա հիման վրա մի միասնա-
կան լեզվով խոսող հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը և
կենտրոնացված պետականության ստեղծման ձգտումը անհրաժեշ-
տաբար պահանջում էին միավորել նաև կրոնական գաղափարախո-
սությունը:

Հայկական հնագույն պահնթեոնի գլխավոր աստված հանդիսա-
նում էր Հայկը: Նրա անունով էր կոչվում Օրիոն-Երևակ աստղը և
սրա համաստեղությունը: Հայկին հայերը համարում էին իրենց նա-
խահայրը:

Զարթնող ու մեռնող բնության, արեի աստված էր Արան: Սրա
պաշտամունքը շատ էր տարածված ինչպես Փոքր Ասիայի շատ ժո-
ղովուրդների, նույնպես և Հայերի մեջ:

Արհեստների ու արվեստների հովանավորող աստված էր Տորքը:
Սա համարվում էր Հայկի թոռներից մեկը: Սրա նշանավոր սրբավայ-
րը կամ տաճարը գտնվում էր Անգեղ ամրոցում, որի պատճառով էլ
հաճախ կոչվում է Տորք Անգեղ:

Հին հայերի մոտ շատ ուժեղ էր ջրի պաշտամունքը: Ջրի, ծովի ու
անձրևի աստվածուհին էր Նարը կամ Ծովինարը: Սրա պաշտամուն-
քը երկար ժամանակ պահպանվել է ժողովրդի մեջ նուրին և այլ
անուններով: Հատկապես երաշտի ժամանակ ծիսակատարություննե-

րի ու երգերի ուղեկցությամբ կազմվում էին թափորներ, և մաղթանքներ էին արվում Ծովինարին, որպեսզի նա անձրև տար արտերին; Պաշտամունքի առարկա են հանդիսացել նաև առանձին աղքյուրները, որոնց ժողովուրդը անվանել է «լուսաղբյուր» կամ «կաթնաղբյուր»; Հայերը հավատում էին, որ այս աղքյուրներն ունեն հիվանդություններ և վերքեր բուժելու հատկություն:

Ուժեղ է եղել նաև արևի, լուսնի ու աստղերի պաշտամունքը; Հայաստանում գոյություն են ունեցել արևին զոհարերելու համար նվիրատրված հատուկ նժույգներ; Այդպիսի նժույգներից մեկն է եղել Քսենոփոնի ձին, որը վերջինս նվիրել է զյուղապետին, որ կերակրի ու զոհ բերի արևին; Արևին ու լուսնին նվիրված հատուկ սրբատեղի է գոյություն ունեցել Արմավիրում:

«Սրբազն» կամ «կենաց ծառերի» պաշտամունքը, որ գոյություն է ունեցել գեռևս ուրարտական շրջանում, շարունակվել է նաև Հայերի մեջ; Ըստ Մովսես Խորենացու մեջբերած ավանդության, Արա Գեղեցիկի որդին՝ Անուշավանը, նվիրված էր Արմավիրում գտնվող սրբազն սոսիներին, որի պատճառով էլ նա կոչվում էր «Սոսանվեր»; Այդ սոսիների տերեւների հանդարտ կամ ուժեղ սոսափյունից քրմերը գուշակություններ էին անում:

Հատուկ պաշտամունքի առարկա էին շան կերպարանքով պատկերացվող «արլեզները» կամ «արալեզները», որոնք իրը թե պատերազմում զոհված հերոսների վերքերը լիզելով՝ առողջացնում ու վերակենդանացնում էին նրանց; Ըստ առասպելի, Շամիրամը Հրամայել էր իր աստվածներին՝ լիզել պատերազմում զոհված Արա Գեղեցիկի վերքերը և վերակենդանացնել նրան; Փակստոս Բուզանդը վկայում է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանությունից հետո նրա դին դնում են մի աշտարակի վրա, որպեսզի արլեզները լիզեն նրա վերքերը և վերակենդանացնեն նրան;

Սակայն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակից սկսած, հին պարսկական կրոնը որոշ ազդեցություն է թողնում Հայկական հեթանոսական կրոնի վրա:

Հին հայկական պաշտամունքի հիմքի վրա և մասամբ իրանական պաշտամունքի ազդեցությամբ առաջանում և ձևավորվում է Հայկական հեթանոսական կրոնի նոր պանթեոնը: Հայկական հին աստվածներից շատերը՝ Հայկը, Արան, Տորքը, Ծովինարը և այլք իրենց տեղը զիջում են նոր աստվածների, թեև նրանց պաշտամունքը դրանից հետո էլ երկար ժամանակ շարունակվում ու պահպանվում է ժողովրդի մեջ:

Հայկական հեթանոսական կրոնի նոր պանթեոնի գլխավոր աստվածը Արամազդն էր, որ նշանակում է «Տեր գերագույն իմաստության»: Արամազդը համարվում էր աստվածների հայրը, երկնքի ու երկրի ստեղծողը, մարդկանց բարօրություն ու արիություն շնորհողը, երկրին լիություն ու պարարտություն պարզեցողը: Հայերը նրան անվանում էին «Մեծն և արին Արամազդ»: Սրա գլխավոր մեհյանը գրտնբում էր Դարանայաց գավառի Անի ամրոցում, որը, հավանաբար, նաև հայոց քրմապետի կենտրոնատեղին էր:

Արամազդի դուստրն էր աստվածուհի Անահիտը, որը նշանակում է «անրիծ, անարատ»: Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքը տարածված էր Արևելքի շատ ժողովուրդների, բայց ամենից ավելի՝ հայ ժողովրդի մեջ: «Պարսից բոլոր աստվածությունները,- վկայում է Ստրաբոնը,- պաշտվում են նաև Մարաց և Հայոց կողմից, բայց Անահիտի պաշտամունքը Հայոց մեջ գերազանցում է բոլորին»:

Անահիտը հայկական պանթեոնում ուներ առաջնակարգ դիրք ու նշանակություն: Նա հայերի ամենասիրելի աստվածուհին էր, նոյնիսկ գերազանցում ու մոռացության էր տալիս Արամազդին: Անահիտը համարվում էր Հայոց աշխարհի խնամակալը, ամենայն գաստության մայրը, մարդկանց բարերարը: Հայերի կրոնական պատկերացմամբ Հայոց աշխարհը գոյություն ուներ և կենդանություն էր առնում Անահիտ աստվածուհու շնորհիվ: Հեթանոս աստվածներից միայն Անահիտը ուներ ուկեցույց արձան, որի համար էլ նա կոչվում էր նաև «Ուսկեմայր», «Ուսկեծին» և «Ուսկեհատ»:

Անահիտի ամենանշանավոր մեհյանը գտնվում էր Եկեղյաց գավառի Երիզա (այժմ՝ Երզնկա) ավանում: Նրա մյուս նշանավոր մեհյանները գտնվում էին Արտաշատ մայրաքաղաքում և Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում: Այս վերջինը հայտնի էր նաև «Անահիտյա աթոռ» անունով: Արմավիրում հայտնարերված հունարեն արձանագրություններից երեսում է, որ Հայաստանի այս հնագույն մայրաքաղաքում ևս գտնվում էր Անահիտ-Արտեմիս աստվածուհու նշանավոր մեհյաններից մեկը: Անահիտ աստվածուհուն գոհաբերելու համար նվիրատրված էին հատուկ երինջներ, որոնք ազատ թափառում էին արոտներում, և ոչ ոք նրանց ձեռք չէր տալիս: Սրանց ճակատին խարանված էին ջահաճել նշաններ:

Անահիտ աստվածուհուն նվիրված էր երկու տոն, որ նշվում էին գարնանն ու աշնանը: Այս տոնները տեղի էին ունենում մեծ հանդիսավորությամբ, ժողովրդական երգերով, պարերով ու խաղերով:

Հայկական նոր պանթեոնի մեջ մտած, տեղական ծագում ունեցող,

Հայերի սիրելի աստվածներից մեկն էր Վահագնը: Սա համարվում էր քաջության, ուժի, հերոսության, ուզմի և ամպրոպի աստված: Նա կոչվում էր «Քաջն Վահագն»: Հայ թագավորները և ուզմիկները նրանից էին քաջություն խնդրում:

Հայ գուսանները Վահագնի և նրա կատարած քաջագործությունների մասին առասպելական բազմաթիվ երգեր ու զրոյցներ էին հորինել: Այդպիսի հին երգերից մեկն էր Վահագնի ծննդին նվիրված երգը, որը Պատմահայր Մովսես Խորենացին լսել է գուսաններից և քաղվածք բերել իր «Հայոց պատմության» մեջ: Հեթանոսական շրջանի ժողովրդական այս հին ու անկրկնելի երգի մեջ Վահագնի ծնունդը նկարագրված է այսպես.

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի.
Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ.
Ըսդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ըսդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.
Նա հուր հեր ունէր,
Բոց ունէր մօրուս,
Եւ աչքունքն էին արեգակունք:

Առասպելական մի այլ հին երգի մեջ նկարագրված է եղել, թե ինչպես Վահագնը կովել է վիշապների հետ և հաղթել նրանց: Այս պատճառով էլ նա կոչվել է նաև «Վիշապաքաղ»: Ըստ մի այլ առասպելի՝ Վահագնը ձմեռվա մի ցուրտ գիշեր երկնքում գողացել է ասորաց Բարչամ աստծու հարզը, սակայն հարզը ճանապարհին թափվել է, որից և երկնքում առաջացել է Հարդագողի ճանապարհը, այսինքն Ծիր Կաթինը:

Վահագնի նշանավոր մեհյանը գտնվում էր Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում և կոչվում էր «Վահէվանեան»:

Հայերի հին ու սիրելի աստվածուհիներից էր Աստղիկը: Սա համարվում էր երկնային լույսի, ջրի, սիրո և գեղեցկության աստվածուհին: Սա քաջության աստված Վահագնի սիրուհին էր կամ ամուսինը: Այդ պատճառով էլ Աշտիշատ ավանում գտնվող նրա մեհյանը կոչվում էր «Սենեակ Վահագնի»:

Աստղիկին էր նվիրված հեթանոսական շրջանի ամենաժողովրդական տոներից մեկը՝ վարդագագոխ տոնը: Այս տոնը նոյնպես նշվել է

մեծ հանդիսավորությամբ, ժողովրդական երգերով, պարերով, մարմնամարզական խաղերով և այլն: Տոնի օրը մարդիկ իրար վրա անուշահոտ կամ սովորական ջուր են ցանել, իրեն խաղաղության և անմեղության նշան՝ աղավնիներ թոցրել: Տոնը վարդապառ է կոչվել, որովհետև այդ օրը սիրո և գեղեցկության աստվածուհուն, գուցե և իրար, մարդիկ վարդ են նվիրել: Այս պատճառով էլ Աստղիկ դիցուհին կոչվել է նաև «Վարդամատն»: Վարդապառը հանդիսացել է սիրո, գեղեցկության, ջրի պաշտամոնքի, վարդի ու ծաղկի տոն:

Հայկական պանթեոնի աստվածներից մեկն էր Արամազդի որդին՝ Միհրը: Սա հանդիսանում էր արեգակի, լույսի և կրակի աստված, արդարության ու ձմարտության պաշտպան, մարդկանց կեղծիքի ու խարդախության մերկացնող: Միհր անունից են առաջացել Հայերի մեջ տարածված Միհր, Մհեր, Միհրան, Մեհրուժան, Միհրդատ և այլ արական անձնանունները: Միհր աստծու անունով է կոչվել Հայկական ամիսների ութերորդ օրը: Նրա տոնը կատարվել է մեհեկան ամայն:

Միհր աստծու նշանավոր մեհյանը գտնվում էր Դերջան գավառի Բագառի ավանում: Ենթադրում են, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարը ևս նվիրված է եղել Միհր աստծուն:

Արամազդի երկրորդ դուստրը, Անահիտի և Միհրի քույր Նանե աստվածուհին էր: Սա համարվում էր մայրության, սնուցիչ, տան կրակարանը պահպանող աստվածուհին: Սրա մեհյանը գտնվում էր Դարանաղյաց գավառի Թիլ ավանում:

Հայերի հարգված աստվածներից էր Տիրը: Սա աստվածահոր Արամազդի քարտուղարն էր, գրի, գրականության, գիտության ու արվեստի Հովանավորողը, աստվածների սուրհանդակն ու պատգամախոսը: Սա իրեն «զրող» հաշվի էր առնում մարդկանց բարի ու չար գործերը, մեկնում էր երազները, Տիրը միաժամանակ մեռած Հոգիներին տանում կամ ուղեկցում էր դեպի անդրշիրիմյան աշխարհ:

Տիր աստծու անունով է կոչվել Հայկական տոմարի Տրե ամիսը: Նրա անունից են առաջացել Հայերի մեջ տարածված Տիրատուր, Տիրան, Տիրայր, Տրդատ անունները և Հայերեն տիրացու բառը, որը սկզբնապես նշանակել է գիտնական:

Տիր աստծու մեհյանը գտնվել է Արտաշատ մայրաքաղաքի մոտ, երաղամույն կոչված տեղում:

Հայերի սիրելի աստվածներից մեկն էր նաև Ամանորը, որի մականունն էր Վանատուր: Ամանոր նշանակում է «նոր տարի», իսկ «Վանատուր»՝ «հյուրընկալ»: Նա հանդիսանում էր պտղաբերության,

բերքի, այգեկութի, խաղողի, գինու և ուրախության աստված: Նրա նշանավոր մեջյանը գտնվում էր Բագրեանդ զավառի Բագավան ապահով:

Ամանոր-Վանատուրին էր նվիրված բերքի տոնը, որը տեղի էր ունենում ամեն տարի, Հայկական տոմարի առաջին ամսի՝ Նավասարդի մելքից մինչև վեցը։ Ինչպես բոլոր հին ժողովուրդների, նույնպես և Հայերի մոտ բերքի տոնը նշվում էր մեծ Հանդիսավորությամբ։ Այդ օրերին Հայաստանի բոլոր կողմերից Բագավան էին հավաքվում տոնակատարության մեծ թվով մասնակիցներ։ Տոնին մասնակցում էին նաև թագավորը և նշանափոր իշխանները։ Տոնակատարության ժամանակ կատարվում էին մեծ թվով զոհաբերություններ, կազմակերպվում էին խրախճանքներ՝ երգերի ու պարերի ուղեկցությամբ, ներկայացվում էին ժողովրդական կամ գուսանական թատրոնական խաղեր, տեղի էին ունենում մարմնամարզական մրցումներ, ձիարշավներ, ցյամարտեր, խաղեր և այլն։

Հեղենիզմի դարաշրջանում հայ ստրկատիրական վերնախավում և մասամբ քաղաքային բնակչության մեջ տարածվում էր նաև հունական դիցարանությունը: Իշխող խավերի միջավայրում հայկական պանթեոնը ստանում է Հեղենիստական տեսք: Հայկական պանթեոնի աստվածները նույնացվում են հունական համապատասխան գործառույթ ունեցող աստվածների հետ և անվանվում նաև նրանց անունով: Այսպես, Արամազդը նույնացվում է Զեսի, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեի, Տիրը՝ Ապոլոնի, Վահագնը՝ Հերակլեսի հետ: Սակայն օտարամուտ այս աստվածների ո'չ պաշտամունքը և ո'չ էլ նրանց անունները ժողովրդի մեջ չեն տարածվում և շուտով մոռագվում են:

Հայկական տոմարը Գյուղատնտեսությունը սերտորեն կապված է տարգա եղանակների, ժամանակի հետ: Ցանքսի, բերքահավաքի և գյուղատնտեսական մյուս աշխատանքների ճիշտ ժամանակը որոշելու համար բնական է, որ Հայերը վաղ ժամանակներից պետք է ստեղծեին նաև իրենց տոմարը կամ օրացուցը:

Ինչպես այլ ժողովուրդների, նույնպես և Հայկական տոմարը ստեղծվել է Երկնային լուսատուների շարժման հիման վրա: Հատուկ մարդիկ են եղել, որոնք դիտել են Երկնային լուսատուների շարժումը, կազմել են օրացուց և գուշակություններ արել:

Հին եղիպտացիների, բարելոնացիների և պարսիկների նման, Հայերը ևս սկզբում տարին հաշվել են լուսնի շարժումով։ Լուսնային

տարին ունեցել է ընդամենը 360 օր: Սակայն հետագայում հայերն ընդունում են նոր արեգակնային տոմարը և սկսում են տարին հաշվել արեգակի շարժումով:

Հայկական արեգակնային տոմարով տարին ուներ 365 օր և բաժանված էր տասներկու լրիվ ամիսների և մեկ փոքր ամսի: Ամիսների անուններն էին Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Աչեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից և Ավելյաց: Առաջին տասներկու լրիվ ամիսներն ունեին 30 օր, իսկ Ավելյաց ամիսը ուներ ընդամենը 5 օր: Այս 5 օրյա փոքր ամիսը հայկական տոմարում ավելացվել է լուսնային տարրուց արեգակնային տարրան անցնելու ժամանակ: Այդ 5 օրվա տարրերությունը նախկինում գոյություն ունեցող տասներկու ամիսների վրա չի ավելացվել, այլ առանձին ամիս է դարձել, հավանարար նախապես սահմանված կրոնական տոների կարգը չխախտելու համար:

Հայկական ամիսների անունները հայերենով մեծ մասամբ անբացատրելի են ու անհասկանալի: Նավասարդ անունը համարում են իրանական փոխառություն, որ նշանակում է «նոր տարի»: Հոռի և Սահմի ամիսները կապվում են վրացերեն «օրի» և «սամի», այսինքն՝ «երկու» և «երեք» բառերի հետ, որով այդ ամիսները նշանակում են «երկրորդ» և «երրորդ»: Ենթադրում են նաև, որ Հոռի անունը առաջացել է եզիստական «Յրուս» և Հունահոռմեական «Հոռոս» ամսանուններից: Տրե և Մեհեկան ամիսների անունները առաջացել են Տիր և Միհր աստվածների անուններից և Նվիրված են եղել սրանց: Քաղոց և Մարգաց ամիսները կապված են եղել բերքահավաքի և մարգեր կապելու գուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Արեգ ամիսը, ինչպես ցուց է տալիս նրա անունը, նվիրված է եղել արեգակին:

Անանիա Շիրակացու հաղորդած մի ավանդության համաձայն՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Մեհեկան, Արեգի և Մարերի ամիսները եղել են հայոց նախահոր՝ Հայկի գուտարերի, իսկ Տրե, Քաղոց, Արաց և Հրոտից ամիսները՝ նրա որդիների անունները:

Ամսվա յուրաքանչյուր օրը ևս ուներ իր հատուկ անունը: Այդ օրերի անուններն էին՝ Արեգ, Հրանդ, Արամ, Մարգար, Աշրանք, Մաղդեղ, Աստղիկ, Միհր, Զոպարեր, Մուրց, Երեգական, Անի, Պարխար, Վանատ (Վանատուր), Արամազդ, Մանի, Ասակ, Մասիս, Անահիտ, Արագած, Գրգուռ, Կորդուք, Ծմակ, Լուսնակ, Թրոն (կամ Սփիւռն), Նպատ, Վահագն, Սիմ, Վարագ և Գիշերավար:

Բերգած այս ցանկից երեսում է, որ ամսվա օրերը կոչվել են Հայաստանի նշանավոր լեռների, հայկական պանթեոնի աստվածների, Անի

մայրաքաղաքի, Արամ նահապետի, արեգակի, լուսնի, աստղերի և միքանի այլ անուններով: Ավելյաց ամսի օրերը կոչվել են այն ժամանակ Հայտնի 5 մոլորակների՝ Փայլածուի, Արուսյակի, Հրատի, Լուսընթակի և Երևակի անուններով:

Հայերի մոտ մինչև XI դարի վերջը գոյություն չուներ նահանջ տարվա գաղափարը: Այդ պատճառով էլ Հայկական տոմարը շարժական էր, և չորս տարին մեկ անգամ մեկ օրով Հայոց տարին առաջ էր ընկնում իսկական տարուց: Հայոց ամանորը (նոր տարին), որը տոնվում էր Նավասարդի մեկին, ամեն չորս տարի հետո մեկ օրով շուտ էր գալիս իսկական տարուց:

1084թ. Հայ նշանագոր գիտնական Հովհաննես Սարկավագը բարեփոխում և անշարժ է դարձնում Հայկական տոմարը՝ նրա մեջ մըտցընելով նահանջ տարվա գաղափարը: Հայկական անշարժ տոմարով Նավասարդի 1-ը կամ Հայոց ամանորը (նոր տարին) համընկնում է օգոստոսի 11-ին:

Հայկական տոմարն իր գոյությունը պահպանում է մինչև XVII դարի սկիզբը:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ

Ճարտարապետությունը Հնուց ի վեր գոյություն ունեցող Հայկական երկրագործության համար կազմված հարաշրջագործարար յուրացնելով հունական և փոքրասիհական երկրների շինարարական արվեստի առաջավոր տարրերը, բայց և պահպանելով իր ինքնատիպ բնույթը և տեղական հատկանիշները՝ հասնում է զարգացման նոր ու բարձր աստիճանի:

Հելլենիզմի զարաշրջանում Հայաստանում աննախընթաց մեծ թափ ու ծավալ է ստանում շինարարությունը: Կառուցվում են միքանի տասնյակ մեծ քաղաքներ ու քաղաքատիպ ավաններ, բաղմաթիվ անառիկ ամրոցներ, հոյակապ պալատներ, տաճարներ, թատրոններ, պարիսպներ, կամուրջներ, հյուրանոցներ, բաղնիքներ և այլն: Սկզբնաղբյուրները մեծ գովեստներով ու հիացմունքով են խոսում Հայաստանի հին մայրաքաղաքներ Արմավիրի, Երվանդաշատի, Արտաշատի, Տիգրանակերտի և Վաղարշապատի ճարտարապետական հուշարձանների մասին:

Սակայն, տարարախտարար, այդ հուշարձաններից միայն Հաղպայուտ նմուշներ են հասել մեզ: Տիգրանակերտի ավերակներում պահպանվել են սև սրբատաշ քարերից կառուցված, պաշտպանական

Հզոր աշտարակներ ունեցող, թագաղարդ արծիվներով քանդակագրադանական գաղափած՝ քաղաքի լայն ու բարձր պարիսպների մնացորդները: Պահպանվել է նաև տեղական և Հունական ճարտարապետական ոճերի համակցությամբ կառուցված, սլաքաձև աղեղներ ու կամարներ ունեցող, այունազարդ երկհարկանի մի շենքի կիսականգույն ճակատը: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ այս շենքը եղել է պալատական չենքերից մեկը կամ Տիգրանակերտի արքունի թատրոնը:

Ճարտարապետական իր հուշարձանների մի մասի ավերակների պահպանումով երջանիկ բացառություն է կազմում Գառնիի թագավորական ամրոցը: Հին Հայկական ճարտարապետության մոնումենտալ կոթողներից, հին Հայաստանի ուղղմապաշտպանական հզոր ու առաջնակարգ կառուցումներից մեկն է այս ամրոցի կիսականգույն պարիսպը՝ իր աշտարակներով, որը հավանաբար կառուցվել է Ք. ա. III դարում, իսկ վերակառուցվել՝ Ք. հ. I դարում: Պարիսպը ունի ավելի քան 314 մետր երկարություն և 2 մետր հաստություն: Ենթադրվում է, որ նրա սկզբնական բարձրությունը եղել է 25 մետր, որից այժմ մնացել է միայն 6–8 մետր: Պարիսպը կառուցված է մինչև 5–6 տոննա կշռող բազալտե սրբատաշ քարերից: Այդ խոշոր ու ծանր քարերը իրար վրա բարձրացված և հարթ ու մաքուր շարված են առանց շաղախի: Դրանք իրար են միացված՝ երկու ծայրերը կռացրած և հատուկ փոսերի մեջ արձիճե ձուլվածքով ամրացված երկաթե հաստ կապերով:

Ազշեցուցիչ հզորություն ունեն պարսպից դուրս ցցված և ուղղանկան ձև ունեցող 14 աշտարակները: Այդ աշտարակները, որ նույնպես կառուցված են բազալտաձև քարերից և իրարից հեռու են գտնվում 10–12 մետր տարածությամբ, ամրոցի պաշտպանական սիստեմի մեջ վճռական դեր են կատարել: Գառնիի բերդը իր հզոր պաշտպանական համակարգով անսովոր ու անմատչելի է եղել ժամանակի ուղղմապական տեխնիկայի համար:

Հայկական հելլենիստական ճարտարապետության գլուխգործոցը, նրա պսակը և անկրկնելի մարգարիտն է Գառնիի հեթանոսական տաճարը, որի ավերակներն անզամ ցնցող ու գերող տպագորություն են թողնում դիտողների վրա: Այս հազվագյուտ, փառահեղ ու չքեղ տաճարը կառուցվել է Ք. հ. I դարում: Նա ունեցել է երկթեք տանիք, եռանկյունի ճակատ և չորս կողմից 24 այուներից բաղկացած այունաշար: Պարսպի նման տաճարը ևս կառուցված է կարծր բազալտե հսկայական քարերից և ամրացված երկաթե կապերով ու արձիճե ձուլվածքով: Սակայն տաճարի քարերը անհամեմատ ավելի սրբա-

տաշ են ու հղկված, քան պարսպի քարերը: Տաճարի ճակատը, խոյակները, եղբերը, քարե առաստաղը և այլ մասեր գեղազարդված են բուսական ու երկրաչափական ճոխ, կատարելության հասնող նուրբ քանդակներով, որոնք մեծ հիացմունք են պատճառում դիտողներին:

Տաճարը կանգուն է եղել մինչև XVII դարի երկրորդ կեսը, և կործանվել է 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ: Կործանման հիմնական պատճառներից մեկը եղել է այն, որ հրազենի գործածությունից հետո շատ բախտախնդիրներ բարեարոսաբար հանել են չենքի քարերն ու մասերը իրար ամրացնող արձիճը:

Հնագիտական պեղումների միջոցով հայտնաբերվել է նաև Գառնիի պալատական բաղնիքի շենքը, որը կառուցվել է II կամ III դարերում: Իր հինգ սենյակներով կամ բաժանմունքներով, իր տաքացման համակարգով այս բաղնիքը շինարարական արվեստի տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Սա հին Հայաստանի առայժմ մեզ հասած միակ քաղաքացիական կոմունալ շինությունն է:

Գառնիի պարիսպը և նրա աշտարակները, հեթանոսական տաճարը և պալատական բաղնիքի շենքը ոչ միայն ցույց են տալիս շինարարական արվեստի ու տեխնիկայի բարձր աստիճանը հին Հայաստանում, այլև մեզ մոտավոր գաղափար են տալիս Հայաստանի հին մայրաքաղաքներում, քաղաքներում, ամրոցներում և սրբավայրերում գոյություն ունեցած ճարտարապետական կոթողների մասին:

Հին Հայաստանում զարգացած էին նաև Քանդակագործութ-քանդակագործությունը և կիրառական արվեստը և կիրառա-տը:

Կան արվեստը Հայ և օտար սկզբնադրյուրների վկայություններից հայտնի է, որ հայկական հեթանոսական տաճարներում եղել են մարմարից, քարից, փղոսկրից, ոսկուց, արծաթից, բրոնզից, պղնձից և այլ նյութերից պատրաստված՝ աստվածների և թագավորների մեծ ու փոքր բազմաթիվ արձաններ: Անկասկած է, որ զանազան արձաններ եղել են նաև քաղաքներում, քաղաքատիպ ավաններում, ամրոցներում, թագավորական պալատներում, հարուստ ստրկատերերի ու քաղաքացիների տներում:

Սակայն այդ արձաններից մեզ միայն մի քանի նմուշներ ու բեկորներ են հասել: Ժամանակը գրեթե իսպառ ոչնչացրել է արվեստի այդ հուշարձանները:

Փոքր Հայքի Սատաղ քաղաքում գտնվել է բրոնզից պատրաստված Անահիտ աստվածուհու արձանի գլուխը, որն այժմ պահպում է Բրիտանական թանգարանում: Հայկական հելլենիստական արվեստի

ոճով պատրաստված այս արձանը մեղ հասած արձանների մեջ ամենալավագույնն է. կերտված է գեղարվեստական բարձր ճաշակով և մեծ վարպետությամբ: Նույն ոճի ուշագրավ ու արժեքավոր նմուշներ են Հանդիսանում նաև Վաղարշապատում գտնված կավե արձանիկների գլուխները: Գառնիում հայտնաբերվել են կավից պատրաստված մի կնոջ արձանիկի իրանն ու պատվանդանը, որտեղ շատ գեղեցիկ ու բնական տրված են կնոջ կեցվածքը, ոտքերի դիրքը և շրջազգեստի հարուստ ծալքերը: Պետք է ենթադրել, որ դա եղել է աստվածուհիներից կամ թագուհիներից մեկի արձանիկը:

Հայաստանում զարգացած էր նաև կերպարվեստը: Տաճարները և պալատները ոչ միայն զարդարվում էին դրսից՝ բուսական ու երկրաչափական նոխ զարդաքանդակներով, ինչպիսին Գառնիի հեթանոսական տաճարն է, այլև ներսից՝ որմնանկարներով ու խճանկարներով:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Գառնիի նորահայտ պալատական բազնիքի հանդերձարահի խճանկար հատակը, որը, հավանաբար, պատրաստվել է III դարում: Նրա պյութեն կամ թեման վերցված է Հունական դիցարանությունից: Ամբողջ խճանկարը պատրաստված է ծով ներկայացնող բաց կանաչավուն ֆոնի վրա: Նրա կենտրոնում, գեղեցիկ շրջանակի մեջ կոտոշավոր տղամարդու կիսապատկերով պատկերված է օվկիանոսը, իսկ կնոջ կիսապատկերով՝ ծովը: Այս շրջանակի չորս կողմում պատկերված են նաև Հունական ծովային, սիրո և այլ աստվածների, գեղեցկության աստվածուհի՝ Ափրոդիտեի, ծովում պարող նրա քույրերի՝ ներեխոների (ծովահարսերի), մարդկանց գլխով, ձիու ոտքերով ու ձկան պոչով էակների, ձկնորսների ու ձկների բազմաթիվ նկարներ:

Խճանկարի վրա կան նաև Հունարեն արձանագրություններ, որոնք լոկ պատկերված աստվածների ու ներեխոների անունների հիշատակագրություններ են: Բացի այդ, ամենաաչքի ընկնող տեղում, կենտրոնական շրջանակի վերևում խճանկարը պատրաստող արվեստագետ վարպետները ևս թողել են մի արձանագրություն, որտեղ ասված է. «Աշխատեցինք ոչինչ չստանալով»: Այս արձանագրությամբ արվեստագետ վարպետները ոչ թե բողոք են հայտնել, այլ պարզապես իրենց աշխատանքը նվիրել ու վարձատրություն չեն ստացել, որպեսզի արժանանան թագավորի հատուկ ուշադրությանը:

Խճանկարը ամբողջապես պատրաստված է Գառնիի մոտից հոսող Ագատ գետից հավաքված և նրա ջրերով հղկված գունավոր խճաքարերից: Թեև խճանկարի բոլոր նկարները միանման բարձր վար-

պետությամբ ու Համաչափությամբ չեն կատարված, թեև ամբողջ խճանկարը իր վրա կրում է հելլենիստական արվեստի անկման շրջանի նշանները, բայց և այնպես, Հանդիսանալով տեղում զարգացող հելլենիստական արվեստի այդ բնագավառի մեջ Հասած միակ ու հաղվագյուտ նմուշը, մշակութային ու պատմական տեսակետից այն մեծ արժեք է ներկայացնում:

Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել գոհարազարդ թագեր, խուզեր, թանկագին մետաղներից ու քարերից պատրաստված զանազան զարդեր, գորգեր և այլն: Կիրառական արվեստի լավագույն նմուշներ են Հանդիսանալում Ծոփքի և Մեծ Հայքի հայ թագավորների, հատկապես Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի պատկերներով ու զանազան տեսարաններով կտրած դրամներ, Բակուր թագավորի՝ վերևում հիշատակված արձաթե թասը, մի կնոջ կամ դերասանուհու դեմքի տարբեր արտահայտություններով գեղազարդված՝ Արմավիրում հայտնաբերված չորս ոսկե մեղալիոնները, թանկարժեք քարերի վրա տարբեր պատկերներ փորագրած կնիքները և այլն: Կիրառական արվեստի հիանալի նմուշներ են նաև վերջերս Սիսիանի դամբարան-զոհարանում գտնված վիշապագլուխ ոսկյա ապարանջանները, զավագանի գլուխները, արծաթյա գեղազարդված թասերը, որոնք պատկանում են Ք. Հ. I դարին:

Հին Հայկական մշակույթն իր պատվագոր տեղն է գրավում Համաշխարհային քաղաքակրթության պատմության մեջ:

**ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՔՐԻՍՏՈՍԻՑ ԱՌԱՋ (Ք. Ա.)**

Հնագույն ժամանակներից

**մինչև 12-րդ հազարամյակի վերջը – Պալեոլիթը կամ հին քարի դարը
Հայաստանում:**

12-րդ հազարամյակի վերջերից

**մինչև 4-րդ հազարամյակի կեսը – Նեոլիթը կամ նոր քարի դարը
Հայաստանում:**

**6-րդ հազարամյակ – Երկրագործության առաջացումը Հայկական
լեռնաշխարհում:**

4-րդ հազարամյակի կեսից

**մինչև 3-րդ հազարամյակի վերջը – Էնեոլիթը (պղնձի-քարի դար)
Հայաստանում:**

3-րդ հազարամյակի վերջից

մինչև 2-րդ հազարամյակի վերջը – Բրոնզի դարը Հայաստանում:

**XVII–XVI դր. – Հայկական առաջին ցեղային միությունների կաղ-
մավորումը:**

XV–XIII դր. – Հայաստան ցեղային միությունը:

1335–1334 – Խեթերի Մուրշիլ թագավորի արշավանքները Հայաստան:

**1280–1261 – Գրավոր առաջին տեղեկությունները Նախրի Երկրի մա-
սին:**

XIII դ. – Գրավոր առաջին տեղեկությունը Ուրուատրիի մասին:

**XII–X դր. – Երկաթի դարը Հայաստանում. տոհմատիրական կար-
գերի քայլայումը:**

**1114 – Թիգաթպալասար I-ի արշավանքը Նախրի Երկրի վրա; Գրա-
վոր առաջին տեղեկությունները արմե ցեղային միության մա-
սին:**

883–866 – Ասսուրնազիրպալ II-ի արշավանքները Նախրի:

IX դ. առաջն կես – Ուրարտական պետության կաղմավորումը:

860–843 – Արամե:

835–825 – Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Վան) հիմնադրումը:

825–810 – Մենուայի արշավանքները. Տարոնի, Արածանիի հովտի,

Մոփիքի և Արարատյան դաշտի միացումը Ուրարտուին: Մենուայի ջրանցքի և Մենուախինիլի քաղաքի կառուցումը:

786–764 – Արգիշտի I:

782 – Էրեբունի (Երևան) քաղաք-ամրոցի կառուցումը:

776 – Արգիշտիխինիլի (Արմավիր) քաղաք-ամրոցի կառուցումը:

773 – Արգիշտի I-ի արշավանքը Ուրմե (Արմե) երկրի վրա:

764–735 – Սարդուր II:

760–743 – Սարդուր II-ի արշավանքները Մաննա, Բարիլու, Կոլխա, Էրիախի (Շիրակ), Կումուխի և Արմե երկրների վրա:

753–752 – Սարդուր II-ի արշավանքը Ասորեստան և Ասսուրներարի IV-ի պարտությունը:

743 – Արպաղի ճակատամարտը:

735 – Թիգլաթպալասար III-ի արշավանքը Ուրարտու:

VIII դ. երկրորդ կես – Կիմմերական ցեղերի ներխուժումը Անդրկովկաս և Ուրարտու:

714 – Սարգոն II-ի արշավանքը Ուրարտու:

685–645 – Ռուսա I: Թեյշերախի (Կարմիր բլուր) քաղաքի կառուցումը:

VII դ. 80-ական թվականներ – Սլյութական ցեղերի ներխուժումը Անդրկովկաս և Ուրարտու:

VII դ. երկրորդ կես – Մարական պետության (Մարաստան) կաղմավորումը:

VII դ. վերջ–VI դ. սկիզբ – Հայկական ցեղերի գերիշխանության հաստատումը Հայկական լեռնաշխարհում:

612 – Նինվեի գրավումը:

610 – Տուշպայի գրավումը Հայերի և մարերի կողմից:

605 – Ասորեստանի կործանումը:

590 – Ուրարտական պետության կործանումը:

VI դ. սկիզբ – Երվանդունիների պետության կազմավորումը:

585–550 – Հայերի պայքարը Մարաստանի դեմ:

550 – Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմավորումը:

522–521 – Հայերի ապստամբությունը Աքեմենյան Պարսկաստանի դեմ:

520 – Արմենիա (Արմինա) երկրի մասին առաջին հիշատակությունը:

401–400 – Տասը Հազար հույն վարձկան դորքի նահանջը Հայաստանի վրայով:

336–323 – Ալեքսանդր Մակեդոնացի:

331 – Գավամելայի ճակատամարտը:

- 331–300 – Երվանդ III. Հայկական պետականության վերականգնումը:**
- 330 – Փոքր Հայքի թագավորության հիմնադրումը;**
- 312 – Սելևյան պետության հիմնադրումը:**
- 301 – Իպսոսի ճակատամարտը;**
- 260 – Ծոփի թագավորության հիմնադրումը: Սամոս Երվանդունի:**
- 250 – Պարթև Արշակունիների պետության կազմավորումը:**
- 220–201 – Երվանդ IV Վերջին:**
- 201–190 – Արտաշեսը և Զարեհը Մեծ Հայքի և Ծոփի կառավարիչներ:**
- 190 – Մագնեսիայի ճակատամարտը:**
- 189 – Մեծ Հայքի և Ծոփի անկախության հռչակումը:**
- 189–160 – Արտաշես I, թագավոր Մեծ Հայքի:**
- 180–160-ական թթ. – Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը:**
- 160–95 – Արտավազդ I-ի և Տիգրան I-ի գահակալությունները:**
- 95–55 – Տիգրան II Մեծ, արքայից-արքա:**
- 94 – Ծոփի միացումը Մեծ Հայքին:**
- 93 – Հայ-պոնտական դաշինքը:**
- 93–91 – Հայկական զորքերի արշավանքները Կապաղովկիա:**
- 88 – Տիգրան II-ի արշավանքը Պարթևստան և պարթևների պարտությունը:**
- 88–85 – Ատրպատական–Մարաստանի, Կորդուքի, Աղիաբենեի, Միգ-դոնիայի և Օսրոենեի գրավումը:**
- 85 – Հայ-պարթևստական հաշտության պայմանագիրը:**
- 84–83 – Ասորիքի և Դաշտային Կիլիկիայի գրավումը:**
- 81–71 – Փյունիկիայի, Պաղեստինի գրավումը, արաբական ցեղերի ընկճումը:**
- 71 – Պտղոմայիդ քաղաքի գրավումը Տիգրանի կողմից: Միհրդատ VI Եվպատորի պարտությունն ու փախուստը Հայաստան:**
- 69–66 – Հայ-Հռոմեական պատերազմները:**
- 69 թ. գարուն – Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան:**
- 69 թ. հոկտեմբերի 6 – Տիգրանակերտի ճակատամարտը:**
- 68 թ. սեպտեմբեր – Արածանիի ճակատամարտը, Լուկուլլոսի պարտությունն ու նահանջը:**
- 66 – Պոմպեոսի արշավանքը Հայաստան:**
- 66 – Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը:**
- 66 թ. սեպտեմբեր – Արտաշատի Հայ-Հռոմեական հաշտության պայմանագիրը:**

55 – Տիգրան II Մեծի մահը:

55–34 – Արտավազդ II:

54 – Կրասոսի Պարթևական արշավանքը:

53 թ. մայիսի 6 – Կրասոսի պարտությունը Խառանի մոտ:

50–38 – Հայ-պարթևական զորքերի արշավանքները Ասորիք, Փյունիկա և Պաղեստին:

36–35 – Անտոնիոսի Պարթևական արշավանքը:

34 – Անտոնիոսի արշավանքը Հայաստան; Արտավազդ II-ի ձերբակալությունը:

34–20 – Արտաշես II:

31 – Ակտիումի ճակատամարտը:

27 – Օկտավիանոսը հոչակվում է Հռոմի կայսր:

20–8 – Տիգրան III:

8–5, 2–1 – Տիգրան IV-ի և Էրատոյի գահակալությունը:

ՔՐԻՍՏՈՍԻՑ ՀԵՏՈ (Ք. Հ.)

1 – Տիգրան IV-ի մահը; Արտաշեսյան Հարստության անկումը:

1–63 – Հայաստանը Հռոմեա-պարթևական Հակամարտության ոլորտում:

18–34 – Զենոն-Արտաշես III-ը Մեծ Հայքի թագավոր:

52 – Պարթևաց Վաղարշ I թագավորը իր կրտսեր եղբորը՝ Տրդատին, հոչակում է Մեծ Հայքի թագավոր:

54–64 – Պարթևա-Հռոմեական տասնամյա պատերազմը:

58–59 – Կորբուլոնի արշավանքը Հայաստան. Արտաշատի ավերումը:

62 – Պետոսի արշավանքը Հայաստան; Հռանդեայի ճակատամարտը. Հռոմեական բանակի նահանջը:

64 – Հռանդեայի համաձայնությունը:

65 – Տրդատի ուղևորությունը Հռոմ և թագադրումը:

66–78 – Տրդատ I Արշակունին Մեծ Հայքի թագավոր:

77 – Գառնի ամրոցի վերակառուցումը և Հեթանոսական տաճարի կառուցումը:

78–110 – Սանատրուկը Մեծ Հայքի թագավոր:

114 – Տրայանոս կայսեր արշավանքը Հայաստան:

117–140 – Վաղարշ I-ը Մեծ Հայքի թագավոր, Վաղարշապատ քաղաքի հիմնադրումը:

185–198 – Վաղարշ II-ը Մեծ Հայքի թագավոր; Հայ Արշակունիների ժառանգական արքայատոհմի հաստատումը:

- 198–215** – Խոսրով I-ը Մեծ Հայքի թագավոր:
215–251 – Տրդատ Ա:
- 224–226** – Սասանյանների ապստամբությունը պարթևների դեմ և Սասանյան տերության հիմնադրումը:
- 228** – Արտաշիր I Սասանյանի արշավանքը Հայաստան և պարտությունը:
- 252** – Հայաստանի նվաճումը Շապուհ I-ի կողմից: Արտավազդ V-ի գահակալումը:
- 273** – Մեծ Հայքի ինքնուրույնության վերականգնումը: Խոսրով II-ը Հայոց թագավոր:
- 287** – Խոսրով II-ի սպանությունը և Հայաստանի վերանվաճումը Սասանյանների կողմից:
- 296–297** – Պարսկա–Հռոմեական պատերազմը:
- 298** – Մծրինի 40-ամյա խաղաղության դաշնագրի կնքումը: Հայաստանի պետական անկախության վերականգնումը և Տրդատ III-ի գահակալումը:

Յ Ա Յ Կ Ե Ռ *

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Արդիսարես,** Ծոփքի թագավոր – **Անահիտ,** դից. – 126, 221, 239, 241, 292, 307, 309, 310, 314
170, 172
- Ազաթանգեղոս,** պատմագիր – 119, 126, 127, 181, 284, 289, 290
- Աղաբնիրարի,** Ասորեստանի թագավոր – 118
- Աղամ,** Աստվածաշնչ. – 97, 98
- Աղբոն,** Արտագերսի բերդապահ – 256
- Աղոնց Ն. Գ.** – 106, 110, 116, 121
- Աղքամելեք,** Մինախևրիր թագավորի որդի – 64
- Աղքիանոս,** Հռոմի կայսր – 275
- Աժդահակ,** Մարաստանի թագավոր – 131, 134
- Ալբինոս,** Հռոմի կայսր – 278, 279
- Ալեքսանդր,** «Հայոց թագավոր» – 222
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի** – 97, 158–160, 162–165, 167, 171, 281
- Ալեքսանդր Սևերոս,** Հռոմի կայսր – 286
- Ալեքսանդրա Սոլոմեա,** Հրեաստանի թագուհի – 195
- Աճառյան Հր.** – 102
- Ամանոր,** դից. – 309, 310
- Ամփիլրատես Աթենացի,** պատմագիր – 294, 295
- Ամիանոս Մարկելինոս,** պատմագիր – 290
- Անակ Պարթև** – 289
- Անահիտ,** դից. – 126, 221, 239, 241, 292, 307, 309, 310, 314
- Անանիա Շիրակացի** – 13, 311
- Անդրվկ,** Այունյաց իշխան – 290
- Անիա,** Հայաստ երկրի թագավոր – 111, 112, 114
- Անտիգոնոս,** մակեդոնական գորավար – 160
- Անտիոքիս,** Ծոփքի թագուհի – 172
- Անտիոքոս,** Կոմմագենեի թագավոր – 263
- Անտիոքոս III,** Սելևկան թագավոր – 171–174, 181
- Անտիոքոս IV Եպիփանես,** Սելևկան թագավոր – 183
- Անտիոքոս Հիերաքս,** Սելևկոս II-ի եղբայր – 169
- Անտոնինոս Կարակալլա,** Հռոմի կայսր – 281
- Անտոնինոս Պիոս,** Հռոմի կայսր – 276, 277
- Անտոնիոս, Խոակես –** 218–224, 301
- Անուշավան,** Հայոց նահապետ – 306
- Աշխադար,** Հայոց թագավոր – 273
- Ապոլլոն,** դից. – 181, 310
- Ապահանոս,** մատենագիր – 183, 185, 192, 197, 202, 249
- Ասարհաղբոն,** Ասորեստանի թագավոր – 64, 121
- Ասաուր,** դից. – 42
- Ասսուրբանիպալ,** Ասորեստանի թագավոր – 82, 83

- Ասսուրնազիրպալ** II, Ասորեստանի թագավոր – 44, 45, 47, 48, 118
- Ասսուրներարի** IV, Ասորեստանի թագավոր – 56
- Աստղիկ**, դից. – 308–310
- Աստրապատ**, սատրապ – 171
- Արա Գեղեցիկ**, Հայոց նահապետ – 94, 95, 106, 126, 305
- Արախա**, հայ զորավար – 138
- Արամ**, Հայոց նահապետ – 94, 312
- Արամազդ**, դից. – 126, 136, 137, 307, 309, 310
- Արամայիս**, Հայոց նահապետ – 94
- Արամանյակ**, Հայոց նահապետ – 92, 93, 95, 126
- Արամե**, Ուրարտուի թագավոր – 47–49
- Արաց** – Հայկ Նահապետի որդի – 311
- Արգավան**, իշխան – 299
- Արգիշտի** I, Ուրարտուի թագավոր – 53–57, 63, 68, 75, 118
- Արգիշտի** II, Ուրարտուի թագավոր – 63, 64
- Արեգ**, Հայկ Նահապետի դուստր – 311
- Արիարաթես** I, Կապաղովկիայի թագավոր – 165
- Արիարաթես** II, Կապաղովկիայի թագավոր – 165
- Արիարաթես** V, Կապաղովկիայի թագավոր – 177
- Արիոբարզան**, Հայոց թագավոր – 255, 256
- Արիոբարզան** I, Կապաղովկիայի թագավոր – 190, 191
- Արմենակ**, Հայոց նահապետ – 126, 127
- Արմենոս Թեսսալացի**, արգոնավորդ – 96, 97
- Արշակ**, պարթև Արշակունիների հարաստության հիմնադիր – 171
- Արշակ** I, Հայոց թագավոր – 258
- Արշամ**, Ծոփիքի թագավոր – 169, 170
- Արշավիր** Կամսարական – 290
- Արտանես**, Ծոփիքի թագավոր – 189
- Արտաշես** – 138, տե՛ս Դադարշեց
- Արտաշես** – 148, տե՛ս Արտուրիսա
- Արտաշես** I, Հայոց թագավոր – 14, 172, 173, 175–184, 189, 229, 239–241, 249, 253, 294, 297–300, 302
- Արտաշես** II, Հայոց թագավոր – 221, 223–225, 236
- Արտաշեր** I, Պարսկաստանի թագավոր – 282, 285, 286, 289
- Արտավազդ** Ատրպատականի թագավոր – 223
- Արտավազդ** I, Հայոց թագավոր – 178, 184, 185, 299–301
- Արտավազդ** II, Հայոց թագավոր – 179, 214–222, 225, 236, 244, 249, 295, 301, 303, 316
- Արտավազդ** III, Հայոց թագավոր – 221, 223, 226
- Արտավազդ** IV, Հայոց թագավոր – 256
- Արտավազդ** V, Հայոց թագավոր – 288
- Արտավան** III, Պարթևստանի թագավոր – 257–259
- Արտավան** V, Պարթևստանի թագավոր – 281, 282, 284
- Արտաքսերքսես** I, պարսից թագավոր – 100, 153
- Արտաքսերքսես** II, պարսից թագավոր – 141, 142
- Արտեմիս**, դից. – 181, 239, 292, 307, 310
- Արտոքմես**, արմենների առաջնորդ – 101
- Արրիանոս**, պատմագիր – 163
- Արուրանե**, դից. – 63, 87
- Արքեղայոս**, Կապաղովկիայի թագավոր – 265
- Ափրոդիտե**, դից. – 310, 315

Բ

- Բագոս** (Բագարատ), դորավար – 191, 196
Բակուր, Ատրապատականի թագավոր – 261
Բակուր, Հայոց թագավոր – 277, 304, 316
Բակուր, Պարթևստանի թագաժառնագ – 217, 218
Բակուր II, Պարթևստանի թագավոր – 273, 274
Բարդածան Եղեսացի, մատենագիր – 296
Բարդոս, առասպել. – 95
Բարշամ (Բարշամինա), դից. – 126, 308
Բել առասպել. – 94, 107, 122, 150
Բոպպ Ֆ. – 99

- Դարեհ I**, պարսից թագավոր – 101, 130, 135–141, 147, 179, 235
Դարեհ III Կողոմանոս, պարսից թագավոր – 159, 163
Դիոքրոս, Հունա-բակտրիական պետության թագավոր – 171
Դիոքրոս Սիկիլացի, պատմագիր – 183
Դիոկետիանոս, Հոռմի կայսր – 289–291
Դիոն Կասիոս, պատմագիր – 207, 222, 284
Դիոնիսիոս Հալիկարնացի, պատմագիր – 101, 102
Դյակոնով Ի. Մ. – 108
Դոլեն Ն. – 108

Ե**Գ**

- Գալերիոս Մաքսիմիանոս**, Հոռմի կայսր – 290
Գալոս, Հոռմի կայսր – 287
Գայոս Կեսար, Օգոստոսի որդեգիր – 227, 255, 256
Գարագչյան Ա. – 154
Գեղամ, Հայոց նահապետ – 94
Գերմանիկոս, Հոռմեական դորավար – 257
Գիսակ Դիմաքսյան, Հայոց սպարապետ – 259
Գորգիոս, Փոյուղիայի թագավոր – 121
Գուրաս, փոխարքա – 196, 208
Գուրզի, Թոգարմայի թագավոր – 121

Դ

- Դադարչիշ**, Հայ դորավար – 136, 138, 179

- Եպոս**, առասպել. – 95
Եպեկիել, մարգարե – 119, 121, 155
Եղնիկ Կողբացի, մատենագիր – 301
Եկամյան Զ. – 6
Ենսեն Պ. – 108
Եվդքսոս, աշխարհագետ – 101, 102
Եվմենես, Ալեքսանդր Մակեոնացու քարտուղար – 165, 167
Եվսեբիոս Կեսարացի, մատենագիր – 119
Երվագ, Հայոց քրմապետ – 166, 173, 176, 241
Երվանդ I Սակավակյաց, Հայոց թագավոր – 131, 134
Երվանդ II (Օրոնտաս), Հայոց թագավոր – 142, 147, 148
Երվանդ III (Օրոնտաս), Հայոց թագավոր-սատրապ – 163–165
Երվանդ IV Վերջին, Հայոց թագավոր – 166, 172, 173, 176, 177, 179, 297, 299

Զ

- Զավալ** (Զիվաղ), դից. – 106
Զարբիենոս, Կորդուքի թագավոր – 204

- Զարեհ**, Արտաշես I-ի Հայր – 179, 182
Զարեհ, Արտաշես I-ի որդի – 178
Զարեհ, Ծոփքի թագավոր – 170, 172, 173, 175, 177, 189

- Զարեհ**, Տիգրան II-ի որդի – 209

- Զենոր** Գլակ, պատմագիր – 241

- Զենորիա**, Պալմիրայի թագուհի – 288
Զենոն-Արտաշես III, Հայոց թագա-

- վոր – 257, 258

- Զիպանի**, Կանել Երկրի թագավոր – 116

- Զոնորաս**, պատմագիր – 287

- Զևս**, դից. – 310

Է

- Էմբաս**, Հայ զորավար – 135
Էվլիպիդես, թատրոնագիր – 217, 303
Էրատո, Հայոց թագուհի – 226, 227, 236, 255, 256
Էրիմենա, Ռուսա III-ի Հայր – 83

Թ

- Թեյշերա**, դից. – 87
Թեոն, իմաստասեր – 108
Թիգաթվալասար I, Ասորեստանի թագավոր – 42–44, 117
Թիգաթվալասար III, Ասորեստանի թագավոր – 58, 59
Թորգոմ, Աստվածաշնչ. – 92, 95, 119, 120
Թուկումի-Նինուրտա, Ասորեստանի թագավոր – 42, 44

- Ժամկոչյան Հ.** Գ. – 5, 6

Ի

- Իշպուկնի**, Ուրարտուի թագավոր – 50, 51, 85, 86

Լ

- Լեկոս**, առասպել. – 95

- Լեռ** – 138, 146

- Լեռնտիոս Մրովելի**, մատենագիր – 95

- Լեպիդոս**, Հոռմի եռապետ – 218

- Լիկինիոս Լիկինիանոս**, Հոռմեական զորավար – 290

- Լուկիանոս**, գրող – 304

- Լուկիոս Վերոս**, կայսերակից – 277, 278

- Լուկուլոս**, Հոռմեական զորավար –

- 199–211, 215, 295, 303

Խ

- Խալաթյանց Գր.** – 139, 154

- Խալիք**, դից. – 54, 63, 86, 109

- Խալդիտա**, Արախայի Հայր – 138

- Խաչատրյան Ա.** – 106, 108

- Խեցրիսովիոս**, զորավար – 145

- Խոսրով**, Պարթևստանի թագավոր – 273

- Խոսրով I**, Հայոց թագավոր – 281, 282, 284, 285, 287

- Խոսրով II (Խոսրով Մեծ)**, Հայոց թագավոր – 289, 291

- Խուրա**, դից. – 87

Ծովինար, դից. – 306

Կ

Կաղմոս, Հայոց նահապետ – 92, 93

Կալիգուլա, Հռոմի կայսր – 259

Կալկանաղու, Ուրարտուի սպարապետ – 61

Կամբիզ, պարսից թագավոր – 135

Կարաննի, Հայաստ երկրի թագավոր – 110, 114

Կարստ Յ. – 127

Կելիոս Պոլիոն, պրեֆեկտ – 260

Կիաքսար, Մարաստանի թագավոր – 83, 84, 129, 131

Կիպերտ Հ. – 108

Կիրսիլոս Փարսալացի, Ալեքսանդր Մակեոնացու զորավար – 96, 97

Կլավդիոս, Հռոմի կայսր – 259

Կլեոպատրա, Եգիպտոսի թագուհի – 218, 222

Կլեոպատրա, Հայոց թագուհի – 191

Կյուրոս Կրտսեր, Աքեմենյան արքայազն – 141, 142

Կյուրոս Մեծ, Աքեմենյան արքայատան Հիմնադիր – 131, 132, 134, 135, 151, 155, 156, 196

Կովկաս, Թորգոմի որդի – 95

Կորրուլոն, Հռոմեական զորավար – 239, 263–267, 269, 270, 276

Կրասոս Մարկոս, Հռոմի եռապետ – 215–218, 224, 303

Կրեչմեր Պ. – 109

Կուրտիոս Ռուփոս, պատմագիր – 163, 226

Հակոբյան Թ. Խ. – 6

Հայկ Նահապետ – 47, 92–95, 97, 107, 108, 119, 120, 122, 126, 150, 305, 306, 311

Հաննիբալ, Կարթագենի զորավար – 180, 181

Հապետոսթյան Հայկ – 92, տե՛ս Հայկ Նահապետ

Հեափիտ, դից. – 106

Հեսիոդոս, բանաստեղծ – 292

Հերակլես, դից. – 310

Հերոդոտոս, պատմագիր – 14, 46, 100, 101, 121, 139, 140, 149, 150, 153, 154

Հերոս, առասպեկտ. – 95

Հերովդես, Հրեաստանի թագավոր – 256

Հիպառոլիսոս, պատմիչ – 119

Հյուբշման Հ. – 99, 102

Հոմերոս, բանաստեղծ – 115

Հոռի, Հայկ Նահապետի դուստր – 311

Հովհան Մանդակունի, Հայոց կաթողիկոս – 303, 304

Հովհաննես Սարկավագ, մատենագիր – 312

Հովհաննիսյան Պ. Հ. – 6

Հովհաննես Փավիոս, պատմիչ – 257

Հորացիոս, բանաստեղծ – 225

Հուալամիզդ, Հայոց թագավոր – 260–262

Հուողոգունե, Երվանդ Ա-ի կին – 142

Հրահատ III, Պարթևստանի թագավոր – 205, 210, 211, 213, 214

Հրահատ IV, Պարթևստանի թագավոր – 219, 224, 226

Հրահատակ, Պարթևստանի թագավոր – 226, 227

Հրոտից, Հայկ Նահապետի որդի – 311

- Հուգաննա, Հայասա երկրի թագա-
վոր** – 110, 111, 114
Հովհան Կեսար, Հռոմի եռապետ –
215, 218
Հովատինոս, մատևագիր – 163, 184

Ղ

- Ղազար Փարպեցի, պատմագիր** – 16
Ղափանցյան Գր. – 103, 110, 117

Մ

- Մաժան, Հայոց քրմապետ** – 179, 299
Մակրինոս, Հռոմի կայսր – 282, 284
Մանանդյան Հ. Հ. – 121, 133, 138,
146, 154, 176, 202, 272, 280
**Մանդակինա, Արմանի երկրի թագա-
վոր** – 116
Մանիկոս Ավիլիոս, զորավար – 192
Մանկայոս, Հայ զորավար – 201
Մառ Ն. Յա. – 102, 103, 109, 127, 133,
139
Մար Աբաս Կատինա Մծուրնացի,
մատենագիր – 272, 296
Մարեր, Հայկ Նահապետի դուստր –
311
Մարկոս Ավրելիոս, Հռոմի կայսր –
277
**Մաքարես, Միհրան VI Եպապտորի
որդի** – 199
**Մելիկոս Լարիսացի, Ալեքսանդր Մա-
կեդոնացու զորավար** – 96, 97
Մելիքիշվիլի Գ. Ա. – 117
**Մեհեկան, Հայկ Նահապետի դուս-
տըր** – 311
Մեհրուժան, անձնանուն – 309
Մեհրուժան, Ծոփքի թագավոր – 177
Մեհրուժան, Հայ զորավար – 201
Մեմնոն, պատմագիր – 202
Մեյե Ա. – 102
- Մենոն, Ալեքսանդր Մակեդոնացու
զորավար** – 164
Մենուա, Ուրարտուի թագավոր – 50–
54, 66, 75, 80, 86, 118
**Մետրոդորոս Սկեպսիացի, պատմա-
գիր** – 199, 295
Միթրասա, Տիգրան II-ի զորավար –
191
Միթրաս, Արմավիրի թագավոր – 177
**Միթրառաստես, Փոքր Հայքի թագա-
վոր** – 163, 164, 167
Միթրեն (Միհրան), սատրապ – 164
Միհր, անձնանուն – 309
Միհր, դից. – 126, 309, 310
Միհրան, անձնանուն – 309
Միհրատ, անձնանուն – 309
**Միհրատ, Ատրպատականի թագա-
վոր** – 205
Միհրատ, Հայոց թագավոր – 258,
259
Միհրատ I, Պոնտոսի թագավոր –
165
**Միհրատ II Մեծ, Պարթևստանի
թագավոր** – 184
**Միհրատ VI Եպապտոր (Պոնտացի),
Պոնտոսի թագավոր** – 190–193,
199–206, 208–212, 295
**Միտա-Միղիաս, մուշկերի թագա-
վոր** – 121
Մոլոն, Մարաստանի կուսակալ – 171
Մովկան, առասպել. – 95
Մովսես Խորենացի – 47, 75, 92, 119,
122, 126, 130, 131, 134, 166, 172,
176–180, 183, 185, 186, 196, 239–
241, 244, 245, 253, 271, 272, 276,
280, 281, 284, 287, 289, 293, 294,
296, 300, 301, 306, 308
**Մուգալու, Թողարմա երկրի թագա-
վոր** – 121
Մուշեղ Մամիկոնյան, սպարապետ –
306
Մուշեղ II, խեթերի թագավոր – 110–
114

Յամբոյքոս Բարելոնացի, Հուետոր - 295

Յասոն, արգոնավորդ - 96

Յասոն, դերասան - 217

Նաբռնիդ, Բարելոնիայի թագավոր - 138

Նաբռուզորնուոր, Նաբռնիդի որդի - 138

Նազենիկ, վարձակ - 305

Նամե, դից. - 126, 309

Նավասարդ, Հայկ Նահապետի դուստը - 311

Նար (Ծովինար), դից. - 305, 306

Նարամսին, Ակկաղի թագավոր - 116

Ներբովթ, առասպել. - 95

Նեռպաղոնես, Փոքր Հայքի կառավարիչ - 167

Ներոն, Հռոմի կայսր - 263, 265-267, 269-271, 274, 304

Ներսեհ, պարսից թագավոր - 289-291

Նիկոմեդես III, Բյութանիայի թագավոր - 192

Նոյ, Աստվածաշնչ. - 97, 98

Նորման Ֆ. Լը - 120

Նուրին, տե՛ս Մովինար

Շամաշ, դից. - 121

Շամիրամ, Ասորեստանի թագուհի - 53, 94, 306

Շապուհ I, պարսից թագավոր - 286-289

Շապուհ II, պարսից թագավոր - 244

Շարա, Հայոց նահապետ - 94, 126

Ողումագ, քուրմ, պատմագիր - 166, 294, 296

«Ուկեմայր», «Ուկեծին», «Ուկեւատ», տե՛ս Անահիտ

Պամբա, Հաթթի երկրի թագավոր - 116

Պատմահայր, տե՛ս Մովսես Խորենացի

Պարթամասիր, Հայոց թագավոր - 274

Պարույր Ակայորդի, Հայոց թագավոր - 129

Պենթևս, Թերեփի արքա - 217

Պեկեննիոս Նիգեր, Հռոմի կայսր - 278, 279

Պետերման Հ. - 99

Պետոս, Հռոմեական գորավար - 267, 268

Պերգիկկաս, մակեդոնական պետության խնամակալ - 165

Պերսես, Հեսիոդոսի եղբայր - 292

Պիտրովկափ Բ. Բ. - 115, 117

Պինդոս Ավագ, պատմագիր - 14, 252, 295

Պլուտարքոս, պատմագիր - 167, 181, 182, 202, 203, 207, 216, 253, 294, 295, 303

Պոլեմոն, Պոնտոսի թագավոր - 257

Պոլիբեոս, պատմագիր - 168, 178, 183

Պոլիենոս, պատմագիր - 169

Պոմպեոս, Եռապետ - 210-214, 270

Պտղոմեոս, աշխարհագետ - 14

- Պաղոմեոս,** Ալեքսանդր Մակեդոնացի – 160
Պուբլիոս Կանիդիոս, զորավար – 219
- Ջ**
- Զիվառ,** դից. – 106
- Ռ**
- Բաբկե Ֆ.,** գրող – 304
Բանոս, աղվանների նախահայր – 95
Բոթ Կ. – 109
Բուսա I, Ուրարտուի թագավոր – 59–63, 71
Բուսա II, Ուրարտուի թագավոր – 64, 65, 82, 83
Բուսա III, Ուրարտուի թագավոր – 83
- Ս**
- Սաբարիս (Շավարշ),** Երվանդ I-ի որդի – 131
Սաթենիկ, Հայոց թագուհի – 180, 297–299
Սալմանասար I, Ասորեստանի թագավոր – 42, 44, 47, 118
Սալմանասար III, Ասորեստանի թագավոր – 48, 49
Սահմի, Հայկ Նահապետի դուստր – 311
Սամոս, Ծոփիք թագավոր – 169
Սանատրուկ, Հայոց թագավոր – 272, 275
Սասան, Քրմապետ – 282, 283
Սարասար, Ախնախերիբի որդի – 64
Սարգոն I, Ասորեստանի թագավոր – 116
Սարգոն II, Ասորեստանի թագավոր – 60–64, 66, 70–73
- Սարգուր (Սիրուր)** I, Ուրարտուի թագավոր – 49, 50
Սարգուր II, Ուրարտուի թագավոր – 55–60, 68, 75, 118
Սարգուր III, Ուրարտուի թագավոր – 83
Սարգուր, Քրմապետ – 63
Սերեսոս, պատմագիր – 92, 272, 284, 289, 296
Սելենե-Կլեոպատրա, Սելևկյան թագուհի – 195
Սելեկոս I Նիկատոր, Սելևկյան թագավոր – 160
Սելեկոս II, Սելևկյան թագավոր – 169
Սելպիմոս Սևերոս, Հռոմի կայսր – 278–281
Սելպիմոս Օդենատոս, Պալմիրայի թագավոր – 288
Սերտորիուս, Հռոմեացի զորավար – 188, 210
Սինախերիփ, Ասորեստանի թագավոր – 64, 94, 121
Սմբատ Բագրատունի, Արտաշես I-ի դայակ – 179, 241, 253, 302
Սովոմետ, դից. – 71
Սոկրատես, Նիկոմեդես III-ի եղբայր – 192
Սույնմոս-Տիգրան, Հայոց թագավոր – 276–278, 295
Սպարտակ – 188, 215
Ստատիոս Պրիակոս, Հռոմեացի զորավար – 277
Ստրաբոն, աշխարհագետ – 14, 96, 97, 99, 102, 122, 128, 140, 150, 167–169, 177, 180–182, 185, 189, 229, 230, 235, 236, 251, 307
Սուխումաս, մատենագիր – 272
Սուլլա, փոխարքանոր – 188, 191–193
Սուպակիուսիում, Ասորեստանի թագավոր – 110, 120
Սուրեն, պարթև զորավար – 216, 217

Վ

- Վալերիանոս, կայսր – 288, 289
 Վահագն Վիշապաքաղ, դից. – 241,
 308, 310
 Վահրամաթ, Պալմիրայի թագավոր –
 288
 Վահումիսա, Դարեհ Լի զորավար –
 137
 Վաղարշ I, Հայոց թագավոր – 275
 Վաղարշ II, Հայոց թագավոր – 278–
 281, 296
 Վաղարշ I, Պարթևստանի թագա-
 վոր – 261–263, 266–269
 Վաղարշ III, Պարթևստանի թագա-
 վոր – 277
 Վաղարշակ, Հայոց ավանդական
 թագավոր – 245, 280, տե՛ս Վա-
 ղարշ II
 Վանատուր, տե՛ս Ամանոր
 Վասակ, Հայ զորավար – 268
 Վասովես, Քուչանաց թագավոր –
 287
 Վեհսաման, տե՛ս Վասովես
 Վենտիդիոս Բասսոս, Անտոնիոսի դո-
 րավար – 218
 Վերգիլիոս, բանաստեղծ – 226
 Վինդիչման Ֆ. – 99
 Վոնոն, Հայոց թագավոր – 257
 Վրույր, բանաստեղծ – 178, 294

Տ

- Տակիսոս, պատմագիր – 181, 223,
 239, 256, 259–261, 265
 Տայան Հ. – 102, 116
 Տարկու, դից. – 106
 Տիբերիոս Կավուլիոս, Հռոմի կայսր –
 224, 225
 Տիգրան (Տիրան) I, Հայոց թագա-
 վոր – 178, 185

- Տիգրան II Մեծ – 14, 15, 185, 186,
 188–206, 208–214, 225, 229, 235,
 236, 242, 244, 249, 251–254, 294,
 295, 301–303, 316
 Տիգրան III, Հայոց թագավոր – 221,
 223–226, 236
 Տիգրան IV, Հայոց թագավոր – 226,
 227, 236, 255
 Տիգրան V, Հայոց թագավոր – 256
 Տիգրան VI, Հայոց թագավոր – 265–
 267
 Տիգրան Երվանդյան, Հայոց թագա-
 վոր – 132, 134, 135, 196, 296, 302
 Տիգրան Կրտսեր – 210–213
 Տիմարքոս, Մարաստանի կուսակալ –
 183
 Տիտանյան Բել – 92, տե՛ս նաև Բել
 Տիր, դից. – 309, 310
 Տիրայր, անձնանուն – 309
 Տիրան, անձնանուն – 309
 Տիրան, Հռոմուր – 295
 Տիրան Արշակունի, Հայոց թագա-
 վոր – 290
 Տիրատուր, անձնանուն – 309
 Տիրիազ, Հայաստանի հյուպարքոս –
 142, 143, 146, 148, 150
 Տրայանոս, Հռոմի կայսր – 273–275
 Տրդատ, անձնանուն – 309
 Տրդատ I, Հայոց թագավոր – 239,
 261–267, 269–272, 274, 304
 Տրդատ II, Հայոց թագավոր – 281,
 282, 284, 285, 287, 289
 Տրդատ III Մեծ – 271, 284, 289–291
 Տրդատ, Հայ զորավար – 277, 278
 Տրե, Հայկ Նահապետի որդի – 311
 Տրեբելլիոս Պոլիոն, մատենագիր –
 288
 Տորք, դից. – 106, 117, 305, 306
 Տորք Անգեղ, տե՛ս Տորք
 Տուղարիս III, Խեթերի թագավոր –
 110, 120
 Տուղարիս IV, Խեթերի թագավոր –
 113
 Տուշպուեա, դից. – 87

8

Ցիցերոն, Հռետոր – 207, 295

Փ

Փալստոս Բուզանդ, պատմագիր – 117, 119, 126, 244, 272, 290, 291, 306

Փարսման, Իբերիայի թագավոր – 258–260, 263

Փիլիպպոս Արաբացի, Հռոմի կայսր – 286, 287

Փիլիպպոս II, Մակեդոնիայի թագավոր – 159

Փլոն Ալեքսանդրիացի, իմաստասեր – 295

Փլեգոն Տրալլացի, պատմագիր – 202, 203

Ք

Քաղոց, Հայկ Նահապետի որդի – 311

Քարթլոս, Վրացիների նախահայր – 95

Քսենոփոն, պատմագիր – 14, 106, 130–133, 135, 141–152, 154–157, 179, 247, 306

Քսերքսես, Ծովիքի թագավոր – 170, 172

Օ

Օկտավիանոս Օգոստոս, Հռոմի կայսր – 218, 222–227, 255–257

Օվիդիոս Նազոն, բանաստեղծ – 225

Օրոդես, Արտավան III-ի որդի – 259

Օրոդես I, Պարթևստանի թագավոր – 171, 216, 217, 219

Օրոնտաս II, Հայաստանի սատրապ – 133, 142, 146–148, տե՛ս նաև
Երվանդ II
Օրոնտաս III, Հայաստանի սատրապ – 163–165, տե՛ս նաև Երվանդ III

Ֆ

Ֆորեր Է. – 110, 121

**ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ**

Ա

- Աբովյանի շրջան – 28**
- Աղամակերտ, ոստան – 16**
- Աղիաբենե, երկիր – 96, 122, 123, 193, 198, 200, 202, 265, 275, 281**
- Ազատ, գետ – 10, 12, 300, 315**
- Ազգն Թորգոմա – 119, տե՛ս նաև Հայեր**
- Ազգի, երկիր – 117**
- Ալամաններ, ցեղեր – 286**
- Ալաններ, ցեղեր – 183, 184, 271, 285, 297, 298**
- Ալաշկերտի դաշտ – 8, 11, 50, 52**
- Ալավերդի, շրջան – 27, 30, 37**
- Ալարողներ, ցեղեր – 46, 139, 140**
- Ալբանիա, երկիր – 96**
- Ալեքսանդրիա, քաղաք – 161, 221**
- Անիունու, քաղաք – 49**
- Ախթալա, ավան – 32**
- Ախուրյան, գետ – 10, 12, 22, 90, 166, 176**
- Ակլիախնե, գավառ – 96**
- Ակլաղ, երկիր – 116**
- Ակոռի, գյուղ – 98**
- Ակտիում, Հրավանդան – 222, 223**
- Աղբակ, գավառ – 16**
- Աղին, շրջան – 27**
- Աղիովիտ, գավառ – 185**
- Աղթամար, կղզի – 9, 16**
- Աղձնիք, աշխարհ, նահանգ – 13, 15, 28, 90, 116, 117, 122, 130, 138, 141, 148, 174, 197, 230, 235, 253**
- Աղստե, գետ – 14**
- Աղվաններ, ցեղեր – 213, 258, 259, 284, 289**
- Աղվանք, աշխարհ, երկիր – 96, 104, 189, 194, 202, 213, 284, 285**
- Այգեշատ, գյուղ – 25**
- Այծպտկոնք, լեռնագագաթ – 8**
- Այրարատ, աշխարհ, նահանգ – 13, 15, 16, 46, 90, 94, 140, 165, 166, 175, 176, 178, 195**
- Այրարատյան թագավորություն – 165**
- Անահտական, գավառ – 241**
- Անահտա աթոռ, մեջյան – 307**
- Անգղ (Անգեղ), բերդաքաղաք – 16, 117, 305**
- Անգեղուն, գավառ – 16, 106, 115, 117**
- Անդրկ, լեռնագագաթ – 8**
- Անդրեփրատյան գավառներ – 190, 205**
- Անդրկովկաս – 25, 34, 37, 61, 72, 89, 95, 96, 200, 284**
- Անդրտիգրիսյան երկրներ – 291**
- Անի, ամրոց Եփրատի ափին – 15, 166, 272, 293, 294, 296, 307, 312, տե՛ս նաև Անի – Կամախ**
- Անի, ամրոց Ախուրյանի ափին – 16**
- Անի – Կամախ, ամրոց – 126, 127, 130, 134**

- Անի - Պեմզա, ավան** – 23
Անշան, երկիր – 131
Անտիոք, քաղաք – 160, 161, 194, 195,
 197, 235, 277, 279, 281, 288
Անտիտավրոս, լեռնաշղթա – 7, 177
Աշխարադ, քաղաք – 171
Աշտարակի շրջան – 27
Աշտիշատ, ավան, մեջան – 16, 241,
 307, 308
Առուներ, ցեղեր – 235
Ապարանի շրջան – 27, 167
Առաջավոր Ասիս – 7, 34, 40, 46, 51,
 57, 59, 72, 82–84, 134, 156, 160–
 162, 166, 171, 182, 186, 195, 197,
 198, 213, 281
Առաջին Հայք – 16
Առերանի, գավառ – 185
Ասիս, աշխարհամաս – 98, 101
Ասորեստան, երկիր – 42–45, 48, 50–
 52, 55–64, 71, 72, 79, 80, 82–84,
 94, 116–119, 121, 122, 129, 131,
 136–138, 251
Ասորեստանցիներ – 47–49, 58, 63,
 107, 154
Ասորիներ – 244
Ասորիք – 48, 55, 57, 59, 104, 120, 121,
 159, 160, 163, 164, 166, 168, 170,
 191, 194–196, 198–201, 215, 218,
 220, 224–226, 234, 236, 249, 257,
 265, 266, 275–278, 280, 281, 286,
 288, 289
Ավարայր, դաշտ – 8, 16
Ավելյան, ազգասուհմ – 277
Ատրպատական, երկիր – 166, 171,
 177, 181, 184, 191, 193, 194, 202,
 205, 214, 219, 220, 223, 234, 235,
 255, 256, 261, 264, 271, 274
Արաբական պետություն – 17
Արաբիա – 288
Արաբներ, ցեղեր – 194, 202
Արագծ, լեռ – 8, 20, 25, 31, 36, 93,
 95
Արագածոտն, գավառ – 16, 94
Արածանի, գետ – 8, 10, 24, 49, 51, 66,
 90, 143, 149, 168, 170, 205–208,
 264, 267, 272
Արածանիի հովիտ – 229
Արարատ, լեռ – 8, 90, 97, 98, 140
Արարատ, կայարան – 13
Արարատի երկիր – 45, 46, 64, 92, 93
Արարատի շրջան – 12
Արարատյան գաշտավայր – 8, 9,
 11–13, 23, 24, 46, 52, 54, 56, 57,
 65–67, 72, 84, 93, 122, 123, 130,
 140, 149, 164–166, 180, 181, 197,
 229, 230, 234, 235, 276
Արարատյան թագավորություն –
 165, 176
Արաքս, գետ – 7, 8, 10, 12, 52, 54,
 166, 180, 181, 226, 262, 293, 299
Արաքսյան դաշտ – 181
Արբելա, քաղաք – 193
Արգիտիկիսինիլի, քաղաք-ամրոց – 54,
 56, 90, 153, 165
Արգիշտիկիսինիլի (Արձելի մոտ) – 64
Արդինի, քաղաք – 50
Արզական, գյուղ – 13
Արզակուր, քաղաք – 48, 49
Արզնի, բնակավայր – 20, 90
Արզնի, Հանքավայր – 14
Արթիկ, քաղաք – 13
Արիմ, երկիր – 115
Արիմ (արմե, արման), ցեղ – 118
Արիմ-արմեններ, ցեղեր – 120
Արին բերդ – 46, 54, 69, 71, 151
Արիստա, քաղաք-ամրոց – 112
Արծվաքար, գյուղ – 39
Արծրունի, տուն – 16, 90
Արկաթիակերտ, քաղաք – 170, 235,
 242
Արկուկինի, երկիր – 56
Արղանա, աղբյուրագետակ – 170
Արձակ, լիճ – 10
Արձեշ, քաղաք – 57, 64, 90
Արմազ-Մցիսեթ, քաղաք – 235

- Արմանի, երկիր** – 116, 117
Արմավիր, քաղաք – 12, 16, 46, 55, 90,
 94, 153, 165–167, 176, 177, 181,
 235, 238, 242, 244, 292, 303, 306,
 307, 312, 316
Արմե (արիմե, արիմի, ուրմե, ուրու-
 մե), երկիր – 117, 118
Արմենի, երկիր – 115, 117
Արմենի՛-Ծուպրիս, երկիր – 115, 117–
 120, 122, 129, 130
Արմենիա – 91, 94, 96, 97, 115, 116,
 126, 127, 130, 136, 137
Արմենիոն, քաղաք – 96, 102
Արմեններ – 96, 99–103, 106, 109,
 115–118, 120–122, 125–127
Արմինա – 115, 116, 130, 136, 167, 177
Արշակունիներ (Հայ), տոհմ – 14, 15,
 244, 272, 273, 280, 283, 289, 295,
 296
Արշակունիներ (պարթև), տոհմ –
 171, 193, 223, 257, 258, 261, 263,
 270, 272, 275, 276, 280, 282–285
Արշակունյաց (Հայ) թագավորու-
 թյուն – 255, 263, 270, 271
Արշամաշատ, քաղաք – 170, 172, 235,
 242, 274
Արշարունիք, գավառ – 16, 104
Արպադ, քաղաք – 58
Արսամեյա (Արշամեյա), քաղաք –
 170
Արտագերս, ամրոց – 16, 256
Արտազ, գավառ – 16
Արտամետ, գյուղ – 16
Արտաշատ, քաղաք – 180
Արտաշատ, քաղաք – 12, 16, 180–182,
 197, 205–207, 211, 212, 214, 217,
 221, 225, 235, 236, 242, 244, 257,
 258, 261–264, 270, 271, 272, 276,
 278, 294, 295, 297, 299, 303, 307,
 309, 312
Արտաշեյան թագավորություն –
 228
- Արտաշեյաններ, տոհմ** – 14, 15, 175,
 227, 256
Արտին, լեռ – 21
Արտոս, լեռնագագաթ – 8
Արցախ, աշխարհ, նահանգ – 12, 15,
 123, 130, 177, 178, 198
Արքայական ճանապարհ – 140, 141,
 169, 189, 235
Արքունի ճանապարհ – 236, 242
Արքսատա, քաղաք – 180–182
Արևելյան Անդրկովկաս – 82, 84
Արևելյան Ասորեստան – 84
Արևելյան Եփրատ – 8, 10
Արևելյան Հայաստան – 23, 37, 146–
 148, 152
Արևելյան Տիգրիս – 10, 12, 142
Արևիք, գավառ – 16
Արևմտյան Եվրոպա – 99
Արևմտյան Եփրատ – 8, 10, 195
Արևմտյան Հայաստան – 22, 23, 28,
 37, 142, 146–148, 152
Արևմտյան Տիգրիս – 9–11, 13
Առտիարա, գավառ – 137, 138
Աքեմենյան Պարսկաստան – 134,
 135, 139, 140, 147, 151, 152, 156,
 158, 159, 164, 306
Աքեմենյաններ, տոհմ – 134, 139, 282,
 283
Աֆղաններ, ժողովուրդ – 99
Աֆղանստան, երկիր – 287
Աֆրիկա, աշխարհամաս – 286

Բ

- Բաբելոն, երկիր, քաղաք** – 92, 94, 95,
 97, 135, 136, 138, 141, 153, 154,
 159, 160, 279
Բաբելոնացիներ – 138, 163, 185, 310
Բաբելոնիա, երկիր – 55, 56, 82, 83,
 122, 131, 138, 139, 152, 160, 164
Բաբիլու, երկիր – 56

- Բագարիմ**, գյուղ – 126, 309
Բագավան – 310
Բագարան, բաղաք – 12, 16, 166, 173,
176, 181, 241
Բագրատունիներ, տոհմ – 16
Բագրևանդ, գավառ – 16, 148, 310
Բագրևանդ, լըջան – 28
Բաթումի, բաղաք – 7
Բալյայական ցեղեր – 103
Բալագաթ, բարատ – 49
Բալահովիս (Բալու), դաշտ – 8
Բալթիկ ծով – 99
Բալկաններ, լեռնաշղթա – 121
Բալկանյան թերակղզի – 97, 100–102,
158
Բալու, բաղաք – 46
Բախտակ, գետակ – 10
Բակտրիա, երկիր – 171, 235
Բաղք, գավառ – 13, 16
Բայպետ (Հին), բաղաք – 14, 16, 88
Բառոժ, հնավայր – 23
Բասեն, գավառ – 10, 16, 148, 164, 291
Բասենի դաշտ – 8
Բասյան, գավառ – 146, տե՛ս նաև
Բասեն
Բարդող, լեռնագագաթ – 8
Բարձր Հայք, աշխարհ, նահանգ – 15,
105, 109, 122, 130, 133, 148, 178,
277
Բգնունիք, գավառ – 90, 104
Բեղափա, երկիր – 6
Բեհեթուն, գայր – 136, 138, 149
Բեյրութ, բաղաք – 6
Բեղվնի թանգարան – 68
Բերկիր, բաղաք – 13
Բիայնիի (Բիայնա), երկիր – 46, 54,
56, 67, 72, 75, 77, տե՛ս նաև
Ուրարտու
Բյուզանդիոն, բաղաք – 279
Բյութանիա, երկիր – 181, 183, 187,
192, 199
Բյուրակն, բարձրագանդակ – 10
- Բյուրակնյան լեռներ** – 11
Բջնի, բնակավայր – 90
Բոյբեյիս, լիճ – 96
Բոհուտան-սու, գետ – 142, 145
Բոսփոր, երկիր – 166, 190, 199, 211,
234, 235
Բոկներ, ցեղեր – 100
Բրիտանական թանգարան – 22, 49,
314
Բրիտանիա, երկիր – 278
Բըուսել, բաղաք – 6
Բուլղարիս, բաղաք – 21
Բուշտու, երկիր – 51
- Գ**
- Գաղատիա**, երկիր – 187
Գայլ, գետ – 16, 167, 211
Գամիլք, երկրամաս – 119
Գանգես, գետ – 159
Գանձակ (Ատրպատականի) – 219,
235
Գառնի, ամրոց – 12, 16, 90, 260, 271,
280, 303, 309, 313–315
Գառնի, գյուղ – 28, 231–233
Գավառ, բաղաք – 60
Գավառագետ – 10
Գավառի լըջան – 39, 56
Գավառմելա, բնակավայր – 159,
163–165
Գեղամա լեռներ – 8, 11, 31, 36
Գեղարքունիք, գավառ – 16, 37, 90,
94
Գեղաշեն – 32, 39
Գերմանական ցեղեր – 288
Գլակա վանք – 16
Գյումրի, բաղաք – 22, 23
Գնթունի, տոհմ – 90
Գնունի, տոհմ – 90
Գոթեր, ցեղեր – 286, 288
Գողթն, գավառ – 16, 37, 198, 302

Գոմեր (Գամեր), երկիր – 119
Գորիս, շրջան – 27, 30
Գրանիկ, գետ – 159
Գուգարք, աշխարհ, նահանգ – 12,
13, 15, 28, 105, 177, 178, 230, 253
Գուրզամ, երկիր – 57, 58, տե՛ս նաև
Մարաշ

Դ

Դայանի, երկիր – 45
Դանկովավարք, քաղաք – 111, 113
Դանուբ, գետ – 159
Դաշբուռուն, գյուղ – 52, 293
Դաշտային Կիլիկիա – 194, 198, 203
Դաստիր, բնակավայր – 211
Դարաբեյ, ամրոց – 68
Դարանաղի (Դարանաղյաց), գա-
վառ – 15, 126, 166, 177, 272, 293,
294, 296, 307, 309
Դարանաղյաց Անի – 110
Դարդանել, նեղուց – 199
Դարդանոս, քաղաք – 193
Դարույնք, ամրոց – 16
Դերեղ, գետ – 37
Դեղին ջուր, գետ – 10
Դերբենդի լեռնանցք – 82
Դերջան, գավառ – 177, 309
Դերջանի դաշտ – 8
Դիարին, շրջան – 14
Դիալա, գետ – 55, 116
Դիառլիսի, երկիր – 52, 53, 67, տե՛ս
նաև **Դայանի**, Տայք
Դիլիջան, շրջան – 30
Դոն, գետ – 235
Դվին, քաղաք – 12, 16, 151
Դուբալա, երկիր – 138
Դուկամմա, քաղաք – 112
Դուր Շարուկին, պալատ – 63

Ե

Եգերներ, ցեղ – 95
Եղիպտացիներ – 163, 221, 222, 224,
310
Եղիպտոս, երկիր – 135, 147, 152,
159–162, 172, 195, 218, 219, 251,
288, 293
Եղեսիս, քաղաք – 275, 278, 281, 286,
288
Եղեսիայի շրջան – 193
Եթովպիտ, երկիր – 159
Եկեղեց գավառ – 15, 126, 177, 221,
241, 274, 307
Եղինդ, գյուղ – 16
Եմեսա, քաղաք – 276
Ելրոպա, աշխարհամաս – 21, 98,
100, 101, 116, 286
Երազամույն, բնակավայր – 309
Երազավորս, քաղաք – 166
Երասխ, գետ – 180, տե՛ս նաև **Արաքս**
Երզնկա, քաղաք – 14, 15, 150, 307
Երզնկայի դաշտ – 9, 24
Երզնկայի շրջան – 27
Երիզա, քաղաք – 15, 126, 291, 307,
տե՛ս նաև **Երզնկա**
Երկրորդ Հայք – 16, 122
Երնջակ, գետ – 10
Երվանդակերտ, դաստակերտ – 166
Երվանդավան, քաղաք – 16, 166, 176
Երվանդաշատ, քաղաք – 16, 166, 172,
176, 181, 242, 244, 312
Երվանդական, տոհմ – 179, տե՛ս նաև
Երվանդունիներ
Երվանդունիներ, տոհմ – 129, 130,
146, 147, 163, 169, 173, 175, 176,
179, 234, 276
Երվանդունիք, գավառ – 129
Երրորդ Հայք – 119, 120
Երևան, քաղաք – 5, 6, 13, 16, 20, 22,
24, 37, 46, 54, 65, 90, 98, 167

Երևանի նահանգ – 154
Եվրատ, գետ – 10, 15, 46, 49, 51, 58, 110, 143, 153, 154, 167, 169, 177, 189, 193, 201, 209, 216, 235, 236, 266, 267, 277, 285, 288, 290

Զ

Զաղաներ, Հնավայր – 23
Զարեհավան, քաղաք – 182, 242, 244
Զարիչատ, քաղաք – 182, 242
Զերենե-սու, գետ – 47
Զելա, քաղաք – 208
Զըմզըմ, լեռ – 60
Զոդ, Հանքավայր – 30
Զվարթնոց, տաճար – 65
Զուզա, ավան – 136, 138
Զեզմա, գետանց – 193, 236

Է

Էգեյան ծով – 71, 72, 135
Էլամ, երկիր – 82, 160
Էլար, գյուղ – 46, 54
Էլբատան, քաղաք – 83, 134, 193, 235
Էջմիածնի շրջան – 27, 28, 179
Էրեբունի, քաղաք-ամրոց – 54, 55, 88, 151, 153, 154
Էրզրում, քաղաք – 13, 14, տե՛ս նաև Կարին
Էրզրումի սարահարթ – 10
Էրիախի, երկիր – 54, 56
Էրմիտաժ, թանգարան – 68

Թ

Թագավորանիստ, Հնավայր – 28
Թաղմոր, քաղաք – 288
Թալինի շրջան – 23, 167

Թբիլիսի, քաղաք – 22
Թեգ-Արամա, երկիր – 119, 120, տե՛ս նաև Թոգարամա, Թոգարմա
Թեյշեբակինի, քաղաք-ամրոց – 76, 84, 87, 89

Թեսալիա, երկրամաս – 96, 100, 102
Թերմոպիլյան կիրճ – 174
Թիլ գյուղ – 126, 309
Թիլ-Գարիմու, երկիր – 119
Թոգարմա, երկիր – 115, 120–122, 155
Թոնդուրեկ, լեռ – 8
Թոնդուրեկ, Հրարուխ – 7
Թորոսն, ավան – 126
Թոփրակ-կալվա, ամրոց – 38, 46, 60, 66–69, 71, 87, 88
Թրակա-փոյուգիական ցեղեր – 100, 108

Ի

Իբերիա, երկիր – 96, 166, 189, 194, 213, 262, 263
Իբերներ, ցեղեր – 213, 258, 259, 262
Իզալա, երկիր – 137, 138
Իլարունի, գետ – 65, տե՛ս նաև Հրազդան
Իլիրիա, երկրամաս – 278
Իշտիտինա, երկրամաս – 112
Իպսոս, քաղաք – 160, 165, 168
Իսոս, Հարթավայր – 159
Իսպանիա, երկրամաս – 188, 210
Իրան, երկիր – 71, 72, 171, 258, 276, 283–285
Իրանական բարձրավանդակ – 83, 84
Իրանական ցեղեր – 125
Իրիս, գետ – 16

Լ

Լարիսա, քաղաք – 96
Լենինական, քաղաք – 22, 33, տե՛ս Գյումրի

Լենինգրադ, քաղաք – 68
Լեռնային կիրակիա – 187
Լեռնային Ղարաբաղ – 167
Լիմ, կղղի – 9
Լճաշեն, հնավայր – 30, 32, 54
Լուղիա, երկիր – 84
Լուղիացիներ – 84
Լոռի, գավառ – 22, 37, 40
Լուսի, երկիր – 116
Լուղութի, երկիր – 116
Լուկիա, երկիր – 113
Լուղիացիներ, ցեղեր – 106

Խ

Խաբուր, գետ – 123
Խաթթի (Հաթթի), երկիր – 64, 108
Խալդայներ, ցեղեր – 132, 133, 142, 147, 151, 156, 167
Խալդիկա, երկիր – 123
Խալտու, երկիր – 64
Խայուքներ, ցեղեր – 123, 145
Խալպու, քաղաք – 58
Խալտիք, երկրամաս – 133
Խանլար, բնակավայր – 32
Խառան, քաղաք – 217, 290
Խարբերդ, քաղաք – 16, 105
Խարբերդի գաշտ – 8, 10, 267
Խարբերդի շրջան – 30
Խեթեր, ցեղեր – 101, 103, 106–108, 112–114, 120

Խեթերի երկիր, թագավորություն – 48, 54, 110, 111, 113, 114, 116, 120
Խնուս, քաղաք – 22
Խոնավ, լեռներ – 8, 11
Խոշաբ, գետ – 53
Խովհոռունիք, տոհմ – 90
Խովհոռունիք, գավառ – 104
Խորովի անտառ (Խորովակերտ) – 12
Խորոնք, գյուղ – 16

Խորճյան, գավառ – 177
Խոր Վիրապ – 13, 181
Խորհրդային Հայաստան – 6, 28, 54, 90
Խորովակիա, ցեղային միություն – 45, 48
Խուզիստան, մարզ – 282
Խուրբիտական ցեղեր – 125
Խուրբիտա – ուրարտական ցեղեր – 103, 115

Ծ

Ծաղկանց լեռներ – 8–10
Ծաղկուն, գավառ – 16
Ծղուկ, գավառ – 16
Ծննդոց անտառ (անտառապուրակ) – 12
Ծովինար, գյուղ – 60
Ծովք, լիճ – 10, 105
Ծովք, աշխարհ, նահանգ – 15, 28, 51, 54, 55, 105, 115, 120, 122, 130, 140, 141, 148, 149, 164, 167–175, 177, 189, 191, 201, 212, 213, 218, 229, 235, 236, 253, 268, 269, 274, 292, 316
Ծովիանի (Ցուպանի) – 105, տե՛ս Ծովիք
Ծովիանիք (Ծովիանիք), տե՛ս Ծուփանի

Կ

Կաբիրա, ամրոց – 200
Կալաքենե, երկրամաս – 96, 122, 123
Կալզվան, քաղաք – 12, 230
Կամախ, քաղաք – 110
Կամախ-Անի – 110, տե՛ս Դարանաղյաց Անի
Կամախի դաշտ – 9

- Կամո**, քաղաք – 60, տե՛ս **Գավառ**
Կամոյի շրջան – 39, 56, տե՛ս **Գավառի շրջան**
Կամսարականներ, տոռհ – 285
Կայնեպոլիս, քաղաք – 276, տե՛ս նաև
Վաղարշապատ
Կանապւարա, քաղաք – 112
Կանեց, երկիր – 116
Կաշկա, երկիր – 113
Կաշկացիններ, ցեղեր – 111
Կապադովիա, երկիր – 16, 48, 115,
 119, 165, 167–169, 177, 183, 187,
 189–192, 198, 209, 210, 218, 224,
 225, 234, 235, 249, 256, 258, 261,
 265, 266, 267, 282, 286, 288
Կապանի Հովիտ – 11
Կապանի շրջան – 30
Կապուտկող, լեռնազագավթ – 8, 13
Կապուտջուղ, լեռնազագավթ – 8
Կասպիանե, երկրամաս – 177, 178
Կասպից ծով – 10, 15, 95, 96, 171,
 177, 195
Կարա-սու, գետ – 142
Կարթագեն, քաղաք – 181, 182, 207
Կարողութիններ, ցեղեր – 142
Կարին, քավառ – 15, 110
Կարին, քաղաք – 13–15, 110, 177,
 272, տե՛ս նաև **Էրզրում**
Կարինի դաշտ – 8
Կարինի շրջան – 28
Կարմիր բլուր – 33, 38, 46, 65–67,
 69–71, 87
Կարմիր գետ – 8, 10
Կարնո աշխարհ – 15, տե՛ս **Բարձր Հայք**
Կարնո դաշտ – 219
Կարս, ամրոց – 16
Կարս, քաղաք – 21
Կարսի դաշտ – 8
Կարսի շրջան – 9, 54
Կարքեմիչ, քաղաք – 83
Կելիշին, գյուղ – 46
Կենտրիտես, գետ – 142, 145, 148
Կեսարիա, քաղաք – 116, 121, 288
Կիզիկ, քաղաք – 199
Կիլիկիա, երկրամաս – 8, 17, 159, 164,
 191, 211, 249, 275, 279, 286, 288
Կիմմերներ, ցեղեր – 61, 62, 64, 82,
 119
Կիշտան, քաղաք – 58
Կիրովական, քաղաք – 28, 30, տե՛ս
Վանաձոր
Կիրովականի շրջան – 30
Կղզյակ ըլուր, հնավայր – 23
Կոռովիտ, գավառ – 16
Կոռովիտի գաշտավայր – 8
Կոլխիդա, երկիր – 55, 166, 190, 234,
 235
Կող, գավառ – 10
Կողբ, աղաւանք – 25
Կողբ, գյուղ – 12, 23, 230
Կողբիս, երկիր – 96, 189, 211
Կոմանա, քաղաք – 236
Կոմմագենե, երկիր – 57, 169, 170,
 194, 204, 263
Կովկաս, երկրամաս – 21, 28, 61
Կովկասյան լեռնականներ, ցեղեր –
 227, 258, 259, 271, 280, 281, 285,
 297
Կովկասյան լեռներ – 95
Կոտայք, գավառ – 16
Կոտուր, գետ – 10
Կորդուք, **Կորդվաց աշխարհ** – 15,
 141, 193, 198, 204, 205, 209, 214,
 215
Կորդվաց լեռներ – 7, 15
Կորմեք, նահանգ – 15, 105, 122, 123,
 130, 138, 148, 164, 178
Կոտոց, կղզի – 9
Կրետե, կղզի – 181
Կրման, մարզ – 282
Կուլիմար, քաղաք – 118
Կուլսա (Կոլսա), երկիր – 55
Կումենու, քաղաք – 87

Կումմախսա, քաղաք – 110, 127
Կումմուլիսի, երկիր – 57, 58
Կուտուրլին, դաշտ – 65
Կուր, գետ – 10, 15, 297

Հ

Հագարի (Աղավնո), գետ – 10
Հաթ (Հաթիո), ցեղանուն – 108
Հաթիր, երկիր – 108, 116
Հալիս, գետ – 84, 140
Համադան, քաղաք – 83
Հայասա, երկիր – 95, 108–115, 126, 127, 133
Հայասա – Ազգի – 112, տե՛ս նաև Հայսաս
Հայասացիներ (Հայասներ), ցեղեր – 103, 110, 112–114, 125–127
Հայաստան – 9–15, 17, 18, 20–25, 27–34, 36–40, 43, 46, 68, 89, 90, 98, 104–106, 108, 109, 116, 117, 119, 120, 125, 126, 128, 131, 135, 137–142, 145–154, 156, 157, 163–165, 168, 169, 175–191, 193, 195–202, 204–231, 233–238, 240–245, 247–253, 255–297, 301–304, 306, 307, 310–316
Հայաստանի երկրաբանական թանգարան – 22
Հայեր – 7, 90, 91, 100, 101, 106, 108, 109, 117, 119, 122, 123, 126, 127, 130–142, 149–151, 153, 154, 163–165, 174, 178, 205, 207, 213, 214, 216, 220, 221, 223, 225, 226, 235, 244, 256–262, 264, 265, 267–270, 277, 281, 284, 286, 290, 294, 296, 297, 301, 302, 305–312
Հայկագանց տոհմ – 130, 296
Հայկական լեռնաշխարհ – 7–15, 24, 28, 29, 41, 45, 48, 52, 59, 65–67, 70, 81, 89, 91, 94, 96, 99–101, 104,

109, 115, 116, 122–124, 133, 140, 145–147, 175, 178, 179, 213
Հայկական Կարթագեն – 207, տե՛ս նաև Արտաշատ
Հայկական պար, լեռնաշղթա – 7–9, 50, 52, 123, 140
Հայկական Տավրոս, լեռնաշղթա – 7, 8, 13, 37, 46
Հայկաշեն, գյուղ – 92
Հայոց աշխարհ – 94, 180, 229, 240, 290, 301, 307, տե՛ս նաև Հայաստան
Հայոց ձոր, գավառ – 24, 93, 122
Հայոց տուն – 106, տե՛ս նաև Հայստան
Հայք, դաստակերտ – 93
Հայք, երկիր – 93, 105, 107, 109, 115
Հանձիթ, գավառ – 16, 115, 117
Հասան-կալա, քաղաք – 46, 151
Հարավային Անդրկովկաս – 52
Հարավային Հայաստան – 265
Հարավային Միջագետք – 194, 286
Հարպասոս, գետ – 145
Հարք, գավառ – 92, 105, 122
Հացեկաց, գյուղ – 16
Հեղեապոնտոս, նեղուց – 100
Հենիփիներ (Հանիփիներ), ցեղեր – 109, 263, 277
Հեռավոր Արևելք – 235
Հին Արևելք – 73, 89, 95, 107, 152
Հին Բայազետ, քաղաք – 88
Հյուսիսային Ասորիք – 55, 57, 58, 64, 189, 218
Հյուսիսային Ատրպատական – 140
Հյուսիսային Կովկաս – 71, 72, 82, 84
Հյուսիսային Հայաստան – 93
Հյուսիսային Միջագետք – 55, 59, 96, 123, 160, 171, 183, 191, 193, 194, 196, 197, 208, 209, 214, 215, 235, 249, 267, 286
Հնդկներ, ժողովուրդ – 98
Հնովկական օվկիանոս – 159

Հնդկաստան, երկիր – 99, 162, 164,
235, 236, 276, 287

Հոմա, քաղաք – 276

Հոներ, ցեղեր – 285

Հովհի կամուրջ – 10

Հռանդեա, վայր – 16, 267, 269–271,
273, 274, 276

Հռոմ, երկիր – 174, 187–193, 199, 200,
202, 204, 205, 209, 211–215, 218,
219, 222–227, 237, 242, 251, 255–
263, 265–267, 269–271, 274, 277–
279, 281, 284, 286–291, 295

Հռոմեական կայսրություն – 258, 263,
267, 270, 273, 275, 278–280, 282,
283, 286, 288, 290, 291

Հռոմեացիներ – 174, 182, 183, 187,
190, 192, 193, 199–207, 209, 210,
213–227, 239, 255–259, 261–266,
268–270, 272, 275–280, 285–287,
289–291, 297

Հրազդան, գետ – 10, 14, 21, 65

Հրեաներ – 163, 244

Հրեաստան, երկիր – 195, 256

Հռյաներ, ժողովորդ – 97, 127, 141–
145, 149, 163, 174, 196, 244, 272

Հռւնա-բակտրիական պետություն –
171

Հռւնաստան, երկիր – 141, 160, 162,
174, 190–192, 218, 237, 242, 303

Զ

Զկնագետ – 10

Զորք, դավառ – 13

Ղ

Ղրիմ, թերակղղի – 166, 190, 211, 234

Ճ

Ճանական ցեղեր – 103

Ճենաց աշխարհ – 285

Ճորոխ, գետ – 8, 10, 52, 145

Մ

Մագնեսիա, քաղաք – 174, 181, 182

Մազազ, դավառ – 16

Մաժաք, քաղաք – 198, 288

Մալաթիա, քաղաք – 6, 46, 51, 60

Մակեդոնացիներ – 100

Մակեդոնիա, երկիր – 158, 159, 190,
191

Մակրոներ, ցեղեր – 123

Մակու, քաղաք – 46, 65

Մակով դաշտավայր – 8

Մամիկոնյաններ, տոհմ – 285

Մայկոպ, քաղաք – 304

Մանազկերտ, քաղաք – 43, 46, 88

Մանազկերտի դաշտ – 8

Մանանաղի, դավառ – 15

Մաննա, երկիր – 48, 51, 55, 56, 60, 62,
84

Մաշտոցի բլուր, Հնավայր – 23

Մասիս, լեռ – 7, 46, 95, 241, 299–301

Մասիուս, լեռներ – 7

Մասրիկ, գետ – 10

Մավրիտանական ցեղեր – 286

Մատիեններ, ցեղեր – 139, 140

Մարա-իրանական ցեղեր – 116

Մարական պետություն – 153

Մարակերտ, քաղաք – 299

Մարանդ, քաղաք – 60, 300

Մարաշ, քաղաք – 57, 58

Մարաստան, երկիր – 48, 83, 84, 96,
122, 130, 131, 135–140, 160, 166,
171, 181, 183, 184, 187, 189, 191,
193, 195, 222, 234, 281, 286

Մարդաստան, դավառ – 146

Մարդաղի դավառ – 146

- Մարդեր, ցեղեր** – 142, 146, 147
Մարդպետունի, տուն – 146
Մարեր, ցեղեր – 83, 84, 97, 101, 116, 122, 129–131, 134, 153, 177, 185, 220, 235
Մարդուսականներ (պրպուլյարներ) – 188, 193
Մարմարա, ծով – 159, 199
Մարտունու շրջան – 39
Մեղիս, երկիր – 83, տե՛ս նաև **Մարսատան**
Մելիտինե, երկիր – 51, 55, 57, 58, 121, 164, 169, 191
Մելիտինե, քաղաք – 119, 168, 201, 267, 272
Մեծ Զաքը, գետ – 123
Մեծ Ծոփք, գավառ – 16, 117
Մեծ Հայաստան – 225
Մեծ Հայք – 14–16, 105, 106, 164–174, 176–179, 189, 190, 236, 253, 316
Մեծ Մասիս, լեռ – 8
Մեծամոր, ավան – 180
Մեծամոր, գետ – 10
Մեծամոր, լիճ – 10
Մեծամոր, հնավայր – 30
Մեղրագետ – 142, 272
Մեղրի, ավան – 7
Մեղրու Հովիտ – 11
Մենգրելական ցեղեր – 103
Մենուախինիլի, քաղաք – 52
Մերձազովյան երկրներ – 166
Մերձազովյան շրջաններ – 234–236
Մերձավոր Արևելք – 251
Միգորնիա, երկիր – 193
Միջագետք, երկրամաս – 25, 59, 72, 120, 141, 166, 168–170, 181, 209, 211, 214–217, 234, 236, 266, 275–280, 282, 286–291
Միջերկրական ծով – 55, 184, 187, 191, 193–195, 200, 202, 210, 276
Միջին Ասիա – 99, 159, 160, 162, 164, 171, 181, 276, 285
Միջնասիական ցեղեր – 184, 188
Միունի-սուբարիներ, ցեղեր – 107
Մծին, քաղաք – 208, 267, 275, 278, 279, 282, 284, 291
Մծուրն, քաղաք – 242, 272, 296
Մծուրք, տե՛ս Մծուրն
Մհերի դուռ, ժայռ – 86
Մնձուր, գավառ – 115, 117
Մշշ դաշտ – 8, 11, 46, 142, 202, 205, 272
Մոխրաբլուր, հնավայր – 28
Մոկք, Մոկաց աշխարհ, նահանգ – 15, 105, 122, 130, 178
Մոխանաթ-թափահա, հնավայր – 33
Մուշ, քաղաք – 16, 118
Մուշկեր, ցեղեր – 108, 121
Մուշկերի երկիր – 64, տե՛ս **Մուշկերի**
Մուշկինի, երկիր – 64
Մուսասիր, տաճար – 88
Մուսասիր, ցեղային միություն – 45
Մուսասիր, քաղաք – 50, 59, 63, 70–73, 86
Մուսասիրի թագավորություն – 59

Ց

«Յոթանասուն Հովիտներ», տեղանք – 186, 190, 193

Ն

- Նազիկ, լիճ** – 10
Նակրի, երկիր – 42–45, 47, 50, 118
Նակրի ծով – 48, տե՛ս նաև **Վանա լիճ**
Նակրյիներ – 42–45, 47
Նախիջևան, գետ – 10
Նախիջևան – 12, տե՛ս **Նախճավան**, քաղաք
Նախճավան, գավառ – 16
Նախճավան, քաղաք – 16, 24, 98, 166, 230, 242–244, 299

Նախճավանի դաշտ – 8
Նախշ-ի-Ռուսեմ, Հնավայր – 287
Նարեկա վանք – 16
Նեապոլիս, քաղաք – 270
Ներութ, լեռնազագաթ – 8
Նեսիտ-խեթեր, ցեղեր – 106
Ներոնեա, քաղաք – 271, տե՛ս նաև
Արտաշատ

Նիկեփորիոն-Ֆարկին, գետակ – 202
Նինվե, քաղաք – 83, 122, 129, 159,
171, 193

Նոյեմբերյանի շրջան – 23, 30
Նոշիրական, բուշություն – 253
Նոր Արեւ, թաղամաս – 54
Նոր քաղաք – 276, տե՛ս նաև Վա-
ղարշապատ
Նպատ, լեռ – 257
Նուռնուս, գյուղ – 20
Նփրկերտ-Ֆարկին, քաղաք – 197

Շ

Շահապիվան, վանք – 16
Շամիրամի ջրանցք – 53, 66, 75
Շաշիլու, քաղաք – 52
Շարուրի դաշտ – 299
Շենգավիթ, Հնավայր – 24, 28, 29
Շիրակ, գավառ – 13, 16, 36, 46, 54,
94, 123, 130, 164
Շիրակի դաշտ – 8, 11
Շոռ, քաղաք – 140
Շոշաստան, երկիր – 136
Շուպրիա, երկիր – 116, 117, 122

Ո

Ողական, ամրոց – 16
Ողջի, գետ – 10, 14
Ոստան, գավառ – 16
Ոստան, գյուղաքաղաք – 16
Որդիք Թորգոմա – 119, տե՛ս Հայեր
Որոտան, գետ – 10, 14

Զ
Զինաստան, երկիր – 181, 235, 236,
274, 276
Զլուրը, լիճ – 53, 55
Զորբորդ Հայք, աշխարհ, նահանգ –
12, 13, 15, 37

Պ

Պալմիրա (Թաղմոր), քաղաք – 288
Պամիրայի թագավորություն – 288
Պակողուկներ, ցեղեր – 139
Պաղեստին, երկիր – 159, 195, 217,
288
Պաղնատուն, գավառ – 13, 106
Պարթևական թագավորություն,
Պարթևատան – 136, 171, 187–189,
193, 205, 212, 213, 222, 224, 258,
259, 261, 263, 270, 273, 275, 280,
282, 283

Պարթևներ, ցեղեր – 184–187, 190,
191, 193, 199, 205, 210–224, 226,
234, 258, 259, 261–263, 265–270,
274–281, 285
Պարն (ապարն), ցեղ – 171
Պարսիկներ, ժողովորդ – 83, 97, 99,
101, 116, 127, 135, 138, 139, 159,
163, 244, 286–291, 310

Պարից ծոց – 235, 275
Պարսկահայք, աշխարհ, նահանգ –
15, 178
Պարսկաստան, երկիր – 25, 135–137,
139, 140, 158, 160, 163, 164, 166,
184, 244, 253, 282–284
Պարսուա, երկիր – 51, 55
Պարսք, երկիր – 104, 282
Պափլագոնիա, երկիր – 165, 167
Պեմզաշեն, ավան – 21
Պերգամոն, երկիր – 183, 187
Պերսեպոլիս, քաղաք – 151
Պոմպեովի թատրոն – 270

- Պոնտական թագավորություն** – 165,
տե՛ս՝ **Պոնտոս**
- Պոնտական Կապադովկիա,** երկրամաս – 165
- Պոնտական ուրարտացիներ,** ցեղեր – 133
- Պոնտոս,** երկիր – 133, 166–168, 183, 188, 190, 191, 193, 199, 200, 202, 204, 207, 208, 211, 224, 225, 234, 258, 295
- Պտղոմայիդ,** քաղաք – 196
- Պտղոմեոսյաններ** – 172
- Պտղոմեոսյան պետություն** – 160,
տե՛ս՝ **Եգիպտոս**
- Պուրուզզի,** երկրամաս – 117
- Զ**
- Զահան,** գետ – 8
- Զերմ,** գետ – 10
- Զերմուկ,** բնակավայր – 14
- Զրաբաշխ,** լեռնագագաթ, տե՛ս **Սուլկավետ**
- Զրաշատ,** գյուղ – 151
- Ո**
- Ռեդվան,** տեղանք – 142
- Ռշտունիք,** գավառ – 16, 90, 104, 230
- Ռուսախինիխ,** Տուչպայի թաղամաս – 60
- Ռուսայի փոքր քաղաք** (*Փոքր քաղաք Ռուսայի*) – 65
- Ս**
- Սամոսատ,** քաղաք – 169, 236
- Սասանյան Պարսկաստան** – 283–289, 291
- Սասանյաններ,** տոհմ – 283–285, 287, 289
- Սասնա լեռներ** – 115
- Սասպերներ,** ցեղեր – 139, 140
- Սասուն,** գավառ – 37, 117
- Սասունք,** գավառ – 117
- Սատաղ,** քաղաք – 314
- Սարդես,** քաղաք – 140, 164
- Սարդիկամիչ** քաղաք – 46, 54
- Սարմատա-սկզբական ցեղեր** – 235
- Սելմիա,** քաղաք – 160, 161, 166, 171, 234, 235, 275, 278
- Սելմյան Ասորիք** – 188
- Սելմյան պետություն** – 158–160, 169–171, 174, 182–184, 188, 189, 194
- Սելմյաններ** – 14, 171, 172, 174, 177, 183, 294, 297
- «Սենյակ Վահագնի»,** մեջյան – 308
- Սիդոն,** քաղաք – 155
- Սինարու,** քաղաք – 118
- Սինակ,** լեռնագագաթ – 8
- Սիսական,** նահանգ – 94
- Սիսիանի լրջան** – 30, 167, 316
- Սիրիա,** երկիր – 55
- Սիփիան,** լեռնագագաթ – 8, 9
- Սլավոնական ցեղեր** – 104
- Սկութական երկրներ** – 190
- Սկութներ,** ցեղեր – 82, 84, 125, 126, 145, 199
- Սղերդ,** քաղաք – 142
- Սյունիք,** աշխարհ, նահանգ – 12–16, 28, 36, 40, 90, 123, 130, 177, 178, 229, 230
- Սյունյաց լեռներ** – 8, 11, 36
- Սյուսպիրիսիս** (*Սիսպիրիսիս*), երկրամաս – 96
- Սողք,** գավառ – 13
- Սոլի,** քաղաք – 198
- Սոմեխի –** 91, 127, տե՛ս նաև **Հայեր**
- Սոմիսեթի –** 91, տե՛ս **Հայաստան**
- Սոսյաց անտառ** – 12
- Սոֆենե,** նահանգ – 105, տե՛ս **Ծոփիք**

- Սպահան, մարդ** – 282
Սպիր, գավառ – 13, 15, 140, 164, 230
Սպիր, գյուղաքաղաք – 15
Ստահը, քաղաք – 282
Ստորին Զար, գետ – 42
Սրմանց, լեռնագագաթ – 10
Սուբրատ, գետ – 47
Սուգունիս, բերդաքաղաք – 48, 49
Սուզա, քաղաք – 140, 151
Սուլլայականներ (օպտիմատներ) – 188
Սուլխմի, երկիր – 127
Սուլկավետ, լեռնագագաթ – 8
Սուլմալուի դաշտավայր – 8
Սև բլուր, Հնավայր – 23, 28
Սև ծով – 61, 82, 84, 95, 159, 165–170, 181, 191, 197, 235, 263, 276
Սև ջուր, գետ – 10
Սևանա լիճ (Գեղամա ծով) – 9–11, 37, 38, 46, 54, 56, 60, 179
Սևանա կղզի – 10
Սևանի լեռներ – 11
Սևանի լոջան – 167
- Վալանս, քաղաք** – 6
Վահեվանյան, մեջյան – 308
Վահունի, տոռչմ – 241
Վաղարշակերտ, գյուղաքաղաք – 16
Վաղարշական, քաղաք – 16
Վաղարշապատ, քաղաք – 16, 166, 232, 233, 242–244, 276, 278, 289, 312, 315
Վայոց ձոր, գավառ – 13, 14, 16
Վան, քաղաք – 8, 13, 16, 37, 38, 46, 49, 53, 56, 57, 60, 68, 86, 88, 90, 129, 153, 166, 242–244
Վանա լիճ (Բգնունյաց ծով, Աղթամարի լիճ) – 8–10, 12, 13, 42, 48, 50, 61, 66, 67, 77, 93, 130, 148, 149, 164, 229
- Վանա ժայռ** – 53
Վանանդ, գավառ – 16
Վանանդի դաշտ – 8
Վանի շրջան – 27, 28, 30
Վասպուրական, աշխարհ, նահանգ – 15, 16, 24, 28, 37, 130, 177, 178
Վարագ, լեռ – 8
Վարդաշեն, թաղամաս – 54
Վարդպեսավան, քաղաք – 166, 276
Վարդենիս, գետակ – 10
Վարշակ, ջերմուկ – 14
Վեղի, գետ – 12
Վերին երկիր – 112
Վիրահայոց լեռներ – 8, 177
Վիրք, երկիր – 104, տե՛ս Կրաստան, իրերիս
Վրաստան, երկիր – 184, 194, 202, 213, 234, 235, 251, 284, 285, 297
Վրացիներ – 91, 127, 184, 271, 285, 289
Վրկանաց աշխարհ – 259, 263, 266

Վ

Տ

- Տաբալա, երկիր** – 72
Տայք, աշխարհ, նահանգ – 10, 12, 15, 52, 105, 145, 146, 177, 178
Տանյիս, գետ – 235
Տաշիրք, գավառ – 13
Տատիներ, ցեղեր – 133, 145, 146
Տավրիկյան Խերսոնես – 190
Տավոսյան լեռնաշղթա – 177, 202, 205, 267, 268
Տարոն, գավառ – 16, 51, 90, 118, 122, 148, 164, 178, 241, 264, 268, 307, 308
Տարոնի երկիր – 15
Տարոն, քաղաք – 288
Տեղերոս, գետ – 142, 143
Տերտերի ձոր, Հնավայր – 23
Տիգարեններ, ցեղեր – 167

- Տիգրա, բերդ** – 136, 138
Տիգրանակերտ (Աղձնիքում) – 197, 198, 201–205, 208, 236, 242, 244, 262, 264–267, 272, 294, 302, 303, 313
Տիգրանակերտ (Արցախում) – 198
Տիգրանակերտ (Ուտիքում) – 198
Տիգրանավան, քաղաք – 198
Տիգրիս, գետ – 10, 63, 160, 166, 170, 171, 234
Տիգու, քաղաք – 118
Տիգրոն, քաղաք – 171, 235, 259, 275, 278, 279, 282, 286
Տմորիք, երկրամաս – 177
Տյուրոս, քաղաք – 119, 155
Տոլորս, Հնավայր – 30
Տոմիսա, ամրոց, գետանց – 170, 235, 236
Տոսպ, գավառ – 16, 46, 90, 243
Տքափեղոն, քաղաք – 141, 145, 165
Տրդատաթախտ – 271, տե՛ս **Գառնի**
Տուարածատափ, դաշտավայր – 8
Տուն Հովհանոց – 271, տե՛ս **Գառնի**
Տունն Թորգոննա, երկիր – 106, 119, 120
Տուչպա, քաղաք – 46, 49, 51, 59, 60, 62, 63, 83, 88, 90, 122, 129, 130, 153, 243
Տուրուբերան, աշխարհ, նահանգ – 13, 15, 130
- ՈՒ**
- Ուասի**, մարդ – 61, 62
Ուառւշ, լեռ – 62
Ուելիկուլիսի, երկիր – 56
Ուլսու, քաղաք – 71
Ույամա, ամրոց – 136, 138
Ուտիք, աշխարհ, նահանգ – 13, 15, 47, 105, 123, 130, 177, 178, 198
Ուրա, քաղաք – 111
- Ուրարտացիներ**, ցեղեր – 38, 46, 50–52, 55–57, 66–69, 77–79, 81, 85–89, 94, 124, 133, 140, 151
Ուրարտու, երկիր – 42, 45–55, 57–61, 63, 64, 66, 69, 70, 72, 74, 76, 79–84, 87–91, 115, 119, 122, 129–131, 152, 153, 240, 251
Ուրմե, երկիր – 117, 118
Ուրմենւլիսի, երկիր – 118
Ուրմիա, լիճ – 7–9, 46, 50, 51, 56, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 116, 219
Ուրուատրի, ցեղային միություն – 44
Ուրումե, երկիր – 115, 117, 118

Փ

- Փամբակ**, գետ – 14
Փամբակի լեռներ – 8
Փայտակարան, աշխարհ, նահանգ – 15, 177, 178
Փասիաններ, ցեղեր – 145, 146
Փասիս, գետ – 145
Փավնիսիս, երկրամաս – 177
Փարաքար, գյուղ – 179
Փարիզ, քաղաք – 6
Փարիզի Ազգային գրադարան – 227
Փարսալոս, քաղաք – 218
Փենջար, նահանգ – 287
Փերե, երկրամաս – 96
Փյունիլիսա, երկիր – 119, 121, 155, 159, 194, 195, 199, 201–203, 217, 224
Փոքր Ասիս – 25, 28, 57, 61, 64, 71, 72, 84, 100, 101, 104, 106, 107, 115, 116, 120, 122, 135, 140, 152, 158–160, 164, 170, 172, 174, 183, 187, 190, 192, 194, 197, 207, 209, 235, 288, 289, 305
Փոքր Կովկաս – 7, 8, 46
Փոքր Հայք – 14–16, 105, 106, 108, 109, 121, 122, 130, 133, 140, 148, 164, 167–169, 175, 177, 183, 189,

190, 191, 211, 221, 235, 236, 290,
314

Փոյուղացիներ, ցեղեր – 100–102,
115, 120, 121

Փոյուղիա, երկիր – 64, 101, 115

Փրասսպա, քաղաք – 219

Ք

«Քաաբա-ի-Զարդուշտ», Հուշար-
ձան – 287

Քաղաքաղաշտ – 243

Քերմանշահ, քաղաք – 136

Քղիմար, քաղաք – 118

Քյոլ-թափա, Հնավայր – 24, 28

Քրդեր, ցեղեր – 98

Քուշանաց թագավորություն – 235,
285, 287

Քուշաններ, ցեղեր – 287

Օ

Օլթի, գետ – 152

Օշական, գյուղ – 25

Օսեր, ցեղեր – 99, տես «ալաններ»

Օսրոենե, երկիր – 193, 286

Օրդուքաղ, ալան – 167

Ֆ

Ֆարս, նահանգ – 282

Ֆորում, Հրապարակ – 270

Ֆրանկներ, ցեղեր – 286

Ֆրանսիա, երկիր – 6, 63

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտքի խոսք. Գրքի և նրա հեղինակի մասին —
Պ. Հ. Հովհաննիայան 5

Հայկական լեռնաշխարհի բնությունը և Մեծ Հայքի
վարչական բաժանումը — Թ. Խ. Հակոբյան 7

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՎ ՎԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում

1. Պալեոլիթը և նեոլիթը Հայաստանում	18
2. Էնեոլիթը և բրոնզի դարը Հայաստանում	28
3. Երկաթի դարի սկիզբը և նախնադարյան հասարակության քայլքայումը	37

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ուրարտական պետությունը

1. Նախրի ցեղային միտությունը	42
2. Ուրարտական պետության կազմավորումը	45
3. Ուրարտուն իրրև Առաջավոր Ասիայի Հզոր պետություն	51
4. Պայքար Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև և Ուրարտական պետության թուլացումը	58
5. Ուրարտուի տնտեսությունը, հասարակական և պետական կարգը	65
6. Ուրարտական պետության անկումը	79
7. Ուրարտական մշակույթը	84

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Հայ ժողովրդի կազմավորումը

1. Ավանդություններ հայ ժողովրդի ծագման մասին	92
2. Հայ ժողովրդի ծագման հարցը պատմագրության մեջ	97
3. Հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները	104
4. Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը	122

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՇՈՐԴ

Երվանդունիների պետությունը

1. Երվանդունիների պետության առաջացումը և նրա պայքարը Մարաստանի դեմ	129
2. Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմում	134
3. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Ք. ա. VI–IV դարերում	149

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Հայկական թագավորությունները Ք. ա. IV–III դարերում

1. Հելլենիզմի դարաշրջանը Արևելքում	158
2. Հայկական թագավորությունները IV–III դարերում	163

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅՑԵՐՈՐԴ

Արտաշեայանների Հայկական կենտրոնացված պետությունը

1. Հայկական հողերի միավորումը և կենտրոնացված պետության առաջացումը	174
2. Հայաստանը Առաջավոր Ասխայի հզոր տերություն	185
3. Հայ–Հոռմեական պատերազմները	199
4. Հայաստանի պայքարը իր ինքնուրույնության և հզորության պահպանման համար	214

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

Հայաստանի տնտեսությունը, հասարակական
և պետական կարգը

1. Տնտեսության հիմնական ճյուղերը	228
2. Հասարակական և պետական կարգը	237

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Արշակունյաց թագավորությունը Հայաստանում I–III դարերում

1. Հայկական պետականության վերականգնումը	255
2. Հայաստանը II–III դարերում	273

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Հայկական հնագույն մշակովթը

1. Գրականություն, ժողովրդական վեպ և թատրոն	292
2. Պաշտամունք և տոմար	305
3. Հայկական հելլենիստական արվեստը	312

Կարևոր դեպքերի ժամանակագրություն	317
Ցանկեր	323

ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳԻ ԺԱՄԿՈԶՑԱՆ

ՀԱՅ ՃՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆԶԵՎ Ք. Հ. III ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԸ

Չորրորդ, բարեփոխված հրատարակություն

Հրատ.
Խմբագիր
Տեխ.
Խմբագիր

Հ. Բ.
Պետրոսյան
Վ. Զ.
Բղոյան

Համակարգչային շարժածքը
և ձևավորումը

Թ. Շ.
Վարդանյան
Վ. Բ.
Աղոյան

Սրբագրիչ

Վ. Վ.
Դերձյան

Կազմի ձևավորումը

Գ. Վ.
Մարիկյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 02.08.06 թ.: Զափար՝ 60x84 1/16:
Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ:
Հրատ.¹ 18.5 մամուլ, տպագր. 22.25 մամուլ=20.7 պայմ. մամուլ:
Տպաքանակ՝ 500; Պատվեր՝ 47:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արովյան 52